

8/2135

N 23/65

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

M. KIR. MEZŐGAZDASÁGI
MUZEUM KÖNYVTÁRA.

5419. SZÁM.

SZERKESZTI

GYULAI PAL.

szak.

HATVANÖTÖDIK KÖTET

(169. 170. 171. SZÁM.)

M. KIR. MEZŐGAZDASÁGI KÖNYVTÁR
LELTÁRI SZÁM:
63F

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVTOMDA

1891.

1851. G. 1. sz.

1851. G. 1. sz.

1851. G. 1. sz.

1851. G. 1. sz.

1851. G. 1. sz.

1851. G. 1. sz.

Orsz. Levéltár Igazgatósága
1851. G. 1. sz.

TARTALOM.

CLXIX. SZÁM.

AZ ATYAFIAK. Regény. (I.) — Csiky Gergelytől.	1
A KATHOLIKUS ORSZÁGOS AUTONOMIÁRÓL. — a—c.	32
A HADI TENGERÉSZETRŐL. Történelmi vázlat. (I.) — Reményi Antaltól.	53
KOSSUTH ÉS GÖRGEY. — Id. Görgey Istvántól.	74
BŐRIPARUNK S A BŐRTÁRLAT. — Telkes Simontól.	88
KÖLTEMÉNYEK. <i>Dal a madárról.</i> — Szász Károlytól. — <i>Mohlepte hegyek.</i> — Burns után, angolból Lévy Józseftől.	126
A KÉPZŐMŰVÉSZETI TÁRSULAT TÉLI TÁRLATA. — Pasteiner Gyulától.	130
ÉSZREVÉTELEK A MAGYARORSZÁGI MYRIOPODÁK MAGÁNRAJZA MUNKÁM BIRÁLATÁRA. — Daday Jenőtől.	139
ÉRTESITŐ. Barthélemy-St.-Hilaire: <i>A philosophia viszonya a természettudo- mányokhoz.</i> — x. — <i>A kereskedelemügyi miniser jelentése 1889. évi mű- ködéséről.</i> — Jellinek A.: <i>A mentelmi jog.</i> — Daruváry G.: <i>A mentelmi jogról.</i> — J. B. — Lubbock: <i>The pleasures of life.</i> — n. — Migerka F.: <i>Entwickelung der Industrie und des Verkehrs in Oesterreich.</i> — p.	146

CLXX. SZÁM.

DEÁK FERENCZ ERDÉLY UNIOJÁRÓL. — Közli Kónyi Manó	161
A HADI TENGERÉSZETRŐL. Történelmi vázlat. (II.) — Reményi Antaltól	182
KISÁZSIAI TÖRÖK NÉPREGÉNYEK (I.) — Kúnos Ignácztól	201
EMLÉKSZOBRAINK. — Jakabffy Ferencztől.	228
AZ ATYAFIAK. Regény. (II.) — Csiky Gergelytől.	242
KÖLTEMÉNYEK. Fiam emléke. — Gróf Zichy Gézától	268
Az 1847-8-IK ÉVI ORSZÁGGYŰLÉSNEK «A VALLÁS DOLGÁBAN» ALKOTOTT (XX.) TÖRVÉNYCZIKKE. — A. P.	271
A GAZDÁK SZÖVETSÉGE AZ EGYESÜLT-ÁLLAMOKBAN. — Mudrony Páltól.	286
ÉRTESITŐ. Ballagi A.: <i>Colbert.</i> — T. N. — Dollinger Gy.: <i>Orrosi jelen- tés az ifjúság neveléséről.</i> — Imre Józseftől. — Bánfi Zs.: <i>Alceste és a misanthropia.</i> — Haraszi Gyulától. — <i>Nemzetgazdasági irók tára.</i> I. köt. — Dr. — <i>Megjegyzések Daday úr észrevételeire.</i> — Silextől. — <i>Nyilt levél a szerkesztőhöz.</i> (Jászai Mari asszony Elektrájja.) — Spectatortól	295

CLXXI. SZAM.

MUNKÁCSY MIHÁLY IFJÚSÁGA. — Ligeti Antaltól	321
KISÁZSIAI TÖRÖK NÉPREGÉNYEK. (II.) — Kúnos Ignácztól... ..	345
A KÖZÉPKORI ELMÉLET A KIRÁLYSÁGRÓL. — Marczali Henriktől	367
PELBÁRT ÉS CODEXEINK. (I.) — Horváth Cyrilltől	382
AZ ATYAFIAK. Regény. (II.) — Csiky Gergelytől... ..	401
KÖLTEMÉNYEK. <i>A vén diófa.</i> — Lévy Józseftől. — <i>Finn népdalok.</i> I. Kultani kukkun ... II. Tuoll' on mun kultani ... III. Tütu rütu kirjava hattu ... Finnből. — Vikár Bélától	431
FAGUET EMIL. — Haraszi Gyulától	436
GAZDASÁGI SZÖVETKEZÉS HAZÁNKBAN. — Bernát Istvántól ...	445
EGY ÚJ KÖNYV A POROSZ ÁLLAM KELETKEZÉSE KORÁRÓL. — d.	456
ÉRTESÍTŐ: <i>Kazinczy Ferencz levelezése.</i> — m. — Kollányi F.: <i>A magyar kath. alsó papság végrendelkezési joga.</i> — J. B. — Pólya J.: <i>A gazdasági cálság.</i> — T. N. — Vlček J.: <i>Dejiny literatúry Slovenskej.</i> — K. I. — Szerkesztői nyilatkozat	465

AZ ATYAFIAK.

Regény.

Első közlemény.

I.

A barakonyi kastély nagy parkjában sok kellemes, regényes, meglepő, fölemelő és bájos pont van, de egyik sem olyan kedves, mint egy kis zúg, mindjárt a park elején, abban a szögletben, hol a magas kökerítés az épülettel érintkezik. Nem azért, mintha a természet különösen pazar kézzel hintette volna szét e zúgban adományait vagy a kerti művészet kiválóan ezt a helyet vette volna gondja alá; a pázsit itt sem volt gazdagabb és puhább, a lombok itt sem voltak sűrűbbek és árnyasabbak, az ösvények itt sem voltak fehérebb és csillogóbb kavicsokkal kirakva, mint a park többi részében; hanem volt a sarokban egy nyitott pavillon, a magas fák ágai áthajoltak lapos födelén és összefolytak egymással, karcsú oszlopain gazdag szőlővenyigek kúsztak fel és nyitott oldalára oly sűrű és magas bokrok vetettek árnyékot, hogy oda benn a legforróbb nyári délben is kellemes hűvösség uralkodott, nem a zárt ablakoktól és függönyöktől védett szobának hűvössége, hol meghül és náthát kap a külső melegből belépő ember, hanem a zöld lombok közül kisuhanó, virágillatot hordó szellő, melynek enyhe legyintése gyöngéden törli le a homlok izzadságát s új életre gerjeszti a forróságtól elbágyadt gyomor ambícióját és tetterejét.

Mert a pavillon árnyas hűsében reggeltől estig gazdagon megrakott asztal állt, s minden elismerés mellett, melylyel a költői hatások iránt fogékony ember a suttagó szellő és virágillattal terhes levegő iránt viseltetik, mégis ez a terített asztal

adta meg e kedves zúg báját és becsét. A Loósy-család tagjai, kik a kastélyban laktak vagy ellátogattak ide, meleg nyári napokon itt szoktak reggelizni, uzsonnázni, és mivel meglehetősen nagy számmal voltak és mindnyájan hatalmas csápokkal és kitünő emésztő szervekkel bírtak, reggeltől délig és déltől estig alig volt a napnak órája, melyben többen vagy kevesebben ne reggeliztek vagy uzsonnáztak volna az örökkön megterített bűvös asztalnál.

Most sem áll üresen az asztal. Piros sonkaszeletek óriási halomban hevernek egy tányéron; mellettök két ropogásra sült kappan; odább hosszú tálon hatalmas hegyes orrú kecsége, mely körül izgatóan reszket a finom kocsonya; a túlsó oldalon vadpástétom, hideg övezomb, mindenféle czukros és nem czukros sütemények, melyek kellemesen előkészítik az ínyt a különféle meleg és hideg italok méltánylására. A tálak közül tornyok gyanánt nyúlnak ki a karesú és pohos palaczkok, a barakonyi uradalom saját termésű vörös és fehér boraival, s a mellékasztalon a nagy hűtő jégtorlaszaiból kíváncsian nyújtogatják hosszú nyakokat a büszke pezsgős palaczkok. A sujtásos huszár a mellékasztal mellett áll és nagy szakértelemmel ugratja ki a pezsgős palaczkok dugóit, a frakkos inas a tányérokat változtatja és várja a parancsot, hogy a konyhába fusson s forró kávéval vagy theával szolgáljon az úri gyomroknak.

Az úri gyomrok az asztal körül lelkiismeretesen működnek. A Horthyak vannak itt, a Loósy-család mellékága, de épen oly rokonok, mint a Tardyak vagy magok a kisebb Loósyak, s épen oly joguk van a Loósy-törzs rügyeit rágni, mint a többieknek. Élnek is e jogukkal. Épen most érkeztek meg a közeli megyei székvárosból, megelőzve a főispánt és a nagyfejűeket, kik mindnyájan hivatalosak a mai ünnepélyes és részben hivatalos alkalomra. Alig szálltak le a hintóból, még az úti port sem rázták le magokról, még a házi asszonyt sem látták, annál kevésbé a házi urat, kit nem szokás számba venni, rögtön siettek ide, a jól ismert pavillonba és leültek reggelizni.

Horthy Bálint úr van itt és három fia. Horthy urat a nexus megtette tanfelügyelőnek, még a régi jó időben, mikor e hivatalra urak kellettek, kik reprezentálni tudnak. Horthy úr már évek óta reprezentál kellő méltósággal és elpusztíthatatlan étvágygyal. Fiai most lépnek ki az életbe és keresik a legjobb fát, melynek ágai közt fészket rakjanak. Nem kell aggódniok

a hatalmas Loósy-család uradalmi mérföldekre terjednek s befolyása döntő a megyében. A természet bölcs intéző: a mely teremtményeinek hatalmas emésztő szerveket ad, ellátja azokat a megfelelő karmokkal és fogakkal is, hogy mindig megszerezhessék azt, a mire szükségük van.

— Minden dolog egyforma a világon, és a különbség nem bennök van, hanem a szemben, mely nézi — szól Horthy Bálint úr, ki tudományos szakember lévén, szeret bölcsekedni és semmi alkalmat sem mulaszt el a felnőttek oktatására. — Minden egyforma: se nem szép, se nem rút, se nem jó, se nem rossz; színét, ízét, értékét mi adjuk neki. Itt van ez a terített asztal. A ki éhes és leülhet melléje, annak szép és jó és kellemes; a ki jólakott, vagy ha éhes, de nem ülhet melléje, annak rossz és rút és kellemetlen, annak a szívében nem magasztos és nemes érzések támadnak láttára, hanem bűnös és gonosz szenvedélyek, elégedetlenség, irigység, gyűlölet, communismus és socialismus. Boldogok vagyunk mi, fiaim, hogy az emberiség jobb és nemesebb részéhez tartozunk, s csak tiszta és magasztos érzelmek támadnak lelkünkben a terített asztal láttára.

A fiúk semmit sem felelnek, de Mátyás, a huszár, ki figyelemmel hallgatja a fölnttek oktatását, orozva félre tesz a maga számára egy palaczk pezsgőt, hogy az ő lelkében is tiszta és magasztos érzések támadjanak.

A frakkos inas most gőzölgő fekete kávé és ezüst tálcán óriási Bock-szivarokat tesz Horthy Bálint úr elé, mialatt a fiúk oda tartják poharaikat Mátyás huszárnak, s némán és mohón iszszak a gyöngyöző pezsgőt. De az emésztés ünnepi csendjét ajtónyílás és léptek nesze szakítja félbe, Bálint úr lassan, lustán fölemeli szemét a kávé s findsárol és megpillantja sógornőjét, a család tulajdonképeni fejét, Tardyné ő méltóságát.

A kastély földszinti nagy ebédlőjének a park felé is volt ajtaja, épen szemben a pavillonnal, hol a terített bűvös asztal állt. Néhány széles fehér márványlépcső vezetett az ajtótól a parkba, s ezeken a lépcsőkön szállt alá Tardyné királynői alakja. Nyomában szerényen, alázatos fővel jött a tisztartóné, és egy másik asszonyság, az uradalmi ügyvéd neje, a kiből szintén meg volt a hajlam és képesség a királynői tartásra, de csak akkor, ha ő méltósága nem nézett reá; ilyenkor lehajtotta fejét s épen oly alázatos volt, mint a tisztartóné.

A mint a három koros hölgy, inkább a párkákhoz, mint

a grátiákhoz hasonlóan, leszállt a fehér lepcsőn, Bálint úr a háziasszony felé köszöntött findsájával, míg a három ifjabb Horthy hozzá sietett, megcsókolta kezét s némán visszatérve a pavillonba, folytatta a reggelizést.

— Megjöttetek? — kérde Tardyné. Aztán nem várva meg a feleletet e fölösleges kérdésre, a tisztartónéhoz fordult. — Legyen gondja rá, kedves Kubikné — mondá a kegyesség és hidegség impozáns vegyülékével — legyen gondja rá, hogy az ünnep minden részében megfelelő legyen családjunk rangjának és előkelő vendégeinknek. Nem is tartóztatom tovább; a programot már átadtam; reményem, minden a legutolsó pontig fényesen fog sikerülni.

— Igyekezni fogok — felelt alázatosan a tisztartóné és elsietett.

— A mi pedig magát illeti, kedves Oszlányiné —

A kedves Oszlányiné arcza görcsösen megrándult e megalázóan nyájas megszólításra és szerényen lesütött szeméből egy haragos villám röppent a királynői alakra; hangja reszketett a fojtott bosszúságtól, midőn alázatosan biztosítá a hatalmas úrnőt, hogy parancsoljon vele, mindenben teljesíteni fogja parancsát.

— Nem terhelem sokkal — mondá nyájas leereszkedéssel Tardyné; csak arra kérem, gondoskodjék a választó küldöttség ellátásáról. Tudja, kedves Oszlányiné, az ily embereket máskor, hétköznapiokon, a kastélyban is el lehet látni; de ma más, nagyobb vendégeink lesznek, s ezek a jegyzők, tanítók, falusi bírók jobban fogják érezni magokat az ügyvédi lakban, mint a kastélyban. Hiszen olyan kitűnő házi asszony, mint maga, kedves Oszlányiné, könnyen elláthatja őket.

— Minden úgy lesz, mint méltóságod parancsolja — felelt alázatosan Oszlányiné. — Különben épen itt jó ferjem; bizonyosan jelentést tesz méltóságodnak.

— Jöjjön, jöjjön kedves Oszlányi — kiáltott Tardyné a szerényen, csaknem lábújjhegyen közeledő öreg úrra. — Mi hírt hoz?

— Alázatosan kezeit csókolom méltóságodnak — mondá gyorsan, a hivatalos jelentés hangján az öreg úr — minden rendben van, a mennyire tőlem függ és tehetségemtől telik.

— Megérkezett már a választó küldöttség?

— Most szálltak le szekereikről és szerény ebédlőmben

gyültek össze, várva a pillanatot, melyben szerencsájök lehet megjelenni.

— Adott nekik inni?

— Legyen nyugodt, méltóságod, ismerem a törvényes szokásokat.

— Akkor hát nyugodtan várhatnak, míg rájök kerül a sor; úgyis csak második sorban jönnek tekintetbe. Első a főispán és a szekvárosi vendégek. Legyen rá gondja, hogy mihelyt megjönnek, rögtön hozzá foghassanak a hivatalos dologhoz, hogy annál több idejök maradjon a mulatságra.

— Részemről minden készen van s miattam egy pillanatyki késedelmet sem fognak szenvedni. De nem tudom, elő van-e már készítve Gábor úr ö nagysága?

— Öcsém? — kérdé bámulva Tardyné. — Miért kellene öt előkészíteni?

— Bocsánat, azt véltem, mivel Gábor úr végrendelete van szóban, talán előre kellene értesíteni, hogy ideje legyen tisztába jönni szándékára nézve.

— Bízta ezt csak rám, kedves Oszlányiné — mondá szárazon Tardyné s lopva egy gyanakodó tekintettel suhant végig az előtte álló két alázatos alakon. — Gábor öcsém tudja, mit kell akarnia, s alá fogja írni azt, a mit alá kell írnia. Minek öt háborgatni? Szegény fiú! úgyis elég nehéz neki az élet!

— Bocsánat, csak a hivatalos forma végett — hebegett a megrettent ügyvéd.

— Oh az a hivatalos forma! — sóhajtott Tardyné, égneek emelve szemét, de úgy, hogy azért lopva szemmel tarthatta a két gyanús ember arczkifejezését. — Miért akarná még ezzel is elraboini a szegény fiúnak néhány perczeit, mikor ki tudja, mily kevés van még föntartva számára? Menjen, menjen, Oszlányi, magából egészen kiölte az embert az ügyvéd. Nemde, kedves Oszlányiné?

A kedves Oszlányiné arca ismét görcsösen összerándúlt s az elfojtott bosszúságtól reszketett hangja, midön azt felelé, hogy reményli, férje mindig megteszi köteleességét.

— Azt el is várjuk tőle — felelt Tardyné hideg göggel — azért fizetjük és azért ruházzuk föl bizalmunkkal. A mi pedig szegény Gábor öcsémet illeti, azt hagyja csak a mi gondunkra, azért vagyunk itt, azért van itt az egész család, hogy öt ápoljuk, öt örizzük, mint a szemünk fényét. De itt jön a doktor, ő

is rokon, ő is a családhoz tartozik; föltehetjük róla, hogy a legnagyobb gonddal ápolja kedves betegünket; hiszen egyéb dolga sincs, senki mással nem foglalkozik, mint szegény Gáborunkkal; senki sem vetheti szemünkre, hogy elhanyagoljuk a boldogtalan gyermeket, mikor külön orvost tartunk, egyedül az ő számára, mint akár egy uralkodó fejedelemnek.

— Oh méltóságos asszonyom — szólt közbe Oszlányiné alázatosan — hiszen mi semmivel sem vádoltuk, miért mentegőzik előttünk?

A méltóságos asszony megérezte az alázatos szavak fulánkját és fölszisszent; de nem felelt, hanem a gömbölyű kis kopasz úr felé fordult, ki éppen akkor gördült le a széles fehér lépcsőkön.

— Nos kedves rokon, kedves Jankóczy, hogy van a mi drága betegünk?

— Micsoda drága betegünk? — kérde mogorván Jankóczy, mialatt közelebb lépett a pavillonhoz. — Kik esznek ide benn?

— A Horthyak — felelt Tardyné, elállva a gömbölyű orvos útját, ki egyenesen a pavillonba akart lépni. — De előbb felelj kérdésemre: hogy van most a mi kedves Gáborunk?

— Úgy, mint rendesen — felelt mogorván Jankóczy, oldalpillantást vetve a pavillon felé. — Azok mindent megesznek oda benn.

— Hol hagytad Gábort? — folytatá vallasát Tardyné.

— A reggelinél. De én még nem reggeliztem.

— Volt étvágya?

— Mint rendesen. Nekem nagy étvágyam van.

— Ül le hát és egyél; de evés közben magyarázd meg bővebben szegény Gáborunk állapotát. Ma fogja elkészíteni végrendeletét, s ügyvédünk, a kedves Oszlányi, tudni szeretné, vajon csakugyan szükségessé vált-e már fáradtsága?

— Oh méltóságos asszonyom, soha sem bátorkodtam ilyenmű kérdést tenni — szólt közbe az ügyvéd, mélyen lesújtva.

— Tudunk a rejtett szavakból, burkolt czélzásokból is olvasni, kedves Oszlányi — mondá Tardyné hideg fenséggel; de meg is tudunk felelni. Jankóczy rokonunk egész terjedelmében ki fogja fejteni önök előtt a dolog állását.

Jankóczy ezalatt a pavillonba hatolt; némán kezét fogott a Horthyakkal, kik még mindig ettek; aztán az asztal mellé

telepedett, maga elé vonta az egyik sült kappant, mely még csaknem sértetlen volt, oda tartotta poharát a huszárnak, felhajtotta és enni kezdett.

— No hát mit akarnak? — mondá tele szájjal. — Mit mondjak, a mit már nem tudnak?

— Magyarázd meg tudományosan, de mégis mindenkinek érthetően — kezdé Tardyné, jelentős oldalpillantást vetve a két lázadó alattvalóra — miben áll tulajdonképen szegény Gáborunk betegsége?

— Szívbaja van — felelt az orvos kurtán, de annál hosszabban hajtva fel poharát.

— Ennyit mindnyájan tudunk, fájdalom, régóta; de ez most nem elég. Ily ünnepélyes napon, midőn a beteg végrendeletet készít, az ügyvéd úr, mint lelkiismeretes jogi tanácsadó, szigorúan szakszerű, tudományos magyarázatot óhajt.

— Oh méltóságos asszonyom! . . . akart tiltakozni a tökéletesen lesújtott férfiú, de úrnőjének egy fönséges kézmozdulata ketté vágta a szót ajkán.

— Tudományos kifejezést akartok? — dörmögött az orvosi rokon, valóban tudományos szakértelemmel bonczolva a sült kappan bensejét. — No hát, a függeri billentyűk elégtelenségéből származó szívtúltengése van.

— Most még kevésbbé értem — szólta közbe Horthy Bálint úr.

— Jogod van hozzá, azért vagy tanfelügyelő, mordult rá az orvos.

— Most tehát már szakszerűleg ismerjük a betegség nemét — vevé fel a szót Tardyné, mint a tárgyalás vezetője — de ez még nem elég. Mind saját megnyugtatónkra, mind a támadható gyanúsítások elnémitására tisztába kell jönnünk az iránt, vajon az ápolás hiányában, gondatlanságban, könnyelműségben, a környezetben, szóval a családban van-e oka, hogy drága Gáborunk e szomorú állapotba jutott?

— Azt akarod ezzel mondani, hogy mi vagyunk okai a fiú betegségének? — kérdé az orvos, dühösen rágva egy czombot.

— Én nem, Isten őrizzen! hiszen akkor magamat kellene első sorban vádolnom; de akadhatnak túlságosan lelkiismeretes emberek, kiket erre nézve is szükséges megnyugtítani — akadhatnak.

A méltóságos asszony most már nem tartá szükségesnek újabb fönséges oldalpillantással sújtani a lázadókat; eléggé meg voltak azok törve. Az orvos azonban, ki ezalatt elcsitította étvágyának legsürgősebb követeléseit, s most már csak a gyönyörúségért, lassabban és kényelmesebben evett, időt talált arra, hogy két pohár pezsgő közt bővebb tudományos magyarázatba ereszkedjék.

— Azok, a kik ezt gondolják, nem lelkiismeretesek, hanem bolondok — mondá szakértőleg. — Mindenki tudja, a kinek józan esze van, hogy Gábor betegsége csak örökség útján szereshető, s azt is tudhatná mindenki, ki a viszonyokat ismeri, hogy ő e baját anyjától örökölte.

— Ugyanattól, kitől vagyónát örökölte — jegyzé meg Oszlányiné ártatlanul, de alázatosan lehajtott arczán olvasható volt az elhatározás, hogy ha már a méltóságos asszony lábbal tiporja, ő is megcsípi ott, a hol hozzá férhet.

— Ingyen semmit sem adnak a világon — szólt közbe jó kedvűen a tanfelügyelő. — A ki jószágot örököl, fogadja el a vele járó szívbajt is. Úgy-e fiúk?

A fiúk rendeltetésökhöz híven most sem szóltak egy szót sem s nagy buzgalommal tovább ettek. De a méltóságos asszony felismerte az alázatos szavakban az eleje dobott kesztyűt s menten fölvette.

— Úgy látszik — mondá metsző gúnynyal — leléptünk az orvostudományi térről s a jogtudományhoz fordulunk. Ebben már én is megnyugtathatom a túlságosan aggódó lelkiismereteket és kielégítő magyarázatot adhatok. Gábor öcsém a nagy barakonyi uradalmat és minden vagyónát boldogult anyjától örökölte. Ki tagadja ezt? Gondolom, senki. Boldogult bátyám, Loósy Imre, nőül vette a dúsgazdag vállalkozó, Majdán Lukács leányát. Ez a házasság a legszebb egyesülés volt az ősi név és a becsülettel szerzett új vagyon között. Mindenki ezt látta benne, így fogta fel, így ünnepelte. De mi, a Loósyak, többet láttunk benne. Fölismertük az Isten igazságát és a gondviselés bölcsen intéző kezét, mely az unokáknál pótolja az ősök ellen elkövetett igazságtalanságot. Ez az egész uradalom hajdan, a török idők előtt Loósy-birtok volt. Okíratok vannak róla az aradi levéltárban, sőt némelyek nyomtatásban is megjelentek. És midőn az uradalom bátyám házassága által ismét a Loósyak kezebe került, mi ebben hálás szívvel a gondviselés bölcs ren-

deletét láttuk, mely az elveszettet visszavitte régi birtokosainak tulajdonába.

— Loósy Gábor úr tulajdonába, egészíté ki jámbor arczal Oszlányiné, mialatt megrettent férje titokban erősen ránczigálta ruháját, hogy ne menjen tovább e lázadó nyilatkozatokban.

— Loósy Gábor tulajdonába, vevé fel az újabb kesztyút a méltóságos asszony. Ki tagadja ezt? Talán én? Talán te, Jankóczy? Talán ti, Horthyak?

— Van eszemben! — morgott az idősebb Horthy, míg az ifjabbak az egyenes fölszólításra sem nyilatkoztak, hanem tovább ettek. A méltóságos asszony különben inkább csak szónoklati figurák gyanánt használta e különböző apostrophálásokat, nem mintha feleletet várt volna reájok. Megelégedve tehát a hatással, tovább folytató.

— Senki sem tagadja, nem is tagadhatja. Loósy Gábor egyetlen fia Loósy Imrének és Majdán Emilianak, s így a vagyonnak — jól van, mondjuk anyai vagyonnak — egyetlen törvényes örököse. Fájdalom, nemcsak a vagyont, hanem a szív-bajt is örökölte anyjától. Erről mi nem tehetünk, ez a betegség soha sem fordult elő a mi családunkban. Voltak a Loósyak közt, kik gyomor-rákban haltak meg, de szívbajban soha senki. Ki vádol hát minket? Bűn az, hogy nem hagytuk el vérünk-véréit, nevünk viselőjét, és midőn kis korában árvaságra jutott, összegyűlt mellette az egész család, a család minden ága és szerető gonddal vettük körül? Bűn az, hogy Andor bátyám vállalta magára a gyámságot és a jószág igazgatását? Bűn az, hogy én elhagytam fényes bécsi körömet, hol mint egy udvari tanácsos özvegye köztiszteletnek örvendtem, és e kastélyba temettem magamat, a kedves gyermek ápolására szenteltem minden erőmet és időmet? Bűn az, hogy Jankóczy rokonunk lemondott a jövedelmező fővárosi praxisról, s összes tudományát drága rokonunk egészségének gondozására, életének meghosszabbítására fordította? Bűn az, hogy rokonaink elhanyagolták saját ügyeiket, saját érdekeiket és előmenetelőket, és idejök nagy részét e magányos kastélyban töltötték, hogy jelenlétökkel földerítsék a szegény beteg ifjú egyhangú napjait? Lehet, hogy mindezt bűnnek tartják azok, kik saját önző érdekeik akadályát látják családunkban; de az Isten ott fenn az egeben érdemül rója föl ezt, és meg fogja adni az érdem jutal-

mát — nem itt, oh! nem hitvány földi javakban, hanem ott, hol többé nem lehet tettetni s mindenki méltó jutalmát nyeri.

— Bocsánatot kérek méltóságodtól — mondá Oszlányiné sápadtan a haragtól és reszketve a felindulástól — kire méltóztatott az önző érdekek emlegetésével czélozni?

— Nem magára, kedves Oszlányiné, oh! nem magára — felelt a méltóságos asszony, még kipirulva és pihegve előbbi hatalmas szónoklatától. — Úgyis elértik, a kire czéloztam, legyen nyugodt.

— Ne méltóztassék feledni — folytatá Oszlányiné mindinkább meglepedkezve magáról — hogy távolról én is rokon vagyok a Majdán-családdal, s jogom van Gábor miatt aggódni.

— Ki vonja kétségbe e jogát? — viszonzá Tardyne, szónoki fölhevüléséből ismét a hideg fenség hangjához térve vissza. — Aggódjek bátran, kedves Oszlányiné, aggódjek! — De az aggodás leghelyesebb kifejezése az volna, ha az ügyvéd úr nem feledkeznék meg kötelességéről. A választók küldöttsége bizonyosan vár reá, s nemsokára a főispán is megerkezik.

— Bocsánat, méltóságod, rögtön sietek dolgomra — mondá alázatosan az ügyvéd, megörülve, hogy kimenekülhet a két koros hölgy élénk csatatüzéből; kezét csókolt Tardynénak s egy titkos, félig szemrehányó, félig elismerő pillantást vetve nejeére, elsietett a park kanyargó ösvényein. Oszlányiné utána indult, de e pillanatban egy alakot látott kilépni az orgonabokrok közül; megállt, gondolkozott, aztán daczos és elszánt tekintettel leült egy padra, világosan mutatva, hogy a fölvetett harcot kész a végsőig folytatni.

II.

Magas, vékony fiatal ember lépett ki a szétvált bokrok közül; félénken, szégyenlősen jött elő, s a mint megpillantotta a társaságot, megállt, habozva, lesütött szemmel, mintha azon gondolkoznék, ne rejtőzzék-e ismét a sűrű bokrok közé. Aránytalanul magas termete kissé hajlott volt, szabályos arczát beteges sápadtság lepte, világos kék szemében ott volt az a bizonyos fájdalmas, lemondó tekintet, melyet azoknál lehet látni, kik tudják, hogy halálra vannak ítélve s belenyugodtak a gondolatba, hogy meg kell halniok.

Ez volt Loósy Gábor, a roppant barakonyi uradalom örököse, mérhetetlen kincsek birtokosa, messze földön a leggazdagabb úr, kit irigyelt mindenki, a ki csak hírét hallotta. Gyermekkorától tudta, hogy magában hordja a halálos veszedelmet, mely egy pillanat alatt véget vehet életének. Gyöngéd rokonai, kik aggódó szeretettel vették körül, gondoskodtak róla, hogy jó korán tisztában legyen magával állapotára nézve. Aggódó gondoskodásból tették, hogy elismertessék vele ápolásuk szükséges voltát, biztosítsák engedelmességét és visszatartóztassák minden kihágástól, mely ha a legcsekélyebb is, halálössá válhatik reá nézve. A gyermek megértette, megadta magát sorsának s élt egy napról a másikra, feje fölött a halálos ítélettel, mindennap készen várva beteljesültét. Megmondták neki, hogy anyja baját, anyja szívét örökölte és emlékezett — bár akkor még igen kicsiny volt — tisztán emlékezett a viruló, szép, fiatal asszonyra, mily iszonyú sikoltással esett össze, épen midőn ölében tartotta őt, mily hideg lett egy pillanat alatt puha meleg keze, mely arczát símogatta és aztán mily néma és mozdulatlan lett örökre, örökre. Emlékezett reá, és tudta, hogy ez lesz az ő sorsa is, és mindennap várta, hogy beteljesüljön végzete.

Minden embernek maradnak emlékei gyermekkorából, egy-egy kedves kép, melyet késő öregségében is látni vel, valami szép dal, melyet akármikor hall újra, eltűnnek a közbeeső hosszú évek, küzdelmeikkel, örömeikkel, bánataikkal, s ismét a boldog, gondtalan gyermekkorba képzeli vissza magát. Neki is voltak emlékei: két halott, két temetés. Anyja után atyja, a vídám, hangos szavú, harsány kaczagású daliás férfi, a ki már kicsiny korában maga elültette a lóra s beszáguldozta vele az erdőket és mezőket. De erre csak homályosan emlékszik; tisztán csak az a sápadt, véresfejű alak el emlékezetében, melyet gallyakból font ágyon hoztak a parasztok haza az erdőből. Vadászaton volt, s egy ügyetlen golyó tévedésből az ő homlokát találta a vad helyett. A gyermek drága kincs gyanánt őrizte emlékezetében a két sápadt alakot, s ha reájok gondolt — pedig hányszor gondolt reájok! — mindig érezte a tömjén füstjét, hallotta a papok szomorú latin énekét és látta a fáklyák sziporkázó tüzét. Ebben az emléken élt, és sokszor törte a fejét: kinek volt jobb dolga, anyjának-e, a ki rég tudta, hogy hirtelen meg kell halnia és mindennap készült halálára vagy atyjának, kit élete virágában, egészsége és jó kedve teljességében ért a

váratlan halál? És megnyugodott benne, hogy őt anyja sorsa eri, mert se a fegyvert nem tudja megtölteni, se vadászatra nem mehet, hogy úgy haljon meg, mint az atyja.

Pedig ezt a halált, hosszú gondolkodás után szebbnek és boldogabbnak tartotta. De rokonai, kik az árva gyermeket gondoskodásuk alá vették és ellepték a barakonyi kastélyt, gondosan távol tartották minden ilyféle veszedelmes foglalkozástól. És a gyermek megadta magát sorsának s rokonai zsarnok gondoskodásának. Félt tőlök, és némán, mogorván engedelmeskedett nekik. Félt nagybátyjától, Loósy Andortól, a ki szolgabíró volt akkor, midőn a nagy szerencse érte, hogy az árva gyámjává s a nagy uradalmak igazgatójává nevezték ki. A mint hajdan, szolgabíró korában, a gányókat regulázta, épen oly fegyelem alá fogta a félénk beteg gyermeket, a ki rettegett öklelő hegyes bajuszától, széles vörös képétől, pattogó káromkodásaitól, s elbújt, ha messziről hallotta rikácsoló hangját. Félt nagynénjétől, a hideg fenségű, uralkodói méltóságú Tardynétől, ki kezét-lábát megkötözte aprólékos gondoskodásával s lelekethez sem hagyta jutni, engedelme nélkül. Félt orvosi rokonától, a mogorva Jankóczytól, ki mindennap üterét tapogatta, nyelvét nézte, keserű orvosságokat itatott vele, nem engedte enni, inni, szaladni, mulatni, nevetni. Félt unokahúgától, Andor szép és büszke leányától, Ellától, ki együtt nőtt fel vele a kastélyban, soha sem játszott vele, csak szánta, lenézte és kinevette. Félt unokabátyjától, Ákostól, Tardyné ragyogó fiától, kinek daliás szépsége, férfias ereje, jó kedve, bátorsága örökös gúny volt az ő sápadt, szomorú, görnyedt alakjára, ki az ő paripáin nyargalt, ha a szünidőkre haza jött, az ő fegyvereivel vadászott, s csapongó életkedvvel élvezett mindent, a mitől őt elzárták. Félt minden rokonától, a Horthyaktól, Tardyaktól, Loósyaktól, kik mint a hernyók lepték el örökölt fájának gazdag lombjait és rágódtak rajta, ettek, ittak, mulattak, táncoltak házában, melyet a magokénak tekintettek, és őt számba sem vették, legfőbb szánakoztak rajta, hogy oly korán meg kell halnia s óvatosan kizárták minden örömből, nehogy siettessék a végzetes pillanatot.

Félt tőlök és meggyűlölte őket. De gyűlöletének nem volt ereje, nem volt hatása. Nem is vették észre. Csak engedelmeséget látták, mogorvaságában, kedvetlenségében, zárkózottságában csak a félénkséget látták, s meg voltak győződve, hogy

hálás irántok, elismeri gondoskodásukat és mindent tehetnek vele. Így lett a gyermekből ifjú, így érte el nagykorúságát. De a kastélyban semmi sem változott, a rokonok uralkodását nem rendítette meg semmi, s nem vették észre, hogy a halálra szánt ifju, míg komor lemondással megadja magát uralkodásuknak s rettegni látszik tőlök, azzal a mély és erős gyűlölettel néz reájok, melyben sok van az irigységből és féltékenységből, s melyet a gyöngé az erős iránt, a beteg az egészséges iránt, az elnyomott a zsarnok iránt, a rab porkolábja, az örült ápolója iránt szokott érezni.

Most is oly tekintettel állt meg a bokrok szélén, melyből látszott, hogy nem azokat kereste itt, a kiket talált. Tévedező szeme gyorsan, lopva végig futott a nyílt pázsiton, behatolt a fák sűrűjébe, a rejtett lugasokba, aztán csalódottan, leverten visszatért s komoran nézett le maga elé a földre. Látszott rajta, hogy szeretne visszamenni oda, a honnan jött, de nem mer, nem tud megmozdulni, s mintegy várja, hogy elküldjék.

Nem kellett sokáig várnia. Tardyné hozzá sietett s aggódó szemrehányással támadt rá.

— Ej, ej! kedves öcsém, megengedte Jankóczy bátyád, hogy már kijöjj a kertbe?

— Nem engedtem meg, hogy engedtem volna? — kiáltott a rokon orvos haragosan az asztal mellől, dühösen villájjára tűzve egyszerre négy sonkaszeletet. — Mondtam neki, maradjon addig szobájában, míg a harmat föl nem szárad. Ha így követi rendeletemet, nem állok jót semmiről. Engem aztán ne okoljatok, ha egyszerre beüt a katastropha.

— De már addig csak be ne üssön, míg alá nem írta a végrendeletet — dörmögött foga közt a tanfelügyelő, de oly halkán, hogy csak fiai hallották, kik e képzelhető szerencsétlenség pusztá gondolatára oly erővel fogtak újra az evéshez. mintha egyszerre le akarnák enni az egész koczkáztatott örökséget.

— Hallod, szegény Gáborom, hallod te kedves rossz fiú, az orvos aggodalmát? — mondá gyöngéd szigorúsággal Tardyné. — Miért keserítéd szerető rokonaidat, a kik úgy rettegnek drága éltedért? Menj vissza rögtön szobádba és az orvos engedelmé nélkül ne tégy többé semmit.

— Jól van, jól — felelt Gábor, vontatva, mogorván, lesü-

tött szemmel. Megfordult és lassan a kastély felé indult; de néhány lépés után megállt és tétovázva körültekintett.

— Az Istenért! sikoltott idegesen Tardyné — épen a harmatos pázsiton álltal meg. Legalább lépj a kavicsos útra, és ne ijeszd halálra szerető rokonaidat. — Miért álltal meg? mit akarsz még?

— Semmit — felelt Gábor és engedelmesen a csillogó ösvényre lépett. Csak azt a — csak őt kerestem — mindig ebben az órában szokott hozzám jönni fölolvasni.

— Olga húgomat keresi, nagyságod? — szólt közbe Oszlányiné, fölkelve a padról, honnan eddig mély figyelemmel szemlélte a történeteket.

— Mindig ilyenkor szokott felolvasni — felelt Gábor a kavicsokat rugdalva cipője orrával — nagyon érdekes helyen maradtunk tegnap — nekem nem szabad olvasnom.

— És ezt orvosod nagyon bölcsen rendelte — mondá szemrehányólag Tardyné — ne zúgolódjál ellene.

— Már megint panaszkodik rám? — kiáltott mérgesen az orvos, poharát nyújtva Mátyás huszár felé. — A szemek megerőltetése gyorsabbá teszi a vérkeringést és a katastropha minden pillanatban beüthet. De ha erőnek erejével meg akarsz halni, öcsém, csak kergess el, én mosom kezeimet.

Ezzel fölhajtotta a pezsgős poharat, s oly ember kifejezésével vonta maga elé a vadpástétom maradványait, mint a kin nagy igaztalanság esett.

— Valóban nem tudom, hol késik ma az a leány — mondá csípősen a tanácsosné. — Kedves Oszlányiné, ha már megengedtük unokahúgának, hogy naponkint egy órát felolvasson szegény Gáborunknak, s ha ő elfogadta e tisztet, rászoktathatta volna, hogy pontosabb legyen. De itt jön Elia, ő talán tud róla valamit.

A kastélyból egy feltűnően szép leány sietett a beszélgetők csoportja felé és szerencsésen megakadályozta a kedves Oszlányinét, hogy a keblében felhalmozott gyulékony anyag felrobbanjon valami csípős feleletben. A leány szoborszerű szép arca most ki volt pirulva és keble pihegett a gyors járástól.

— Nem látták Olgát? — kiáltott már messziről.

— Olga! megint Olga! — mondá bosszúsan a tanácsosné. Bujósdit játszik ma az a leány, hogy mindenki őt keresi?

— Az Istenért! — kiáltott Oszlányiné, a szép leány elé sietve, mi történt Olgával?

Senki se vette eleinte észre a hatást, melyet e szavak Gáborra tettek. Reszketve állt helyén, arczát ólomszín lepte el, félig megnyílt ajkai remegtek, mintha útat akarnának nyitni a keblébe fojtott sikoltásnak, és tágra nyílt szemeit kifejezhetetlen rémülettel szegzé unokatestvérére. Eleinte senki sem vette észre. A két asszony a siető Ella felé volt fordulva, az urak benn a pavillonban nem törődtek e perczben se Olgával, se Gáborral, se a világ összes férfi és női ifjúságával.

— Mi történt Olgával? ismétlé Oszlányiné.

— Nem tudom biztosan — felelt pihegve Ella, megállva s karjával egy kerti pad hátára támaszkodva, nem tudom, de felek, baj érte.

— Hol van? Hova ment? Mit tett?

— A lovásztól hallottam, hogy fekete lovamat, melylyel csak én tudok bánni, megnyergeltette és kilovagolt rajta a mezőre.

— Hogy merte a te lovatat megnyergeltetni? — kiáltott fellobbanva a tanácsosné, sokkal jobban haragudva e vakmerőség miatt, mint aggódva a veszedelmen, mely a merész leányt erheti.

— Én vagyok az oka — felelt Ella leverten, én akartam őt lovaglásra tanítani s néhányszor magammal vittem, természetesen hozzá való szelíd, kezes paripán. Ki gondolta volna, hogy e pajkos, vásott gyermek tudtom nélkül az én lovamra merjen úlni? És most . . . rá se merek gondolni . . . ha e bokros állat észre veszi, hogy nem az ismert erős kéz vezeti . . . oh Istenem! örök vád lesz lelkemben e gyermek szerencsétlensége.

— Gyilkos vagy! te vagy a gyilkosa! — sikoltott egy átható hang, melyet a jelenlevők közül eddig senki sem ismert, s mindnyájan ijedt meglepetéssel fordultak arra, a honnan jött.

Nem, ez nem lehetett Gábor hangja. Az a csendes, suttogó beszéd, melyet eddig megszoktak tőle hallani, semmiben sem hasonlított e metsző sikoltáshoz. És még sem lehetett más, mint ő. Ott állt, nem messze a beszélőktől, kezét feléjük nyújtva, kidüledt szemeit irtózattal és rettegéssel szegezve unokatestvérére, keble hevesen zihált, sápadt arczára égő piros-ság ült.

— Gábor, mit jelent ez? Te szóltál? — kiáltott Tardyné ijedten és megbotránkozva.

A szép leány arczáról eltűnt az előbbi izgatott kifejezés, s hideg büszkeség foglalta el helyét. Nyugodtan viszonzta a vonatkeztvére meredt tekintetét, s lassan, lenézőleg kérdé:

— Megőrültél?

— Te ölted meg, te hajtottad a halálos veszélybe — kiáltott a beteg ifju magán kívül s egész teste reszketett a szokatlan felindulástól. — Gyűlölted őt, mert szebb és jobb és okosabb volt, mint te; gyűlölted őt, mert szánalommal volt hozzám és megvígasztalta szomorú óráimat. Mindnyájan gyűlölték őt, mert jó volt hozzám és örültek rajta, hogy most elveszítem . . . Ne jertek felém, ne nyúljatok hozzám . . . annyit emlegettétek előttem a halált, hagyjatok hát meghalni . . . Nem akarok élni, nem akarok élni . . .

Lélekezete elfuladt, melléből hörgő hang tört ki, s mialatt kezével hasztalanul kapkodott maga körül, hogy valamiben megkapaszkodjék, a hozzá siető Oszlányiné karjába esett.

— Az Istenért! ez a fiú mindjárt meghal! — kiáltott a tanácsosné valódi rémülettel. — Jankóczy! hallod! gyorsan, siess segítségére!

— Dehogyan hal meg! nem olyan sietős — dörmögött Jankóczy, a pástétomba szúrva villáját.

— Ne bolondozzál, te — mordult rá a tanfelügyelő, hiszen még nem írta alá a végrendeletet.

— Lássuk hát! — kiáltott az orvos, egyszerre eldobva kést, villát e rémes gondolatra. — Minek is izgatjátok úgy fel, mikor tudjátok, hogy minden hevülés veszélyes rá nézve? Lássuk hát!

Kirohant a pavillonból, a Horthyak utána, még a Horthy-fiúk is, kik eddig semmit sem szóltak s nem látszottak semmivel se törődni a világon. Ott hagytak most kappant, pezs-gőt, s ijedt arczczal álltak körül a beteg rokont, mialatt az orvos felgombolta ingét és szívéhez illesztette fülét.

Oszlányiné, ki még mindig karjában tartotta az alélt ifjút, e tudományos orvosi eljárás alatt egyszerre olyant ugrott, hogy majd fellökte Jankóczy doktort, és kitörő örömmel felkiáltott:

— Hála Istennek! itt jön Olga!

III.

Mindnyájan arra tekintettek, merre Oszlányiné reszkető újja mutatott. A hosszú fasorban, mely egyenes irányban nyúlt a park túlsó végéig, messziről, még alig fölismerhetőleg vágatott feléjük egy női alak. Kalapja leesett fejről és szalagjánál fogva nyakába akadva, utána úszott a levegőben, haja fel volt bomolva és rendetlenül omlott vállára. Sebes vágatva közeledett a tisztáson álló csoport felé; minden lépésre, melylyel közelebb ért, jobban ki lehetett venni alakját. Öltözete gyűrött volt, hajába fűszálak és mezei virágok keveredtek, ruhájába tüskék és bogáncsok kapaszkodtak és vizes foltok látszottak rajta, mintha a nedves fűben hentergett volna. A mint rohanva haladt előbbre, lábai felrugdosták az út apró kavicsait, s a mint a kezében tartott lovagvesszővel előre integetett, a megcsapkodott lehajló ágakról fejére hulltak a levelek.

— Itt jön Olga, hála Istennek, semmi baja sem történt, ismétlé Oszlányiné. Gábor egyszerre, mintha varázsütés érte volna, kinyitotta szemét, fölemelkedett kebléről és a közelgő leány alakját leste szemével. Halvány arcza ismét kipirúlt, de nem az előbbi lázas vörösség látszott rajta, hanem az az átlátzó és mégis mély pír, mely csak a gyermek arcán szokott megjelenni, ha fölfedezve látja féltve rejtegetett titkát. A tanácsosné észrevette arcán e változást, látta hirtelen föléledését a leány közeledésének hallatára, s tekintete elkomorúlt és nem a legnyájasabb szemmel nézte a fasorban feléjük vágató leánya alakját.

— Mondtam, hogy nem lesz semmi baja — dörmögött Jankóczy, a kit Gábor hirtelen felugrása majdnem végig fektetett a harmatos pázsiton. — Kár volt annyira sikoltozni és megzavarni az ember emésztését. Gyerünk vissza.

S ezzel visszatért a pavillonba a Horthyakkal, s mind a negyen újra félbeszakított reggelijökhöz fogtak, nem törődve többé az asszonyok dolgával. De az asszonyok jobban láttak, többet megértettek, mint ők; feszült érdeklődéssel, mindegyik a maga módja szerint izgatottan, reménnyel vagy félelemmel várták a leány megérkezését.

Egyszerre csak kivált a fák közül alakja és a tisztás pá-

zsitjára lépett. De nem állt meg; tovább futott a csoport felé s csak akkor állt meg, pihegve, lángoló orczával, reszketve a fáradságtól, midőn melléjük érkezett.

— Hány óra van? Kinek van órája? — kiáltott lihegve; több szó nem jöhetett ki elfuladt melléből; nagynénje karjába kapaszkodott mindkét kezével s igyekezett lélekezethez jutni.

— Mit jelent ez, leány? Hogyan mersz ily állapotban elénk jönni? — kiáltott méltatlankodva a tanácsosné.

— Beszélj, mi történt veled? — kérde Oszlányiné, mi alatt Ella a leány melle lépett s megtörölte égő piros arcját. Gábor egy szót sem szólt; némán, megigézve állt előbbi helyén s egész lelke szemében gyúlt össze, melyet mozdulatlanul a leányra szegezett.

Olga nem felelt se a méltatlankodó, se az aggódó kérdésre; egy pillanatig várt, míg ismét lélekezethez jutott; azután mosolyogva, orozva megcsókolta Ella kezét, mely az izzadságot törölte arczáról, oda futott Gáborhoz, kivette óráját mellényzsebéből, megnézte, visszatette, és bünbánólag szégyenkezve fölkiáltott:

— Mégis elkéstem! Egy egész negyedórával elkéstem! Oh az a Kapitány!

— Micsoda kapitány? — kérde megbotránkozva a tanácsosné.

— Hát az a rossz, csunya, fekete Kapitány! — kiáltott Olga kipirúlt orczával.

— Micsoda beszéd ez? — mondá felháborodva a tanácsosné. — Kedves Oszlányiné, micsoda kapitány ismeretsege van hűgának?

— Eh! — szólt közbe Ella vállat vonva s bosszúsán nagynénjére nézve, Kapitány a neve az én fekete paripámnak, melyről az imént beszéltem. Hogy mertél ráülni, te vásott gyermek? — folytatá félig haragosan, félig nevetve Olgához fordulva.

— Mindjárt elmondom, aztán nem bánom, szidjanak össze — mondá Olga, meg mindig pihegve a futástól es felindulástól. — A hányszor lovagolni mentem Ella kisasszonynyal, az a csúf fekete Kapitány mindig provokált engem; úgy pislogott rám féloldalt, úgy rázta a fejét, mintha azt mondta volna: könnyű azon a kölyök ponyn hetvenkedni, üljön rám a kisasszony, ha van bátorsága. — Fölteszem róla, hogy kapitány

letére megkisasszonyozott gondolatban. — No megállj! fenyegetőztem, ha te provokálsz, én még nem retirálok meg egy kapitánytól. Ma épen jó alkalom nyílt rá, hogy megkezdjük a harcot. A mint reggel könyveimet rendeztem, melyekből Gábor úrnak felolvasni szoktam, észrevettem, hogy a kötetnek már vége felé járok és a második kötet nincs itt, elvitte a kasznárek Gizája, a ki úgy nyeli a regényeket, mint a kiszáradt föld az esővizet. Kilovagolok hozzá a pusztára s a rendes órára még itthon lehetek. Szaladok az istállóba. Gyorsan nyergeljek meg Kapitányt. A lovász nagyot néz és nem mozdul. Toppantok a lábammal. Nyergeljek meg tüstént Kapitányt! «Bocsánat, kisasszony» . . . Az én felelősségemre, másképp nagy baj lesz, mondom én szigorúan és ravaszul. Ez hat. Megnyergelik Kapitányt, rápattanok, kivágtatunk a mezőre. Jól ment, nagyon jól ment, egész a keresztútig. Én jobbra húzom a kantárt, arra van a kasznárlak; Kapitány balra akar fordulni, arra szokott Ella kisasszony az erdő felé lovagolni. Én nem engedek, Kapitány sem; álnokul hátra pislant a nagy szemével és megrázza a fejét. Én nagyot rántok a kantáron, Kapitány megharagszik, felrúgja a két hátulsó lábát és elkezd toronyirányban vágdatni árkonbokon keresztül. Megíjédtem; így nem kapom meg a második kötetet, s mit fogok akkor felolvasni? Belekapaszkodom Kapitány nyakába és hízelegve súgom neki: Kapitány, jó Kapitány, legyen eszed, ne ragadj el; ki fog akkor felolvasni Gábor úrnak? De Kapitány nem barátja a könyveknek, dühösen vágdat tovább. Szédülni kezdek, megmarkolom Kapitány fülét, sörényét, az erdő fáit fejtetőre látom állni, emberek szaladnak a mezőn, ijedten, integetve, kiabálva . . . A második kötetet! kiáltok én rájok. Kapitány meghökken, megbotlik, én a fején keresztül repülök, repülök, és egyszerre csak a földön találok magamat. Semmi baj, csak hasra estem . . . Felugrom. Kapitány lihegve, reszketve, megalázva áll két paraszt közt, kik fülön fogták; én egy megvető pillantást vetek rá és futni kezdek, és futok, futok, míg ide érek, elkésve és a második kötet nélkül. Így, most elmondtam, várom a szidást.

A tanácsosné valóban úgy nézett a leányra, mintha eleget akarna tenni várakozásának és kedve volna jól kiszidni. De uralkodott magán; lopva Gábor felé tekintett, kinek szemében szokatlan és megdöbbenő fény csillogott, és hideg méltósággal csak ennyit szólt:

— Kár volt ily életveszélynek tenned ki magadat a második kötetért, mert ma úgy sem fogsz felolvasni Gábornak.

— Miért nem? — szólt közbe Gábor elborult tekintettel, s arczára ismét visszatért rendes félénk és mogorva kifejezése.

— Mert már úgyis nagyon fel vagy izgatva, szegény öcsém — felelt Tardyné aggódó szánakozással. — Emlékezzél csak, mennyire magadon kívül voltál az előbb is, s mily igazságtalan, sértő szavakkal támadtál a szegény Ellára.

— Bocsánatot kérek, nem tudtam, mit beszélek — mondá Gábor megszégyenülve és lehajtott fővel, oldalt közeledve Ella felé, mint a rossz gyermek, kinek parancsszóra bocsánatot kell kérnie.

— Engem nem sértett meg, fölösleges a bocsánatkérés — mondá Ella hidegen elfordulva. — És ha néném csak ezért akarja őt megfosztani e mindennapi mulatságától, akkor nagyon is szigorú.

— Jól teszi, mondja meg neki az igazat — súgá Olga, erősen hozzá símulva hatalmas barátnőjéhez és titokban ismét megcsókolta kezét.

— Nagyon érdekes helyen maradtunk, alig várom a folytatást — szólt Gábor, szánalmas tekintettel nézve a földre, s inkább magához, mint rettegett nagynénjéhez beszélve.

— Ha nem várhatsz rá holnapig, majd fel fogja olvasni Jankóczy bátyád, úgyis vele kell most maradnod — mondá a tanácsosné kérlelhetetlenül. — Ma nagy nap van, magas vendégeket várunk, fontos tennivalóid lesznek; nem kockáztathatjuk, hogy minden elmaradjon a te hirtelen rosszulléted miatt, mely Olga kisasszony társaságában könnyen meglephetne, tévé hozzá egy lesújtó pillantást vetve a gyanús leányra.

Ezzel a pavillonba lépett s néhány szót súgott Jankóczy fülébe, ki épen szivarra készült gyújtani. Az orvos kelletlen, bosszús arczczal fölkelt s követte a tanácsosnét. A mint kiléptek a pavillonból, Olga épen akkor futott a komoran, gyámoltalanul, lehajtott fővel álló Gábor mellé.

— Ne haragudjék rám, Gábor úr, igazán nem tehetek róla, hogy elkéstem. Ha az a csunya Kapitány megbecsüli magát, itt lettem volna a rendes órára. Úgy-e nem haragszik rám?

Gábor semmit sem felelt. Erősen ziháló melle mutatta csak, hogy nagyon fel van indulva, de ajka nem nyílt meg s

szemet lehúnyta, nehogy észre vegyék benne az áruló könnycseppet. Nem szólt semmit, s mint a tetten kapott rossz gyermek, némán engedte, hogy az orvos, ki haragosan karjába fűzte karját, elvezesse a kastélyba.

— Kedves Oszlányiné — mondá a tanácsosné nyugodt fenséggel, nincs szükségem többé magára, sem hűgára.

— Épen erre gondoltam, méltóságod kegyes célzása nélkül is — felelt Oszlányiné elfojtott dühvel. — Gyerünk Olga, hallod, hogy itt többé nincs szükség ránk.

Olga kerekre nyitott szemmel, bámulva nézett nénjére és a tanácsosnéra. Láttá, hogy itt mindenki haragszik s meg volt győződve, hogy ennek ő az oka, mert Kapitányra ült és elkésett. De Oszlányiné nem engedte szóhoz jutni, megfogta kezét s elvonta magával a kastélylyal ellenkező irányban.

— Mire való volt ez? — kérdé Ella, miután egyedül maradt nenjével a csatatéren.

— Rövidlátók, vakok vagytok mindnyájan, és behullnátok a tátongó örvénybe, ha én nem látnék helyettetek — kiáltott a tanácsosné ingerülten.

— Én is látok; de csak a valót látom, és nem festem feketebbre — mondá Ella nyugodtan.

— Feketebbre! Hát lehet már ennél feketébb valami? Oh az álnok cselszövők! Hát nem látod a symptomákat? Nem hallottad, mily iszonyú szavakkal támadt rád e boldogtalan fiú?

— Ki venné föl e halálra ítélt szegény együgyűnek szavait? Nem először támadt így meg. Gyermekkorunkban egy sütemény, egy játék miatt akárhányszor voltak ily fellobbanásai, aztán újra kialudt, mint a mécs. Megszoktam már, nem adok rá semmit.

— De én adok; mert nem süteményről, nem játékról van most szó.

— Tudom, értem — szólt a szép leány, s szavain keresztül tört a fájó gúny rezgése. — Uraságunkról van szó. Nos, én ezt sem féltem. De ezt a leányt szeretem, kedvemet találok benne; ragaszkodom hozzá, mint egy csinos csecsebecséhez, mint egy kedves madaramhoz, mint egy szép bimbóhoz, melyet hajamba akarok tűzni. Megszoktam őt tanítani, lovagoltatni, csicseregetetni, ingerelni, simogatni és nem akarom elveszteni. Tegyenek akármit, de őt ne bántsák, mert azt nem fogom tűrni.

Ezzel elsietett a kert egyik mellékösvényén, Tardyné elmerülten nézett utána.

— Jó, jó, mondj akármit, az fog történni, a mit mindnyájunk érdeke, a te érdeked is kíván — gondolá magában. — A mit ma észrevettem, az milliókkal ér föl, s a milliókat te is többre fogod becsülni minden csecsebecsénél, csicsergő madárnál és bimbónál.

IV.

Újra léptek zaja riasztá fel a tanácsosnét elmerüléséből. Az út apró kavicsai szinte nyögtek és sóhajtottak a súlyos lépések alatt, melyekkel Loósy Andor úr, a barakonyi uradalom teljes hatalmú kormányzója, tisztelte meg. Járásából, büszke tekintetéből, vörös arcának sugárzásából, fenyegetőleg kihegyesített bajuszából látszott, hogy ő itt a korlátlan, a mindenható úr, és semmi sem mutatta rajta, ő maga sem tudta, hogy nem egyéb, mint gyűrű fufangos rokonának, a tanácsosnénak, finom fehér újján.

— Jó, hogy jössz, Andor — kiáltott rá messziről Tardyné. — Életbe vágó mondani valóim vannak.

— Azt majd én ítélem meg, életbe vágók-e? — felelt Andor úr, közelebb lépve és nagyot fújva, mert kövér ember volt és nagy urasága óta annyira elszokott a gyalogjárástól, hogy egy-két lépés után már elállt a lélekzete. — Te csak add elő a tényt, a következtetést majd levonom belőle én.

— Mennyi időnk van még a főispánék megérkeztéig?

— A hintókat éppen most indítottam útnak a székváros felé.

— Ki ment velök?

— Béla öcsém. Neki van legsímább modora s ő a legnagyobb diplomata a családban, utánam. De én csak nem mehettem holmi főispánka elé.

Ezalatt a Horthyak is előjöttek a pavillonból, teljesen jólakva, s miután némán és tisztelettel üdvözölték a hatalmas rokont, hallgatva és figyelve megálltak mögötte.

— Jó — mondá a tanácsosné. — Míg a hintók megteszik a fordulót, azalatt éppen elintézhethjük a dolgot. Oszlányinak rögön fel kell mondani.

— Erre már rég gondoltam — viszonzá méltósággal Andor úr. — És tudod okaimat?

— Oszlányi egy perczig sem maradhat az uradalom ügyvéde — folytatá hevesen a tanácsosné, s ma a végrendelet készítésében sem vehet már részt. Szívébe pillantottam ma neki is, nejeének is. Ezek az emberek nagyon önállóan dolgoznak —

— Gondolkoznak! mily vakmerőség! — kiáltott felháborodva Andor úr.

— Lázadó megjegyzéseket tettek Gáborra, a vagyonra, a vagyon eredetére nézve. Az asszony, ki távolról rokonságot tart a paraszt Majdánokkal, pulykamérgében elárulta, hogy nekik, a Majdánoknak annyi vagy több igényök van a vagyonhoz, mint nekünk, a Loósyaknak.

— Hallatlan szemtelenség! — kiáltottak chorusban a Loósy-család összes jelenlevő tagjai, még a Horthy fiúk is, kik eddig csak evésre nyitották fel szájukat.

— De ez még mind semmi — folytató a tanácsosné egész suttogásig leeresztve hangját, mintha valami kísértetes történetet beszélne, s a többiek is úgy bújtak össze körülötte, mint a kik félve, borzongva hallgatják a rémes mesét, — ez még mind semmi. A Majdán-faj igényeivel könnyen elbánhatnánk; de ma olyas valamit vettem észre, a miből igazi veszély támadhat. Ismeritek Oszlányiné unokahúgát, kit pár hónapja hoztak ide azon ürügy alatt, hogy árvaságra jutott, s ravaszúl kieszközölték, hogy Gábornak naponkint felolvasson?

— Olgáról beszélsz? — kérde Horthy, az idősb.

— Gusztusos kis leány, tevé hozzá Andor úr, megpödörve hegyes bajszát.

— Majd mindjárt elmegy tőle a gusztusod! — mondá bosszúsan a tanácsosné. — Tudjátok, mi szándékok volt e leánynyal a kedves Oszlányiaknak? Nem kevesebb, mint hogy Gábor megszeresse és nőül vegye.

A Loósy-család férfi tagjai kezdettől fogva annyira megszokták lenézni és szánni a vézna, gyöngye, sápadt fiút, oly meggyőződéssel várták közeli halálát, hogy e föltevesre mindnyájan hangos kacagásban törtek ki, kivált a Horthy fiúk, kik tagbaszakadt, izmos kamaszok voltak s igen furesának találták, hogy a szegény Gábor megházasítására gondolhat valaki.

— Ne nevessetek — mondá haragosan Tardyné, nincs

ezen semmi nevetni való. Gábor, akármilyen betegnek mondják, elérte nagykorúságát s ha akarja, megnősülhet. És akkor tudjátok, mi vár családunkra.

— Gondol is az a házasságra! — kiáltott a tanfelügyelő, még mindig küzdve a visszafojtott kaczagással.

De a mit a tanácsosné erre válaszolt, az egyszerre elvette minden jó kedvöket.

— Ma, néhány percze, itt ezen a helyen észrevettem, értétek meg, csalhatatlanul és biztosan láttam, hogy Gábor halálosan szerelmes e leányba.

— Tyhú! itt a veszedelem! — kiáltott rémülten az idősb Horthy.

— Mindjárt gondoltam, hogy ez lesz belőle — mondá méltósággal Andor úr. — Az egész Oszlányi pereputtnak kiadom az útját.

— Úgy még talán nem késtünk el — szólta a tanácsosné. — Gábor talán még maga sem tud számot adni szerelméről, házasságra sem gondolhat még. Ha rögtön véget vetünk mindennek, nem marad idő a gyümölcs megérésére. De sietnünk kell.

— Tüstent megyek és elcsapom Oszlányit — kiáltott Andor úr.

— Bízd ezt reám — mondá a tanácsosné. — Magam akarom élvezni a gyönyörűséget, hogy kiadjam a kedves Oszlányiek utlevelét.

— Legyen, reád bízom — felelt Andor úr kegyesen. — De vigyázz, szigorú légy és semmi könyörgésre se hajolj. Végy rólam példát.

— Ne felej — mondá a tanácsosné alig észrevehető vállvonítással. — A mi pedig Oszlányi utódját illeti —

— Az itt van kéznél — vágott közbe az idősb Horthy, első szülött fiának vállára ütve. — A múlt héten kapta meg ügyvédi diplomáját; épen kapóra jön ez alkalom, úgysis erre neveltem. Nekünk nem kell a szomszédba mennünk, orvos, ügyvéd, minden kitelik a családból.

— Légy hát készen Aladár öcsém, azonnal átvenni Oszlányitól az összes iratokat. Még ma hivatalba kell lépned. Csak tudsz megírni egy végrendeletet?

— Megírja ez az ó- és újtestamentomot is — felelt Aladár úr helyett a tanfelügyelői apa, jóízűt nevetve szakszerű és

tudományos szójátékán . . . De itt jön Loósy Dénes, a szolgabíró! Hát ez mi hírt hoz?

Új alak csatlakozott a családi csoporthoz. Külseje hasonlított Andor úréhoz, némileg leszállított és szerényebb arányban, a mennyiben Loósy Dénes úr csak szolgabíró volt, és nem volt joga oly vörösnek, kövérnek és méltóságosnak lennie, mint hatalmasabb nagybátyjának.

— Nos Dénes, mi újság? — kérde Andor úr.

— Most érkezem hazulról és betekintettem az ügyvédi lakba a kerületi deputatióhoz. Nagyon nyugtalankodnak már.

— Nem kaptak inni?

— Inni isznak eleget, de nem tudják, kiért és ez megzavarja az alkotmányos ivást. Nem toastozhatnak, míg nem tudják, ki a jelöltjük. Mondtam, jöjjenek ide, rögtön tisztába hozhatjuk a kérdést.

— Eh! most nem lehet, előbb a főispánékat kell fogadnunk. Mit csináljak itt azzal a sok részeg kortessel?

— Nem jönnek mindnyájan, csak a fővezérek: a barakonyi jegyző, a csorvási bérlő és a tormási patikárius. Ezekkel hamar lehet végezni, csak meg kell mondani, kiért lelkesüljenek, a többi az ő dolguk. Határozatok már a képviselőre nézve?

— Mindenesetre a családból kell lennie — mondá a tanácsosné.

— Itt van az én két fiam — szólt Horthy úr, — még egyik sincs ellátva. Mind a kettőt képviselőnek neveltem.

— Hiszen még iskoláikat sem végezték el — mondá Andor úr.

— Kell is oda tudomány.

— A mi azt illeti — vevé föl a szót Loósy Dénes, — rám is férne már egy kis emelkedés, megúntam a szolgabíróságot.

— Béla öcsém — jegyzé meg Andor úr — a legsímább Loósy és legjobb diplomata a családban.

— Akkor menjen valami nagykövetséghez — vágott vissza az idősb Horthy. — A képviselőházba nem diplomaták kellene, hanem csinos fiúk és párbajsegédek. Ajánlom a két fiamat.

— Csodálom, hogy e fölött még vitázni tudtok — szólt közbe a tanácsosné, holott a család közvéleménye már az előbbi képviselő életében tisztában volt magával utódjának szemé-

lyére nézve. Legalább Andor bátyám már régóta határozott s az ő határozata szent az egész családban.

— Persze, hogy határoztam — mondá méltósággal Andor úr. — Mondd meg csak nekik, mit határoztam, aztán legyen vége a dolognak.

— Azt mondtad, hogy Ákos fiam legalkalmasabb erre a családban.

— Ákos! — kiáltott a szolgabíró. — Hiszen az Pesten lakik, alig látogat el hozzánk.

— Épen azért — viszonzá tekintélylyel Andor úr, miután megismerte határozatát. — Épen azért legalkalmasabb érdekeink képviselésére, mert már eddig is bejáratos a legfelső társaságba és ismerős az irányadó körökben. Én őt választottam és mellette maradok.

— Nektek ügyis meg van itt a saját körötök — tevé hozzá a tanácsosné, s azt elég jól töltitek be. Úgy rendezkedtünk mi el, mint az ég csillagai, mindegyikünknek meg van a maga pályafutása, s ha egyik kitér belőle, megzavarhatja az egész rendszert. Aztán Gábor öcsénk ma írja alá végrendeletét, s ebben, tudjátok, megállapodásunk szerint mindenki méltóan el van látva egész életére. És most elég; nemsokára itt lesz a küldöttség; ne vegyék észre, hogy vita volt közöttünk.

— Isten neki! — dörmögött a szolgabíró, a pavillonba lépve, — addig restaurálom egy kissé a gyomromat... Mi ez? — kiáltott csalódottan, üres az asztal?

— A Horthyak mindent megettek — mondá a tanácsosné. — De most légy kissé türelemmel, itt jönnek már embereink.

V.

A barakonyi jegyző, csorvási bérlő és tormási patikárius nem amolyan közönséges kortesek voltak, minőket a színpadokon szoktak produkálni, borizú hanggal, csurgó bajuszszal, örökös parolázással és csókolózással. Művelt, illetudó emberek voltak, a kik ismerték állásuk fontosságát s kiaknázták, de nem éltek vele vissza. Tisztességes üzletemberek voltak, a kik emberi szavazatokkal kereskedtek s ehhez képest viselték magukat. Szépen oda járultak a méltóságos asszony elé és megcsó-

kolták kezét, s aztán minden fölösleges ömlengés nélkül, gyakorlott kereskedők módjára, rögtön áttértek az üzletre.

— Isten hozta, kedves barátim — mondá kegyesen a tanácsosné. — Tudjuk, mi a kívánságuk s rögtön elintézhetjük. Andor bátyám, mint az uradalom és a család feje, már határozott a jelöltre nézve, s ha szíveskednek vele néhány percnyi értekezletet tartani, azonnal tisztába jöhetnek a személykérdésben.

— Mert a dolog úgy áll — kezdé a patikárius, ki mint diplomás ember, a kerület vezérszónoka volt, — hogy csakis személykérdés forog fenn. Arra nézve, hogy kerületünk képviselőjét a nemes Loósy-család adja, nem letezik semmi nézeteltérés; előbbi képviselőnk, boldogúlt Loósy Pál is e nemes család szülötte lévén. Mert a kerület és a család érdekei annyira össze vannak forrva egymással, hogy egyik a másik nélkül nem is képzelhető.

— Ez igen dicséretes érzelem — vizonzá a tanácsosné meglegedetten, s a család kellőleg is fogja méltányolni. Méltóztassék most az ebédlőbe sétálni bátyámmal, ki barátságos reggeli mellett közölni fogja önökkel elhatározását.

Andor úr szó nélkül megindult a kastély felé, mialatt a szolgabíró utána vezette a küldöttséget. Horthy úr három fiával szintén hozzájok csatlakozott, hallván, hogy az értekezlet barátságos reggelivel lesz összekötve. Oszlányi, a ki a három kortest ide vezette s eddig hallgatva állt hátuk mögött, hasonlóképp velök akart menni, midőn a méltóságos asszony egy kézintése visszatartóztatá.

— Maradjon még, kedves Oszlányi — mondá kegyesen, — beszédem van önnel.

— Parancsoljon velem méltóságod — mondá az ügyvéd megállva s alázatosan meghajolva.

— Előbb legyen szíves kedves nejét is ide szólítani; a mit mondani akarok, mindkettejüket egyformán illeti.

— Nőmet a parkban láttam, midőn ide jöttünk; nem lehet messze, rögtön itt leszek vele.

Mialatt az ügyvéd elsietett, a méltóságos asszony leült egy kerti székre s teljes gyönyörűséggel élvezte előre a kéjt, melyet ellenségeinek eltiprása fog szívének okozni. Mozdulatlanul, hideg fenséggel ült helyén, s még azt sem vette észre, hogy az emelkedő nap sugarai épen szemébe sütnek; de a

sugarak egyszersmind dicsfenyt vontak feje körül, s bizonyos túlvilági színben tüntették föl hideg, merev, fenséges arcát, midőn a megidézett házaspár színe elé lépett.

— Kedves Oszlányiné — kezdé a tanácsosné, nem kelve föl helyéről, mert a bíró ülve szokta fogadni a bűnösöket, — ide kérttem, hogy jelenléteben adjam tudtára kedves férjének Andor bátyám, mint teljes hatalmú jószágkormányzó, elhatározását. Nagyon fáj szívemnek, hogy épen nekem kell e kellemtelen hír tolmácsának lennem; de elvállaltam, remélve, hogy az én részvevő érzelmem némileg enyhíteni fogja az ügy keserűségét.

— Nem gondolnám — szólt közbe Oszlányiné, de nem folytathatta tovább; melle elfulladt a fojtott haragtól és a viharos méltatlankodástól, és összeszorúlt torkából nem törhetett ajkáig a szó.

— Úgy van — folytatá szünet után a tanácsosné, miután egy ideig hallgatva élvezte a hatást, melyet rejtelmes bevezetésének burkolt fenyegetése ellenségére tett, — úgy van, a mint mondom, s az én közbenjárásom nem segíthetett a dolgon. Andor bátyám az uradalom és család ügyvédévé Horthy Aladárt nevezte ki, s fölkéri önt kedves Oszlányi, hogy az összes iratokat még ma adja át utódjának.

— Hogyan, méltóságos asszonyom! — hebegett a meglepett férfiú, de nem folytathatta tovább; nejének megjött a hangja s a kitörő vihar erejével vágott közbe.

— Elcsapják hivatalából a férjemet? Mi jogon merik ezt tenni?

— Először is nem csapjuk el, kedves Oszlányiné. Fi done! mily cselédszobába való kifejezés. Egyszerűen elmozdítjuk hivatalából, eddigi érdemeinek teljes elismerése mellett. A mi pedig a jogot illeti: épen annál a jognál fogva teszszük, a melylyel kineveztük. Akkor nem vonták kétségbe, hajoljanak meg hát most is előtte.

— Férjemnek szerződése van — mondá fuldokolva Oszlányiné.

— Melynek egyik pontja szerint az uraság bármikor felmondhatja a szerződést, egy évi fizetés, mint végkielégítés mellett.

— Hogy tudtál ilyen álnok szerződést aláírni? — rivallt Oszlányiné nagy haraggal szerencsétlen férjére.

— Ki gondolt volna erre, cziczám? — mondá ijedten a két tűz közé szorúlt férfiú.

— A végkielégítést pontosan kiutalványozzuk még a mai napon — folytatá nyugodt fenséggel a tanácsosné, — sőt többet is teszünk, a természetbeli illetményeket is megváltjuk és rögtön kifizetjük. Nem fognak üres kézzel távozni, legyen nyugodt, kedves Oszlányiné.

— Ne kedvesezzen engem! — tört ki a megsértett hölgy, — úgyis tudom, milyen kedves vagyok magának, kedves Tardyné!

— Ön megfélekedzik magáról — válaszolt a tanácsosné, méltósággal fölemelkedve székéről. — Nem folytatom hát tovább a tárgyalást, úgy sem lenne semmi haszna. A kérdés el van döntve és Oszlányi úr ahhoz fogja tartani magát. Még ma délután átadja az összes iratokat utódjának —

— Hát a végrendelet? — vágott közbe a szerencsétlen ügyvéd.

— A végrendeletet utódja fogja megírni, épen azért kell rögtön átadnia hivatalos iratait. A lakást ma még megtarthatják; elég lesz, ha holnap reggel költöznek el.

— Miért nem dobnak ki tüstént a házból is? — kiáltott Oszlányiné magán kívül.

— Azt még elbocsátott béreseinkkel sem tesszük — felelt hidegen a tanácsosné, egy utolsó csapásra szedve össze minden erejét. — Sőt egy egész hetet engedtünk volna a költözködésre, ha Horthy Aladárnak nem volna már holnap szüksége a házra. De megfizetjük a hurezolkodás költségeit, mindent készpénzzel fizetünk, csak nyújtsák be a számlát és pakoljanak el mindent — mindent; nehogy itt felejtsek a kedves Olgát. És mivel ennél fogva már nem igen lehet szerencsém, ezennel búcsút is veszek önöktől.

— Isten áldja meg, kedves Tardyné! — kiáltott utána levert ellensége; s a tanácsosné méltóságos alakja görcsösen megrándult e nyájaskodás második ismétlésére; de összeszedte magát, hidegen bólintott fejével és elsietett a kastély felé.

Az Oszlányi-pár egyedül maradt. Hosszú ideig nem tudtak szóhoz jutni a váratlan csapás után. Az ügyvéd némán, bambán nézett a tanácsosné tova lebegő méltóságos alakja után; majd a földre szegezte, majd feleségére emelte szemét, a ki magasan lihegő kebelével, kipirulva, villogó tekintettel, nagy léptekkel járt föl s alá a pázsiton.

— Csakhogy megmondtam neki! — kiáltott végre megállva és hosszú mély lélekzetet véve. — Csakhogy kétszer vághattam oda neki, hogy: kedves Tardyné! Ez jól esett! Ezért szinte nem sajnálom az árt, melyet fizetnem kell.

— Kissé drágán fizetjük meg e gyönyörűséget — sóhajtott az ügyvéd.

— Mindennek a te élheterlenséged az oka — fordult hirtelen férje ellen a fölhevült hölgy. — Okos ember nem ír alá olyan szerződést, melynél fogva akármikor elcsaphatják.

— De cziczám — védekezett a megtámadott férj és ügyvéd, — ezt minden szerződésbe be szokták tenni; nem is ezért küldenek el, hanem mert te már nagyon is kihívólag kezdted magadat viselni.

— Nagyon szép, csak fogd reám az egész dolgot! Eh! de mit is vitázom veled! Mit értenek ehhez a férfiak? Nők harcza ez, en a kedves Tardyné ellen küzdök, méltó ellenfelem ő, de azért mégis enyém lesz a diadal.

— Nem úgy kezdődik.

— Mondtam már, hogy a férfiak nem értenek ehhez. Annyian vagytok itt és egyikőtök sem vette észre, a mit én láttam és a mit Tardyné is látott. Igen, mi, nők láttuk és látjuk, a mi ti vakok észre nem vesztek. Azért kell nekünk oly hirtelen elmennünk innen, mert Gábor szerelmes Olgába.

— Hát aztán? — kérde bámészan az ügyvéd.

— És ez az ember a teremtés urának vallja magát! Hát aztán? Aztán, ha szereti, nőül veszi, és ez egész nagy uradalom, e mérhetetlen vagyon visszaszáll ismét a mi családunkra.

— Asszony, asszony, hová terjednek a te combinatióid? — kiáltott kábultan az ügyvéd.

— Messzebbre, mint te gondolod; olyan messzire, hogy elkápráznék a szemed, ha követni akarnád. Ne is akarj hát te lépést tartani velem, csak tedd meg vakon rendeleteimet. Én mondom, hogy Gábor szerelmes Olgába és Olga is szereti őt. Kitudtam tőle, a nélkül, hogy észrevenné, ma, midőn innen haza kísértem.

— Hát ha még megmagyarázzuk neki, mily fényes házasság az, mily álláshoz és vagyonhoz jut általa! — kiáltott Oszlányi, lassankint neki lelkesülve.

— Istenem! — kiáltott neje bosszúsan összecsapva kezét — csak a férfiak ne avatkoznának ilyesmibe! Micsoda

beszéd ez már megint? Olga szerelme tiszta, rajongó, kisleányos; vagyonra, rangra nem gondol, s ha megsejtené, ha érezné, hogy szerelmét ily gyanú érhetné, biztos vagyok róla, soha sem fogadná el Gábor kezét. Ne szólj tehát bele, ne rontsd el a dolgot; bízz csak rám mindent.

— Rád bízám én, cziczám, teljes megnyugvással; de már vége, holnap itt kell hagynunk a jószágot.

— Ki tudja, hát ha ők hagyják itt? A gyümölcs érettebb, mint a kedves Tardyné gondolja. Csak még egyszer beszélhesek háborítlanul Gáborral . . . Ah! az Isten igazságos! Ő maga hozza elém; nézd épen itt jó. Most csak hagyj engem beszélni, s akkor szólj bele, ha én parancsolom.

CSIKY GERGELY.

A KATHOLIKUS ORSZÁGOS AUTONOMIÁRÓL.

A kik az utóbbi években a katolikus országos autonómia létesítése érdekében a nyilvánosság előtt szót emeltek, tudtunkkal kivétel nélkül az 1871-dik évi kongresszusi munkálat alapjára helyezkedtek. «Vegye föl a kormány a fonalat ott, a hol az megszakadt» — volt a szokott jelszó, a mely alatt e kérdést szőnyegre hozták.

E sorainkban mi is e jelszót fogjuk követni, és a kongresszusi munkálat alapjára állani.

Idézni fogjuk e munkálat jelentősebb pontjait és azok nyomán teszszük majd meg szerény észrevételeinket, a melyekkel érveket akarunk szolgáltatni, azon — úgy hiszszük — nem elszigetelten álló véleményünk helyessége mellett, hogy az országos autonómiát úgy vagy azzal rokon alakban, a mint azt a kongresszusi munkálat hívei tervezik, létesíteni semmi esetre sem szabad. E munkálat címe: *A magyarországi latin és görög szertartású katolikus egyház önkormányzatának szervezete.*

Első észrevételünk az, hogy a «magyarországi katolikus egyház», a melyet a munkálat oly fölötte nagy horderejű köz- és magánjogok birtokosává, és oly rengeteg mennyiségű ingó és különösen ingatlan vagyon tulajdonosává akar tenni — a magyar közjog szerint, mint jogalany, nem létezik, hogy tehát azt mindenek előtt, törvény útján azzá kell alkotni.

Különben a «magyarországi katolikus egyház» a szavak köznapi jelentőségének, avagy pedig a kongresszusi munkálat tartalmának megfelelő értelemben, a római katolikus egyház-jog szerint sem létezik.

A katolikus egyház lényegében van az egyetemesség;

úgy hogy a mint valahol nemzeti vagy országos jelleget vesz föl, megszűnik katolikus egyház lenni.

«A magyarországi katolikus egyház» tehát a római katolikus egyházjog keretében egyáltalán létesíthető sem volna, ha az lenne tervben, hogy az szorosán — a tervezett czímben foglalt szavak természetszerű jelentőségének megfelelően — alkottassék meg.

Csakhogy nem az van tervben, a mit e szavak kifejeznek.

A kongresszusi munkálat nem azt akarja, hogy a római katolikus egyháznak Magyarországon levő része — mintegy az anglikán egyháznak mintájára — az egyetemes római egyháztól független szervezettel megalakuljon, és hogy azután annak számára — a magyar protestans egyház mintájára — önkormányzati jogok engedtesse, hanem azt, hogy itt egy oly testület létesüljön, a mely — a nélkül, hogy a katolikus egyháztól vagy annak embereitől a legcsekélyebb jogot is igényelné — a magyar államnak ez egyházra vonatkozással lévő, legtöbb jogát magához ragadja, és ezen kívül, minden akár a történelmi előzmények alapján, akár pedig jelen használatánál fogva, katolikus jellegűnek mondható vagyonnak korlátlan tulajdonosává legyen.

«A magyarországi katolikus egyház» a minnek a katolicismus lényegéhez, ezek szerint tulajdonképen semmi köze sincs, de a minnek esetleges létesítése mélyen belevágna a magyar állam jogainak körébe — ez okoknál fogva szerény nézetünk szerint oly czím, a mely jelentésének igazi értelmét nem csak hogy nem fejezi ki híven, hanem azt úgyszólván inkább elleplezi.

Miért választották mégis a kongresszusi munkálat készítői e czímet?

Úgy hisszük legfőképen azért, mert e czím némileg alap arra, hogy — az autonomiával bíró többi felekezetekre utalva — még inkább fennen hangoztathassák azon fő-fő érvöket: «quod unum justum, alteri æquum» — vagy a mint ezt a magyarországi püspökökhöz e tárgyban intézett pápai encyclika kifejezi: «Valószínűleg nem fogják túrni, hogy a mi a katolikus egyházon kívül álló felekezeteknek megadatott, a katolikus egyháztól megtagadtassék».

Kétségtelen, hogy az ilyen okoskodás szónoki érvnek igen szépen és hathatósan hangzik, de a főnforgó esetben azt szerény nézetünk szerint helyesen és jogosan azon egyszerű okból

nem szabad alkalmazni, mert a többi felekezeteknek adott autonomia egészen mást jelent, mint a mit a hazai katolikus országos autonomia szóban forgó tervezetének szövívői kívának. Akkor ugyanis, a midőn a magyar törvényhozás a protestans és egyéb nem-katolikus felekezeteknek autonómiát engedett, nem vagyont és nem állami jogokat adott nekik, hanem pusztán engedélyt arra, hogy mint egyházi jogi személyek, ez országban bántatlanul élhessenek.

A különbség a többi felekezetek számára engedett, és a magyarországi katolikus egyház számára követelt autonomia között tehát a törvényhozás szempontjából, körülbelül olyan, mint a magán életben van a között, ha valakit jogainkkal és vagyonunkkal gazdagon megajándékozunk, és a között, ha valakit biztosítunk arról, hogy ezután nem fogjuk megakadályozni a saját képessége szerint való boldogulásban. A katolikus autonomia szövívői az államtól a szabadságon kívül gazdag ajándékot is akarnak, míg a többi felekezetek az autonómiával csak is *salvus conductust* kaptak.

Ennyit a kongresszusi munkálat címéről. Az általános határozatokat magában foglaló I. fejezet első szakasza következőkép szól: «A magyarországi katolikusok egyházi és iskolai ügyeik intézésében az 1848. évi XX. törvényczikk 2. §. szerint őket megillető önkormányzatot az egyházi és világi hívők közös részvetére és befolyására alapítva szervezik.» Hogy e szakaszt alaposabban világhatassuk meg, fölnyitottuk az idézett 1848. évi törvényt, de abban — nem kis meglepetésünkre — egy szót sem tudtunk fölfedezni arról, hogy a magyarországi katolikusokat e törvény szerint, egyházi és iskolai vagy bárminemű más ügyekben, önkormányzat és különösen országos autonomia illetné. Az 1848. évi XX. törvényczikk 2. §. ugyanis következőkép hangzik: «E hazában törvényesen bevett vallásfelekezetekre, különbség nélkül, tökéletes egyenlőség és viszonyosság állapítatik meg».

Látni való, hogy itt nincs említés téve, se egyházi, se iskolai, se bárminemű más önkormányzatról.

Különben nem hisszük, hogy tévednénk, ha azon nézetünket nyilvánítjuk, hogy e törvényszakasz — a törvényhozás akkori intentiója szerint — egyáltalán nem is vonatkozott a katolikus egyházra, a mely egyház alkotmányunk keletkezése óta mindig állami egyház volt, és így — legalább 1848-ban —

nem is értetett az említett bevett vallásfelekezetek («recepta religiók») közé.

E véleményünk megerősítésre talál az idézett törvény-cikk többi §§-ban, különösen a közvetlen következő 3. §-ban, a mely kimondja, hogy: «Minden bevett vallásfelekezetnek egyházi és iskolai szükségletei közálladalmi költségek által fedezendők, s ez elvnek részletes alkalmazásáról a miniszterium az illető hitfelekezetek meghallgatásával a közelebbi törvényhozás elé kimerítő javaslatot fog terjeszteni». Alig képzeljük, hogy a kongresszusi munkálat érvényre emelésének szóvivői e 3. §-t ép úgy, mint a munkálatban idézett 2. §-t — hajlandók lennének a katolikus egyházra is vonatkoztatni, és azt vitatni, hogy e törvény az államtól nyert gazdag javadalmakban bővelkedő, katolikus egyház iskolai és egyházi szükségleteit is közálladalmi költségekkel akarta volna fődözni. Alig képzeljük ezt, mert az allami ellátás elvének a katolikus egyházra való alkalmazása, nyilvánvaló logikai szükségesség erejével vonta volna maga után e javak teljes államosítását — a mit bizonyára sem a kongresszusi munkálat barátai, sem pedig a 48-diki törvényhozás, de még szerény magunk és elvtársaink sem kívánunk . . .

Megjegyzéssel akarjuk még illetni a kongresszusi munkálat idézett szakaszának azon kifejezését, a mely szerint a katolikusok ez önkormányzatot magok «szervezik».

A katolikusok az országos autonomiának azt az alakját, a melyet a munkálat létesíteni akar, magok nem szervezhetik. Erre kizárólag csak a magyar államhatalom alkotmányos szervei, jelesül a fölség és miniszteriuma, továbbá a törvényhozótestület lehet illetékes.

E nézetünk, azt hisszük, nem szorúl hosszas bizonyításra.

Már a kongresszusi munkálatnak szóban forgó szakaszában hivatkozott 1848. évi XX. törvénycikknek idézett 3. §-a azt mondja, hogy ez ügyben «az illető vallásfelekezetek meghallgatásával a miniszterium fog a törvényhozás elé javaslatot terjeszteni», a miben nyilvánvalólag benfoglaltatik az, hogy az egyes vallásfelekezeteknek ez ügyben csak véleményadásra van joguk.

Mi — a mint jeleztük — azt tartjuk, hogy az idézett törvény egyáltalában nem vonatkozik a katolikus egyházra. De még ha vonatkozik is, az föltétlenül áll, hogy e kérdésben —

mindaddig míg a megoldást úgyszólván kizárólag abban keresik, hogy az állam által gyakorolt bizonyos jogok az azokkal kapcsolatos vagyonnal együtt átruháztassanak — az államot, mint e jogok tényleges és jogos birtokosát, még akkor is rendelkezési jog illeti, ha erre különben, souverainitása alapján igénye nem lenne.

A kongresszusi munkálat azonban az általános magánjog és a hazai alkotmányjog elveinek e követelményeire semmi tekintettel sincs, hanem természetesnek látja, hogy a kongresszus legyen illetékes az országos autonomia most jelölt alakjának megteremtésére, valamint arra is, hogy azt a magyar állam által bírt jogokkal és javakkal megajándékozhassa. A törvényhozó testületnek pedig — úgy látszik — csak annyi közreműködést lett volna hajlandó engedni, hogy az ezen kész szervezetet, mint valami nagyhatalommal kötött nemzetközi szerződést, vagy valamely idegen új államnak a magyar államfő által történt elismerését — a törvénytárba bezikkelyezhesse.

Kétségtelen, hogy ez alkotmánysértő eljárási módozat, még ha az autonomia a tervezethez rokon alakban létesülne is, most már nem fenyeget bennünket, de azért — minthogy ez eljárás a munkálat irányát nagyon jellemzi — nem tartottuk fölöslegesnek, hogy azt ekkép megvilágítsuk . . .

A kongresszusi munkálat általános részének második fejezete következőkép hangzik: «Ez önkormányzat hatásköre a személyi kinevezési ügyekben, a köznevelés terén, a katolikus egyházi és iskolai javak tekintetében s általában a katolikus egyház világi vonatkozású összes ügyeiben kiterjed mindazokra, mik a szoros értelemben vett hittani, egyházkormányzati, liturgiái és egyházfegyelmi dolgok körén kívül, az egyházi és világi híveket közösen érdeklik».

E most jelölt hatáskörnek az országos autonomiára vonatkozó egész terjedelme csak akkor világlik ki igazán, ha azt a munkálat egynemely más, különösen az általános rész negyedik és az országos katolikus gyűlést körülíró II. fejezet tizennegyedik szakaszával, együttesen vesszük szemügyre.

A most említett negyedik szakasz szerint: «A katolikus egyházi javadalmak birtokában, illetőleg kezelésök alatt levő összes javak, a vallástanúlmányi és egyéb katolikus alapok a magyarországi katolikus egyház tulajdonát képezik» és a tulajdonjog ez egyház részére telekkönyvileg is biztosítandó.

A hivatkozott tizennegyedik szakasz szerint pedig: «Mind azon kinevezéseknél és magasabb egyházi javak adományozásánál, a melyekre nézve az apostoli király a kinevezés jogát ekkoráig az államkormányzat útján gyakorolta, az előterjesztést ezentúl e gyűlés fogja a szabályszerűleg alakított igazgató tanács útján eszközölni. A hazai katolikus egyház által fentartott különböző fokozatú és szakbeli alsóbb és felső iskolákra es világi növeldekre nézve a tanrendszert megállapítja. A vallás-oktatásra, a papi és zárdai nevelésre azonban hatásköre ki nem terjed. Különben a tanügyről — az állami törvény korlátai között rendelkezik.»

Nézetünk szerint az országos autonomia azon hatáskörrel, a melyben ez idézetek föltüntetik, csaknem illusoriussá tenné a fölségnek legfőbb kegyúri jogát és kiköszörülhetetlen csorbát ejtne a törvényhozó testület hatáskörén.

A munkálat érvényre emelésének szóvivői azt szokták mondani, hogy a fölségnek legfőbb kegyúri joga az országos autonomia illetén módon való létesítése után is teljes épségben maradna és csupán e jog «gyakorlásának módja» változnék annyiban, hogy a miniszterium helyébe az országos autonomia jönne.

Ez okoskodás, nézetünk szerint, üres sophismánál egyébnek alig mondható. A szoros értelemben vett legfőbb kegyúri jog és különösen a nagyobb egyházi javadalmak adományozásának joga ugyanis a fölségnek mindenkor személyes jogát képezte. A fölség e jogát az alkotmányos szabályok szerint mindig maga gyakorolta — régebben meghívott főemberei és tanácsosai, újabban pedig kinevezett miniszterei útján, a kiket minden perczen tetszése szerint elmozdíthatott, s a kik tisztök gyakorlásában, mint a fölség megbizottjai, mint discretionarius hatalmából folyó akaratának kötelezett végrehajtói, jártak és járnak el.

E sok évszázad gyakorlata által szentesített, jogszerű állapottal ellentétben a kongresszusi munkálat azt veszi tervbe, hogy a fölség a legfőbb kegyúri jogot ezután egy fölötte széles körű alapra fektetett, választás közvetítésével létesítendő, oly testület útján gyakorolja, a mely testület a fölségtől nem csak megalakulásában vagy legalább tagjai megválasztásában lenne független, hanem általa föloszlatható sem volna.

Előbb tehát a fölség egy tőle függő megbizottjának köz-

ben jöttével gyakorolta legfőbb kegyúri jogát, ezután majd egy tőle független harmadik személynek kezében látná e jogának gyakorlatát.

Bármely szempontból nézzük is e két állapotot, oly óriási különbséget látunk közöttük, hogy a kongresszusi munkálat általános részének 3. szakaszában foglalt azon kijelentést, miszerint «a király legfőbb kegyúri joga az országos autonomia létesítése következtében változást nem szenved», értektelen phrasisnál egyébnek nem tekinthetjük.

A különbség a király eddigi jogköre és a kongresszusi munkálat által engedni tervezett jogkör között körülbelül analog lenne azzal a különbséggel, a mi a föld szabad birtokosának és azon földesúrnak helyzete között van, a kinek javai zárlat alatt vannak. Az előbbi ispánjai útján gazdálkodik az utóbbi pedig, a legtöbb esetben kénytelen a zárgondnok gazdálkodásában megnyugodni.

Nem hiszszük, hogy az a földesúr, a kinek javai zár alá kerültek, megvigasztalva érezné magát, ha a kongresszusi munkálatban foglalt okoskodás szerint azt mondanók neki, hogy hiszen a tulajdonjoga épségben maradt és csak az abban foglalt jogok «gyakorlásának módjában» állott be változás . . .

Az országos autonomia a törvényhozó testület jogkörén kétféleképp ejtene csorbát.

Először és legfőképen az által, hogy a miniszterium ezután mindazon ügyekben nem volna hatályosan felelősségre vonható, a melyek tőle az autonomiára mennek át. Másodszor az által, hogy a katolikus egyháznak azon számos világi vonatkozású ügye, a melyre vonatkozólag az intézkedési jog, nézetünk szerint, a törvényhozás hatáskörébe tartozott, annak hatásköréből végkép kivétnék.

Az 1848. évi III. törvényczikk 3. §-a szerint «ő felségének bármely rendelete, parancsolata, határozata vagy kinevezése csak úgy érvényes, ha a Buda-Pesten székelő magyar miniszterium valamely tagja által is aláíratik».

Nem szenvedhet kétséget, hogy e törvényes szabály alól a felség legfőbb kegyúri joga alapján tett intézkedések sem képeznek kivételt.

Ennek következtében az országos autonomia létesítésének egyik, az alkotmányjog szempontjából fölötte nagy megfontolást igénylő, következménye az lenne, hogy míg ez ideig

a törvényhozás, a miniszteri felelősség révén, a legfőbb kegyúri jog alapján eszközölt minden kormányintézkedésre befolyást gyakorolhatott, ezután — mivel a kongresszusi munkát a kormány közreműködését teljesen ki akarja zárni — a törvényhozás ez intézkedésekre egyáltalán semmi befolyást sem vehetne.

A fölség legfőbb kegyúri jogának terjedelme, legalább fővonalaiban, általánosan ismeretes lévén, nem tartjuk szükségesnek részletesen fejtegetni, hogy mily változást jelentene az a magyar törvényhozás hatáskörében, ha a miniszterek az ezen legfőbb kegyúri jog alapján foganatosított intézkedések tekintetében többé hatályosan felelősségre vonhatók nem lennének.

Nem tartjuk azonban fölöslegesnek, hogy kissé részletesebben világítsuk meg azt a jelentékeny úrt, a mi az országos autonomia esetleges létesítése következtében a magyar országgyűlés közvetlen intézkedési jogkörében támadna. Erről az eddig folyt tárgyalások során egy szó említést sem hallottunk tenni. Pedig ha törvénytárunkat a legrégebb időktől kezdve a legújabb vagy legalább a 48-as évek idejéig lapozzuk, önkénytelenül is minduntalan szemünkbe fog ötleni, hogy a magyar országgyűlést, a kinevezések kivételével, úgy szólva mind abban, a mi a legfőbb kegyúri jog tárgyát kepezi, jelentékeny intézkedési jogok illették.

E jogokat az országgyűlés jórészt oly sűrűn és a legtöbb esetben oly következetességgel gyakorolta, hogy e körülménynek s alkotmányunk történeti fejlődésének kellő figyelembe vétele mellett, a tág értelemben vett legfőbb kegyúri jogot, közjogi szempontból, nézetünk szerint, alig lehet és szabad manapság egyébként tekinteni, mint az alkotmányos úton gyakorlandó állami hatalom egy nemének — közel analognak azzal, a mely a királyt és az országgyűlést az állami közigazgatás tekintetében illeti meg. A legtöbb jogot a király, — úgy az állami közigazgatás, mint a legfőbb kegyúri jog terén — az országgyűléssel egyetértőleg köteles gyakorolni; bizonyos jogok, különösen pedig a személyek megválogatásának joga, azonban itt is, ott is a király föntartott fölségjogát képezik.

Ha ugyanis corpus jurisunkat lapozzuk, azt látjuk, hogy a bőjtök tartásán, a vasárnap megülésén, a templomba járás kötelezettségén és az egyházi javadalmak állagára vonatkozó intézkedéseken kívül, a papok vétségeinek büntetése, a plébá-

niák alapítása és ellátása; a tized megállapítása és szabályozása, az egyház számára ígért alapítványok biztosítása, a püspököknek egyházlátogatási kötelezettsége, az egyházi rendeknek főnökükhöz való viszonya, az egyházi tilalom alkalmazhatása, a Rómával való érintkezés módja, a rendi szabályok megtartása, a temetési stola-díjak mérvé, a plébános alkalmazásának módja, a püspököknek az alsó papsággal szemben való adóztatási joga, a pápai confirmatio alkalmával szedni szokott díjak elengedése, az egyházjoghatóság gyakorlásánál alkalmazandó jog meghatározása, a kegyúri jog és gyakorlásának szabályozása, egyes megszüntetett egyházi javadalmak visszaállítása, a stolaris jövedelem rendezése, egyes szerzetes-rendeknek az országba való befogadása, a káptalanok joghatóságának rendezése stb. stb. számos törvényünk intézkedésének képezi újra meg újra ismétlődő tárgyát.

A törvényhozó testület ez intézkedési jogköre, terjedelmét tekintve, az idők folyamán természetesen nem maradt változatlan. Az állami, a társadalmi és a szellemi élet alakulásán, különösen pedig a reformatión kívül, kétségtelenül befolyással volt arra mind azon változás is, a mely a király és országgyűlés jogkörének határaiban beállott.

Már a XVII. század elejétől, de főkép a XVIII. század derekától kezdve, a magyar országgyűlés egészen 1848-ig, az adók és az újonczok megállapításán kívül, alig foglalkozott hatályosan egyébvel, mint egyes kisebb terület- vagy érdekköröket illető jogsérelmek megvitatásával. A többi lényeges államhatalmi jogok legnagyobb részét a fejedelem tényleg korlátlan önkénnyel kezelte — s bátran lehet állítani, hogy a fölségjogok kiterjesztésére és szabályozására irányuló törekvés képezi az 1848. évet megelőző időkben alkotmányjogunk történetének legjellemzőbb sajátosságát.

Ez általános jelenség alól az országgyűlésnek a katolikus egyházi ügyekre való befolyása sem képezett kivételt. Kétségtelen, hogy ez időfolyam alatt az országgyűlés befolyása e téren is sokkal kisebbre apadt, mint a milyen ez a XVI. és az azt megelőző századokban volt. De bármennyire megapadt is a reszleteket tekintve e befolyás, maga az elv, a mely szerint az országgyűlést ez ügyekben intézkedési jog illeti, sohasem lehetett igazán kétséges, mert az országgyűlés ez irányban gyakorolt jogairól soha le nem mondott, hanem — ép úgy, mint a

szent királyok korában — folyton folyvást illetékesnek tartotta magát arra, hogy a katolikus egyháznak számos világi vonatkozású ügyeiben intézkedjék.

1848 illetőleg 1867 óta a törvényhozás még inkább fokozott mérvben tartózkodott a katolikus egyházra vonatkozó ügyekbe való minden mélyebb beavatkozástól. E tartózkodás azonban a jelenre nézve még kevésbé szolgálhat okúl arra, hogy az országgyűlésnek szóban forgó intézkedési joga kérdésessé legyen; hiszen alkotmányunk egész jelen szervezete, a rég múlt időkhöz fűződő jogfolytonosságra van alapítva.

A bőjtöket, a templomba járást és a hit világába tartozó egyéb, bár nem dogmatikus, ügyeket természetesen senkinek sem jut eszébe ma is ez intézkedési jog körébe tartozónak tekinteni.

Az országgyűlésnek — még ha a lelkiismereti szabadság nem is képezné jelen alkotmányunk egyik sarkételét — már nagy ideje tartózkodnia kellene az ez ügyekben való intézkedéstől, mert tagjai közt immár századok óta sokan vannak, a kik nem a katolikus valláshoz tartoznak.

A katholicismus lényegével össze nem függő ügyeknél, különösen az állam által adott vagyona vonatkozó fontosabb kérdéseknél azonban, e tartózkodásnak nincs indoka és nem is lehet helye. Ezeknek az ez államhatalom csorbíthatatlanságának érdekében, a jogfolytonosság alapján, tetemes részökben ma is az országgyűlés intézkedési jogkörébe kell tartozniok.

Hogy melyek e fontosabb kérdések, vagyis hogy mely esetekben kell, nézetünk szerint, az ezen vagyona vonatkozó intézkedéseknél a fölségnek az országgyűlés hozzájárulását kikérnie, arra nézve ugyancsak «corpus jurisunkból» nyerhetünk legkönnyebben irányadó tájékozást.

Ím a bő anyagból néhány idézet, a melyek egyszersmind némileg alapot szolgáltathatnak e javak jogi természetének tisztább megvilágítására is.

Már Szent-László alatt a törvény intézkedik a papok gondatlansága miatt elveszett egyházi javakról és arról, hogy a püspökök az elpusztult templomokat helyre állítsák. *) Kálmán alatt a törvény mondja ki, hogy a királynak és tanácsosainak akkép «tetszett rendelkezni» (planit regi et communi concilio etc.), hogy a zárdák és egyházak számára tett adományok érin-

*) Szent-László Decr. I. Cap. 6.

tetlenül hagyassanak.¹⁾ Ugyancsak Kálmán alatt hozott egy későbbi törvény kimondja, hogy az egyházak részére adományozott halastavak, miután a királyi udvartartásnak szüksége van reájok, a király rendelkezésére bocsájtandók.²⁾

Zsigmond alatt a törvény rendeli el, hogy a királyi tisztviselők a legfőbb kegyuraság alá tartozó egyházi javakat csak a király külön rendelkezésére foglalhatják le.³⁾

Mátyás alatt a törvény intézkedik arról, hogy a rendi szabályokat meg nem tartó apátokat és prépostokat, a püspök tisztségöktől megfosztani köteles, és hogy a javak más érdemes egyéneknek adandók.⁴⁾

II. Ulászló alatt törvény rendeli el, hogy azok a kik egyházi javadalmait a római szent-széktől kapták, e javakat egy év alatt a király rendelkezésére bocsátani kötelesek, s hogy a király azokat csakis belföldi egyéneknek adományozhatja.⁵⁾

Ugyan ő alatta hozott egy másik törvény kimondja, hogy azon prépostságokat vagy apátságokat birtokló papok, a kik világi módra élnek, és ennek következtében javadalmait szertőlött pusztítják, kötelesek legkésőbb egy év folyása alatt életmódjokat a rendi szabályoknak megfelelőleg berendezni, mert különben e javak tőlök el fognak vétetni.⁶⁾ Egy harmadik törvénye pedig akkép intézkedik, hogy az oly javadalmak, a melyeket egyes főpapok kiskorú vagy tanulatlan egyéneknek oly célzattal adományoztak, hogy a jövedelmeket azért magok szedjék, ez egyénektől elkobzandók és alkalmas egyéneknek adandók.⁷⁾ Egy még későbbi törvény megállapítja, hogy egy egyházi személynek sem szabad egynél több javadalmat bírnia, s hogy attól, a ki többet bír, a király a fölös javadalmat elvegye és más érdemes egyéneknek adományozza; vagy pedig a végvárak fönntartására fordítani köteles.⁸⁾

II. Lajos alatt a törvény, a királyi udvartartás jobb ellátásának szükségét hozva föl indokúl, visszavonja mind azon

¹⁾ Kálmán Decr. I. Cap. 1

²⁾ Kálmán Decr. I. Cap. 15 és 16.

³⁾ Zsigmond Decr. IV. art. 21.

⁴⁾ Mátyás Decr. IV. art. 12.

⁵⁾ Decr. III. art. 56.

⁶⁾ Ulászló Decr. III. art. 52.

⁷⁾ Ulászló Decr. III. art. 67.

⁸⁾ Ulászló Decr. IV. art. 59.

egyházi adományokat, a melyeket a király valamint atyja, Ulászló, tett; továbbá, abból a célból, hogy az ország védelméről jobban lehessen gondoskodni, ismét elrendeli, hogy azoktól a kiknek több egyházi javadalmuk van, a fölös javadalmak elvétessenek.¹⁾

I. Ferdinánd idejében az országgyűlés rendeli el, hogy Szarvaskő vára lerontassék és az egri püspökséghez csatoltassék,²⁾ valamint az országgyűlés mondja ki, miszerint azon célból, hogy a főpapok minden irányú kötelességeiknek eleget tessenek, azon egyházi javak, a melyeket a király tetszésének tartamára világi személyeknek adott, ezektől elveendőek és egyházi személyeknek adandók.³⁾

Az országgyűlés rendeli el továbbá azt is, hogy az elpusztult klastromok és káptalanok jövedelmei (kivéven Bélavárt, a melyet a király Tahy Ferencznek adományozott, hogy az magát abból ellássa) tudós lelkészek és az Isten szent szava őszinte hirdetőinek ellátására, iskolák föllállítására, tanulók segélyezésére stb. fordítandók — a mire a püspökök fölügynelni és a királynak időnként jelentést tenni kötelesek.⁴⁾ Miksa alatt a törvények számos concret példát sorolnak föl arra nézve, hogy egyes egyházi javak, így különösen a leleszi és túróczi prépostság, világiak kezében vannak és ez állapotot orvoslandónak mondja.⁵⁾ III. Károly alatt a törvény intézkedik arról, hogy az esetben, ha az egyházi javadalmak birtokosai a nekik adományozott javadalmakat kellőleg nem gondozzák, ha a fölszerelést elpusztulni engedik, ha a romba dőlt épületeket föl nem építik — az illető javadalmak egyházi vagyona a fölség, mint az egyházak legfőbb kegyura, által zár alá veendő, stb. stb.⁶⁾ Azon jogkör, a mely a magyar országgyűlést a korona adományából származott egyházi vagyon tekintetében, ez idézett néhány törvényből is kitetszőleg, a múltban megillette, a mint már jeleztük is, kétségtelenül megilleti ma is.

Megilleti pedig a jogfolytonosság elvén kívül azért, mert

¹⁾ II. Lajos Decr. art. 15.

²⁾ I. Ferdinánd 1545. évi országgyűlés art. 54.

³⁾ I. Ferdinánd Decr. XI. art. 8.

⁴⁾ I. Ferdinánd Decr. XI. art. 12.

⁵⁾ Miksa Decr. II. art. 31.

⁶⁾ III. Károly Decr. II. art. 71.

az egyházi javak jogi természete az imént idézett törvények hozatalának ideje óta nem szenvedett oly változást, hogy az országgyűlésnek ez intézkedési jogkörét, e változás következtében lehetne megszüntetnek tekinteni.

Ez érvünkkel a kongresszusi munkálat barátai sehogy sem értenek egyet. Ők azt állítják, hogy a 48-diki törvények a földbirtok és a korona között fönnállott minden kapcsolatot megszüntettek, s hogy ennek következtében az egyházi vagyon, ép úgy, mint nemesi, a melyek egyaránt királyi adományozásban bírták eredetüket — egyenlően szabaddá tett. Ebből az okoskodásból azon állítás, hogy nálunk a nagyobb egyházi és a világi nemesi vagyon gyökere egyaránt a korona volt — föltétlenül helyes.

Sőt tovább megyünk és annak megjegyzése mellett, hogy az adományozás czíme különböző volt, elismerjük azt is, hogy régente még egyéb közösség is volt közöttük. Mindakettőn közjogi terhek nyugodtak és végfolyamatban azonos rendeltetésűek volt, a mi abban állott, hogy a király azokat, a terhek viselésének kötelezettsége mellett, érdemes férfiakkal adományozza. A főtulajdonos mindkét nemű birtoknál a korona maradt, a kinek jogaival szemben, úgy az egyházi, mint a világi javadalmas csak haszonélvezőképp szerepelt. Jogi jelentőségű különbözőségek tulajdonképp csak abban állott, hogy a rajtok nyugvó közjogi terhek nem voltak azonosak, s hogy az egyházi birtok minden egyes adományos halálával szállott vissza a koronára.

E különbségek azonban alig ha olyanok, hogy azokat akkor, a midőn e javaknak csakis az államhoz való viszonyát tartjuk szemünk előtt, lényeges különbségeknek lehetne nevezni.

Ezek szerint tehát — elismerjük — joggal el lehet mondani, hogy a régi magyar közjog szerint az egyházi és a világi nemesi javak közt, azoknak a koronához való viszonya tekintetében nem csak hogy lényeges különbség nem volt, hanem hogy gyakorlati szempontból úgyszólván egy tekintet alá voltak sorozhatók.

Csak hogy ezt csupán csak a régi közjog érvényének idején lehet elmondani, mert már Mária Terezia és még inkább közvetlen utódai az egyházi birtokot — és csakis e birtokot — mintegy az állami vagyon kiegészítő részének kezdték tekinteni, a minnek következtében ez és a világi nemesi birtokoknak a koronához való viszonya közt természetszerűleg lényeges különbség támadt.

E különbség a 48-diki törvények következtében óriási mérvben növekedett és alkotmányjogi sanctiót is nyert.

A 48-diki törvények ugyanis, a hitelképesség emelése és az egyéni tulajdon biztonsága érdekében, eltörölték az ősiséget s ez által megszakították a világi nemesi birtok és a korona közti kapcsolatot.

Ezen, a világi nemesi javak jogi állását teljesen átalakító, változás az egyházi javaknak a koronához való viszonyát egyáltalán nem érintette. Nem érintette és nem is érinthette, pedig e változás ez utóbbi viszonyt azért, mert hisz ez ősiség fogalmának természetéből folyólag, csupán a világi birtokokra vonatkozott, s így annak eltörlése is csak a világi birtokok jogi állását módosította.

Ilykép, a törvényes jog szempontjából nem áll az, hogy a 48-diki törvények az egyházi és a világi nemesi vagyont egyaránt szabaddá tették. E törvények csakis a világi nemesi birtokot tették szabaddá; úgy hogy manapság a világi nemesi és az egyházi birtoknak, ép e törvények következtében, teljesen más elbírálás alá kell esni. Az előbbire vonatkozó tulajdonjog ma kizárólag a magánjog, míg az utóbbira vonatkozó tulajdonjog a közjog körébe tartozik. Az előbbi vagyonhoz ma már a koronának semmi köze, míg az utóbbinak a korona ma ép úgy főtulajdonosa, sőt mondhatjuk tulajdonosa, mint volt 1848 előtt.

E tétel a mi szemünkben, a most előadottak alapján, oly nyilvánvalónak látszik, hogy nézetünk szerint, ha a törvényhozás, a koronának e tulajdonjoga alapján, azelőtt megtehetette, hogy ez egyházi jellegű vagyon egyes részeit, a főforgó szükséghez képest, a királyi udvar jobb ellátására, az ország védelmének költségeire, iskolák fölállítására vagy más közérdekű czelokra rendelte, ezt kétségtelenül joggal megteheti ma is . . .

A törvényhozó testület intézkedési jogkörének megvilágítása érdekében tett e kitérő soraink után, a kongresszusi munkálatnak a tanügyre vonatkozó intézkedéseivel akarunk röviden foglalkozni. Az iskolákkal szemben e munkálat oly végletekig menő autonomiát tervez, hogy a papnöveldéket kivéve — a melyeket minden legkisebb ellenőrzés nélkül továbbra is a püspökök kezében volna kész meghagyni, még a tanrendszer megállapítását is az önkormányzat számára akarja biztosítani.

Fölteszszük, hogy a kongresszusi munkálat hívei ezen, az

egységes nemzeti közművelődés eszméjével összeegyeztetlen ellentétben álló, kívánságukról könnyen lemondának és beérnék azzal, hogy az iskolák és különösen a közép- és felsőiskola tekintetében csak oly jogkört is nyernének, a milyen a többi autonómiával bíró egyházaknak van.

Azonban már ennek is az a következménye lenne, hogy az állam szerepköre, például a középiskolák vezetésében, több, mint egy harmadával megapadna, mert a rendelkezése és vezetése alatt álló 119 középiskola közül 42-öt az autonómia rendelkezésébe kellene bocsátania.

Ha pedig megtörténnek az is — a mit a kongresszusi munkálat idézett szakaszai szintén megkívánnak, hogy a vallás- és a tanulmányi alap az állam birtokából az országos autonómiának kiadatnék, akkor a kormány alig több mint harmincz, a katolikus autonómia pedig, az erdélyi katolikus statussal együtt, mintegy hatvan középiskolával fogna rendelkezni.

Ennek megengedése körülbelül annyit jelentene, mint a kormány cselekvőségét a középiskolák tekintetében főképen csak a fölügyeletre szorítani s az azokban uralkodó irány és a szellem alakításában a döntő befolyást a felekezeteknek és mindenek fölött a katolikus autonómiának engedni át.

Nincs okunk kétkedni abban, hogy ez irány és e szellem egészben véve azután is hazafias maradjon, de annak alakításában kétségtelenül a felekezeti tekintetek uralkodnának, a mely tekintetek mellett a magyar nemzet és az állam eszméjének csak másodrendű szerep juthatna; s az állam az egységes nemzeti műveltség terjesztésének talán leghatalmasabb eszközét nem tartaná többé kezében.

Úgy hisszük ez egymagában is elég ok arra, hogy a kormány kezelése alatt álló katolikus jellegű közalapok, különösen pedig a tanulmányi alap az országos autonómiának semmiféle föltétel mellett sem adassék ki.

E szoroson tanügyi czélokra szolgáló alapnak különben is egészen más tekintet alá kell esnie, mint a többi katolikus egyházi vagyonnak. Ez alap ugyanis, a melyet az 1542-ik évi XII. törvényczikk iskolai czélokra fordítani rendelt, s a melyet Mária Terézia a jezsuita-rend föloszlatása után egyenesen az állam javára vett birtokba, immár valósággal egybe olvadt az állam testével, s így, ha — a mint hisszük — az országos autonómia bizonyos föltételek mellett létesül is, és ha ennek követ-

keztében a többi katolikus egyházi jellegű vagyónrészekre nézve esetleg indokoltnak látszanék is, hogy azok ez autonomiának kiadassanak: ez indokok, nézetünk szerint semmi esetre sem lehetnek irányadók a tanulmányi alapra nézve.

Természetesen, hogy nézetünk szerint ez érvelésünknek fokozott mérvben kell állania az egyetemi alapra, a melynek állami jellegét a törvényhozás évről évre ismételt elismeri...

Az előadottakban, úgy hisszük, nem egy érvet hoztunk föl arra nézve, hogy az országos autonomia létesítése kizárólag a főnnálló törvények alapján jogosan nem követelhető, s hogy az — ha a tervezett alakban fölállítatnék — mély csorbát ütne a király legfőbb kegyúri jogain, a törvényhozó testület jogkörén, valamint a kormánynak az egységes nemzeti közművelődés előmozdítására irányuló tényleges hatalmán.

De talán a méltányosság vagy a politikai czélszerűség teszi kívánatossá, hogy ez autonomia, a tervezetben foglalt elvek szerint, mindezek ellenére is fölállítassék?

Az egyház a méltányosság vagy más néven az osztó igazság elvét legtöbbször azzal a bibliai mondással szokta kifejezni: «adjátok meg az egyháznak, a mi az egyházé és a császárnak a mi a császáré». Ez elv bizonyára nem lel megvalósulást e tervezetben, a melynek célja, a mi szemünkben, tulajdonkép abban áll, hogy az egyház számára azon jogokat, a melyeket eddig bírt, az eddigi alakban változatlanul továbbra is biztosítsa, az államtól azonban lehetőleg minden, ez egyházra vonatkozó jogot kárpótlás nélkül elfoglaljon.

Ezt az eljárást, úgy hisszük a méltányosság annál kevésbé támogatja, mert a korona az e jogokkal kapcsolatos vagyont még eredetileg sem kizárólag egyházi célokra rendelte.

Mikor szent királyaink ez alapítványokat tettek, a katolikus egyház nemcsak a hitélet, továbbá a közjótékonyosság és a művelődés minden igényét volt hivatva kielégíteni, hanem az államhatalmi szervezet egyik, nagy föladatakra hivatott, tényezőjét is képezte.

A legfőbb állami hivatalokat nagy időközön át túlnyomólag az egyházi rendből vett férfiak töltötték be, a kik sok esetben ép azért kaptak nagy egyházi javadalmakat, hogy magas állami méltóságuk által támasztott igényeknek megfelelőleg élhessenek.

Ugyancsak ez egyházi jellegű vagyon fődözte századokon

át a törvénykezés és különösen a véderő költségeinek tetemes részét is. Az egyháznagyok nem csak banderiumokat voltak kötelesek állítani, hanem az ő javaik képezték egyszersmind a végvárak föntartására szükséges költségek fő forrását. Szükségesen királyaink, legalább ideiglenesen, e javakkal jutalmazták a világiaknak hazafias érdemeit is, és e javak jövedelméből fődözték a hadviselés és az udvartartás költségeiben fölmerülő égető hiányokat.

Ez nem csak az Árpádok alatt és a török háborúk idejében volt így.

Azon elv, hogy a katolikus egyházi vagyon és így azok is, a kik e vagyont élvezik, az egyház útjain kívül az állam politikai útjait is hivatvák szolgálni, folyvást föntartotta magát, sőt utóbb fokozott mérvben jutott uralomra. Ez állításunk igazolására úgy hiszszük elég, ha utalunk arra, miszerint a múlt század végén és a jelen század elején történt, hogy az egyházi nagyobb javadalmasok jövedelme az állampénztár érdekében meghatározott összegre szorítottatott, s hogy az összes katolikus papság az állami köztisztviselők számára megállapított rangfokozat (Diäten-Classe) szerint osztályoztatott.

Mindezekhez járúl, hogy a lefolyt ezer év alatt a katolikus egyházi vagyon — mint minden ingatlan vagyon — értéke aránytalanul emelkedett, s hogy akkoriban, a midőn első királyaink ez alapítványokat tettek, az országnak egész keresztény népe ssége katolikus volt, holott ma talán kétharmadában sem az.

Mindez nem lehet közönyös mozzanat akkor, a midőn arról akarunk ítélni, vajon méltányos-e azok törekvése, a kik a kongresszusi munkálat alapján akarják az országos autonómiát létesíteni.

Angliában — a hol szintén szó van az egyháznak az államtól való megválásáról — úgyszólva közös egyetértés van arra nézve, hogy az egyházi jellegű vagyon sorsának eldöntésénél az alapítványt tevő királyok akaratát a múlt és a jelen viszonyok közötti különbségek figyelembe vételével kell értelmezni . . .

De talán a politikai czélszerűség érdekében kívánatos, hogy az autonomia a kongr. munkálat alapján létesüljön? Látva azt, hogy az ez alapon szervezett autonomia csorbítaná a fölsegnek a törvényhozásnak és általán az államhatalomnak

jogkörét, e kérdésre annál is inkább határozott nemmel merünk felelni, mert talán nincs ország Európában, a melynek nagyobb szüksége volna arra, hogy az állam hatalma az egységes nemzeti műveltség alakításában nagy erővel rendelkezzen, mint éppen Magyarországnak. Az országos autonomia, a mely az államhatalom testéből válna külön testté, és a mely első sorban természetesen az egyház érdekét tartaná mindig szeme előtt, e hatalmat bizonyára még akkor is csorbítaná, ha az államtól kevesebb jogok és kevesebb vagyont igényelne és ha minden időre bizonyosak lehetnének abban, hogy az kizárólag oly tagokból fog állani, a kik a magyar állam eszméjének föltétlen hívei.

Különbén nézetünk szerint, még ha nem is volna nálunk mindenek fölött szükség arra, hogy az államhatalom és annak révén az állam eszméje és a nemzet ereje erősbüljön, vagy legalább is ne gyöngüljön, a politikai czélszerűség szempontjából még akkor sem volna óhajtandó az országos autonomiának oly alakban való létesülése, mint azt a kongresszusi munkálat tervezi. Nem volna az kívánatos egyebek közt azért, mert az autonomiának ily alakban való létesülése által a katolikus egyházi szervezettel kapcsolatban álló nem egy oly aviticus intézmény nyerne erőben, a mely intézmények társadalmunk rendjének modern átalakulásaival szemben igazi anachronismust képeznek.

Mindezek alapján — a mint már több ízben kifejeztük — szilárd meggyőződésünk, hogy az országos autonomiát abban az alakban, a mint azt a kongresszusi munkálat tervezi, létesíteni semmi esetre sem szabad, s a magyar állam bizonyára nem fogja azt, a mi eddig erejének egyik forrása volt, gyöngeségének egyik kútfejévé tenni.

Kérdés tárgyát képezheti azonban, vajon nem lehet-e az országos autonomiát oly alakban megalkotni, hogy ez alkotás az állami és nemzeti érdekeken kisebb csorbát üssön, s hogy e csorbáért az érdekek kárpótlásban részesüljenek?

Válaszunk az, hogy igen. Azt hisszük, hogy ha kikötetnek, miszerint a katolikus autonomia — úgy mint az autonomiával bíró egyéb felekezetek — csakis a miniszterium útján érintkezhetnek hivatalosan a fölséggel, és főleg, ha előleges biztosítékok állíttatnának föl arra nézve, hogy a kiadandó vagyon (a mibe a kormány kezelése alatt álló közalapok semmi esetre sem tartozhatnának) azon részében, a melyben arra az egyház érdekei szempontjából szükség nincsen — a jelenlegi java la-

masok szerzett jogainak épségben tartása mellett — a jövőben, közművelődési célokra fordítassék: a magyar állam és a magyar nemzet nem látná kárát, ha az országos autonomia megalkottatnék. A kérdés ily megoldása, a mellett, hogy az állam-eszme és a nemzet erősödését eszközölhetné, megfelelné e javak eredeti rendeltetéseinek, több régi törvényünk, különösen pedig az 1548. évi XI. törvényczikk*), helyesen magyarázott intenciójának, a viszonyok jelen alakulatának, és előmozditaná a katolikus egyházi élet igazi érdekeit. Ha azonban az állam a kongresszusi munkálat szószólóinak kívánsága szerint járna el, és a kezén levő rengeteg egyházi jellegű vagyont kiadna a nélkül, hogy veszendőbe menő hatalmáért és jogaiért megfelelő kárpótlást igényelne: oly eljárást követne, a melynek igazolására nézetünk szerint — igazán jogszerű vagy politikailag czélszerű indokokat fölhozni alig lehetne, és a mely eljárásnak hasonmását a római katolikus valláshoz tartozó nemzetek történetében hiába keresnők.

A mint már jeleztük, Angliában is szó van jelenleg az állam és az egyház szervezete között fönnálló kapcsolat megszüntetéséről, de ott a *disestablishment*nek vagyis a kapcsolat megszüntetésének eszméje a közvélemény szemében természet-szerűleg jár együtt *disendowment*nek vagyis az egyházi vagyon részleges államosításának fogalmával.

Csak nem rég olvastunk e tárgyban Earl of Selbornetől a *Contemporary Review*ban, *Defence of the Church of England* (Az angol egyház védelme) cím alatt egy behatón írt cikket, a melynek kezdő sorai következőkép hangzanak: «Annak megengedése, hogy az egyházi szervezet az államtól akkép függetlenül, hogy az egyházi vagyon vagy annak nagyobb része jövőre az egyházat szabad tulajdon joggal illesse, s hogy így az állam az ezen kapcsolat megszüntetése következtében vesztett hatalmáért és jogaiért mi kárpótlásban sem reszesüljön, oly módzat lenne, a melyet ez idő szerint senki sem ajánl és így az tárgyalást sem igényel.**)

*) E törvény a főpapoknak határozott kötelezettségévé teszi, hogy vagyoni tehetségekhez képest iskolákat állítsanak.

**) *Disestablishment without disendowment is a renunciation by the State of such powers of control as are involved in Establishment without a total or lange securisation of the Endowment Church of*

E fölfogást, a mely a mi viszonyaink között talán még jogosultabb, mint Angliában, teljesen magunkévá teszszük, és azt tartjuk, hogy hazafiúi kötelesség is ellene szegülni annak az autonomiának, a mely az állam kezén lévő jogokat és rengeteg vagyont magához akarja ragadni a nélkül, hogy e vagyon rendeltetésének megfelelőleg — az állameszme és a nemzeti közművelődés érdekeire kellő tekintettel lenne. E tekintet nélkül az országos autonomiára való törekvésnek igazi ethikai alapja nincsen; és nem habozunk kimondani, hogy a mi szemünkben a kongresszusi munkálatban nyilvánuló e törekvés, a mely még a kegyuraságnak, a congruának és hívek különböző aviticus adózásainak kérdését sem akarja egyidejűleg megoldani — a kor igényeinek megfelelőleg csak nem analog azon törekvéssel, a melyet az előre látó kereskedő követ, a ki a jövő esélyeivel szemben való biztosítás céljából, ingatlanaira vonatkozó tulajdonjogát, valamely magánjogi ügylet révén, egy megbízható harmadiknak — egy Strohmannel — nevére igyekezik ideje korán bekebeleztetni.

Oly országos autonomiát, a melynek létesítésénél e Strohmannel szerep betöltése képezi a fő és csaknem kizárólagos célt, nem kívánunk.

A mint már jeleztük is, igenis akarjuk az autonomiát, és pedig nem csak az állam és a haza, hanem első sorban is legfőképen a katolikus egyház érdekében. Csakhogy mi ez érdek előmozdításának igazán helyes útját nem abban látjuk, hogy az államtól minél több vagyont és jogot vegyünk át, hanem sokkal inkább abban, hogy visszanyerjük és biztosítsuk az egyház számára a hívek millióinak mindinkább gyöngülő érdeklődését és buzgalmát.

Úgy vagyunk meggyőződve, hogy az állam csak ritka kivételes esetekben számíthatja polgárainak lelkesedését hatalmának tényezői közé, de hogy az egyház a nyugat művelt nemzeteinek mai socialis viszonyai közt — hívei szellemi világában találja föl erejének és nagyságának legállandóbb forrását.

A fő elv tehát, a minek igénytelen nézetünk szerint, az országos autonomia létesítésénél érvenyt kellene adnia, egyrészt abban lenne, hogy az önkormányzat akképen szerveztes-

is a measure which nobody now proposes and which therefore need not be considered.

sek, hogy az a hívek érdeklődését minél szélesebb körben és minél hatályosabban keltse föl és tartsa ébren, másrészt pedig abban, hogy az állam csakis annyi vagyont és jogot adjon ez autonómia szabad és közvetlen rendelkezésére, a mennyi a minden rangbeli lelki-pásztorok kellő ellátására, a tulajdonképeni egyházi czélok elérésére és az egyházi belélet szabadságának és fejlődésének biztosítására szükségesnek látszik.

A megmaradó többi vagyomból és különösen a kormány kezelése alatt álló összes katolikus jelleggel illetett közalapokból, a nemzeti közművelődést szolgáló intézetek volnának fölállíthatók, a melyekre — ép úgy a mint a már meglévő és az autonómia kezelésébe esetleg szintén kiadandó katolikus jellegű közép és felső iskolákra is — az autonómia befolyást gyakorolna ugyan, de a melyeknek nemcsak fölügyelete, de törvény által megállapítandó bizonyos módozatok szerint fő vezetése is az államkormány kezében lenne. Ilyen eljárás mellett úgy hiszszük, nagyban föllendülne e hazában a katolikus hitélet és az állam is kárpótlást nyerne vesztett hatalmáért.

Ha azonban ez idő szerint nem tudunk ily, vagy ezzel rokon elveken alapuló, szóval olyan autonómiát létesíteni, a mely egyrészt az önkormányzat igazi előnyeit a lehető leg szélesebb körben megvalósítja, másrészt azonban az államnak veszendőbe menő hatalmáért némi kárpótlást ad: akkor úgy hiszszük jobb, ha egyelőre megmaradunk a jelen állapotnál és a rendelkezésünkre álló keretek közt a helyi autonómiát igyekezünk fejleszteni.

A magyar állam és a katolikus egyház jelen közjogi viszonya tarthatatlan. E viszony reformjának előbb-utóbb be kell következnie, és ha csak erőnk es érzületünk el nem korszosul, e reform — a katolikus hitélet igaz érdekeinek megóvása mellett — a magyar államnak bizonyára nem gyöngítését, hanem erősítését fogja okozni.

Erős okaink vannak, hogy mind inkább növekvő bizalommal nézzünk a jövő elé.

A HADI TENGERÉSZETRŐL. *)

Történelmi vázlat.

Első közlemény.

A tenger volt öröktől fogva eltető eleme az emberiség szabadabb kulturtörékvéseinek. A tenger tehát mindenha tág színhelyéül szolgált az ezen kulturtörékvésekből szülemlett összeköztéseknek is. A sós habok fakaszták virulásra és közvetíték a tenger melléki kulturállamok föl-fölpezdülő életét. Mily méltóan nevezi Homér e termékenyítő hatalmas elemet diának, fonségesnek, isteninnek. De ugyan e sóshabokba vér, emberi kiontott vér keveredett, számos emberöltön keresztül. A vér el-eltünik, a hullákat elnyelik a mérhetetlen víztömegek, de mindamelltt zúgva zúg a hullámok morájában ez ősi tanulság: a hol az élet, ott foly egyszersmind a küzdelem is aletért, az elsőségért, a fölfülkerekedhetés érdekeiért. A hol pedig e küzdelem dül, ott a halál is megéhezi martalékait, elsöpri a gyöngét, a tehetlent, megkíméli az életerőt, a rátermettet. Mily rettenetes tehát ugyanazon tenger; az őt költőphilosoph Homér atrügetos, pusztá, kietlen zord epithetonnal is illeti.

Innen látjuk, mily közeli rokonok, valóságos testvérek a tengeri kereskedés meg a tengeri háború. Az utóbbi kavarta föl időről-időre azon zivatart, a mely az előbbeninek életadó légkörét megtisztítani volt hivatva. Ugyanitt a tengeren csillogtatta a legmerészebben az ember, ez a természet csodás képződményei közt legcsodászerűbb lény, összes tehetségeit. Határtalan, bizonyos szempontból transcendentalis azon merészsége, midőn természet kijelölte talaján, a szárazföldön, túlterjeszkedve,

*) Fölolvastatott a m. t. akadémia 1890 febr. 17. tartott ülésében.

egy idegen elemet, a tengert, hatalma alá nyugózott. A történelem folyamán az ember mint győzedelmes despota, mint egy a mindenséget lába alá tipró Xerxes, az ellenkező, a föl-föllázadó hullámokat akarátának és eszének lánczaival tanítá engedelmességre.

Az ember e képzetet fölülmuló merészsége adta Horatius szájába e hirhedett auxesisit :

Illi robur et aes triplex
 Circa pectus erat, qui fragilem truci
 Commisit pelago ratem.

A világtörténelemnek számos jelentőséges, következményeiben óriási fontosságú jelenete a tajtékzó hullámok közepett játszódott le. Itt látjuk szerepelni Moloch imádóitól a mai Albionig hosszú sorozatát azon életerős nemzeteknek, a melyek hegemoniáikkal irányt jelöltek az egykorú világnak, és ha részben alávették is azt, de mindenkor belevonták azon érdekközösségbe, a melyet a tengeri kereskedés, a szakadatlan verseny, élénkült forgalom és a mindezeket élvező államok meggazdagodása hozott létre. Ugyane nemzetek a kaczerkodó szerencse kegye által a zenithre föl-fölkapaszkodván, teremtették fokozatosan a hadi flottákat is, ezek fejlesztették a tengeri hadviselés módszerét és segédeszközeit. A flotta volt kísérője, de őrvéde is egyúttal a kereskedésnek, egyik a másik nélkül el sem képzelhető.

A tengeri háború története oly fonál, a mely szembeötlőleg beleszövődik a világtörténelem minden fontosabb mozzanataiba; itt is ott is közös indokok állítják egyidejűleg szembe az embert embertársával; itt is ott is egy örökké hullámzó vonal rezeg előttünk, mely az embert, mint küzdő lényt harcban a létért tünteti föl.

Ha tehát, mint említém, a tengeri harc történetében az összes kulturnépek törekvései többé-kevésbbé közreműködnek: visszautasíthatatlanul villan meg bennünk azon gondolat is, hogy a magyar nemzetnek is, levén pályafutása nemcsak a múlté, de a jelené, sőt még inkább a jövőé, bizonyos eddigi és jövődó szereplésének megfelelő viszonyban kell, állania hozzá. És áll is. Lehet, hogy e viszony talán nem szembeszökő, de a kutatónak tapogatódzó keze bizvást reá akad. Keressük e viszonyt, mert félreismerése homályt vetne szellemi és anyagi törekvé-

seink színvonalára, rosszakarató eltagadása pedig következményeiben bosszúlná meg magát.

Nem szükséges épen e helyütt a Könyves Kálmánok dicső koráig visszamennünk. Hiszen bár Dalmátia Szent-István koránájának országai közé bekebeleztetett, mindamellett honunk birtoklásának ezredéve alatt alig-alig lett része a magyarnak egy oly nyugodt pillanat, a melyben megszívlelhette volna azon prófetai felhívást: tengerre magyar!

De a legújabb nemzedékre immár egy örvendetesb kor előhajnala pirkad. Fiume teljesen a miénk és hasonlólag egy kis méhkasoz, térfogatához aránytalanul nagy munkásságot fejt ki, a méznek idővel bő szüretjével kecsegtetve bennünket. Most már úgy jogunk, mint hatalmi érdekünk kelet felé is tekinteni. Az a Vaskapu, a mely mindeddig lenyűgözött kelet felől és a földrajzilag hatalmas Dunánkat kereskedelmi szempontból jelentéktelen folyóvá súlyesztette, hova tovább elveszti szomorú jelentőségét. Ez fogja föltárni csak igazán előttünk az orient és gazdag honunkat az oriens előtt.

Van hadi tengerészetünk is közös lobogó alatt. Legyen bár számra nézve bármi csekély is, de elfogultság nélkül állíthatjuk róla, hogy rendkívül kiképzett tisztikarral, szerfölött használható legénységgel — melyek számában a tőzsgyökeres magyar elem is megfelelőleg képviselve van — és végül a legújabb kor egyedül álló fényes tengeri diadalával, a lissait érttem, dicsekedhetik. Tehát e téren sem szűkölködünk sem heroismus, sem rátermettség, sem végül a szerencse nélkül.

Jelenünk és jövőnk érdekeinek tartozó kötelességeinket rójuk le, midőn a hadi tengerészet iránt érdeklődünk, vele megismerkedünk, hogy fölvirágzásához teljes erőnkől hozzájárulhassunk. Tudományos irodalmunk bár csak e században indult fejlődésnek, már is sikeresen munkálkodik csaknem mindazon ismeretek terén, a melyek a nyugateurópai civilizatiót érdeklik és előmozdítják. Ha mi hézag találkozik is, annak pótlása csupán idő kérdése. Ilyen eddig parlagon maradt tudomány a tengerészeti is, a melynek vajha nálunk is minél számosabb művelője akadna. Szerencsésnek érzem magamat, hogy ez érdeklődésünknek a mélyen tisztelt akadémia színe előtt szerény tolmácsa lehettem.

Midőn a tekintetes akadémia azon megtisztelő szerencsében részesít, hogy ezen, a tengerészetre általában, különösen

pedig a hadi tengerészetre s ezzel kapcsolatosan a tengeri hadakozás fejlődési phasisaira vonatkozó tanulmányaimat mintegy rendszeresítve, habár csak per summos apices föltüntető szerény értekezésemet fölolvassom kegyesen megengedé: legbensőbb meggyőződéseim sugalatút követem, ha mindenekelőtt úgy az akadémiai, mint egyáltalán az igen tisztelt érdeklődő közönséghez fordulni bátorodom.

Teszem pedig ezt annak reményében, vajha sikerülne az általánosan tudományos érdekűt kellőleg beillesztenem a mi sajátlagos nemzeti törekvéseink keretébe! Vajha munkásságom imént gyümölcsözőt csekély eredményeivel legalább némileg hozzájárulhatnak a mélyen tisztelt akadémiánk összes működését jellemző és vezető hazafias végcéljainhoz. A hazafiasság gyakorlati szempontjának vezérelvünké kell válni; a cosmopolitanus és nemzetközi tudáskincs teméntelen táraiból első sorban a nemzetileg fontosat és nemzetileg szükségest törekdjünk kiaknázni.

E reményem megvalósíthatásában vetett bizalmamat öregbíti annak érzete, hogy tárgyam: a tengeri hadviselés és a hadi tengerészet fejlődése, eléggé hálás és csalódásban az említettem szempontot illetőleg alig hagyhatja a szerény munkás törekvéseit.

I. *)

A tengeri hadakozás az ókorba messze visszanyúló történelmének folyamában sok alakú fejlődésen ment át, s ennek megfelelőleg több egymástól különböző korszakot ismerhetünk föl történetében. A tengeri háború szülötte a szárazföldinek, utóbbival ismételtén és hosszú időközön át szoros kapcsolatban állott. Tőle nem egy alakját kölcsönzé; sőt az ókor tengeri har-

*) Ez értekezésben használt források a következők: Jal: *Archéologie navale* és *Glossaire nautique*. Graser: *De veterum re navali*. Smith: *On the ships of the Ancients*. Jurien de la Gravière: *La marine des anciens*. Böckh: *Urkunden über das Seewesen des attischen Staates*. Berghaus: *Geschichte der Schifffahrtskunde des Alterthums*. 1792. Fincham: *A history of naval architecture*. Fantero l'antica: *L'armata navale*. 1614. Charnock: *History of Marine Architecture*. Du Seyu: *Histoire de la marine des tous les peuples*. *Deutsche Revue*. 1880. *Vergleichende Betracht-*

ezait és még a középkor egynémelyikéét is a szárazon vívottaktól gyakran csak az úszó talap különbözteti meg, a mely színhelyök volt, a hajó csupán eszközül szolgálván arra, hogy a harcosokat egymással szembe állítsa, de maga nem volt se alanya, se tárgya a harcznak.

Első sorban a forgalom védelmének szüksége forgott fönn oly időben, a mikor még csakis az erősebb jogát ismerték el a tengeren. A még jobbadán ismeretlen, s azért gyakran oly baljelenetőségű tenger mindenki előtt nyíltan állott — a ki rajta szerencsét próbálni vállalkozék. Ott jog nem uralkodott, mindenki mindent merészeltetett. Még a középkor végidejében is ily nezetek uralkodtak. Ezeknek kifolyása volt még a jelen század elején is gyakorolt partjog (Strandrecht), a mely szerint mindent, a mi partra vettetett, a megtaláló büntetlenül elcsajáthatott.

A Középtenger sajátzerű alakzata, sokszortatagolt partjai, kapcsolatban gazdag szigeti fejlődésével, különösen keleti medencéjében, már korán megteremtette a hajózásnak szükségességét; ámde a tengeren uralkodó bátortalanság következtében a hajózás védelemre szorúlt. E szükségességnak eleinte azzal igyekeztek eleget tenni, hogy a kereskedelmi hajókat fölfegyverezték.

A hajós népet oly fegyverekkel látták el, mint a minők a szárazon voltak használatban, vagy pedig néhány fegyverest is tettek a hajóra. Ámde a fegyverek valamennyien a közeli küzésre szolgáltak; még vetölövegek is csak rövid távolságban érvényesülhettek. E viszonyok következménye, hogy az egész ókorban csaknem az összes ellenséges találkozások a közelségben való viaskodásban lelték lefolyásukat. A kereskedelmi hajóknál tehát első sorban a hajó és rakodmányának közvetlen megvédése forgott fönn. Csakis parti hajózást folytattak és ha csak lehetséges volt, éjjel a szárazon kikötöttek. Azonban onnan is veszély fenyegetvén, két oldalról is örködni kellett.

tungen über die Kriegführung zur See in älterer, neuerer und neuester Zeit. Jähns: *Handbuch einer Geschichte des Kriegswesens.* Boismele: *Histoire générale de la marine.* Bouet-Willlaumez: *Batailles de terre et de mer.* Clark: *Life of Nelson.* Low: *The great battles of the british navy.* Dislere: *Die Panzerschiffe der neuesten Zeit.* Barnes: *Submarine warfare.* Grivel: *De la guerre maritime avant et depuis les nouvelles inventions.*

A hajónak egyszerű, közvetlen megvédéséhez, a mi mind-
 eddig csak a magán ténykedés ügye volt, csakhamar másik
 lépés járult. Az állami hatalom figyelme fordult a tengerre.
 A közhatalomtól kívánta a Középtenger partmellékeit lakó né-
 pek érdeke kereskedelmök megvédését. Ezenfölül követelték
 még a saját hatalmi körök kiterjesztését és biztosítását is. Nem
 volt lehetséges azonban a fegyveres erő alkalmazásával sokáig
 a partnál megállapodni, hatékonyságát a tengeren túlra is át
 kellett vinni. Eleinte azon törekvés volt túlnyomó, hogy hadi
 erejüket az ellenséggel szemben annak saját partvidékén in
 ipsa facie loci érvényesítsék és nem gondoltak még arra, hogy
 a küzdelem színterét a két hadviselő fél közé eső tengerre
 vigyék át. A hajót tehát főleg szállító eszközül használták. Haj-
 tására evezőket alkalmaztak, csak ritkán vitorlákat. A vitorlázás
 ismeretében nem haladván még messzire, nem is voltak képe-
 sek kizárólagosan a vitorla-rendszerre szorítkozva berendez-
 kedni.

A csapatszállító hajó első alakja a hadi hajónak. A szára-
 zon való küzdelemre fölfegyverzett harczosokat szállították rajta,
 útközben gyakran az evezőkhez is rendelték őket; míg megfor-
 dítva, sokszor a hajót egészen a szárazra vonták, hogy az összes
 legénységet a csatába vezethessék. Így volt ez a trójai háború
 idejében, sőt ugyanezen jelenséggel találkozunk még sokkal
 későbbi századokban is. Joggal lehet állítani, hogy voltaképen
 az egész ókorban a csatahajók és csapatszállító hajók között
 folyvást dualismus uralkodott. Sohasem történt annyi partra-
 szállítási művelet, mint azon időkben. Hanem azt se téveszszük
 szem elől, hogy az akkori hadseregek kicsinyek voltak, hogy
 folszerelésök egyszerű s a fegyverzet nagyon egységes volt.

De a szállítási célloknál nem lehetett megállapodni. Mihe-
 lyest már fegyveres néppel megrakott járművek ellenséges
 szándékkal eveztek a tengeren, nem volt többé a vízen való
 megütközés lehetősége sem kizárva. Nem különben a kereske-
 delem ellen leselkedő martalóczokat is minden körülmények
 között le kellett küzdeni. Szükségessé vált tehát az egyszerű
 szállító hajót hadi hajóvá kifejleszteni: képessé tenni arra, hogy
 a harcz hordozója lehessen. E célra megkívántatott az erősebb
 alkat, nagyobb sebesség, a kormányozhatóság biztosítása mel-
 lett. Hosszabbra építették szélességökkel arányban, mint a
 kereskedelmi hajókat. Megszaporították az evezők számát, gon-

doskodtak az evező legénység czélszerű elhelyezéséről, valamint erős evezőlapátokról. Azonkívül megerősítették a hajó belső szerkezetét is, különösen orrozatát. Ez utóbbit folyvást szilárdították, minél inkább növekedett a tengeri harcok száma és minél inkább mutatta a tapasztalás, hogy az orrozatot is fegyverül lehet használni, midőn szorosan hajó hajó ellen küzd, a mi rendesen be szokott következni. A jobb kormányozhatóság azonban csakhamar megkívánta a sajátképeni hajóslegénység elválasztását a harcolásra rendeltetett őrségtől, a csata közepén sem nélkülözhetvén az evezőket, mivel a vitorlákra egyáltalán még nem bízhatták magokat a harcz közben való mozdulatok tekintetében. Ez szabályul maradt még messze túl az ókoron is; voltaképen csupán az újkorban találkozunk oly csataflottákkal, a melyek kizárólag vitorlakkal éltek. Az ókorban fegyverzetők közvetlen alkalmazandósága következtében kénytelenek voltak a csatahajók egymás közelébe jutni. Csakis a fegyvereknek egymással való közvetlen találkozása útján lehetett eredményt elérni. Hogy azonban az ellenséges hajót a közelből való harczra kényszeríthessék, vagy sebességben kellett azt fölülmúlni, hogy menekülésök vagy a kikerülés lehetetlenné tétessék, vagy megfosztani mozoghatási képességétől, a mi pedig első sorban függött az evezők szabad működhetésétől, másodsorban pedig a hajótest sértetlen voltától. Innen van, hogy a hajók gyorsasága már akkor is szerepet játszott és e tényező a háború céljaira nézve változatlan fontosságú marad minden korban. Csak a viszonylatos gyorsaság változott: a mi a régiek előtt már nagyszerű teljesítménynek tűnt föl, az mit sem jelent már ma, midőn a legújabb időben elért maximalis gyorsaságot sem találják kielégítőnek. Miután majdnem az egész ókorban nem rendelkeztek oly eszközökkel, a melyekkel távolról lehetett volna rombolólag hatni a hajóra és mozgató erejére, következeteskép arra jutottak, hogy magát a hajót használják e célra. Ügyes mozdulatok által az ellenfél evezőit kellett zavarba hozniok vagy eltörni. Tevék pedig ezt vagy úgy, hogy a hajó orrozatával rontottak neki az ellenséges járműnek, rajta törést okozandók s ez által mozgásában megzavarandók, vagy pedig annak őrségét összecsapásra kényszerítve. A dőfés tehát igen természetes fejlődésen alapúlva keletkezett és az orrozat igen erős szerkezetét követelte meg. A haladás további menetében a hajó előrészét ércz sarkantyúval és pedig nem

ritkán tetemes ECSSZASÁGÚVAL látták el. Látni is fogjuk miként a rómaiak az orrozat erősebb alakját arra használták föl, hogy azon át az ő katonáiknál szokottabb ember ember elleni tusához férhessenek. Az ókori voltaképeni hadi hajónak, mihelyest egyszer elérte volt kifejlődését, typusa nagyjában ugyanaz maradt; csak nagyságban különböztek egymástól és ennek megfelelőleg változott az evezők és ezek sorainak száma, valamint ezek szerinti elnevezések is. A görög triera — a háromsoros hajó — képezte a nagy csatákban fő alkatrészét a flottának. Kévsébbé gyakori volt a pentera — azaz: ötsoros. A rómaiak is, kik mint utolsók jelentek meg a tengeren, szükségképen a már létező mintákhoz alkalmazkodtak és flottáikat többnyire triremisekből állították össze. Ellenben Egyiptomban, melynek tengeri hatalma különösen a Ptolomæosok alatt tetemes erőre növekedett, a nagy méretek iránti előszeretet uralkodott. Oly hajókról is olvasunk, melyek nagyságra és tonnatartalomra nézve megközelítik az újkori hajóépítkezéseket. Úgy látszik, hogy az egyiptomiak lényében rejlő előszeretetet az óriási méretű alkotások iránt, a tengeren is érvényesülni igyekezett. De e koloszusok csak gyér példányokban épültek és a gyakorlat terén nem bizonyultak be haszonvehetőeknek. Egészen véve nagy hátrányára volt az ókori hadi hajóknak térbeli szűk voltuk. Az evezőpadok valamint az evezősök elhelyezése sok tért igényelt; azonkívül még gondoskodni kellett helyről a voltaképeni őrség számára is. Ez oknak tulajdonítandó, hogy hosszú tartamú expeditiókra nem vállalkozhattak; azért igyekeztek közel a partnál maradni s éjjelre a legenyiséget partra szállítani, hogy annak pihenést engedhessenek, a mit a hajón nem igen lehetett megadni. Ellenben az ókori hadi hajóknak meg azon előnye volt, hogy rövid idő alatt lehetett azokat előállítani, a míg építési anyagban — fában — és hozzáértő munkásokban nem szenvedtek hiányt. A csaták és viharok okozta veszteségeket tehát könnyen lehetett pótolni s ismételve új hajórajokat fölállítani. A hajórajok megújíthatásának e könnyősége ép oly tüneménye a perzsa és pelloponnesusi nagy küzdelmeknek, mint a Róma és Karthágó közt folyt százados tusáknak.

Az útra és módra nézve, melyet a tengeri erő használatánál érvényesítettek, nagy változatosságot tapasztalunk. Már érintettük, hogy a csapatszállítás nagy szerepet játszott; a hajóraj tehát csak úszó talapot képezett a hadsereg, vagy az olyanná

átváltoztatott hajóslegénység számára. A szárazföldi és tengeri hadműveletek ez összekapcsolása túlnyomó volt az egész korban, csakis azon különbséggel, hogy a körülményekhez képest a hajóraj vagy csupán szállításra és így szükség esetében a visszavonulás fedezésére használtatott, vagy pedig taktikai föladatok megoldására is. Ritkábbak a hajórajok teljesen független hadcselekvényei. Nem szabad azonban egy jelenségről megfeledkeznünk, mely az egész ókorban előtérbe lépett és a tengeri harcmód kifejlődésére nem csekély befolyást gyakorolt. A tisztán katonai momentum szárnyalta túl a tengerészetet. Katonák voltak mindenek előtt és nem úgy tekintették a tengeren való hadviselést, mint a hadi művészet és hadi hatalom önálló tényezőjét, hanem csak mint a szárazföldi háború kiegészítést. A tengerészetre való sajátképeni kiképezés nem is létezett. Egyszerűen a szárazföldi katonát hajóra tették, úgy velededvén, hogy ha ő fegyvereinek használatában gyakorlott volt, miért nem válnék be a hajón is épen úgy, mint a szárazföldön? A vezérek dolgában is legtöbbször ugyanazon elvnek hódoltak, mint a legénységében; a szárazföldi hadsereg sorai-ból kerültek ki, s csupán a viszonyok hozhatták magokkal, ha tengerészeti tevékenységre hívtak meg. A görög államokban és Rómában az állami intézmények is nagy befolyást gyakoroltak a vezéri állások betöltésére. Gyakran a politikai tekintetek döntötték el, hogy ki bizassék meg valamely katonai parancsnoksággal. Ha a szükség úgy hozta magával, hogy valamely harci vállalat a tengeren vegye útját, a hadvezér gyakran kénytelen volt tengernagygyá lenni. Ha volt érkeke és fölfogási képessége a tengerészet sajátserűségei iránt, akkor nem ritkán hamar bele is találta magát a szokatlan szerepbe s igyekezett, helyesen megfontolva a tengeri háború fontosságát, bőséges hasznát venni hajóinak. Ha pedig ellenkező volt az eset, akkor súlyosan bűnhődtek a vezénylet hibáiért. Gyakran azonban megesett az is, hogy a tengernagy hajóraját inkább csak szállító eszköznek tekintve, a döntést csak akkor kereste, ha az a szárazföldön vagy legalább annak védelme alatt történhetett meg. A tengeri háború tehát személyi mozzanatoktól függött es ezekhez képest folyt több vagy kevesebb erélylyel és önállósággal. Természetesen el nem maradhatott azon eset sem, hogy ha a tengeri háború viselésének szükségessége hosszabb ideig tartott, a gyakorlat és nyert tapasztalás ügyes vezéreket növelt.

Ezek azután több időre döntő befolyást gyakoroltak és a tengerészetet előtérbe helyezték az állam hadviselésében.

De magának az ütközetnek folyama is sokban hasonlított a szárazon küzdött harc megfelelő körülményeihez. Ritka esetek kivételével a közeledés lehetőleg szorosan zárt arcvonalban történt és ha lehetséges volt, tartalék hátrahagyásával; néha az arcvonal kettős csatarendben volt föllálítva. A küzdő felek azon voltak, hogy az ellenség vonalán keresztül törjenek és a mennyiben saját erejük s a körülmények ezt megengedék, azt túlszárnyalják, hogy hátban támadhassanak. A támadásnál az ellenfél hajói megrongálására, nemkülönben arra törekedtek, hogy saját két-két hajójuk közébe foghassák, vagy pedig evezőiket összezúzni igyekeztek.

Rendszerint az összecsapás megtörténte után a csatarend fölbomlott és az ütközet egyes párviadalokba ment át; hajó hajó ellen küzdött; igyekeztek hosszú csákllyák segítségével az ellenséges hajót megtartani; nyilakat és gerelyeket dobtak reá és legvégül a lándzsa és kard döntött. Vad viaskodás volt, és az győzött a ki kevesebb hajót és embert veszített, kinek hajórajja kevésbé volt elszórva és bátorságát el nem veszítette. A kézi viadal megkezdése után — úgy látszik — a felsőbb vezetés lehetetlenné vált. Az ókori tengeri csaták kivétel nélkül a partok közelében vívottak. Tudták, hogy sem a győzelmes, sem a vert hajóraj nem maradhat sokáig a tengeren.

* * *

Valódi fejlődésnek a Középtengeren csakis akkor indult a tengeri háború, midőn ott oly nagy érdekek jöttek összeütközésbe, hogy a viadal kimenetelétől függött a további világhelyzet. Ez eset állott elő akkor, midőn a hellén nép útját állotta a perzsák nyugat felé irányzott világuralmi törekvéseinek. Előbb is fordultak elő azon vizeken háborús vállalatok; hajókon is történtek volt összecsapások: ámde ezek úgy térbelileg mint erőhatásukra nézve szűk határok között maradván, a tengerészetnek nagy stratégiai jelentősége nem lépett előtérbe. Századokkal előbb lakták már a hellének nem csak a voltaképeni Hellast, hanem az összes szigeteket és Kis-Ázsia partvidékét is. A forgalom köztök igen élénk volt. Kivülök más népek is értettek hozzá a sós elem előnyeit fölhasználni, így minden

egyéb előtt a phoeníciaiak ügyes kereskedő népe a keleten, úgyszintén ifjabb testvéreik, a karthagóiak, nyugaton; de az egyiptomiak is szeldeltek hajóikkal a hullámokat és már sokkal előbb üztek kereskedést a Vörös-tengeren és alapos föltevés szerint Afrika keleti partjain s Indiában.

Azon gondolat, hogy a perzsák előnyomulásának eredményesen útját állani leginkább a tengeren lehetséges, természetes volt. Magok a perzsák kénytelenek voltak Görögország elleni hadjárataikat hajórajokkal támogatni. Óriási seregeiket nem utalhatták egyedül azon végtelenül hosszú hadműködési vonalra, mely a Hellesponton át Thracián keresztül vezetett Hellas éjszaki szorosaihoz. Hajórajnak kellett úgyszólván úszó alapúl szolgálnia, hogy nehéz pillanatokban a szárazföldi csapatokat élelemmel elláthassa és kudarcz esetében legalább részben menedéket nyújthasson. Ezekből következik, hogy a görögökre nézve a legjobb védekezés volt megvívni a perzsák hajóhadával. Ha ebben sikert értek el, akkor a szárazföldön való hadműveletek nem tarthattak soká. Themistocles, a lángeszű athéni stratega, éles pillantással fölismerte e viszonyokat és a marathoni csata — a jövő események e nagy előjátéka — után nem szűnt meg szívökre beszélni honfitársainak és ajánlani, hogy az összes rendelkezésre álló eszközöket hadi hajók építésére fordítsák.

Görögország és hozzátehetjük a művelődés és szabadság szerencséjére, honfitársai hallgattak tanácsára. És valóban tekintélyes, a többi államok hozzájárulása által is megerősödött hajóraj létesült. Oly annyira bízott Themistocles az általa ajánlott tengeren való védelem sikerében, hogy keresztülvitte Athen kiürítését és ajánlá, hogy összes erejüket és kincseiket a hajókon pontosítsák össze.

A Salamisnál vívott tengeri csata (Kr. e. 480 évvel) fényesen igazolta Themistocles nézeteit. E csata örökké emlékezetes fog maradni, nemcsak történelmi jelentőségénél fogva — forduló pontot képezvén a perzsák hatalmi fejlődésében, — hanem a tengerészet szempontjából is. Salamisnál nyilvánvalóvá lett az, hogy mily döntő fontosságú a tengeren való hadi hatalom. A görög trierákon nyugodott akkoron Hellas üdve és jövője s ezzel okkapcsolatban az összes nyugat további fejlődése. Hosszú és elkeseredett volt a viadal, hajó hajó ellen, ember ember ellen küzdött. Ama positionak — melyben Themistocles a csa-

tát elfogadta — helyes megválasztása a salamisi szűk öbölben, nem csekély mértékben járult hozzá a csata sikeres kimeneteléhez; mivel e positio tette lehetővé a görögök részére, hogy teljes erejüket kifejthessék, ellenben megakadályozta a perzsákat abban, hogy túlnyomó számukat érvényesíthessék és előmozdította a zavart soraikban.

A salamisi csata kezdete volt a tengeri küzdelmek hosszú sorozatának. Még sok időbe került a perzsákkal való végleszámolás. A görög hajórajok a háborút Kis-Ázsia partjaira terelték át. E hadjáratokban sokszor mutatkozott a csata- és szállító flották közti kölcsönhatás. Ugyanazon legénység, mely ma a hajó fődélzetén teljesített katonai szolgálatot, másnap a szárazföldön küzdött rendes csatában, vagy pedig valamely erőseget vívott meg. Így Cimon, athéni stratega, miután a perzsák flottáját az Eurymedon folyó torkolatába nagy veszteséggel viasztasorította, másnap a partra szállított csapatjaival teljesen megverte az ellenséges szárazföldi hadsereget.

Csakhamar a perzsa háborúk után kitört magok a törzskonok között a többségért való küzdelem. Athén és Sparta ellenségkép állottak szemben egymással és a többi hellén államok a két fél mellé sorakoztak. Athen és szövetségeseinek ereje főleg a tengeren való hatalmukon nyugodott; Sparta és szövetségesei tehát, hogy ellenfeleiket érzékenyen sujhassák, kénytelenek voltak a háborút a vizen is viselni. Hajóraj nélkül lehetetlen volt Athén barátjait a szigeteken és Kis-Ázsiában legyőzni, sem saját területöket az ellenséges támadások ellen kellőleg fedezni. Ekkép a peloponnesusi háború az összes feleket arra kényszerítette, hogy tengeri erőt létesítvén és föntartván, a hajórajok ismételve vívjanak döntő csatákat. E helyütt nem ereszkedhetünk részletezésekbe, de nem hagyhatjuk fölemlítés nélkül azon nagy expeditiót, melyet e háború folyamában az athéneiek Siciliába küldöttek. E hadjárat, melyet annak szüksége idézett elő, hogy a velők a szigeten szövetségzett gyarmatoknak a syrakusæbeliek túlnyomó ereje ellen segítséget vigyenek, lényeges befolyást gyakorolt az egész háború lefolyására. Fontos azonban tengerészeti szempontból is, nemcsak azért, hogy nagy vállalat volt — az akkori időt tekintve — igen tetemes távolságban, hanem azért is, mivel épen a Syrakusæ melletti küzdelmekben oly jelenségek mutatkoztak, melyeket sokkal későbbi időkben tovább fejlesztettek, vagy mivel

azokkal a legújabb időben ismét találkozunk. Syrakusænél tudniillik a syrakusæbeliek a gyújtós hajók egy nemével éltek. Gyantával megrakott hajókat vittek tudniillik az ellenséges hajók közelébe, azután pedig meggyújtották. De úglátszik nem nagy sikerrel. Kedvezőbb eredménye volt azon torlaszoknak, melyekkel a kikötő bejáratát elreteszelték és a melyekkel az athéni hajóraj mozdulatait igen lényegesen megnehezítették. Ez elzárás élénken emlékeztet azon torlasz-készületekre, a melyekkel a jelenkori hadi művészet ismét foglalkozik, különösen a torpedók elleni védelem szempontjából is.

A siciliai hadjáratnak szerencsétlen kimenetele és azon súlyos veszteségek, melyek Athént ott érték, hatalmát nagyon megtörték és a mérleg ismét ellenségei felé hajlott. A háború utolsó döntő ütközete is a tengeren vívatott. A spartai hadvezér, Lysander, Aegospotamosnál meglepte az athénieket, kiknek hajóik a partra voltak fölhúzva és a melyekből legénységök nagy része távol volt; 170 triera volt a győző záskmánya.

* * *

A peloponnesusi háború után a Középtenger keleti részében a tengerészet második sorba szorult vissza. Nem azért, mintha lemondtak volna a tengeren való vállalatokról — hiszen ezt már a területi viszonyok is kizárták — de mivel ez többé nem játszott döntő szerepet.

Annál inkább élénkült a nyugati medenczében. A karthagóiak — e nagy kereskedői nép — a legnagyobb figyelmet fordították a tengeri forgalomra. Hajóik minden irányban szeltek a Középtengert, sőt jártak messze túl a Hercules-oszlopokon is. Eleinte a karthagóiaknál is csak forgalmuk védelméről volt szó, de a Sziciliával való háborúk csakhamar alkalmat szolgáltak a tulajdonképeni tengeri háborúra, minthogy Karthago kereskedelempolitikai okokból e szigetet saját főnhatósága alá hajtani igyekezett. Hatalmas szállító hajórajok voltak szükségesek a karthagói seregeknek a szigetre való átszállítása végett. Minthogy azonban a siciliai államok szintén rendelkeztek tengeri hatalom fölött, a szállítások és utóállítások fedezetéről gondoskodni kellett. A Szicilia birtokáért viselt háborúk változó szerencsével gyakran ismétlődtek, mígnem végre a

Rómával való nagy viszályra vezettek, mely viszály végeredményében a rómaiakat a világalomhoz juttatta.

Mielőtt Róma Karthagóval háborúba keveredett, a tengerészetet nem ápolta. Nem volt szüksége reá, mert háborúinak színhelye az itáliai félsziget volt. Ámde a karthagóiakban oly ellenfélre találtak, mely a tengerészetben tünt ki. A háború legelső színhelye Sicilia volt. Hogy ott saját seregeiket fön-tarthassák, szükséges volt hátukban a tengeri útat nyitva tartani. A rómaiakat minden időkbén helyes katonai belátás és a fönforgó körülményeknek tiszta fölfogása tüntette ki; hamar átlátták tehát, hogy hadi flotta nélkül tartós siker nem fog elérhető. Mihelyt pedig valamit beláttak a rómaiak, azonnal minden habozás nélkül a legnagyobb erélyvel hozzá is fogtak annak kiviteléhez. Duilius consulnak jutott először az alkalom Róma erejét a tengeren megpróbálni. A rómaiak azon voltak, hogy a tengeren a szárazföldi háborúval való hasonlóságot lehetőleg végrehajtsák; czéljuk lévén, hogy a vízen szokatlan legionarusaiknak, a kiből hajók őrsége állott, a viaskodást megkönnyebbsék. Ez vezette őket a csáklyás pallók föltalálására, melyek a hajó elején voltak alkalmazva. Ezek egyúttal védelemül szolgáltak az ellenség azon vető lövegei ellen, melyek a hajó hosszúsági vonalában röptettek. A küzdelemben leeresztették és az ellenséges hajóhoz csáklyáztak, mihelyt elég közel jutottak hozzá. E hídon át nyomultak azután a katonák a kézi viadalra. A rómaiaknak főtörekvése volt tehát a csáklyás hídat átvethetni. A lipári szigetekenél találkoztak először a római és karthagói hajórajok; győzőnek az előbbi maradt, részben ugyan azért is, mivel a karthagóiak nagyon is el voltak bizakodva tengeren való felsőbbbségökbén és némi megvetéssel tekintettek ellenök újoniszült flottájára.

Duilius sikere megerősítette Rómát és nagy erélyvel, mely tulajdonság oly rendkívüli mértékben sajátja volt, haladt előre a már megkezdett új úton. Csakhamar megérett azon terv, az ellenséget saját országában fölkeresni és legyőzni. E terv legelőbb az Ecnomos mellett (Kr. e. 256. evben) vívott nagy tengeri csatához vezetett. E csatában ismét a rómaiak részére dőlt el a győzelem és róla meglehetősen pontos leírás maradt fönn. A rómaiak az ékalakulatot alkalmazták, melynek basisát a szállító hajók és a tartalékosztály képezte.

Különben ez alakulat, mivel a hajóműveletekben nagy

ügyességet kívánt, még e korban nem volt teljes sikerrel alkalmazható. Kiszálltak ugyan az afrikai parton a rómaiak, de később kénytelenek voltak ismét visszavonulni. Változó szerencsével küzdöttek azután éveken át Siciliában és vizein. Egyrészt a rómaiak mind inkább nagyobb tökéletességre tettek szert a tengerészetben; legénységek gyakorlatot és tapasztalatot nyert, de másrészt veszteségeket is szenvedtek, melyek arra bírták őket, hogy tevékenységöket a tengeren egy időre a legmúlhatatlanabbul szükségesre szorítsák. Azonban a helyes belátás csakhamar fölülkerekedett, új erőfeszítéseket tettek és az Aegusa melletti tengeri győzelem Lutatius Catulus consul alatt (Kr. e. 241.) véget vetett az első púni háborúnak.

A második púni háború viszonyai különbözők voltak az elsőeitől. A küzdelem sokáig folyt a szárazon, Spanyolországban és Itáliában. A karthagóiak voltak a támadók és azon körülmény, hogy Hannibál Itáliában bő segédforrásokra talált, részben magával hozta, hogy — úgy látszik — kevesebb súlyt fektetett az anyaországgal való összeköttetésre. A rómaiak pedig a szárazföldön való hadműveletekkel teljesen el lévén foglalva, épen nem gondoltak a tengerre, és csodálkozni lehet, hogy oly sokáig semmi kísérletet sem tettek Hannibal összeköttetését Afrikával egészen megszakítani. Csak annak szükségessége, hogy Syrakusát, mely Sicilia birtoklására oly fontos volt, ismét hatalmukba ejtsék, adott alkalmat további hajóraj felszerelésére, de midőn világossá lett, hogy a küzdelmet eldönteni csak Afrikában lehet, a rómaiak nagy vállalatra tökélték el magokat. Ezúttal a szállító hajóraj egészen el volt választva a csatahajóktól. Igen nevezetes azonban, hogy a karthagóiak mit sem tettek a Scipio alatti hadsereg átkelésének megakadályozására. Még az is megjegyzésre méltó, hogy Scipio, szerencsés partraszállás után, hajóraját az uticai kikötőben többsoros úszó torlaszok segélyével igyekezett megvédeni a támadások ellen.

A harmadik púni háborúban is a római flotta főleg csak szállító szolgálatot teljesített. Versenytársának elvégre bekövetkezett legyőzése és elpusztítása, újat nyitott Rómának a Középtenger fölötti uralomhoz. A hatalmas katonai államnak ott nem állott többé útjában hasonló súlyú ellenfél.

A púni háborúk után Róma folyton tartott készütségben bizonyos erejű hajórajt. Erre annál inkább is volt szüksége, minthogy az állam hatalma a Középtenger minden részében

érvényre jutván, hadseregeit Itáliából minden irányban szállítania kellett a rendeltetési helyeikre. Nagyobb tengeri háborúk azonban — egyenrangú hatalom hiányában — sokáig nem fordultak elő, és e körülmény hozzájárult ahhoz, hogy Rómában soha sem becsülték oly nagyra a tengeri szolgálatot, mint a szárazföldit. Erre, úgy véljük, még egy másik körülmény is volt befolyással, mely pedig az, hogy a sajátképeni hajósszolgálatot, tudniillik az evezősökét főleg, rabszolgák végezték és nem is tekintették egyáltalán katonai szolgáltnak.

Nagy erőfeszítéseket okozott a pontusi király, Mithridates, elleni, valamint az úgynevezett tengeri rablók elleni háború, mely a körül forgott, hogy az általános csapássá fajult és különösen Isauriában magokat megfeszített tengeri rablókat kiirtsák.

A polgárháborúk alatt a tengerészeti tevékenység ismét jobban előtérbe lépett. Hadi hajóknak kellett a sokszerű tengeri szállításokat fedezni, és föntartani az összeköttetéseket; hiszen akkor az egész Középtenger melléken köröskörül dült az ádáz harcz. Az öregebbik Pompejus erős tengeri hatalom fölött rendelkezett, fia, az ifjabbik Pompejus, a Középtenger nagy része fölött uralkodott, a mi által nagy erőfeszítésekre kényszerítette Octaviánt, hogy tőle szabaddá tegye magát. Nagy szerencséjére volt Octaviánnak, hogy Agrippában oly jeles admirálisra talált, mondhatni kettős szerencséjére, mert későbbi szakítása Antoniuszal, a tengeren való erélyes föllépést a legnagyobb mértékben szükségessé tette. Agrippa hatalmas hajórajt szerelt föl és többször és pedig sikerrel mérkőzött meg Pompejussal. És ő volt az, a ki, midőn a Róma fölötti uralkodás körül az utolsó küzdelem megindult, hajórajának ügyesen intézett mozdulataival megakadályozta azt, hogy Antonius útját Itália felé vegye s őt megállította. Így Antonius nyugati Görögországban maradt hadseregével és hajórajával, Agrippa pedig minden lehető módon szorongatta, hogy ütközésre kényszerítse. Ez sikerült is neki, és Actiumnál Róma triremisei kiküzdötték a cæsari trónust Octavián számára.

Az Actium melletti csata (Kr. e. 31.) történelmileg nem csekélyebb jelentőségű a salamisinál. Hosszú időre befejezte a tengeri háborút a Középtengeren, mert ezentúl a császárság hadi hajói, melyek attól fogva állandó állomásokban nagyobb

számban tartattak fön, inkább csapatszállítókúl s az időről időre fölbukkanó tengeri rablók legyőzésére szolgáltak.

A hadi hajók a Krisztus előtti utolsó időben csak annyiban szenvedtek változást, hogy elől és hátul tornyokkal láttattak el, azon czélból, hogy a katonák jobban legyenek megvédve és hogy magasabb állásból könnyebben dobhassanak lövegeket az ellenséges hajó födélzetére. Arra is törekedtek, hogy vetőgépeket, az úgynevezett katapultokhoz hasonlókat, alkalmazzanak a hajókon, hogy segélyökkel nagyobb lövegeket dobhassanak az ellenséges járművekre és hogy magokat ez utóbbiakat szétrombolják vagy legalább harczképtelenné tegyék. Csakhogy az ily fölszerelések folytán a hajók esetlen alakot nyertek és vesztek gyorsaság- és mozdulékonytságban. Maga Agrippa is az ez irányban nyert tapasztalatok következtében az Antonius elleni hadjáratban előnyt adott a könnyebb járműveknek. A sarkantyút is mindinkább javították, mely gyakran igen tetemes hosszúságot nyert; hasonlóképen különböző alakú csáklya-szerkezeteket készítettek, mivel a föntemlített eszközök daczára, a döntés mégis csak a közeli harcban eshetett meg.

* * *

A görögök és rómaiak azon korszakokban, a mikor a körülmények őket nagy tengerészeti erőfeszítésekre kényszerítették, a tengeri háborúnak bizonyos alakzatot adtak és fölismertek annak strategiai jelentőségét. Hadműveleti mozdulatokat tettek és rendezett csatában ütköztek meg, nemkülönben azon voltak, hogy a létező hadi anyagnak lehető legnagyobb hasznát vegyék. Ez anyaggal, valamint a létező fegyverekkel számolniok kellett. Az egész ókoron át messze előre a középkorba változatlanok maradtak ez állapotok; mi tehát a tengeri harcviselés első nagy korszakát csak is azon ponton zárhatjuk be, a mikor gyökeres változást előidéző új tényezővel találkozunk.

A római császárság idejében nem volt alkalom nagy tengeri háborúkra. Csatai a birodalom távoli határain vívattak. Midőn azután a népvándorlás fürgetege zúdult le, a hadviselés alakzata is általában a durvaságba sülyedt; a régi legiók fénye és rendszere már rég letűnt. Új elemek léptek előtérbe, melyek azonban csak lassanként nyerhettek kiképezést úgy egyebekben, mint a harcviselésben is. Ezek, miután az elagott Róma

fölött diadalmaskodtak, nem is becsülték a rómaiak hadi rendszerét, hanem ragaszkodtak saját formáikhoz és ezeket fejtették ki tovább az állami alakulások befolyása alatt.

A germánok is, kik most előtérbe léptek, déli hadjárataik folyamában a tengerhez értek, s azon ismételt vállalatokba bocsátkoztak. Újat nem teremtettek, hanem megmaradtak az előtalált mintáknál. Nem is volt lehetséges a tengeri harcviselés formáját újra alakítani, míg az alaptényezők nem változtak, tudniillik a hajó mozgató ereje s a fegyverzet. Azért még századokon át a római világbirodalom összeomlása után a hadi tengerészet változatlan maradt, csakhogy igen sok részletben hanyatlás mutatkozott. Ipar és művészet mélyre süllyedtek és a mint minden egyéb téren, ugyanazon jelenség mutatkozott a hajóépítészetben is. Ama járművek, a melyeken görögök és rómaiak viselték nagy tengeri hadjárataikat, többnyire sokkal fölöttébb állottak a középkori hadi rajoknak. De maga a hadi művészet sem mutatott előhaladást. Általában véve a középkor, kevés kivétellel, nem bírt kellő fölfogással a tengeri háborúról; csak mellékesen kísérte a szárazföldi vállalatokat oly esetekben, a hol bajos lett volna nála nélkül boldogulni. Nagyobb vállalatok csak kevés számban fordultak elő: így a vandálok hadjárata Afrikában Genserich alatt, Belizár, byzanti hadvezér, hadjáratai a vandálok ellen Afrikában, Narsesé a keleti góthok ellen Itáliában. Nagy döntő ütközetek azonban nem vívattak. Túlnyomóak ismét a szállítások s a kis háború, a mely körülmények szintén hozzájárultak ahhoz, hogy a tengeri hadi művészet alacsony fokon maradt meg. Az egész középkoron át sokszorta jöttek összeütközésbe egymással a különböző hatalmi körök és ok a háborúra soha sem hiányzott. A földrajzi alakzat magával hozta ugyan, hogy a vizsálynak karddal eligazítása miatt tengerre kellett szállni, de mégis jobban szerettek a szárazföldön megívni.

A középkorban is szorosan ragaszkodtak a szárazon megszokott formákhoz. A szárazföldi katonát megint csak nehéz fegyverzetében állították a hajó födelzetére, és minél inkább haladott előre a középkor, minél inkább fejlődött ki a lovagság rendszere s azzal együtt a lovas szolgálat túlnyomó volta a háborúban, annál kényelmetlenebbül érezték magokat a tengeren, s annál kevésbé voltak hajlandók egy rangba állítani a tengeri háborút a szárazföldivel. Bizonyára igen sajátoságos tü-

nemény, hogy oly kevéssé gondoltak arra, tengeren állni útját azon nagy vállalatoknak, melyeket tengeri szállítások eszközével indítottak meg. Csak emlékeznünk kell a keresztes hadjáratokra, melyeket oly könnyű szerrel lehetett volna megakadályozni, ha megkísérlik vala, meg sem engedni a kereszteseknek, hogy partra szálljanak; vagy hódító Vilmos kiszállítására Angliában, a midőn az angolszászok csak akkor állottak ki a síkra, midőn a normann lovagok serege már a parton rendben állott. Rögóta fenyegette az angolszászokat e támadás, és még sem tettek komoly kísérletet, azt a normannokra nézve legveszélyesebb pillanatban, tudniillik az átkelés közben, megzavarni.

* * *

Lényeges kivételekkel találkozunk Európa éjszaki részében és a nagy olasz köztársaságoknál. Éjszaki Európában a Keleti tenger partjain a normannok ős idők óta járatosak voltak a hajózásban. Még mondáik is hírt adnak számtalan tengeri viadalról és telvék hatalmas hőseik dicsőségével. Általánosan ismeretes a normannok nagy ügyessége tengeren, a kiknek akadályljal teljes és viharos vizeken kellett mozogniok. Éjszakon túlnyomó volt a vitorla az evező fölött, egyrészt azért, mert a hajózási viszonyok sokszor nem engedték meg az utóbbinak használatát, de más részről azért is, mivel nem rendelkeztek annyi emberi erővel, mint a Középtengeren.

A normannok nem csak derék tengerészek voltak, hanem messze tájakon rettegett rablók is. Századokon át rémületet terjesztettek a partvidékeken, és nálók a háború és rablóhadjárat fogalmai teljesen összefolytak úgy annyira, hogy a gazdag zsákmánnyal visszatérő nem kevesebb dicsőséget aratott, mint az a ki a harcban győzött.

A normannok csak akkor hagytak föl prédát kereső portyázásaikkal, midőn az általok látogatni szokott partmellékeken hatalmasabb népek állották útjokat; más részről idegen tartományok megszállása következtében, mint Normandiában, Angliában és Siciliában és végre a midőn a skandináviai államok fejlődése kalandozó szellemöket szabályosabb mederbe terelte. E skandináviai államok nagyon feltékenyek voltak a tenger fölötti uralomra és hosszú időn át folytonos ellenségeskedésben álltak egymással. Ez összeütközések még inkább növekedtek, midőn a német Hansa-szövetség határozottan állást foglalt a

forgalom szabadsága mellett az éjszaki tengereken és tengeri érdekeit fegyveres kézzel érvényesítette. A Keleti tenger száadokon át színhelye volt tengeri viadaloknak s e küzdelmek ébren tartották és ápolták az élénk, vállalkozó tengerész-szellemet; ugyanily hatással voltak a Hansa-városok kereskedelmi vállalatai is, mert hajózásaik épen nem voltak veszélytelenek, s mindig ki voltak téve ellenséges támadásoknak. Ezért minden hajó jól föl volt szerelve és többnyire néhány fegyverrel megakva a földézetten. Ha azután hadjáratot kellett indítani, már a saját kereskedelmi hajóik legénysége között találkoztak eleget, kik nemcsak a hajó vezetésében, hanem a harcz mesteriségében is járatosak voltak. A Hansa nem képezett államot, hanem csak néhány önálló város szövetségete volt, kereskedelmi érdekeik megvédésére, különösen a tengeren. Ő volt a német hajózás és tengeri kereskedelem bölcsője és nem kevésbé és igen sok időn át egyetlen képviselője a német tengeri hatalomnak.

Épen úgy mint a hogy a Hansa-városok éjszakon küzdöttek a nagy szomszéd államokkal és ismételten szövetségtek közös cselekvésre, épen úgy mozdították elő délen a tengerészetet az olasz köztársaságok : Velence, Genua és Pisa. E köztársaságoknak szükségképen nagy erővel kellett föllépniök a tengeren, mivel hatalmuk és növekedő gazdagságuk a tengeri kereskedelemben gyökerezett. Velenczéről valóban mondhatni, hogy a tengerből nőtt ki s minden időben hű maradt eredetéhez. Ritkán pihenhettek e köztársaságok. Még ha nem is volt épen háború folyamatban, legalább a kereskedelmet kellett a sok apró boszantások ellen megvédeni. Azért is állandóan volt tengeri hadi erejük és ennek létezéséből önként folyt a jobb tengerészeti kiképezés. A mondott három köztársaság között uralkodott versengés is, gyakori egymás közti viszályra adott alkalmat, a mi szintén előmozdította a tengerészet ápolását. Úgy Velenczében mint Genuában nagy tekintélyben részesült a tengeri szolgálat és azok, kik a tengerészet terén kitüntették magokat, kiváló tiszteletben állottak. Mind a mellett nem mondhatni, hogy e köztársaságokban a hadi tengerészet valami jelentékeny új alakulatot nyert volna.

A legfőbb járművek a gályák voltak, melyek a régi trierák helyébe léptek. A gályákat is — különösen ütközet közben — evezőkkel mozgatták, babár volt is két árboczuk. Az

evezős szolgálatra — mint tudjuk — foglyokat és rabokat, általában a nép legalját használták. Kemény, szigorú egy szolgálat volt. Az evezősök nem is számítottak a sajátképeni hadi legénység közé és nem bíztak fegyvereket rájuk. A gályák képezték a csatahajók zömét. Voltak nagyobb járművek is, az úgynevezett galleászok, de jellegük nem tért el lényegesen a gályakéitől. Az ókoriak sarkantyúja ismét eltűnt, ellenben sürbben kezdtek használni a gyújtós hajókat, melyeket már a byzantinusok is, a görög tűz e birtokosai, előszeretettel használtak. Különböző vetőgépeket állítottak föl, a hajó födéletén; de a földolog maradt a közeli viadal, és ha lehetséges volt, a csáklázás; más részről a közeledésnél földolog volt úgy intézni a mozdulatokat, hogy orrozatával jusson a hajó szembe az ellenséggel, már csak azért is, hogy az ellenség csáklázási kísérleteit annál könnyebben lehessen megghiúsítani. A rendezett csatában a taktika most sem lehetett más, mint az, mely szabályul szolgált már a helléneknél és rómaiaknál, tudniillik a közeledés arcvonalban, hacsak lehetséges volt tartalékkal és a körülményekhez képest a szárnyak erős födőzésével, azután az ellenség vonalának gyors áttörése s erre megtámadása az áttörés által elkülönített ellenséges hajóknak, végre pedig a párviadal hajó és hajó között, ember ember ellen. Épen úgy mint ama korszaki szárazföldi viadaloiban, ugyan akkép a tengeren is az ütközet sokszerüleg részletezett csoportokba oszlott föl, a melyekben az egyeseknek derekassága döntött és a vezetés csak annyiban gyakorolhatott még befolyást, ha és a mennyiben sikerült neki a csata kezdetén még egy osztályt tartalékkép kézben megtartani.

Így állott a dolog a csatában; de a csatázási módon kívül tekintettel kell lennünk egy oly körülményre, mely gátló befolyással volt a tengerészetre és megakadályozta további kifejlődését. Ugyanis még majdnem az egész középkoron át csak parti hajózást üztek, habár nem is a fogalom legszükebb értelmében. A hosszú oceáni hajózásról csak homályos képzetök volt. Nem létezett még olyan ok, mely arra készítetett volna. De mivel a parti hajózással — részben azért is, mert hiányzott még több rendü segédeszköz — beérték, meg is maradtak a hajóépítés és felszerelése dolgában a rég óta megszokott határok közt.

KOSSUTH ÉS GÖRGEY.

Az *Egyetértés* 1890 november 16-diki 315. számában megjelent Kossuth Lajosnak egyik legújabb kebelbarátjához írt két levele. Az első még 1888 december 3-án kelt, a másik 1890 november 2-án. Mi indíthatá a volt kormányzó urat az e két levélben elmondottakat épen most világgá bocsátani: nem tudom, nem is fürkészem.

E levelekben egy hozzám legközelebb álló férfiú ellenében oly erős kihívás foglaltatik, mely a fölszólalást részemről, minden igazságérző ember szemében, a ki e leveleket elolvasta, minden további indokolás nélkül igazolttá teszi.

Én e két levél tartalmához szölok hozzá csupán. Azok némely kifejezéseit legyen szabad hallgatással mellőznöm. A levélírónak egész magatartását pedig csak annyiban fogom érinteni, a mennyiben épen szükséges.

Tényekkel — egy esettel van dolgunk.

Kossuth Lajos, Magyarország kormányzója, azon éjjel, mely miniszteri ellenjegyzés mellett 1849 augusztus 11-en történt nyilvános leköszönését megelőzte — Aradon, magához föl a várba, saját lakására rendeli Görgey Arthur tábornokot s ott tanácskozik vele utoljára. Négyszem közt beszélnek. Tanú nincs jelen. Görgeynek egyetlen vele jött segédtsíztje, Duka Tivadar százados, az előszobában maradt. Így közvetlenül csak ketten tudják, mit beszélt az egyik, mit szólt rá a másik.

Görgey Arthur a forradalom lezajlása után szükségét érezvén nyilvánosan számot adni nyilvános tevékenységéről: 1852-ben Lipcsében Brockhausnál megjelent két kötetes emlékiratában elmondja Kossuthtal való ez utolsó beszélgetését is.

Megjegyzem itt, hogy bátyámnak e munkáját Kossuth

ismeri. Maga mondja föntidézett két levele elsejének utolsó előtti nagy bekezdésében: «Ez az ember, a ki emlékiratainak minden sorában maga mutatja ki, stb.» — Tehát elolvasta.

Mindazáltal ő Görgey Arthurnak 1852-ben közzétett emlékirataira csak évtizedek múlva reflectál, a mennyiben föntidézett 1888. és 1890. évi leveleiben azt állítja, hogy a mit az aradvári utolsó találkozásuk alkalmával négyszem közt folyt beszélgetésről, különösen a temesvári csata s az esetleges fegyverletétel szóbahozataláról Görgey Arthur írt, mind nem igaz.

Magát ez utolsó beszélgetés tényét, helyét elismeri Kossuth. (Különben Duka Tivadar még él Londonban.) Elismeri Kossuth azt is, hogy azon éjjeli órában, ott Arad várában, Görgey Arthur élete az ő (Kossuth) kezében volt. Hogy mennyire volt és miért volt ekkor Görgey Arthurnak élete a szó szoros értelmében Kossuthnak kezében, — a pillanatnyi viszonyokat — Görgey körülményesen leírja emlékirataiban, és föl kell tenni, hogy e részletekre nézve sincs Kossuthnak kifogása Görgey Arthur elbeszélése ellen. Ez egy pontban tehát megegyeznek. És talán szabad nekem mindjárt mellékesen azt is kiemelni, hogy mindazon egyéb tények kapcsolatos sorát (nem véleményekről szövegek), melyeket Görgey Arthur 1852-ben nyilvánosságra hozott és Kossuth Lajos elolvasott a nélkül, hogy azokat negyvenegy esztendő folyamán megegyeztetni megkísérelte volna, — ez utóbbi szintén igaznak tetteleg elismerte.

De maradjunk azon külön epizódnál, melyre Kossuth kiváltkép nyilatkozik és melyet egyszerűen tagadással vél meghazudtolhatni, mivel — négyszem közt történt a dolog.

Hogyan írja hát le Görgey azt az utolsó beszélgetéseket? Mi a vitás kérdés?

Mellőzve e beszélgetésnek mindazon többi részét, melynek Görgey Arthur előadása szerinti valóságát Kossuth nem tagadja*) — rövidre fogva Görgey Arthur ezt írja:

«Most aztán Kossuth azt kívánta tőlem hallani, mi tévő fognék lenni az esetben, ha a hozzá érkezett tudósítások, miszerint Dembinski hadserege Temesvárnál győzött, valóknak bizonyulnának, az . . . egyesülés amazzal sikerülne és mind a két hadsereg fölötti parancsnokság reám ruháztatnék?

*) Az egészet olvashatni: *Mein Leben u. Wirken* stb. Írta Görgey Arthur. Brockhausnál. Lipcse. 1852. II. köt. 381. lap.

«— Akkor — felelém — csak az osztrákot támadom meg, minden erőm megfeszítésével.

«— És ha az osztrákok győztek Temesvárnál? — kérde utóljára Kossuth.

«— Akkor én leteszem a fegyvert! — volt feleletem.»

Erre Kossuth most azt írja barátjának:

«. . . Merő koholmány, hogy utolsó találkozásunkon az aradi várban abban állapotunk volna meg, hogy: ha Temesvárnál az osztrák győzött, akkor Görgey leteszi a fegyvert. Nem volt ez értekezésünkön szó sem temesvári csatáról, nem contempláltuk azt az esetet, hogy a két hadsereg egyesülése előtt csata fog vívatni . . .»

No már, nagyra tisztelt volt Kormányzó úr! ezt nem méltóztatott jól meggondolni. — Hogyan?! nem fog csata vívatni a két hadseregnek egyesülése előtt?! De hát ha az egyesülés nem talál sikerülni: akkor egyáltalán ne legyen többé csata?

És önök közt ez alkalommal valóban szó sem lett volna a temesvári csatáról?! Hát lehetséges ez, kevés órával azon utolsó minisztertanács-ülés után, melyben a Kormányzó Úr azon vett tudósítást közölte, hogy Dembinski hadserege Temesvárnál az osztrákokon győzött; s a mely tanácsülésben a jelenlévő Görgey Arthur, a Nagy-Sándor tábornok útján vett ellenkező értesülés daczára s az épen Temesvárnak háttal Arad felé közelítő ellenség állása daczára azt, hogy ki győzött Temesvárnál, újabb biztos tudósítás érkezéig nyílt kérdésnek nyilvánította.

Avagy nem a temesvári csata, és hogy ki részére dült el, volt-e tengelye a pillanat egyetemes helyzetének — egyedüli kulcsa a közvetlen jövőnek, irányadó és kiinduló pontja minden kormányzati és hadászati megteendő intézkedéseknek, még pedig nem csupán objective, a mit a következés megmutatott, hanem subjective is, úgy a kormányzó, mint a fővezénylő fölfogásában?

Ha már most a Dembinski hadseregével való egyesülés Arad alatt, volt minden katonai actionak föltétele épen Kossuth 1888-iki levele szerint is; és ha az összekötő képesül Vinga elfoglalására előre indított «Nagy-Sándor másnap az osztrák ellenséget már nem is Vingán, hanem oly közel találta, hogy Aradra a puskaropogás is elhallatszott» (lásd ugyanott); akkor e szörnyű pillanatban mi végre hívatta föl hát a kormányzó a

főparancsnokot éjnek idején az alsó városból föl Arad várába? hogy akkor ott miről tanácskozzanak? talán — a szép időről.

Azt hiszem, minden gondolkodó ember elhiszi Görgey Arthurnak egy szavára, hogy a temesvári csatáról igenis beszéltek ott akkor negyszem közt; beszélniök kellett. — Hogy róla ne tanácskoztak volna: el nem hiszi senki.

És a fegyverletétel eventualitásának fölemlítése ugyanekkor?

No már ennek a constatalása nem egészen olyan egyszerű dolog. Mert hogy a fegyverletételt is Görgey Arthur ekkor Kossuth előtt fölemlítse, a priori nem volt olyan elkerülhetetlen dolog. Épen úgy — a mint tényleg fölemlítette — Kossuth kérdésére, hogy mit fog tenni, ha Dembinski hadserege vereséget szenvedett Temesvárnál. Görgey azt is felelhette volna: «Még nem tudom, de meg fogom gondolni». Ha t. i. kevésbé őszinte lett volna, mint a minő volt.

Mindazáltal én ezt a bizonyítást is megkísértem.

Maradt fenn szerencsére egy e részben illetékes és kifogástalan tanú, és ennek három ízben is, különböző időben tett egybevágó vallomása. A tanú: Kossuth Lajos. A tanúbizonyosságok pedig: ő neki 1849 augusztus 12-én Lugoson kelt levele Görgey Arthurhoz, — továbbá Teregováról 1849 augusztus 14-ikéről Bemhez írt levele — és a widdini levél.

Az elsöben, melyet Kossuth a maga utolsó kormányzói ténye: ünnepélyes leköszönése s a polgári és katonai legfőbb hatalomnak Görgey Artharra történt átruházása utáni napon írt utóbbihoz, e következő hely foglaltatik:

«. . . Lehet eset, hogy hadseregek becsülettel letehetik a fegyvert a túlnyomó erőszak előtt: de nem lehet eset, hogy becsülettel letehessék a fegyvert, ha úgy teszik le, hogy a nemzetnek szolgaságot vásárlanak, sok, néhány, vagy kevés egyes egyének személyes javának árán. — E nyilatkozattal tartozom magamnak s a hazának. Kívánom azt a hivatalos *Közlöny*be beigtattatni.»*)

* A hivatalos *Közlöny* már nem közölhette. De közzétette e levelet Kossuthnak specialis híve, Görgeynek pedig személyes ellensége, Asbóth Lajos ezredes, a maga emlékirataiban. (Pest, Heckenastnál. 1862. II. kiadás. I. kötet, 77—82. lap.) Megvan e levél a Nemzeti Múzeumban a Vörös Antalféle gyűjteményben 234. köt. 152. lap, 45. cz. És közzétette újabban a *Zalai Közlöny*, 1888 nov. 24-ei 47. száma, állítólag eredetije után.

Hát honnan tudhatta Kossuth 1849 augusztus 12-én Lugoson, hogy Görgey Arthur le fogja tetetni a fegyvert?

Azt csak nem teszi föl Kossuth felől senki, hogy e levél írása közben primitive Kossuth «agyában és szívében» szülemlett meg a fegyverletétel gondolata! Pedig csak a kettő lehetséges: vagy Kossuth felel most utólag a Görgey által előtte Arad várában kimondott eventualításra; vagy ha Kossuth ezt tagadja: akkor ő maga volt legelső gondolója és kimondója itt a lugosi levélben a fegyverletétel eszméjének; akkor ő lancirozta ezt az eszmét; formálisan indítványba hozza Görgeynek (a ki előbb talán rá sem gondolt), és még a *Közlönyben* közzététetni is kívánja.

Tertium non datur.

Második bizonyítéka Kossuth előzetes tudomásának Görgey azon szándéka felől, hogy a föltett esetben le fogja tenni a fegyvert: Kossuthnak Teregováról 1849 augusztus 14-ikén Bemhez írt válasza*) ennek azon fölszólítására, hogy térjen vissza Lugosra a hadsereghez és vegye föl újra a kormányt.**) Kossuth e válaszában egyik pontja így szól:

«Jelenleg én egyszerű polgár vagyok, több semmi. Mentem Lugosra, hogy lássam . . . mennyi haderőre lehet még számítani a küzdelem folytatásához. Vécsey tábornok hadtestét jó rendben találtam . . . a többit valamennyit teljes fölbomlásban. Dessewffy, Kmethy kijelentették előttem, hogy e hadsereg nem fog többé verekedni, hanem az első ágyúlövésre szerteszét szaladni. Az élelmiszereknek teljes hiányát találtam s magunkat a requisitio eszközére redukálva — nyomorúságos eszköz, mely ellenségünké teszi az összes népet. A bank (értsd a pénzjegy-sajtót) Aradra szállítva, — tehát Görgey hatalmában. Én tehát arra a meggyőződésre jutottam, hogy ha Görgey magát megadja, stb. . . .»

Ezt Kossuth augusztus 14-én írja Bemnek! Tehát ekkor még nem tudta, hogy már előtte való napon Görgey magát megadta. — Világosról Teregovára, Haynaunak közbefürödött

*) Mind a két levél, a lugosi s a teregovai, egykorú hírlapokban reprodukálva, meg van a Nemzeti Múzeumban, a Görgey-levéltárban.

**) V. ö. Batthyány Kázmér gróf volt miniszternek Kiutahiából, 1850 ápril 27-én a *Kölnische Zeitung*ba beküldött nyilatkozatával. (Nemzeti Múzeum, Görgey-levéltár.)

hadseregén keresztül és — csak a krassói hegyek fölött egyenes légvonalban mérve is — több mint 19 geographiai mérföld távolságból 24 óra alatt a hír el sem juthatott.

A widdini levélben végre, azaz: Kossuthnak «A követekhez és politikai ágensekhez Angol- és Franciaországban» Widdinből 1849 szeptember 12-én kelt, az akkor Londonban élt Pulszky Ferencz által németre fordított és legelőször német nyelven, Wigand Ottó által Lipcsében 1849-ben *Die Katastrophe in Ungarn, Originalbericht von Ludwig Kossuth aus Widdin* cím alatt, és rá 1850-ben Pesten Heckenast Gusztáv által, a Wigand útján megszerzett eredeti magyar szövegben: *Kossuth a forradalom végnapjairól* stb. cím alatt, Szilágyi Sándor jegyzeteivel kísérvé, kiadott diplomatiai közokiratban — egy ide vágó hely így szól:

«Így lőn Görgey urává a nemzet jövőjének; urává annál inkább, mert a temesvári csatavesztés következtében a bankjegy-sajtót tovább szállítani kénytetvén, miután az út Erdélybe el volt vágva, azt csak Aradra lehetett visszaszállítani, azaz Görgey hatalmába. Én sietve távoztam Lugosra, látni, minő hadereje maradt még fön a hazának, ha netalán Görgey árulóvá lenne. Az út szökevényektől hemzsegett, kik közül ezeket úgy kellett személyesen rábírn, hogy csapatjaikhoz visszatérjenek. Lugoson még számra igen tetemes erőt találtam, de melyről a legjobb tábornokaink közül néhányan, mint Kmethy, Dessewffy, bizonyosra állíták, hogy nem lehet azt többé tűzbe vinni, mert az első ágyúszóra megint szétszalad . . . A hadsereg éhezett; pénz nem volt . . . Múlhatatlanul bekövetkezendőnek láttam, hogy — ha Görgey leteszi a fegyvert — az Isten sem képes a lugosi sereget csak egy 24 óráig is együtt tartogatni.»

«Ha Görgey leteszi a fegyvert» és «ha Görgey magát megadja . . .» — íme a lugosi, a teregovai levelek eszmeikörenek s az ebből kimagasló, — Kossuthban utólag reactive támadt aggálynak — az eme két levélben Kossuthon megesezt «szó-kiszalasztásnak» reproductiója a widdini actában!

Kérdem már most: kell-e még e monumentális történelmi adatoknál több bizonyosság arra nézve, hogy Görgey Arthur igazat írt 1852-ben s utóbb mindig, elbeszélvén, hogy ő 1849 augusztus 10-én késő este Arad várában utolszor értekezvén Kossuthal négy szem közt, ennek interpellatiójára határozot-

tan kijelentette, hogy azon esetben, ha Temesvárnál Dembinski hadserege vereséget szenvedett: ő leteszi a fegyvert?

Quod erat demonstrandum.

A ki pedig ezeket az adatokat egybeveti Kossuth azon eltagadhatatlan, s el sem is tagadott cselekedetével, hogy neki, — mihelyest megkapta Guyon tábornok hivatalos jelentését, mely szerint a temesvári csata elveszett, Dembinski hadserege szétrobbant, Bem pedig vállperezét törte — legelső gondja volt e levelet Görgeynek megküldeni — megküldeni ennek azon világos kijelentése után, hogy ő épen csak ez esetben fogja letenni a fegyvert: az valóban nem kételkedhetik benne, hogy Kossuth — az akkori körülmények és viszonyok között — helyeselte is Görgeynek fegyverletételi szándékát.

És nagyon meggondolatlan cselekedet volt Kossuth részéről, — annyi meggondolási idő után — midőn az 1848/9-iki történetek és szereplők ügye a hazai közönségben az egykori általános tájékozatlanság és vakbuzgó hiszékenység félhomályából, vagy a dogma és legenda teljes sötétségéből már a történelmi okirat-ismertetés és oknyomozó kritika stadiumába lépett, — most az igazat tagadva, úgy állítani föl a kérdést, hogy annyit talán csak mégis szabad subponálnia, hogy, ha Görgey Arthur valamit pusztán állít és Kossuth azt mondja rá, hogy nem igazat mond: akkor az ő (Kossuth) szava mégis csak több hitelt érdemel, mint «azé az emberé», stb.

A történelem a nemzeté, a mely megszenvedte! Neki joga van megtudni a teljes igazságot, hogy ki mennyivel járult az ő balsorsához azok közül, a kik ügyét vezették. S az igazság nyomozása és földerítése minden egyes ember joga, ki arra ösztönt, vagy épen hivatást érez. És csak így készül el egykor az igaz történelem. Azt nem egy ember írja meg. Százak szorgalmatos munkájából, leleteiből és tévedéseiből szűrődik az és higgad le tisztára. S e százak együttvéve azt a tisztet végzik, mit a bűnperben a vizsgáló bíró. E collectiv vizsgáló bírónak nagy kötelesség és nagy hatalomkör adatott. Neki nem hinnie kell, hanem meggyőződnie. Segédeszköze a vizsgálat alatt állók önvallomása is; de ezenkívül a kétségtelen okiratok, szavabevehető tanúk, a lélektan és logika örök törvénye. Kötelessége: az elfogulatlan, a semmi által meg nem vesztegethető, önálló vizsgálás. Tekintély előtt neki meghunyászkodnia nem szabad.

És foruma elébe tartozik mindenki, a vádló szintúgy mint a vádlott. Előtte mindenki egyenlő.

* * *

De Kossuth nem maradt a tekintélyére hivatkozásnál; ő argumentált is.

Azonban — az igazság ellenére a ki sokat argumentál: az jól vigyázzon, mert különben hasonlóan jár, mint a mesebeli reszelőt nyaldosó kígyó.

Íme, Kossuth így argumentál: «Elrendeltem Vinga meg-szállását, hogy összekötő kapcsúl szolgáljon a Dembinski és Görgey által vezérelt két hadsereg egyesülésére. Ha előfordulhatónak csak képzeltük volna is a két hadsereg egyesülése előtt a temesvári csatát: absurdum volt volna összekötő kapocsról gondoskodni; mert győzelmünk esetén nem volt volna reá szükségünk; megveretésünk esetén nem volt volna az összekötő kapocsnak objectuma; sem akkor, ha Dembinski vert seregével Arad felé retirál, mert akkor ő maga jött volna Vingára s idebb; sem akkor, ha a vert sereg (a mint tevé) Temesvár alól másfelé menekszik, mert akkor közte és Görgey közt a győzelmes Haynau áll. A hadműködési terv absolute kizárja Görgey Arthur állításának még csak lehetőségét is.»

Itt először is meg kell jegyezni, hogy az augusztus 9-én Nagy-Sándor tábornok hadtestével közel egyidőben Aradra megérkezett Görgey Arthur értesülvén arról, hogy a Szőregnél augusztus 5-én Haynau által megvert Dembinski, a hadminiszteri rendelet ellenére, Arad helyett Temesvár felé vonult, ő (Görgey) igenis lehetőnek tartotta, hogy a Szőregnél győztes Haynau a Temesvárnak retiráló Dembinskit ki sem ereszti többé, hanem önnön balszárnyát rögtön Arad és Temesvár felé tolván előre, Dembinski elszigetelése végett, — ezt azon hevenyében újra megveri. Görgey Arthur tehát Aradra megérkezése első pillanatától fogva igenis «előfordulhatónak» képzelt egy temesvári féle csatát a két hadsereg egyesülése előtt — ez egyesülés meghiúsultával.

Hogy Kossuth akár azon időpontban, mikor Nagy-Sándornak rendeletet adott, hogy másnap hajnalban induljon Aradról az ide három geographiai mérföld távolságra a temesvári úton fekvő Vingát elfoglalni; akár azon másik időpontban, mikor Nagy-Sándor e vingai útjában osztrák túlerőre bukkan-

ván, előle Arad vár falai alá meghátrált, — hogy Kossuth, mondom, ne képzelt volna lehetőknek az egyesülés előtt egy temesvári csatát: azt el nem hihetem, sőt egyenesen azt hiszem, számított rá s buzgón óhajtva azt remélte, hogy nem ugyan Dembinski, hanem ennek hadserege élén az általa (Kossuth által) Erdélyből Temesvár vonalára odarendelt Bem, fényes győzelmet fog kivívni, — ki fogja vívni egymagára, azaz Görgey nélkül, az egyesülés nélkül! E hitemet alább fogom indokolni. Most menjünk tovább.

Második megjegyzésem: akár a mieink győztek Temesvárnál, akár ellenkező esetben a megvert Dembinski onnan Aradra, az ő természetes mentsvára felé, retirál: mind a két akkori lehetőség esetén igenis nem volt absurdum, de sőt nagyon szükséges volt, minél hamarabb küldeni hozzá vagy elebe Nagy-Sándor hadtestét, összekötő kapcsúl az ezt egy napi menettel hátrább nyomon követő Leiningen- és Pöltenberg-hadtestek, meg Dembinski között, más szóval, minél előbb keresni és hajtani végre a Dembinski-hadsereg odamaradása által elodázott egyesülést, — Dembinski fölkarolása és megmentése végett, ha vereséget szenvedett, — győzelme esetén pedig a végett, hogy mentül előbb támadjunk az ez esetben vert Haynaura, egyesült erővel. — A Kossuth által érveléskép föltett harmadik esetben pedig, ha t. i. Dembinski serege megverve, Temesvár alól nem Aradra, hanem attól el, másfelé menekszik s ekkor közte és Görgey közt Haynau áll: akkor is erről, hiteles jelentés hiányában, minél előbb meg kell vala győződni azáltal, hogy az elül járó Nagy-Sándorral az arad-vinga-temesvári útat fürkésztteti Görgey.

Ezért és mert «Kossuth utolsó beszélgetése Görgeyvel» nem korábban, mint Nagy-Sándornak Vingára küldetése, hanem későbbben történt: Kossuth érvelése mindenkep halomra dűl, s «a hadműködési terv sehogysem zárja ki absolute Görgey állításának még csak lehetőségét is».

De mivel épen a temesvári csatáról beszélünk és mivel még indokolni tartozom, miért hiszem én, hogy mikor Kossuth Nagy-Sándor tábornokot Vinga elfoglalására utasította, akkor ő (a legkétesebb helyzetben legbuzgóbban a maga szerencsecsillagában bízó kártyás módjára) erősen számított egy Temesvár körül, a két hadsereg közti egyesülés előtt, kivívott győzelemre: tehát nézzük még a következő mozzanatokat.

Ma már constatálva vannak alapos történelmi munkákban (Szeremlei, Lázár Vilmos [az aradi tizenhármak egyike], Matolai Etele, Hegyessy Márton, Rüstow, Raming, id. Görgey István) és Dembinski emlékirataiban a következő adatok:

Augusztus 5-kén Dembinski megveretvén, Szőregtől Bébára hátrál, — az ellenség kezében levő Temesvár felé!

«Dembinski ekkor — így ír Rüstow, — megváltoztatta a ráparancsolt (maros-széli) hátrálási vonalt . . . s odaengedé az osztrákoknak a legrövidebb utat Aradra . . . Szükséges ez eltérés az aradi hátráló vonaltól — épenséggel nem volt Dembinskire nézve . . . Új elhatározása, bármely oldalról nézzük is, semmikép nem indokolható.» (II. köt. 312. 313. l. — Egybe-vontam.)

De Dembinski ezt nem csupán önizlése szerint cselekedte, hanem Kossuthal e részben titkon egyetértve.

Ím a bizonyságok:

Widdini levelében Kossuth ezt írja: «Dembinski a Tiszán átkelt (Szegedet föladvá) . . . s alig öt nap alatt a bank-sajtót másodszer is szét kellett szedni és Lugosra szállítani . . .» (Magyar kiadás 40. lap. — Német kiadás 21. lap.)

Öt nap. Ez határozott adat!

Az öt napnak ugyan melyik lehetett elsője? melyik utolsója?

A pénz-sajtó tényleg megérkezett akadály nélkül Aradról Lugosra — Temesvár mellett elmenve.

Augusztus 9-én már Temesvár mellett el nem lehetett többé szállítani, mert 9-én reggeltől estig Temesvárnál folyt az eldöntő csata.

Lugosra elszállítása tehát csak az augusztus 8-ig bezárólag való napokban mehetett végbe; s a távolság Aradtól Lugosig 16 geographiai mérföld.

Ennek megállapítása után constatáljuk már most, melyik napon kezdett folyni az az öt nap, mely alatt a pénz-sajtót Szeged föladvása miatt, emitt első ízben, és azután Aradon másodízben szejjel kellett szedni?

A *Régi Szeged* (294. lap) szerint a kormány már június 30-án kezdte meg és 31-én fejezte be Aradra költözését. — Rüstow (II. kötet 290. lap) határozottan mondja, hogy a pénz-sajtó még hamarabb hagyta el Szegedet, mint a kormány.

A pénz-sajtó e szerint legkésőbbén július 30-án szedetett

szét első ízben Szegeden, és legkesőbbben augusztus 3-án másodszor Aradon.

Lugosra augusztus 5-én szállítottott az, Szeremlei szerint. (II. kötet 280. lap.)

Hogy Kossuth magát Aradon a pénz-sajtónak, miután ez ott megint összeszerkesztetett, másodszor is szétszedetésére s előre Lugosra való elszállítására már augusztus 3-án (vagy talán némi habozás után 4-én) elhatározhatta: neki már aug. 3-án, vagy legkesőbbben 4-én biztosan tudnia kellett, hogy Dembinski, mihelyt Szőreget földadni lesz kénytelen, nem Aradra, hanem Temesvárra fog visszahúzódní — esetleg Lugosig.

S hogy ide tényleg el is küldte Kossuth a pénz-sajtót, ez kettőt bizonyít.

Bizonyítja azt, hogy már négy-öt nappal Görgeynek és Nagy-Sándornak Aradra megérkezése előtt volt olyan pillanat, a mikor ő (Kossuth) is Lugosra szándékozott menni.

És bizonyítja azt, hogy Dembinskinek temesvári útírányát titkon Kossuth vagy maga parancsolta meg, vagy maga helyeselte.

Nyilvánosan megparancsolta volt Kossuth a Dembinski és Görgey hadseregei egyesülését loco Arad. «Itt' egyesüljön a két hadsereg . . . egyesült erővel támadjon a Bánátban az osztrák főhadseregre, melynek veresege akkor kikerülhetetlen . . . egyesült hadseregünk az osztrákokat itt az ország szélső szögletében szakadatlanúl lefelé szorítsa, kiknek aztán nem marad más menekülési útjok, mint Oláhországban keresni menedeket, úgy, hogy egyetlen ütközettel kihánytuk volna őket az országból. Erre hadseregünk . . . keljen át a Tiszán . . . keljen át a Dunán. Innen útját Komáromnak vegye . . .» Ezeket olvassuk a widdini levélben (magyar kiadás 41. lap).

Íme, a ki nyilvánosan az egyesüléstől várta mindezeket: az titkon ezt maga megghiúsítja!

Ha bárki ez előzményeket egybeveti azon másik constatált váratlan ténynyel, hogy Temesvárnál augusztus 9-én reggel egyszer csak ott terem egy Deus ex machina módjára, s a megint csak visszavonuláshoz fogott Dembinskivel szemközt találkozik ott Bem, előrántja zsebéből a Kossuth által aláírt fővezéri kinevezési okíratot és a rá báméskodó Dembinski kezéből ennek hadserege vezényletét magához ragadja: az nem kételkedhetik

benne, hogy az (e szörnyű napok habozása közben mégis csak még Aradon maradt) kormányzó emitt augusztus 9-én igenis contemplált egy temesvári csatát a két hadsereg egyesülése előtt! Sőt számított rá, és a mindent — a más pénzt is — egyetlen kártyára föltett hazard-játékosnak babonás hitével várta, leste a bizonyos győzelmi hírt Temesvárról!

De a temesvári csata elveszett Bem vezénylete alatt, Dembinski segítségével. A hadsereg szétrobbant. A végföloszlás nyomorát részletesen ecseteli Kossuth maga lugosi, teregovai és widdini leveleiben.

Ez lett a vakmerő, a hamis játék vége!

Világos, Görgey fegyverletétele ennek múlhatatlan folyománya csak.

A temesvári csata volt a catastropha. —

Tudom én, hogy Kossuth ezt nem akarta.

Egészen mást akart ő; de vele ezt okozta!

Hogy mit akart, — a min aztán rajtavesztett — azt én nagyon lelkiismeretes tanulmány tárgyává tettem a Franklin-Társulat kiadásában 1885—1888. években megjelent három kötetes munkámban.

Azért hiúsította meg titkon Kossuth az általa nyilvánosan ostentatíve sürgetett aradi egyesülést, nehogy az, kit a Szege-den július végén, országos ülésben s azon kívül, dagályként ellene fölháborodott közvélemény*) fővezérnek követelt — Görgey Arthur — nehogy ez legyen a remélt ezutáni diadalok hőse.

Kossuth Görgeyt azon, saját jobb tudata ellenére, hogy tábornokaink közül őt áldotta meg a természet a viszonylagos legtöbb hadvezéri adománynyal — mindig csak a helyzet által kényszerítve nevezte ki fővezérré, és mindannyiszor azon iparkodott, hogy Görgeyt ezen hatáskörben minél előbb más által fölváltsa. Íme néhány adat:

1. Nehogy a felföldi hegyek közül 1849 február ötödikén a Branyiszkónál győzelmesen kitörve, Klapka tábornok fel-tiszai hadtestével egyesülő Görgey Arhurra szálljon a főve-zénylet: Kossuth egy idegen condottierét, Dembinski Henrik grófot, szegődteté (jó előre) Teleki László gróf által Párisban szerződés mellett örökös fővezérnek. (*Kemény Zsigmond. A for-*

*) Szeremlei. II. kötet, 240. 241. lap.

radalom s a kiegyezés. Beksics. Buda-Pest, Athenæum. I. kiad. 99. lap.) — Ekkor Dembinski kontárkodásával egy becses hónapot fecsért el — a februáriust.

2. Ugyancsak *Kemény Zsigmond emlékirataiból* (I. kiadás 102. lap) tudjuk, hogy 1849 márczius elsején azon hazug hírre, miszerint Tisza-Füreden Görgey Arthur katonai lázadást csinált, Kossuth kimondta barátai előtt: «Ezt a Görgeyt főbe lövtem!»

3. Miután a Tisza-Füreden személyesen tartott szigorú inquisitívóval Kossuth Görgeyre semmi bűnt sem bírt kisútni, sőt a helyzet kényszere alatt az akkor ott egyesült három hadtest fővezényét «ideiglen» épen Görgeyre bízta: akkor pár nap mulva, Damjanich hatalmas ellenzése ellenére, Vettert nevezte ki fővezérré. Megint tétlen elveszett egy újabb hónap — márczius.

4. Vukovics Sebő, volt miniszter, emlékiratai szerint (kiadatlan kézirat Kazinczy Gábor hagyatékában) 1849 márczius kilencedikén Debreczenben a honvédelmi bizottság ülésében Kossuth Vukovics jelenlétében kimondta: «En az összes magyar hadseregek parancsnokságát Görgey kezébe nem adom soha!»

5. A debreczeni parlament 1849 márczius 25-dikei alsóházi ülésében e szavakat mondá Kossuth: «Vegyék Önök jóslatúl . . . nem én — mert bennem hajlandóság nincs rá — fogom a hatalmat megragadni, hanem az történik meg, mit a 18. brumairei nap után az akkori . . . consulatusnak egyik tagja mondott a francia nemzetnek, mikor azt kérdezték tőle: minő ember az a Napoleon? azt felelte rá: «Vous avez un maître». Tehát az következniék, hogy majd akadna valaki, a ki ura lenne a nemzetnek!» (Pap Dénes: *A parlament Debreczenben.* Lipcse, 1870. Köhlernél I. kötet 266—267. lap. — *Kemény Zsigmond* I. kiadás 111. lap.)

6. A rá következőt szerencsés áprilisi hadjárat küszöbén Kossuth megint csak a rázúdúlt közkövetelés által kényszerítve, «ideiglenesen» a fővezér Vetter «helyettesévé» nevezte ki Görgeyt.

7. A Debreczenben 1849 május 21-dikén kelt, Kossuth által jóváhagyott, országos hadi terv (*Honvédelmi terv az osztrákok és oroszok betörése ellen*, eredetije a nemzeti múzeumban a Görgey-levéltárban) mindenkinek az activ tábornokok

közül ad hadtestet vagy hadsereget: csak Görgey Arthurnak egyetlen katonát sem. E hadi terv kivételére fővezérré Bemet nevezte ki Kossuth, — Bem megjöveteléig ideiglen tovább is Görgeyre bízván az időközi intézkedéseket. De Bem nem jött helyét elfoglalni. Így maradt Görgey tényleg a feldunai hadsereg élén.

8. 1849 július elsején Kossuth fölmenti Görgeyt ez állásból. Fővezérnek Mészárost nevezi ki — utóbb Dembinskit, végre legutolszor megint Bemet.

Pedig az általános elkeseredés és vádvihar, mely a catastropha után egyetlen férfi, Görgey Arthur, ellen zúdult évtizedeken keresztül, kétségtelenül azt bizonyítja, hogy Görgey Arthur volt az, kitől várta, remélte a nemzet a maga megmentését — mintha szabad keze lett volna mindig Görgeynek a tervezésben és hadintézésben!

Ez adatok után kétli-e még valaki, hogy Kossuth az aradi utolsó esély pillanatában is minden áron azt akarta: ne Görgey jusson az egyesülendő két hadsereg élére? Kétli-e még valaki, hogy Kossuth tudva és akarva azért hiúsította meg az aradi egyesülést, mert arra számított, hogy Bem meg fogja verni Haynaut Görgey nélkül is, s akkor a közhangulat is föl fog hagyni a Görgey fővezérsége hangos követelésével?

E ravasz számításra föltett Kossuth mindent — és elvesztette az egész betétet.

A Kossuth *Elgyetértés*beli két levelében fölmelegített többi vádakra szintén megtalálja föntemlített munkámban a feleletet vagy fölvilágosítást mindenki, a kit érdekel.

Kossuth Lajos is.

És ezért én bátor voltam jelen alkalomból e munkámnak egy teljes tiszteletpéldányát a volt Kormányzó úrnak Turinba megküldeni — már csak a végett is, hogy miután ő *Iratai*-nak IV. kötetét sajtó alá épen most készíti (magam is voltam szerencsés egy példányára előfizetni) — a mennyiben Ő nagyméltósága munkámat elolvasásra méltatni találja — alkalma legyen, mindjárt az én adataimra is reflektálni.

Buda-Pesten, 1890 november 27-dikén.

Id. GÖRGEY ISTVÁN.

BŐRIPARUNK S A BŐRTÁRLAT.

I. ÁLTALÁNOS HELYZET.

Helyes intézkedés volt Baross Gábor miniszter úrtól, hogy a kereskedelmi múzeumban tervezett időleges szaktárlatok sorába a bőrgyártást és a vele kapcsolatos használati bőrtárgyak, valamint a gyártásukra és készítésükre szolgáló munkagépek, szerszámok és eszközök tárlatát rendelte el, mert ez által egyrészt ismételve alkalmat nyújtott, a különben már amúgy is ismert tényről, bőrparunk elégtelenségéről a legtöbb ágában újból meggyőződhetni, s így az eszközök és módokról ennek megváltoztatására gondoskodni, másrészt pedig a bemutatott gyártási és készítési segédeszközök által az érdekelt szakköröknek szemléltető bepillantást engedett más országoknak az e téren tett haladásáról, mely által bőrparosainkat mintegy serkenteni kívánta arra, hogy a külföldnek e szakmában tett újításaival közelebbről megismerkedvén, igyekezzenek a jót hasznukra fordítani és viszonyainkhoz képest nálunk is mielőbb alkalmazni és értékesíteni.

A ki országunk általános iparos helyzetét csak némileg ismeri, tudni fogja, hogy a bőrgyártás és a kikészített bőrökből előállított használati és dísz-tárgyak ipara, melyek alatt itt a lábbeli-, szíjgyártó-, nyerges-, bőröndös-, keztücs- és díszműárúipart értjük, nálunk a fonószövő-ipar után egyike a legelmaradottabb, de egyszersmind a legfontosabb iparágaknak.

Mielőtt azonban ez állításunk bebizonyításához fognánk, ismerkedjünk meg előbb — a rendelkezésünkre álló hivatalos s egyéb források nyomán — bőrgyártásunk jelenlegi állásával és helyzetével.

II. JELENLEGI ÁLLAPOT.

A magyar korona országaiban a nyers bőrök kikészítésével, mint a többi bőripari ágak alapjával, több kisebb és nagyobb műhelyben és csak kevés nagyobb gyárban foglalkoznak. Az értelmiség, a nagy és kis városok lakosságának bőrszükségleténél a gyárak befolyása a túlnyomó, azonban a nép szükségleteinek és igényeinek kielégítésénél, határozott befolyással bírnak az országban szétszórva sok helyen található kisebb-nagyobb timárműhelyek, mint maradékai országunk egy kiterjedt iparágának, melyet más országok haladása és a mi elmaradásunk a tönkrejutással fenyeget. A nagy üzemű bőrgyárak, melyek nagy forgalmi tőkével, olcsóbb és hosszú hitellel rendelkeznek, melyekben czélszerű munkagépek működnek s a hol a munkafelosztás okszerűen, a legkisebb részletig van keresztülvive, hova-tovább már egészen kiszorítják, vagy az időszzerű értelemben vett átalakításra kényszerítik, a csak kézzel dolgozó kisebb-nagyobb timár-műhelyeket, mint az az országban előforduló több példából látható; cserző vargáinkat pedig, kik nem csak a bőr kikészítésével, hanem annak földolgozásával lábbelinek a nép számára is foglalkoztak, már végképen elnyomták.

Azon iparosok, kiknél a kellő igyekezet, kitartó munkás-ság és szorgalom meg volt, üzemüket a kor haladásának és a technika igényeinek megfelelőleg átalakítani és kitágítani, azok megmaradtak és fönn tudták magokat tartani, s ezeknek köszönhetjük, hogy országunkban még ma is tekintélyesebb timárműhelyek és bőrgyárak vannak. A határt timárműhely és bőrgyár között szorosan megjelölni bajos volna, mert kellően keresztülvitt munkafelosztás mellett a kisebb üzem is, mely csak egy-két gyártási cikk előállítására szorítkozik, gyárnak tekinthető, és mert a telep kiterjedésén kívül a bőrgyárak egyik fő ismertető jellegének az vehető, hogy hány bőrt képes az illető telep naponként a csávéba rakni. Bőrgyárnak mi itt azokat vettük, melyek gőz- vagy vízerő-hajtásra vannak berendezve, illetőleg melyek üzemöknél az egyik vagy másikat, esetleg mindkettőt, hajtóerőnek használják. A magyar korona országaiban e beosztás mellett van jelenleg 31 bőrgyár, melyek

összesen 443¹/₂ gőz- és 110 víz-, együtt 553¹/₂ lóerővel rendelkeznek. Ezek közül van egy Zágrábban, egy Eszéken, egy Susákon és egy Fiumében; marad tehát 27 bőrgyár a szorosán vett Magyarországra. A Királyhágón túli részben, tehát Erdélyben, van négy bőrgyár, és pedig kettő Brassóban, egy Medgyesen s egy Beszterczen. A legnagyobb bőrgyáraink Buda-Pesten és Új-Pesten vannak, még pedig mindegyikben három-három. Ezek nemcsak belberendezésök- és kiterjedésöknél fogva foglalják el az első helyet az országban, hanem azért is, mert gyártásuk csak egyes bőrnemekre, úgy mint talpbőr, felbélés- és glacebőr-gyártásra terjedvén ki, ezt nem csak nagyobb mennyiségben, hanem rationabilisabban is üzik, s ennél fogva elsőrendű minőségű árút állítanak elő. Buda-Pesten (Budán egy, Ó-Budán kettő) még ezen kívül három régi jelentősebb timárműhely is van. Egy fővárosi bőrgyár pedig nemcsak a bőrök kikészítésével, hanem azoknak nagybani földolgozásával is foglalkozik, használati és fölszerelési bőrtárgyaknak. Ugyanezt cselekszik a nagybossányi és zágrábi bőrgyárak is.

A bőrgyártás a vidéken legjobban van elterjedve Liptó-megye Liptó-Szent-Miklós kisközségében, hol négy nagyobb bőrgyár s egy jelentősebb timárműhely van; utána Szepes-megyében, hol Ó-Lublón két és Mateóczban egy bőrgyár, Lőcsén pedig egy jelentősebb timárműhely van; azután Trencsénmegyében, hol Nagy-Bitsén egy bőrgyár, és Rajeczen, hol három jelentősebb timárműhely van; következik Nyitra-megye, hol Nagybossányban egy nagyobb bőrgyár, Baranya-megye, hol Pécsett egy nagy bőrgyár és két jelentősebb timárműhely van, azután Sopronmegye, hol Sopronban és Kis-Martonban egy-egy bőrgyár, és Kapuvárt, hol egy jelentősebb s egy kisebb timárműhely van; utána Vas megye, hol Szombat helyt egy bőrgyár, egy jelentősebb timárműhely és Kőszeg, hol egy kisebb timárműhely van; Győr megye, hol Győrött bőrgyár, Turócz megye, hol Jahodnikon bőrgyár, Gömör megye, hol Rozsnyón egy régibb nagy bőrgyár, Tolnamegye, hol Simon-tornján régi bőrgyár, Komárom megye, hol Tatán három jelentősebb timárműhely, Bars megye, hol Új-Bányán és Körmeóczbányán egy-egy jelentősebb, Sáros megye, hol Pécsújfaluban, Esztergom megye, hol Esztergomban, Zólyom megye, hol Beszterczebányán és Verőczemegye, hol Eszéken egy-egy jelentősebb timárműhely létezik.

Kisebb, de azért még mindig elég jelentős timárműhelyek az ország következő helyein vannak : Debreczenben négy, Nagy-Szent-Miklóson, Székesfehérváron, Kolozsvárt, Brassóban, Sepsiszent-Györgyön és Kecskeméten három-három, Nagyváradon, Szarvason, Tordán és Zilahon kettő-kettő, Temesvár, Sümeg, Margitta, Dunaföldvár, Pápa, Losoncz, Balassa-Gyarmat, Békés-Csaba, Szolnok, Szentés, Pankota, Rimaszombat, Szigetvár, Csik-Jenőfalva, Kézdi-Vásárhely, Szászrege, Szászsebes, Lugos, Oraviczabánya, Mohács, Marmaros-Sziget, Nagy-Kikinda, Nagy-Becskekerek, Nagylak, Kispereg, Nagy-Körös, Parabuty és Buda-Bicskén pedig egy-egy jelentős timárműhely van.

A legtöbb bőrgyár és jelentősebb timárműhely e szerint van Buda-Pesten Új-Pesttel, Brassó, Zágráb, Fiume, Besztercze, Pécs, Győr, Sopron, Medgyes, Szombathely, Eszék, Esztergom és Besztercebánya városokban, valamint Liptó, Szepes, Trencsén, Nyitra, Modruš-Fiume, Sopron, Vas, Turócz, Gömör, Komárom, Bars, Sáros és Tolnamegyékben.

A bőrgyárak alapításánál az imént felsorolt helyeken, bizonyára a nyers anyag könnyű beszerzése lehetett döntő befolyással, a melyet városoknál a nyers bőr, kisebb vidéki helyeknél pedig a cserző anyag közelsége képezhetett. Városoknál azonkívül még a gyártmány könnyű eladása is befolyást gyakorolt, miután a használati bőrcikkeket készítő iparosok leginkább városokban, mint tömegesebb fogyasztói és megrendelői közelében, laknak nagyobb számban. Mindkét feltételt megtaláljuk nagyobb kikötő városoknál is, melyek azonkívül megkészen árúik nagyobb kivitelére is sikeresebb kilátással bírnak. Különösen kedvező helyzettel bír e tekintetben Fiume, mely nemcsak a nyers bőrök és a vallonea tengerentúli behozatalára nézve bír előnyös fekvéssel és elsőbbséggel, hanem a melynek a Fiumara folyócska is mind hajtó erőre, mind pedig gyártási célokra rendelkezésére áll.

A bőrgyárak száma és elhelyezkedési viszonyainak ismereténél azonban sokkal fontosabb tudni azok belső berendezését és felszerelését, illetve termelési képességét, s az általok előállított kész bőr minőségét és mennyiségét, mert csak ez által juthatunk azon helyzetbe, hogy bőrgyáraink kiterjedéséről, munkaképességéről és gyártásuk fontosságáról magunknak a valóságnak megfelelő képet alkothassunk. Azonban bár mennyire szükséges és hasznos volna bőrgyáraink évi terme-

léset a különböző kikészített bőrnemekből ismerni, arról egyelőre — és talán mindenkorra is — le kell mondanunk, mert gyárosaink e tekintetben könnyen kimagyarázható okból, tartózkodók és gyanakvók, s azért jól tudva, hogy a nyerendő adatok megbízhatóságának valószínűsége mily csekély, kormányunk nem is zaklatja őket az ily kutatásokkal, illetőleg fölvételekkel.

Igen becses anyagot szolgáltat azonban erre nézve a gyárvizsgálatról szóló jelentés, mely bőrgyáraink belberendezésére, fölszerelésére, mozgató erejére stb. viszonyaira nézve tartalmaz igen jól használható adatokat, valamint kereskedelmi múzeumunk katalógusa, es végre a most nyitva álló bőripari tárlat. A két utóbbi a gyártás-minőséget illetőleg is ad fölvilágosítást. Ezekből állítottuk össze bőrgyárainkra és jelentősebb timárműhelyeinkre vonatkozó adatainkat, melyek a mozgató erő lóerőinek számszerű sorrendjében a következők:

a) *Bőrgyárak.*

1. Új-Pest nagyközségben, Pestmegyében, van Wolfner Gyula és társa gyapjumosó- és bőr-gyára, mely 1849-ben alapított, s a melynek 100 lóerejű gőzgépe, mosódobja, cser-sajtolója, bőrcsinozója és három bőrsímitó gépe van; azonkívül pedig még két gubacsórló malma. Készít talpbőrt, fehérre cserzett és festett juhboróket.*)

2. Zágráb szabad királyi városban Horvátországban van a királyi szabadalmazott bőrgyár (szövetkezet korlátolt felelősséggel), keletkezett 1869-ben, melynek 36 lóerejű gőzgépe, bőrhasító, csinozó és hengerező gépe, sulykos kallója, mosódobja, ványoló kallója, hidraulikus cser-sajtója, a cserző anyagot vágó, aprító és órló gépe, valamint a hadfölszerelési tárgyak és lábbeliek készítéséhez szükséges valamennyi segédgépe van. Készít különféle fajta talp-, szíj- és felbőröket, s ezekből hadfölszerelési bőrtárgyakat és lábbelieket a császári és királyi hadsereg számára.

3. Buda-Pesten van Machlupp H. és fiai bőrgyára, alapított 1868-ban; ennek két gőzgépe 26 lóerőre, két kettős hidraulikus cser-sajtója, egy cserzőmalma köjáráttal és két

A *)-gal jelzett gyárak a bőrtárlaton részt vettek.

örölő hengerrel, két bőrsímitó gépe, egy bőrhengerező gépe, egy bőrhasító gépe, két kalló-hordója, egy sulykos kallója, egy csertörő gépe, kilencz motolója a bőrvedrekhez, 580—600 cserző kádja, két központfutó örölője (desintegratorja) s egy gőzkalapácsa a bőr tömörítéséhez van. Készít talp-, fekete és barna tehén- és borjúbőrt, szíjbőrt, szőrös borjúbőrt, valamint fölszerelési bőrcikket a hadsereg számára.*)

4. Új-Pest nagyközségben, Pestmegyében, van Mauthner testvérek és társai, ezelőtt Jordán Károly és fia, talpbörgyára, melynek egy 25 lóerejű gőzgépe, cserző malma szitával, gubacsörölő malma, két bőrsímitója, két bőrhengerező gépe és kallózó hordója van. Készít egyszer, kétszer és háromszor csávázott vagy gubacsozott talpbőrt.*)

5. Fiume szabad kikötő város területén van Ružič G. börgyára, alapított 1875-ben, melynek 25 lóerejű gőzgépe, csermalma és több szivattyúja van. Készít felső- és talpbőrt.

6. Liptó-Szent-Miklós kisközségben, Liptómegyében, van Kovács és Stodola első felső-magyarországi börgyára, melynek 24 lóerejű gőzgépe, egy nagyoló csertörő hengerpárja, csermalma, csersajtó hengere, zsírozó dobja, forgattyús kallója, két mosó dobja, bőrhasító gépe, fölhúzó gépe, 250 cserző kádja, tizenkét csavaró szárnyal, tíz áztató kádja és 26 nagyobb cserző kádja tanninra van. Készít barna és fekete tehénbőrt, bagariabőrt és fénybőrt; különlegessége a ványolt csizmafelsőrész.*)

7. Ugyanott van Zsuffa testvérek börgyára, mely 1873-ban alapított, s a melynek egy 20 lóerejű gőzgépe és két, 25 és öt, együtt 30 lóerejű vízi kereke van; nevezetesebb bőrkikészítő gepei: mosó dob, zsírozó dob, bőrhasító gép, forgattyús kalló, csertörő és cserörölő gép; továbbá van négy mézsgödre, négy áztató kádja, 150 cserző kádja és 10 kádja a cser kiáztatására. Készít barna és fekete tehénbőrt.*)

8. Ugyanott van Hubka Péter börgyára, alapított 1873-ban, melynek 20 lóerejű gőzgépe, két mosó és két zsírozó dobja, egy forgattyús kallója, bőrszárító gépe és 180 erjesztő és cserző kádja van. Készít tehén- és borjúbőröket.*)

9. Rozsnyó r. t. városban, Gömörmegyében, van Markó József közkereseti társaság czégű börgyár, mely 1785-ben alapított, gyári szabadalmat a helytartó-tanáctól nyert 1844-ben, s a mely 1860-ban lényegileg átalakult, nagyobbodott

és újjáépült. A gyár, melynek cserőrlő malmát és cservágó gépét vízi erő hajtja, 20 lóerejű gőzgéppel bír, mely 14 munkagépet tart mozgásban. A gyárnak 150 cserző kádja, hasító gépe, forgattyús kallója, zsírozó dobja, bőrpuhító stb. gépei vannak. Készít kiválólag egyszer, kétszer és háromszor csávázott talpbőrt, továbbá barna, fekete, fodros és símaalakú tehénbőrt, síma és fodros borjúbőrt, fény-, ló- és pitlingbőrt.*)

10. Buda-Pesten van Jordán Viktor talpbőr-gyára, alapított 1815-ben, melynek 16 lóerejű gőzgépe, cservágó és símitó gépe, kalló-hordója, 107 cserző kádja, nyolcz mész-kádja, hat cserkivonó kádja, nyolcz gubacsoló kádja, két központfutó őrlője, egy kőjárata s egy hengerszeke van. Készít talpbőrt.*)

11. Nagy-Bossány kisközségben, Nyitramegyében, van Schmitt Adolf és társa bőrgyára, mely 1866-ban lett alapítva és 1885-ben lényegesen átalakítva; a gyárnak két, összesen 40 lóerőt képviselő, vízi kereke van, melyet a Nyitra vize hajt, és egy 16 lóerejű gőzgépe. Főbb berendezési tárgyai ezek: két víz-szivattyú, három kallózó hordó, két bőrhasító, egy mangorló, egy nyújtó s egy cservágó gép, négy csermalom s egy zsíradék-áztató készülék. A gyár készít timsőbőrt, szíjbőrt, talpbőrt, bagariabőrt, barkásbőrt, felsőbőrt, gyepelő- és kantár-bőrt stb.; továbbá gépszíjakat, varrógép-, kötőgép- és hajtószíjakat a legkülönbözőbb méretekben; végre hadfelszerelési czikkeket bőrből, úgy mint cipőket, csizmákat, nyergeket, lószerszámokat, bőrtarisznyákat, tölténytáskákat stb.*)

12. Besztercze r. t. városban, Besztercze-Naszódmegyében, van az «Első beszterczei bőrgyár-szövetkezet», mely 1886-ban kezdte meg működését és a mely 1888-ban lényegesen átalakított. A gyárnak 16 lóerejű gőzgépe, cservágó, cserapritó és cserőrlő gépe, két ványoló hordója és körfűrésze van; továbbá van bőrszáritó helyisége gőzfűtéssel, cserző edényei gőzmelegítővel és mechanikai kavarókkal és meszes cementgödrei, valamint kézi erőre berendezett műhelye a bőr teljes kikészítésére. Van gőzfűtés-berendezése, cserraktárai, üzleti helyisége a bőr-elárúsításra és javító műhelye egy sztergagéppel és kovács-tűzzel. Készít fekete és barna tehénbőrt, pitling- és fénybőrt.*)

13. Susák községben, Modrus-Fiumemegyében, Fiume szabad kikötő város mellett Horvátországban, van Baccarich és Simonovich bőrgyára, mely mint timárműhely már több mint 60 év óta létezik, de bőrgyár csak 1889-ben lett, új épít-

kezés által. A gyárnak 16 lóerejű gőzgépe, mosómedenczéje, kiverőgépe, ingás hengerezője és központfutó őrlője (desintegratorja) van. Készít nehéz (fontos) és félnehéz (félfontos) talpbőrt és kevés felbőrt is.*)

14. Brassó r. t. városban szabad királyi városi czímmel, Brassó megyében, van Scherg Frigyes bőrgyára, mely 1869-ben alapított és 1884-ben lényegesen átalakult. Talpbőr, bocskorbőr és hajtószíjak előállítására következőkép van berendezve: van 12 lóerejű gőzgépe, melynek kazánja kilugozott cserhéjjal fűtetik; van cservágó, cserőrlő, csersajtoló, bőrványoló és köszörülő gépe, nyolcz cement és ugyanannyi fa cserző kádja, bőrsimító illetőleg tömörítő készüléke, két víz-szivattyúja, két vízmedenczéje, két műhelye a bőrnék kézzel való kidolgozására, valamint külön berendezése a cserhøj tökéletes kilugzására; továbbá van 60 cserző kádja, hat hamvas kádja és 11 ültetésre való cserző kádja és légfűtéssel bíró szárító kamarája.

15. Pécs szabad királyi városban, Baranyamegyében, van a Höfler testvérek bőrgyára, mely 1809-ben alapított és 1883-ban lényegesen átalakított; e gyárnak 12 lóerejű gőzgépe, egy bőrhasító gépe és két kalló hordója van. Készít barna és fekete tehen- és borjúbőrt, fénybőrt, lóbőrt, és pitlingbőrt.*)

16. Mátészalka nagyközségben, Szepes megyében, van Alexy Lajos első felső-magyarországi gőzcserző-timár- és bőrgyára, mely 1838-ban alapított, s a mely 1886. és 1887. években lényegesen átalakult. A gyár 12 lóerejű vízi kerékkel, mosó dobbal, kallóval, zsirozó dobbal, bőrhasító, mintázó és szíjkihúzó géppel, továbbá nyújtó géppel, szőrmosó géppel, forgattyús kallóval, két kalló hordóval, csinoszó és hengerező géppel bír; van továbbá csertörő malma, csersajtó gépe, szívó és nyomó szivattyúja, öt mészgödre, három vízgödre, egy áztató kádja, 120 cserző kádja felbőrre és hat cserző kádja talpbőrre. Készít barna és fekete tehen- és borjúbőrt, szíjbőrt, fénybőrt, ló- és disznóbőrt, kallózott és ványolt csizmaszárakat, cipő-felsőrészeket és cipő-fejreszeket.*)

17. Medgyes r. t. városban szabad királyi város czímmel, Nagy-Küküllő megyében, van id. Karres Sámuel bőrgyára, alapított 1881-ben, melynek nyolcz lóerejű gőzgépe, két ványoló, egy cservágó, cserőrlő, bőrhasító és bőrtömörítő gépe (az utóbbi simító hengerrel), bőrszárító helyisége és timár-

műhelye van. Készít barna és fekete tehénbőrt, pitlingbőrt és lóbőrt.*)

18. Győrszabad kir. városban, Győrmegyében, van Deutsch Lajos bőrgyára, alapított 1854-ben, melyben 8 lóerejű gőzgép, szivattyú, gubacsmalom, zsirmelegítő és kalló 22 hajtóval van.

19. Sopron szabad királyi városban, Sopronmegyében, van Kundt Tófor bőrgyára, alapított 1820-ban, nyolcz lóerejű gőzgéppel, kallógéppel, cserőrlő malommal, három hajtóval, 40 mész- és cserző káddal. Készít felső- és talpbőrt.

20. Simontornya nagyközségben, Tolnamegyében, van Fried Bernát és fiai bőrgyára, alapított 1784-ben, nagyobbított 1885-ben; működésben tartatik egy nyolcz lóerejű gőzgép által. A gyárban van bőrhasító, bőrkalló, zsirkalló és gubacsórló gép, továbbá van egy szivattyú, 80 cserző kád, 12 gubacs kád és 11 meszes kád. Készít talp-, felső- és borjúbőroket.

21. Liptó-Szent-Miklós kisközségben, Liptómegyében, van Latzkó testvérek bőrgyára, mely 1864-ben alapított s a melynek hat lóerejű gőzgépe s egy tíz lóerejű vízi kereke van; továbbá van mosó dobja, zsírozó dobja, forgattyús kallója, bőrhasító gépe, cserőrlője, bőrmintázó gépe, 170 cserző kádja, hat áztató és hat mész kádja. Készít barna és fekete tehénbőrt.*)

22. Ó-Lubló r. t. városban, Szepesmegyében, van Cserniczky testvérek bőrgyára, alapított 1875-ben, melynek hat lóerejű gőzgépe, 20 cserző, két mész- és két áztató kádja, bőrhasító, bőrványoló és csertörő gépe van. Készít barna és fekete tehén- és borjúbőrt.*)

23. Nagy-Bitse kisközségben, Trencsénmegyében, van Horn L. I. bőrgyára, alapított 1829-ben, lényegesen átalakított 1887-ben, melynek hat lóerejű gőzgépe, két kalló-, egy cserző s egy bőrhasító gépe és csertörő malma van. Készít talpbőrt.

24. Jahodnik kisközségben, Turóczmegyében, van Kucharik testvérek bőrgyára, alapított 1886-ban, melynek tíz lóerejű vízi kereke, csertörő, cserző és bőrhasító gépe és kalló hordója van. Készít felső- és talpbőrt.

25. Brassó r. t. városban, Brassó megyében, van Dück József bőrgyára, mely 1789-ben alapított és 1880-ban lényegesen átalakult; e gyárnak két alól csapó vízi kereke (6+2) nyolcz lóerőre, cserőrlő, kalló, bőrsímitó és tomorító gépei vannak; továbbá van öt műhely-helyisége a bőrök kézi erővel való kidolgozására, valamint hét cserző és hamvas medenczéje, 104 cserző

kádja és hat ültető kádja és légfűtésre berendezett bőrszáritó helyisége. Készít felsőbőrt, juh-, tehén- és ló bőrt, talpbőrt, 1-szer és 2-szer csávázott vagy gubacsosított talp- és bivalybőrt.

26. Ó-Lubló r. t. városban, Szepesmegyében, van Lomnitzer József bőrgyára, mely 1868-ban alapított s a melynek két és fél lóerejű gőzgépe, cserző malma, 14 cserző kádja, bőrhasító és bőrhengerező gépe van. Készít barna és fekete tehénbőrt, bocskor- és talpbőrt.*)

27. Eszék szabad királyi városban, Szlavoniában, van Gillming László bőrgyára, alapított 1886-ban, melynek két lóerejű gőzgépe van; készít talp- és felső bőrt.

28. Szombathely r. t. városban, Vas megyében, van a «Szombathelyi bőrgyár részvény-társaság» ezelőtt Lackenbacher Fülöp bőrgyára, mely 1879-ben alapított és 1885-ben lenyegileg átalakított. A gyárnak jelenleg egy két lóerejű járgánya, kallója, kézi bőrmangorlója és kézi bőrhasító gépe van. Készít tehén-, juh- és kecskebőrt.

29. Kis-Marton r. t. városban, Sopronmegyében, van Spitzer Lipót bőrgyára, mely 1814-ben alapított; a gyárnak gőzerő hajtásra berendezett bőrgyaluló gépe van. Készít tehén- és talpbőröket.

30. Buda-Pest, III. kerületében van Abeles Adolf és fiai bőrgyára, alapított 1856-ban; ez ugyan csak kézi gépekkel dolgozik, de üzeme oly nagy, hogy gyárnak is beillik. Készít szines és szintelen juh- és kecskebőröket belés- és glaçebőrnek, melyeket anilin festékekkel a legszebb színűekre tud megfesteni.*)

31. Új-Pest nagyközségben, Pestmegyében, van Weisz Ármin és fiai bőrgyára, mely 1856-ban alapított és 1886-ban nagyobbított. Ez szintén csupán kézi erővel dolgozik, de miután csak két gyártási ágat üz és nagy számú munkást foglalkoztat, tehát ez is gyárnak nevezhető. Van 20 mészgödre, 10 taposógödre és 10 töltő üstje. Készít juh- és kecskebőrt belés- és glaçebőrnek.*)

b) Jelentősebb timárműhelyek.

1. Liptó-Szent-Miklós kisközségben, Liptó megyében, van Pálka János timárműhelye, alapított 1865-ben, melynek négy mészgödre, három előáztató kádja, 100 cserző kádja, egy bőr-

hasító gépe s egy barkázó prése van. Készít barna és fekete tehénbőrt.*)

2. Pécs-Újfalú kisközségben, Sáros megyében, van Grossmann Mór tímárműhelye, alapított 1846-ban, melynek 66 cserző kádja van.

3. Újbánya r. t. városban Bars megyében van Czibulka K. tímárműhelye; alapított 1852-ben és lényegesen átalakított 1880-ban; van hasító, kéregvágó és csinozó gépe. Készít felbőrt.

4. Kapuvár nagyközségben, Sopron megyében, van Mohl Bódog tímárműhelye és gépszíj-gyára, alapított 1830-ban. Készít egyszer kétszer és háromszor csávázott talpbőrt, szíjbőrt, gépszíjbőrt (croupon), barkás, síma és barna tehénbőrt, pitling- és borjúbőrt, fénybőrt és mindennemű gépszíjakat.*)

5. Szombathely r. t. városban, Vas megyében, van Grünwald I. fia ipartelepe, mely 1866 óta áll fön, lényegileg átalakított 1880-ban, s a melyben az irhás tímárság csak kezi erővel üzetik. Készít felső-, bélés- és kezyűbőrt.*)

6. Körmöczbánya r. t. városban, Bars megyében, van Nikolay Alajos tímárműhelye; készít felső bőröket, barkás fekete tehénbőröket, barna juhbőröket hadfölszerelési czelokra, síma és barkás borjúbőröket.

7. Pécs szabad királyi városban, Baranyamegyében, van Rosinger Ferencz tímárműhelye. Készít mindennemű bőröket czipészek, csizmediák és szíjgyártók számára, valamint gépszíjakat is.

8. Esztergom r. t. városban, Esztergom megyében, van Horn Adold tímárműhelye, mely 1877-ben alapított.

9. Beszterczbánya r. t. városban, Zólyom megyében, van Pikler Rafael tímárműhelye, mely 1864-ben lett alapítva; van hasító- és sajtógépe. Készít felső-, tehén és borjúbőrt.

10. Lőcse r. t. városban, Szepes megyében, van Rombauer Károly tímárműhelye, mely 1843-ban lett alapítva; bír fogantyús ványolóval, csertörő géppel, kalló hordókkal stb. Készít talp- és felső bőrt.

11. Pécs szabad királyi városban van Erreth Antal és fia tímárműhelye; készít 1-szer, 2-szer és 3-szor csávázott vagy guacsózott talpbőrt, fénybőrt, barna tehén- és borjúbőrt.*)

12. Buda-Pest III. kerületében van Lenz Ferencz tímár nagyobb műhelye, melyben talpbőrt, fekete és barna tehén- és borjúbőrt, szíjbőrt és juhbőrt készít.*)

13. Buda-Pest III. kerületében van Raditz József fiai fehértimárműhelye, melyben fehérre cserzett és cochenillel festett juhboróket készít bélésbőrnek, kárposoknak és kocsigyártóknak. *)

14. Buda-Pest II. kerületében van Lenz János timárműhelye, melyben talpbőrt, fekete és barna tehén- és borjúbőrt készít. *)

15. Eszék szabad királyi városban van Bartolovich József bőrgyára, keletkezett 1824-ben, mely azonban csak kézi erővel dolgozik; készít mindenféle bőroket.

16. Rajecz nagyközségben, Trencsénmegyében, három nagyobb timárműhely van, (alapítottatott 1850-ben, lényegesen átalakítottatott 1870-ben; alapítottatott 1826-ban, lényegesen átalakítottatott 1887-ben; alapítottatott 1832-ben, lényegesen átalakítottatott 1872-ben); melyekben együtt 14 mészpáczoló gödör, 152 cserző gödör és kád, három csinozó s ugyanannyi bőrhasító kézi gép van. Felső- és talpbőrt készítenek.

17. Tata nagyközségben, Komárommegyében, két nagyobb fehér- s egy vörös-timárműhely van, melyek 1700-, 1850- és 1857-ben alapítottak, s a melyek az írják kikészítésével foglalkoznak.

Az elősorolt bőrgyárak és jelentősebb timárműhelyek kevés számából is már némileg következtethetni bőrgyártásunk elégtelenségére, de még inkább meggyőzhet bennünket erről úgy a kereskedelmi múzeum időleges tárlata, valamint az Aradon most nyitva levő alföldi és délmagyarországi tárlat, a melyen a bőrgyártás öt kisebb timár kiállítása által van képviselve. A tárlatról kiadott címjegyzék magyarázó szövegében *) olvassuk azon szomorító sorokat, hogy «bőrök kikészítésével foglalkozó gyári vállalat e vidéken nem letezik», a miből kitűnik, hogy nálunk egész országreszek vannak, melyek a gyár- ipar e vállalatait egészen nélkülözik. Így van ez azonban nemcsak Alföldünkön, hanem Erdély nagy részében, valamint Horvát-Szlavonországban is, a miről az imént bemutatott adatok is tanúságot tesznek.

Mielőtt azonban tovább mennénk fejtegetésünkben, bőr-

*) Az Aradon 1890. évben rendezett alföldi és délmagyarországi általános tárlat címjegyzéke. A tárlati bizottság megbízásából szerkesztette E. Illés László, tárlati titkár. 46. lapszám.

gyártásunk különböző viszonyait illetőleg, a kikészített bőrök minőségét és mennyiségét illetőleg egy megjegyzést kell tennünk. Kamarai s egyéb szakjelentések alapján általában el van terjedve, hogy a talpbőr-gyártás nálunk sokkal nagyobb mérvben üzetik, mint a felbőr-gyártás. Az egyes üzemekről előrebocsátott leírásból azonban az tűnik ki, hogy az ország túlnyomó bőrgyáraiban és jelentősebb timárműhelyeiben, sokkal inkább foglalkoznak a felbőr kikészítésével, mint a talpbőr-gyártással. Kétségtelen ugyan, hogy a termelés nagysága nincs kapcsolatban az üzemek számával, mert egy nagyobb bőrgyár termelése sokszor többszörösen meghaladja több timárműhely termelését; de az üzemek túlnyomó számából, melyek mind a felbőr kikészítésével foglalkoznak, valamint azok tekintélyes berendezéséből következőleg, illetőleg azokra támaszkodva, bátran kétségbe vonhatjuk a fentebbi elterjedt nézetet a talpbőr-gyártást illetőleg. E mellett szólanak külforgalmi adataink is, melyek szerint, mint későbbben látni fogjuk, behozatalunk talpbőrökből, mind súlyra, mind pedig értékre nézve, sokkal nagyobb, mint behozatalunk a többi kikészített bőrökből; ezt bizonyítja végre bőrtárlatunk is, mely mutatja, hogy a kiállítók túlnyomó része kikészített felbőröket, még pedig leginkább fekete és barna tehén- és borjúbőröket, készít, illetőleg állított ki.

A mint azonban nem ismerjük az arányt, melyben talpbőr-gyártásunk áll felbőr-gyártásunkhoz, ép úgy azt sem tudjuk, hogy mily viszony létezik a különböző felbőrök gyártásánál egymás közt. A kiállítók majdnem mindegyike különböző kikészített bőröket mutatott be, de mégis elhibázott vélemény volna ebből azt következtetni, hogy a gyártás ezek mindegyikéből egyenlő nagyságban és kiterjedésben üzetik nálunk. Legtöbb kiállító szíjbőrt és gépszíj-bőrt (croupon), azaz a legerősebb ökor- és tehénbőrt állított ki, azután a cipészek és kárpitosoknak készített fénybőrt (tehén- és borjúbőrből) s az úgynevezett pitlingbőrt, (üsző- és tinóbőrből); továbbá bélés-, butorozás-, könyvkötői czélra és felső bőrnek való juhbőrt és kocsigyártóknak való lóbőrt, valamint a hadfölszerelési tárgyak készítésére szolgáló barna vagy természetes színű tehén- és borjúbőrt; kevesebbet láttunk a keztyűnek való glaucebőrből, a bagaria-, bivaly-, kiddy-, kutya-, bocskor- és a hasított bőrből; végre pedig a fényezett (laktőr), fényüzési és vadbőrökből

épenséggel semmi sem volt kiállítva. Azonban, hogy mekkora ezekből évi termelésünk, erről bajos volna csak megközelítőleg is valami biztosat állítani, s így e tárlat inkább csak az országban eddig még elő nem állított bőrnemek nemleges viszonyára szolgáltat biztosabb útmutatást.

III. MUNKÁS-BÉRVISZONYOK.

A munkabérek a bőrgyártásnál általában véve kedvezők. A gyári szakmunkások átlagos napi keresete egész 2 forint 80 krajczárig emelkedik és 60 krajczárnál alább nem száll; a bőrgyártásnál dolgozó napszamosok pedig 60 krajczártól egy forintig terjedő napi bért kapnak. E munkabérek nemcsak a fővárosban s annak közvetlen közelében vannak, hanem még a vidéki nagyobb városokban is, mint például Sopron, Győr, Szombathelyt stb.-ben, és ha vesszük, hogy a munkás heti bérek Liptó-, Szepes- és Turóczmegeyekben is öt és 12 forint közt változnak: akkor méltán állíthatjuk, hogy a munkabérvizonyok bőrgyártásunknál kedvezők. Ezek néhány nagyobb és jelentősebb üzemnél a következők voltak:

Buda-Pesten egy timársegéd heti keresete 12—13 forint, segédmunkásé nyolcz forint; egy másik gyárban a timársegéd kap 9—12 forintot, cserző 9—12 forintot, segédmunkás hét forint 50 krajczártól 12 forintig, napszamos hat forintot hetenként. — Új-Pesten a napi átlagos munkabér egy bőrgyárnál 90 krajczártól egy forint 90 krajczárig emelkedik; egy másiknál a férfimunkások 6—11 forintig, a női munkások három forint 60 krajczártól hat forintig kapnak hetenként; ismét egy másiknál az átlagos napi bér egy forint 20 krajczártól két forintig, nőknél 60—80 krajczárig emelkedik. — Liptó-Szent-Miklós kisközségben, Liptómegeyben, az ott levő öt bőrgyárnál a következő munkabérek vannak: timársegédek kapnak öt egész tizenkét forintot hetenként, napszamosok 70 krajczártól egy forintig naponként, kikészítők pedig 12—16 forintot hetenként. — Mátéócz nagyközségben, Szepesmegeyben, segédek kapnak hat forint 50 krajczártól egész 15 forintig, napszamosok havonként 18—24 forintot; a nőtlenek a munkabéren kívül kaszárnyaszerű elhelyezést nyernek. — Ó-Lubló r. t. városban, Szepesmegeyben, a timársegédek átlagos heti bére

három forint 50 krajczár és teljes ellátás, a napszámosok napi bére pedig 50 és 80 krajczár közt változik. — Pécsújfalú kisközségben, Sárosmegyében, timársegédek kapnak hetenként 7—10 forintot, napszámosok 60—80 krajczárt naponként; nőtlenek a munkabéren kívül kaszárnyaszerű lakást nyernek. — Rajecz nagyközségben, Trencsénmegyében, a timársegédek napi keresete egy forinttól egy forint húsz krajczárig emelkedik, napszámosoké átlag 60 krajczár. — Nagy-Bitse kisközségben, Trencsénmegyében, a timársegédek napi bére 80 krajczártól egy forintig terjed. — Jahodnik kisközségben, Turóczmegyében, a timársegédek napi bére egy forinttól egy forint 30 krajczárig, napszámosoké 60 krajczár. — Róznó r. t. városban, Gömörmegyében, a timársegédek heti bére 8—10 forint, a napszámosok napi bére 60—90 krajczár. — Nagy-Bossány kisközségben, Nyitra megyében, a gyári munkások napi bére 60 krajczártól egy forint 40 krajczárig emelkedik, fiatal munkásoké pedig 30—50 krajczárig. Idegenek ingyen lakást nyernek, s a ki akar, földet is kaphat, olcsó haszonbér mellett. — Tata nagyközségben, Komárommegyében, a timársegédek heti keresete 6—10 forint. — Pécs szabad királyi városban a timársegédek napi keresete egy forint tíz krajczártól egy forint 50 krajczárig, napszámosoké 80 krajczártól egy forintig. — Kapuvár nagyközségben Sopronmegyében a timársegédek heti bére négy forint és teljes ellátás. — Sopron szabad királyi városban a timársegédek napi bére egy forint 50 krajczártól két forint 20 krajczárig, napszámosoké 60—80 krajczár. — Kismarton r. t. városban, Sopronmegyében, a timársegédek napi bére egy forint 20 krajczártól két forintig, napszámosoké 80—90 krajczár. — Szombathely r. t. városban Vas megyében a timársegédek napi keresete a börgvárban egy forint 50 krajczártól két forint 80 krajczárig, napszámosoké egy forint; ugyanott a fehér-timár műhelyben az elsőké egy forint 20 krajczártól egy forint 50 krajczárig, napszámosoké 80 krajczártól egy forintig; fiatal munkások 50—80 krajczárt kapnak naponta. — Győr szabad királyi városban a timársegédek napi keresete egy forint 15 krajczár és két forint közt változik. — Brassó r. t. városban a gyári munkás átlagos napi keresete egy forint 40 krajczár, a napszámosé 70 krajczár az egyiknél, ugyanazért 80 krajczár, illetve 80 és tanoncoknál 45 krajczár a másiknál. — Medgyes r. t. városban a gyári munkások átlagos napi bére egy forint 20 kraj-

czár, napszámosoké 60 krajczár; inasok élelmezést és lakást kapnak. — A beszterczei bőrgyár-szövetkezet fizet mestereknek egy forint 30 krajczárt, gyár munkásoknak egy forint 20 krajczárt és napszámosoknak 60 krajczárt naponta. — A fiumei bőrgyárban az átlagos napi bér egy forint 10 krajczártól egy forint 80 krajczárig emelkedik. — A zágrábi királyi szabadalmazott bőrgyárnál az átlagos heti bér hat és 15 forint közt változik. — Eszéken a bőrgyárban átlag heti kilencz forintot, a timárműhelyben heti kilencz forint 50 krajczárt kapnak a munkások.

IV. MUNKÁS-SEGÉLYEZÉS ÜGY.

A munkások segélyezéséről a bőrgyártásnál csak kevés helyen van gondoskodva, s ott is csak a beteg-segélyezésről. A munkás baleset elleni biztosításáról, munkaképtelenségéről, előidézve aggkor által, valamint annak családtagjairól egyáltalában nincs gondoskodva; hasonlóképen nem létezik itt semmiféle szövetkezet vagy fogyasztási egylet sem. Ez talán azon körülménynek is tulajdonítható, hogy a bőrgyárak kisebb-nagyobb lakott helyeken lévén, a munkásoknak módjokban áll magokról másképen is gondoskodni. A bőrgyáraknál előforduló munkás-segélyezésről a következő adatok adnak fölvilágosítást:

Új-Pesten egy bőrgyárban a beteg-pénztár javára a munkabérből hetenként 15—20 krajczár vonatik le; egy másikban a heti bér két százaléka, melyért a munkás betegség esetében az ingyenes gyógykezelés és gyógyszereken kívül heti bérének felét kapja, mint táppénzt. — Liptó-Szent-Miklóson létezik a «Magyar timár betegsegélyző-egylet», melynek a timársegédek nagyobb része tagja, s a melyhez hetenként tíz krajczárral járúlnak; betegség esetében a munkás ingyenes gyógykezelésben és gyógyszerekben részesül és három forintot kap, mint segélyt; halál esetben a temetési költségeket az egylet fődözi. — Mátéócz nagyközségben, Sárosmegyében, a nőtlen munkások nyolcz, a nős munkások pedig tíz krajczárt fizetnek hetenként a betegsegélyző pénztárba, és ezért betegség esetében a munkás és neje orvosi segélyben és ingyenes gyógyszerekben részesül. — A nagybossányi bőrgyárban a

bérforintból három krajczár vonatik le, melyért a munkás ingyenes gyógykezelésben és naponta 25 krajczár segélyben részesül, esetleg temetkezési költségei fedeztetnek. — Rozsnyón ket százalék vonatik le, melyért a munkás ingyenes orvosi kezelésben és gyógyszerekben részesül. — A pécsújfalusi bőrgyárnál betegsegélyző pénztár van, melyhez a munkás bérforintjának öt—tíz krajczárjával járúl, s ezért betegség esetében ingyenes gyógykezelésben és gyógyszerekben részesül. — Győrben a bőrgyár tulajdonosa beteg munkásainak nemcsak ingyenes orvosi segélyt és gyógyszereket nyújt, hanem hat héten át fizetésének felét is adja a nélkül, hogy a munkásnak béréből bár mit is levonna. — Szombathelyt a bőrgyárban a munkások betegség esetében ingyenes gyógykezelésben részesülnek; ugyanott a bőr-ipartelepnel külön alapszabályilag szervezett és rendezett munkás-betegsegélyző egyesület van, melyhez a gyármunkások heti nyolcz, napszámosok és fiatal munkások heti öt krajczárral járulnak, melyért betegség esetében ingyenes gyógykezelésben részesülnek; a ki heti nyolcz krajczárral járult, kap 75 krajczárt, a ki csak öt krajczárral járult, pedig 45 krajczár napi segélyt. — A besztercei bőrgyár-szövetkezetnél mesterektől tíz, segédektől öt krajczár vonatik le minden bérforint után, a városi kórház-alap javára, melyért a munkás betegség esetében ingyen gyógykezeltetik; a mesterek azonban fél napi munkaberben is részesülnek. — Eszéken a tímárműhelyben betegsegélyző pénztár van, melyhez a munkások heti 30 krajczárral járulnak.

A betegsegélyző-ügy a bőrgyáraknál tehát egészen a segédszemélyzet vállán nyugszik, s a gyárosok — csekély kivétellel — épenséggel semmivel sem járulnak a nálok munkáközben megbetegedett munkások segélyezéséhez.

V. KÜLFORGALMUNK KIKÉSZÍTETT BŐRÖKKEL.

Az országos magyar királyi statisztikai hivatal adatai szerint a kidolgozott kész bőrökből az utolsó öt évben suly es érték szerint — a különbözet kiszámításával — behozatalunk és kivitelünk a következő volt:

	Behozatal		Kivitel		Behozatali többlet.	
	mm.	mill. frt.	mm.	mill. frt.	mm.	mill. frt.
1889-ben	59,792	10:50	15,014	2:76	44,778	7:74
1888-ban	61,294	10:68	16,284	2:97	45,010	7:70
1887-ben	64,600	13:43	15,020	3:29	49,580	10:14
1886-ban	61,248	12:40	13,858	2:91	47,390	9:49
1885-ben	58,261	11:38	11,105	2:19	47,156	9:19

Behozatalunk kész bőrökből, az előrebecsátott adatok szerint, igen tetemes, melylyel szemben kivitelünk csak kisebb jelentőségű lévén, az úgynevezett kereskedelmi mérleg e gyártási ágánál reánk nézve kedvezőtlenül záródik le. Behozatalunk ugyan némileg kedvezőnek tűnik föl az által, hogy az az utolsó két évben csökkent, ámde ugyanakkor csökkent kivitelünk is, s így a helyzet egészben véve nem változott. A kisebb behozatal kikészített bőrökből ugyanis szoros kapcsolatban áll a kész lábbeliek, szíjgyártó-, nyerges-, bőröndös- és finom bőr-árúk behozatalával, melyekből behozatalunk szintén nagy, és a melyeké részben emelkedett, de részben hanyatlott is. Ezek ismét a kikészített kész bőrök nagyobb vagy kisebb behozatalát vonják magok után. Kapcsolatban van azonban az utóbbi kisériparunk nagyobb részeltetésében is hadfölszerelési bőripari cikkekéből, a mely körülmény nagyobb bőr-behozatalunk egy-két esztendejében kifejezésre is jut, s a melynek külforgalmunk kisebb-nagyobb ingadozását is tulajdoníthatjuk. Behozatali főbb cikkeink a talp- és felső bőr, kisebbek a szíj- és bagaria-bőr; kiviteli főbb cikkeink a felső és talpbőr, kisebbek pedig a béles-, bagaria- és szíj-bőr.

A kikészített bőrök külforgalmát egyenként tekintve, első helyet foglal el nálunk úgy a behozatalnál, mint a kivitelnél a *talpbőr*. Bőrgyártásunkat illetőleg ezt különösen kiemeljük azért, mert állítólag a bőrgyártás ez ága van nálunk leginkább kifejlődve, és legnagyobb behozatalunk mégis ebből van. Könnyen képzelhető tehát, hogy mennyivel nagyobb lehet behozatalunk a gyártás oly ágaiból, melyek nálunk gyöngébben vagy még ennél is kisebb mértékben vannak képviselve. Nem akartván az olvasót a sok számadat fölsorolásával untatni, csak az utolsó év adatait fogom itt részletesebben bemutatni, melyek szerint talpbőr-behozatalunk az 1889. évben tett 37,043 métermázsát 5.556,450 forint értékben, kivitelünk pedig ugyanakkor ebből csak 6076 métermázsát, 911,400 forint értékben, s

így behozatalunk 30,967 métermázsával és illetőleg 4.645,050 forinttal múlta fölül a kivitelünket. — Kedvezőbb képet mutat külforgalmunk felső bőrökkel, melyek alatt itt főkép a kikészített tehen- és borjú-, juh-, kecske- és zerge-bőrt értjük, s a melyekből behozatalunk értékre, de még inkább súlyra nézve kisebb ugyan mint talpbőr-behozatalunk, kivitelünk azonban súlyra nézve majdnem akkora, értékre nézve pedig nagyobb, mint talpbőr-kivitelünk. Közelebről tekintve, e viszony a következő volt: behozatott az 1889. évben 17,664 métermázsa felső bőr, 3.356,160 forint értékben, kivetetett pedig ugyanakkor 5857 métermázsa, 1.112,830 forint értékben, tehát a behozatali többlet volt 11,807 métermázsa, 2.243,330 forint értékben. Behozatalunknál kész bőrökből nagyobb összeggel fordulnak még elő a szíjbőrök és a bagariabőr, kivitelünkénél pedig a belésbőrök (juhborók), melyek azonban messze mögötte állanak a talpbőr és felső bőr behozatalunknak. Kisebb összegekkel szerepelnek a behozatalnál, a nagyság sorrendjében, a belésbőr, a kordován- és szattyánbőr, a fénymázos bőr, es végre a keptyübőr; a kivitelnél pedig szíjbőr, bagariabőr, keptyübőr, kordován- és szattyánbőr, s a fénymázos bőr. Az utolsó 1889. évben behoztunk 1550 métermázsa szíjbőrt 279,000 forint értékben, 1259 métermázsa bagariabőrt, 251,800 forint értékben; kivittünk pedig 1822 métermázsa belésbőrt, 327,960 forint értékben stb. Külforgalmi adatainkból tehát láthatjuk, hogy bőriparunk fejlesztése leginkább a talpbőr és felső bőrök nagyobb gyártása által volna kívánatos, mert szükségletünk s így tehát behozatalunk is ezekből a legnagyobb.

Az 1890. XIII. t.-cz., az újonnan létesítendő iparoknak nyújtandó állami kedvezményekről, a börgyárakat — sajnos — nem vette figyelembe, s ezeket a segélyezendő iparágak sorából kihagyta. Ezek tehát önmagokra hagyatva, a nagy küzdelemben a létért, csak lassan fognak tudni előrehaladni, mert a verseny e teren nagy és nehéz.

A birodalmi tanácsban képviselt országok és királyságokban különösen ki van fejlődve a talp- és felsőbőr-gyártás, kevésbé pedig a bárány-, kecske- és gödölye-bőr kikészítése, melyekre nézve Ausztria is tetemes mennyiségeket importál, részint Franciaországból, részint pedig a Németbirodalomból. Ausztriában a főbb börgyárak Bécs, Brünn, Prága és Marburgban

vannak, melyek egyszersmind behozatalunkra nézve főbb beszerzési forrásaink is. Nevezetesen *talpbőrt* behozunk Bécsből és a stajerországi Marburgból, továbbá Brünnből és Triesztből; az utóbbi helyről sok félcserezett marhabőrt (hemlok), mely parasztesizmák számára talpbőrnek használtatik, s a mely oda úgy Hamburg, valamint London, Glasgow, Hull és Liverpool angol kikötők közvetítésével érkezik. Kisebb mennyiségű talpbőrt behozunk még a stajer Cilli, Grác és Steinachból, a morvaországi Trebitschből, az isztriai Sagrao és Monfalconeből, valamint még Bécs-Újhely, Napagödl, Müglitz, Leobersdorf, Pilsen, Rokycan, Rubbia és egyéb helyekről. *Felső bőrre* nézve fő beszerzési helyünk majdnem kizárólag Bécs; kevesebbet hozunk be a stajer Marburg és Grác, s a morva Brünn és Trebitschből, valamint még Rokycan, Klagenfurt, Pilsen, Wolfsberg, Görz, Trieszt, Adler-Kosteletz stb. helyekről. Bélésbőröket behozunk Bécsből és Marburgból, kordován- és szattyánbőrt csak Bécsből, fénymázos bőrt (fényezett borjú- és tehénbőrt) többnyire Bécsből, bagariabőrt legtöbbit Bécsből, azután Marburg, Grác, Brünn és Teschenből, szíjbőrt (a legerősebb ökör- és tehénbőr) Bécsből, kevesebbet Grác, Cilli és Marburgból stb. — Kivitelünk főbb helyei: Csáktornya, Eger és Fiume talpbőrre, Debreczen, Liptó-Szent-Miklós, Szombathely és Pancsova bagariabőrre.

VI. A BŐRIPAR HASZNÁLATI TÁRGYAI.

A bőrpar két gyártási fokozatot foglal magában, úgy mint a bőr kikészítését, vagyis a tulajdonképi bőrgyártást, és a kikészített bőr földolgozását használati tárgyakká. Az elsőt, természetes rend szerint, előbb tárgyaltuk, az utóbbiakról pedig most fogunk szólni.

Mindenekelőtt azonban lássuk a szerepet, melyet a használati bőrtárgyak árú-külforgalmunkban elfoglalnak, mert — ipartermelési statisztikánk nem lévén — ez az egyedüli kulcs mérlegelni, hogy az e csoportba tartozó iparágak mennyire képesek a belszükségletet kielégíteni, illetőleg fődözni, és hogy milyen mértékben szorulunk ezekre nézve a behozatalra a külföldről. Az országos magyar királyi statisztikai hivatal kimu-

tatása szerint külforgalmunk a bőripar használati tárgyaiból az utolsó öt évben, súly és érték szerint, a következő volt:

	Behozatal		Kivitel		Behozatali többlet.	
	mm.	mill. frt.	mm.	mill. frt.	mm.	mill. frt.
1889-ben	15,443	18·84	3,654	3·29	11,789	15·55
1888-ban	14,880	18·43	3,383	3·02	11,497	15·40
1887-ben	15,380	20·46	3,939	3·28	11,441	17·18
1886-ban	13,677	18·11	3,243	3·34	10,434	14·77
1885-ben	12,990	17·04	2,664	2·52	10,326	14·52

Az évenként ismétlődő nagy behozatali többlet elég világosan mutatja, hogy termelésünk az ipar ez ágaiból még koránt sem elegendő belszükségletünk fődözésére, és hogy ennek nagy részét behozatal által a külföldről vagyunk kénytelenek pótolni. Az utóbbi időben mutatkozó kisebb behozatallal kisebb kivitel is állván szemben, ebből sem a beltermelés emelkedésére, hanem közvetítő kereskedelmünk csökkenésére következtethetünk. A behozatali többlet különösen annak magas értéke által tűnik ki még, mely — kész árukról lévén itt szó — természetesen sokkal nagyobb, mint a kikészített bőrök behozatali többlete. Hogy mely bőripari tárgyak azok, melyekből nagyobb behozatalunk van, és hogy mekkora e behozatal, az a következő számokból fog kitűnni.

Legnagyobb behozatalunk van azon kész cipőkből és csizmákból, melyekkel úgy a fővárosi, mint a vidéki nagyobb lábbeli-raktárak tömve vannak, és a melyeket az illető raktártulajdonosok egész waggonszámra hozatnak be a külföldről. A behozatal e ruházati cikkből óriásinak mondható, a mennyiben az az utolsó 1889. évben 9097 métermázsát tett, 6·69 millió forint értékben, míg ugyanakkor a kivitel ebből csak 1669 mmázsát tett, közel egy millió forint értékben, tehát behozatali többletünk a bőripar csupán ez egy ágából több mint évi öt és fél millió forint! Igaz, hogy e behozatali összegben befoglaltatnak a katonaság számára behozott lábbeliek is, melyeknek mennyiségét ugyan nem ismerjük, de a mely behozatal szintén igen jelentős, noha évről-évre ez is kevesebb lesz. Azonban az élelmes külföldi kereskedelem a téli posztó női és gyermekcipőkkel való üzérkedést belevitte a rövid és rőfös árúkkal való kereskedésbe, s ezt vele fölvetette, és miután az utóbbi kereskedelmi ág igen nagy és elterjedt, képzelhetni, hogy ennek

a révén a behozatal e cikkből mily nagy, annál is inkább, mert posztócipő a belföldön nem igen készül, annak használata pedig úgy a nők, mint a gyermekeknél igen el van terjedve.

Nagy-Szebenben a nagyszebeni polgári és iparegylet cipész-tanfolyamot szervezett és tart fenn, a melyen cipész-mesterek és segédek elméleti és gyakorlati oktatásban részesülnek. A tanfolyam 1886 január havában nyílt meg és csak a téli hónapokban tart. Egy évben két tanfolyam van, t. i. október 1-től december végéig, és január 4-től márczius végéig. Az 1889. évben a tanfolyamon 14 hallgató vett részt.

Értékre nézve második nagy behozatalunk van a finom bőrárúkból, melyek alatt itt azon számtalan apró és sokféle alakú és nagyságú bőr-díszmunkák, erszények, dohány- és szivartartók, könyvkötői díszmunkák stb. értendők, melyek egyik-másikával majdnem minden, még oly csekély igényű, egyén is bír, és a melyeknek használata az ízlés finomodásával és a divat terjedésével fokozatosan terjed és emelkedik nálunk is. Ezeknek a behozatali mennyisége az 1889. évben volt 1358 métermázsa, 5·43 millió forint értékben, kivitele pedig ugyanakkor csak 126 métermázsa 0·44 millió forint értékben, s így a behozatali többlet ezekből volt 1232 métermázsa, kerek öt millió forint értékben.

Nagy behozatalunk van szíjgyártó-árúkból, de ezzel szemben kivitelünk is nagyobb, különösen az itt utolsónak kimutatott 1889. évben, azonban behozatali többletünk még így is igen tekintélyes összeget képvisel. Az 1889. évben a szíjgyártó-árúk behozatali mennyisége volt 2839 métermázsa, 2·79 millió forint értékben, a kivitelé pedig ugyanakkor 1332 métermázsa, 1·11 millió forint értékben, s így a behozatali többleté volt 1507 métermázsa, 1·68 millió forint értékben.

Értékre nézve következnek a bőröndös-árúk, melyekből az 1889. évben 1686 métermázsát, 2·53 millió forint értékben, behoztunk, míg ugyanakkor azokból csak 457 métermázsát, 0·68 millió forint értékben, vittünk ki, s így a behozatali többletünk itt 1229 métermázsa, 1·85 millió forint értékben.

Következnek a bőrkeptyúk, 420 métermázsával 1·34 millió forint értékben, a behozatalnál, és csak 61 métermázsával, 43 ezer forint értékben, a kivitelnél; végre pedig a legkisebb összeggel a minde féle keztyűs-árú, 43 métermázsa behozatallal

53 ezer forint értékben és csak csekély kilencz métermázsza kivittel, tizenegyezer forint értékben.

Az osztrák ipar fejlettsége a bőripar ez ágaiban igen nagy és előrehaladt, kiterjedése pedig ezek egynémelyikéből oly tetemes, hogy egész községek sőt vidékek lakosságát is foglalkoztatja. Különösen nagy kiterjedéssel bír a lábbeli ipara, mely nemcsak Bécsben és környékén, hanem Gráciban, Cseh- és Morvaországban, Krajna és Isztriában is nagyban űzetik, hol a cipőkészítés gyárilag, teljesen keresztülvitt munkafölösztás mellett történik. Különösen áll ez azon intézetekről, a melyek úgy az osztrák-magyar hadsereg, mint külföldi hadseregek számára lábbeliket készítenek, s a melyek házilag is igen sok munkást s azok családtagjait foglalkoztatják. Legjobban bizonyítja az osztrák lábbeli-ipar nagy kiterjedését és termelését azon tény, hogy az utolsó 1888. évben, az osztrák-magyar vámterületről 17,503 métermázsza lábbeli 7·88 millió forint értékben vitetett ki a szélrózsa minden irányában, de különösen tengerentúli országok és államokba. — Hasonló fontos és nagy kiterjedésű bőr-iparága Ausztriának a kezyüipar, melyből a főtelepek ugyancsak Bécsben és Prágában s a Prága melletti Liebenben vannak, de igen sok készül házilag is éjszakai Csehországban és kivált Sziléziában. Bőrkezyüinek kivitele volt 1888-ban 3410 métermázsza, 11·93 millió forint értékben. — Fínom bőrárúk nagy mennyiségben csak Bécsben készíttetnek, hol azok készítésével nemcsak nagy telepeken, hanem sok kisebb műhelyben is foglalkoznak. Ezek készítményei csín és ízlés által tűnnek ki különösen, úgy, hogy nemcsak a belföldön, hanem még azon kívül is keresettek és tetemes mennyiségben ki is vitetnek. — Végre a bőröndös-ipar, valamint a szíjgyártó- és nyerges-iparnak is központja és főhelye Bécs, a hol különösen a bőröndös-ipar igen elterjedt és népies iparág.

Czipő- és csizma-behozatalunkat illetőleg első helyet foglal el Bécs, mely a maga fényűzési női czipő-különlegességeivel nemcsak bennünket áraszt el, hanem kiszállítja azokat még Párisba is, a hol azok szintén igen kedveltek és keresettek. Bécs a czipő-üzletre nézve kereskedelmi központ is lévén, onnan mindenféle kész czipőt és csizmát nagyban hozunk be, sőt utóbbi időben igen sok kész bakkancsot is. Kész lábbelieket nagy mennyiségben hozunk be még a csehországi Lestina, Leitomischl és Uherskoból, a morvaországi Iglau és Trebitschból, a

krajnai Krainburg és Radmannsdorfból, a stájer Gráczból s az isztriai Rubbiából; kevesebbet Brünn, Neubidschon, a Bécs melletti Mödlingből és Karlsbadból. — Kész lábbelit nagyobb mennyiségben ezelőtt kiszállítottunk Brassóból, mely azonban 1886 óta nagyon megcsökkent; továbbá középszerű mennyiségben Buda-Pestről, katonai csizmákat Nagy-Bossány, Pozsony és Zágrábból. Csupán csizmát a nép számára nem hozunk be, mert ennek készítésével a külföldön még nem foglalkoznak, s így a szükséglet e része teljesen a belföldi eszmadia-ipar által fedeztetik. — Noha sok szép bőrönd készül nálunk is, különösen Buda-Pesten, mégis igen sok bőrös (most már vásznas) ládákat hozunk be, és pedig majdnem kizárólag csak Bécsből; hasonlóképen behozunk onnan sok kézi- és iskolatáskát, fujtatót, stb. — Behozatalunk szíjgyártó-árúkból elegendő nagy, sőt tekintve, hogy ez iparág nálunk is ősrégi, talán túlságos nagy is; szíjgyártó-árúkat behozunk leginkább Bécsből, valamint behozunk onnan nagy mennyiségű gépszíjakat, ostort, közönséges szíjakat és nyeret is; ostort behozunk még Prágából s a morvaországi Metylowitzból, közönséges és géphajtó szíjakat pedig még a csehországi Leobersdorf és Hohenmauthból is. — Végre finom bőrárúkat nagy mennyiségben behozunk Bécsből, noha ilyen Buda-Pesten is készül elegendő, szép és izléses kiállítással; továbbá Prágából és a németbirodalmi Berlin és Offenbachból is.

* * *

Ezek előrebocsátása után még csak kevés mondani valónk marad azon ipartelepek és műhelyekről, a hol, illetőleg a melyekben, e használati tárgyak előállítására történik. Nagyobb behozatalunk ezekből már maga is jelzi, hogy ezek készítésével nagyban nálunk lehetőleg kevesen foglalkoznak, illetőleg hogy termelésünk ezekből sem oly nagy, sem pedig oly kiterjedt, hogy a belföldi szükségletet kielégíteni tudná, még kevésbbé pedig olyan, hogy kiviteli cikknek is szolgálhatna.

Két nagyobb telepünk van Buda-Pesten s egy Zágrábban, melyekben úgy a közös hadsereg, mint a honvédség számára különböző bőrfelszerelési tárgyak és lábbeliek készülnek; továbbá ugyancsak Buda-Pesten van néhány nagyobb, munkagépekkel jól berendezett és helyes munkafelosztással dolgozó

czipésműhely, melyek jól heillenek gyárnak is. E telepek be-
rendezése, fölszerelése s egyéb viszonyai a következők :

1. Machlupp H. és fiai bőr- és czipőfölszerelési gyára a
közös hadsereg és a honvédség számára, mely gőz hajtó erejét
ugyanott lévő bőrgyáratól nyeri, s a mely a következő munka-
gépekkel dolgozik: három talpbőr-varró gép, hat tűzőgép, egy
sarokkeszítő gép, négy különleges sarokvarró és csiszoló gép,
hat tűzőgép, egy kiverőgép mechanikai erőre, négy kiverő kézi
gépesavarral, két talpbőr kivágó gép, egy csiszoló gép, egy
talpsímító gép, hat varrógép és 12 különböző kézi eszköz. —
Szőjgyártók, czipészek és szűcsök heti bére 12—16 forint; ebből
hetenként 17—22 krajczár vonatik le, melyért az általános
munkás-betegsegélyző egylet a munkásokat betegség esetén a
szükségesekkel és segélyvel látja el.

2. Schmitt Adolf és társa szőj- és czipő-gyárában van egy
négy lóerejű gázmotor, négy kiverő gép, öt talpkiverő gép kézi
erőre, négy maró gép, három csavarvágó és becsavaró gép a
sarok felső részéhez, egy szőjvarró gép, két talpvarró gép, tíz bőr-
varró gép, egy bőrhasító gép, egy bőrszőj-feszélyező és fölhen-
gerelő gép, s egy talpsímító gép. — Szőjgyártó heti keresete
7—10, czipészé 12—16 forint; nők kapnak hetenként 3 forint
50 krtól 4 forint 50 krig. Jótállási összegre a munkabérből
hetenként 50 krajczár vonatik le, míg az 10 frtra emelkedik.

3. Kizárólagosan szabadalmazott bőrgyár Zágrábban (szö-
vetkezet korlátolt felelősséggel), el van látva minden, a had-
fölszerelési tárgyak és lábbeliek készítéséhez szükséges vala-
mennyi segédgéppel.

4. Egy budapesti czipőgyár két lóerejű gázmotorral, két
varrógéppel, egy szőgező géppel s egy talp-kisajtoló géppel
dolgozik. — Munkásainak heti keresete négy forint 50 kr és
hét forint közt váltakozik.

5. Egy budapesti bőrfeldolgozó gyárnak gázmotora, kilencz
kinyomó és bőrformáló gepe, egy saroknyomó gépe, három
varrógépe stb. van; férfi-munkások heti keresete 7—14, nők
három forint.

6. Egy budapesti czipőgyárnak három kinyomó gépe, egy
talpvarró gépe, egy talpidomító (homorító) gépe, két talpvágó
gépe, hét varrógépe, egy hengeres talptömítő gépe, egy bé-
lyegző gépe s egy sarok-készítő gépe van. Férfi-munkás heti bére
öt forint 50 krtól 15 forintig, női munkásé négy—hét forint.

VII. BŐRTÁRLATUNK.

A bőrtárlat egy jól átgondolt, helyesen tervezett és szép kivitelű tárlat, mely úgy egészében, mint részleteiben mintatárlatnak is mondható. Kivaló ügyességgel es helyes tapintattal vannak benne az egyes iparágak elrendezve és csoportosítva. A bejáratnál mindjárt a szemet kellemesen meglepő szíjgyártó- és nyerges-tárlattal és a hadsereg bőrfelszerelési tárgyival találkozunk, melyek hogy a nézőre mentől vonzóbbakká tétessenek, természetnagyságú ember- és lóalakokra rakattak föl vagy helyeztettek el, még pedig a megfelelő ízléssel és csinnal. Ezekből jobbra és balra vannak a bőrdíszmű-, bőrdös- és keztűs-árúk, melyek nemcsak a látogató közönség figyelmét kívánják lekötöni, hanem mintegy biztatva azt látszának mondani: tessék közelebb lépni és parancsolni velünk. A háttérben s az oldalfülkékben vannak a komolyabb bőrtárlati tárgyak, a félig és egészen kikészített bőrök, zsírozva, mangorolva, barkázva, természetes színben, feketére és színesre festve, melyek külső hatásra nem, hanem inkább a szakemberek megtekintésére és tanulmányozására várnak, s a komoly és nehéz ütegek módjára hátul szép csendesen megvonódnak, átengedve a zajosabb tért és könnyebb sikert szüleményeiknek, melyeknek az inkább hasznára válhatik. Végre a szélső balközép szárnyat foglalják el a mindenféle kész lábbeliek és a kiszabott bőrczipő-felsőrészek, a szélső jobbközép szárnyat pedig a műves- és gyáriparnak mindenféle segédeszközei és a nagyobb szakértelmet kívánó demokratikus munka-gépek, mint az emberi munka, illetve a tömeges termelés nélkülözhetetlen segédszerei. Ez bőrtárlatunk általános képe, melyhez, hogy semmi el ne maradjon, meg hozzá kell képzelnünk a felsátor alakra kifeszített szürke vásznat, kecses rúdjaival, a látogatót útbaigazító fölírásokat, címkeket és árjegyzékeket, valamint a sokféle színű hívó és marasztaló nyomtatványokat, az elmaradhatatlan «A kiállított tárgyakhoz nyúlni tilos!» (helyesebben talán «Ne tessék érinteni a kiállított tárgyakat!») című kis táblák, es előttünk látjuk nagy vonásokban az egész bőrtárlatot, melynek kiállított tárgyai ez egyszerű mezben is imponálnak, tanúságot téve iparosaink szorgalmáról, képességéről, ügyességéről és helyesen alkalmazott és jól kifejezett ízléséről.

Az összehasonlítás kiindulási pontjául az 1885. évi budapesti országos általános tárlatot véve, a mostani tárlat a bőrgyártásról több tekintetben haladást mutat. Összes bőrgyártásunkat ugyan most sem sikerült bemutatnunk, de hát ugyan kinek is sikerülne ez, mikor az érdekek oly szétágazók s az emberek még az ipar terén is távol maradásuk által tüntetni akarnak. Az utóbbiak alatt értjük horvát-szlavon testvereinket, kik ez alkalommal sem jelentek meg, és így részt sem vettek az emberi munka versenyében. Több kisebb-nagyobb timáron kívül, kiket persze nincs mit sajnálnunk, mert akadt helyettök más, elmaradt a nagyobb fumei bőrgyár, elmaradtak a brassói bőrgyárak, a győri, soproni, nagybitsei, jahodniki, simontornyai és kismartoni bőrgyárak; a nagyobb timárok közül elmaradtak a rajecziek, elmaradt egy szombathelyi, egy pécsi, az esztergomi, pécsújfalusi, újbányai, körmöczbányai, besztercebányai, löcsei, stb. timárok. — Új bőrgyár, mely az 1885. évi tárlaton nem vett részt, a Kucharik testvérek jahodniki bőrgyára Túrócmezgyében (keletkezett 1886-ban), az «Első besztercei bőrgyár, mint szövetezet» Beszterczen (keletkezett 1886-ban), s a «Szombathelyi bőrgyár-részvénytársaság (keletkezett 1890-ben), melyek közül azonban csak a besztercei vett részt e tárlaton és mutatott be szép és pontos készíttéssel különböző felső bőroket. — Dícsérettel kell itt kiemelnünk Abeles Adolf budapesti bőrgyárost, ki a bőrfestésben kiváló haladást tett és mutatott be, s a kinek különböző színre festett glaçebőrei valóságos bámulatot gerjesztettek a szakértő közönségnél.

A bőr feldolgozásával foglalkozó iparosaink közül izléses és kitünő munka, valamint a nagyban termelőképeség által különösen kitűntek a szíj- és nyereg-gyártók, kik közül e tárlaton a fővárosból csak a főbbek jelentek meg és csak kevés vidéki. Új és szép tárlatot mutatott be Klapka János fővárosi nyerges és szíjgyártó, valamint kisebbet mások is. Különösen kitűnt Zimmermann Nándor budapesti szíjgyártó kiállítása nehéz fuvaros-lószerszámaival, az úgynevezett kummetekkel, melyek jó és czelszerű keszítéseért, szép kiállításáért és nagyban termeléseért különös dícséretet érdemel. Igen csinos volt az «Első nagyszebeni szíjgyártó-testület» kiállítása, lószerszámok, szíjak, és különösen román népviseletű övekből, mely utóbbiak tarka hímvarrással voltak ékesítve.

A bőróndosók közül csak néhány fővárosi nagyiparos mu-

tatott be díszes tárlatot, kik közül, mint új kiállító és iparos különös említést érdemel Lászký M. bőrdődős, ki igen sokoldalú, szép és izléses munkát mutatott be. Végre szép munkát láttunk Jeiser Gyulától, ki különfele kézzel kivájolt bőr-díszmunkát állított ki, használati és dísz tárgyakkak, és több fővárosi bőrkeztýű-íparostól, kik közül mint új kiállító és iparos nagyban termeléseért különös említést Polatschek A. Hugo érdemel.

A kiállított lábbeliek nagy csoportjában sok czípő- és csizma-íparost láttunk, valamint papucs- és boeskor-készítőt és több, magát gyárosnak nevező, czípő-felsőrészeket varratlan és varrott állapotban bemutatott bőrkereskedőt. A mi a kész lábbelieket illeti, erre nézve kifogásunk nem lehet; mert a czípők és csizmák minden fajából lábbeli-készítőkink a legkényesebb izlésnek is meg tudnak felelni. Inkább az a fogyatkozása lábbeli-íparunknak, hogy a munkásosztály, a kis mesteremberek és segédek és hasonlók számára, azután meg a nők és gyermekek számára nem tudnak elegendő jó használati és olcsó lábbelit készíteni, miért is ezek a külföldről behozott kész czípőkre vannak legnagyobbbrészt utalva, melyek olcsóságuknál fogva jobban megfelelnek azok igényei és kereseti viszonyainak. Míg tehát nem lesz nálunk elegendő oly gyáros, a kik helyben csak raktárt tartanak, a vidéken pedig nagyban jól berendezett telepeken és tökéletesen keresztül vitt és helyes munkafőosztás mellett a munkásosztály igényeinek megfelelő lábbelieket készíttetnek, hasonlóképen női és gyermekczípőket: addig, bárhogy támadjanak iparosaink a külföld versenyé ellen, nem lesz egészséges lábbeli-íparunk.

Sajnálattal kellett tapasztalnunk, hogy csizmadia-íparosaink e tárlaton nem vettek részt, noha ez az egészséges íparág főleg abban találja támaszát, hogy megfelelő készítmény által a külföldi versenyt eddig távol tudta tartani magától, s így készítményeiket bátran bemutathatták volna.

A használati bőrtárgyak ípara a tömeges termelés s a czélszerűen keresztül vitt munkafőosztás következtében, több oly íparágot hozott létre, melyeknek készítményeit ezelőtt vagy mindenki otthon saját mőhelyében házilag állította elő, vagy pedig a melyeket a divat teremtett, de ma már elmaradhatatlan részeit képezik több használati bőrípari tárgyakkak.

Ilyen a lábbeli-íparnál a ruganyos szövét és galand, női czípőknél a csokor, keztýűknél a fém- és csontgomb és kap-

csoló készülék, a bőrdíszmű-munkáknál a különböző záruk, kapcsok, sarkok, monogramok stb., melyek ma már mind külön műhelyekben, sőt némelyek gyárakban készíttetnek. E mellékipari tárgyakkól csak egy fővárosi gyáros volt képviselve, ki kitűnő minőségű ruganyos szövetet mutatott be. Ott láttunk egy magát műbőr-gyárosnak nevező kiállítót is, a ki tényleg nem az, mert kiállított czikkeit papiroslemezből készíti és bőrszínűre festi, holott a műbőr bőrhulladékokból őrlés és sajtolás által nyeretik.

A részint a bőrgyártás, részint pedig a bőrhasználati tárgyak készítésére szolgáló többféle kézi és mechanikai erővel dolgozó gépek, csak kisebb mértékben voltak képviselve. Azonban bőriparosaink még így is csekély érdeklődést mutattak, noha a gépek — a nagyobb tanulság kedvéért — a délutáni órákban működésben is tartattak. E csökönységét megtörni vetette közbe magát kormányunk, és hajlandóságot mutatott bőriparosainknak a gépek beszerzésénél oly kedvezményeket nyújtani, melyek által az illető szakkörök megfoghatatlan közönyt megtörni reményli.*) A különböző czélokra szolgáló gépek közül a varrógépek czélszerűsége technikailag és gyakorlatilag is bebizonyítva lévén, azok nagyobb elterjedésének mi sem áll útjában és iparosaink saját jól fölfogott érdekében kívánatos volna, hogy azok nálunk is mentől jobban terjedjenek. A bőrgyártásnak is meg vannak a maga munka- és segéd-gépei, melyek működése ismeretes és szintén czélszerűnek bizonyultak. Azonban az újabb gépek kiválasztásánál, főképp pedig az olyanokénál, melyek az emberi munkát egyszerűen csak másolják, de sajátos mechanikai munkamóddal nem bírnak, milyen p. o. a varrógépeknél a kettős lánczfonal, nagy, óvatossággal kell eljárni.

A kereskedelmi múzeum bőripari tárlatánál az anyagi hasznon fölül sokkal magasabbra becsüljük azon erkölcsi és szellemi eredményt, melyet tőle méltán várhatunk, mert föltehető, hogy komoly férfiak, mint a milyenek a keresetre utalt iparosok, nemcsak mutatványos látványosságra gondoltak,

*) A kereskedelmi miniszter úr csakugyan vásárolt is egy garnitúra cipész-gépeket, melyeket a Technologiai Múzeumnak azon kikötéssel átengedett, hogy az ezeket a hét bizonyos napjain működésbe hozni tartozik s az érdeklődő közönségnek bemutatni.

hanem föl is akarják használni az alkalmat arra, hogy körültekintsenek és helyzetöket mérlegelve, azt komoly megfontolás tárgyává tegyék.

Az eszmecsere s az emberek gyakori érintkezéséből fejlődik lassan-lassan a társulási szellem is, mely eddig nálunk — sajnos — még hiányzik. Testületi vagy szövetkezeti szellem által az iparosok önmagokon is sokat segíthetnének. Így a drágább gépeket szövetkezeti úton lehetne beszerezni, s ezeken tagoknak kisebb, nem-tagoknak nagyobb bér mellett az illető munkát végeztetni. Erdélyben csertörő malmok vannak, melyek a timárok közös tulajdonát képezik, s a hol az illetők csekély bérért elvégeztethetik azt a munkát, melyet otthon talán tízszer annyi fáradsággal és munkával sem tudnának végezni. Ha iparosaink a társulási szellemet és tevékenységet fejleszteni elmulasztják, akkor csak önmagokat okozzák, ha a létért való küzdelemben alámerülnek, és bukásukat ne a versenynek, hanem annak tulajdonítsák, hogy a helyzetet nem tudták helyesen fölfogni és a haladást megérteni. Reméljük azonban, hogy e tárlat őket a jobbról meggyőzte, és hogy annak tanulságait hasznokra fogják fordítani.

VIII. BEFEJEZÉS.

A bőrgyártás három főelemei t. i. a nyersbőr, cserzőháj és a zsiradék közül a két elsőt részben nagy mennyiségben bírjuk, részben pedig kielégítőleg, és csak a halzsír, de gras és elainra nézve vagyunk a behozatalra utalva. Hasonlóképp nagy mennyiséggel bírnak a fehér-timársághoz szükséges timsóval is. A nyers bőrök közül a marhabőrök ugyan nem fődözik a belföldi gyártás szükségletét, s a hiányt ezekből behozatal által vagyunk kénytelenek pótolni; de hasonló helyzetben van nemcsak Ausztria, hanem Európa minden iparos-állama, melyek nagyobb állatállományaik daczára szintén kénytelenek nyers bőroket Amerikából, Keletindiából, sőt Ausztráliából is behozni. Behozatalunk nyers marhabőrökből az 1889. évben volt 38,796 métermázsa, 2,327,760 forint értékben, kivitelünk pedig ugyanakkor 14,169 métermázsa, 473,271 forint értékben, s így tehát behozatali többletünk volt 24,627 métermázsa 1,854,489 forint értékben. E hiány legnagyobb részét Magyarország Bécs közve-

títésével pótolja, kevesebbet pedig Boroszló, Velence, Ravenna és Ancona által. Bécsből a nyers marhabőrt leginkább Buda-Pestre, és kevesebbet az éjszak-magyarországi bőrgyárak főbb helyeire, ú. m. Liptó-Szent-Miklós, Nagy Bossán, Késmárk, Besztercebánya stb. helyekre hozunk be; valamint ide hozzuk be a nyers bőroket a németbirodalmi Boroszlóból is; azon jelentősebb nyers marhabőr mennyiségeket pedig, melyeket az olasz kikötő-városokból hozunk be, Fiume és Zengg kikötőinkben rakatnak le.

Ezelőtt Rumániából is hoztunk be nyersbőroket tekintélyesebb mennyiségben, mely behozatalunk azonban állategészség-rendőri intézkedés következtében, már több év óta egészen megszűnt. Ló- és csikóbőr-kivitelünk nagy, behozatalunk jelentéktelen; borjúbőrt sokkal többet viszünk ki, mint a mennyit behozunk; juhbőroket nagy mennyiségben hozunk be (1889 ben 27,874 métermázsát, 4·18 millió forint értékben), és csak kevesebbet szállítunk ki (1889-ben 6792 métermázsát, 1·02 millió forint értékben); báránybőr-behozatalunk nagyon változó, kivitelünk pedig lassú, de folyton emelkedő; végre több nyúl bőrt és vadbőroket viszünk ki, mint a mennyit behozunk.

A bőrcserzéshez szükséges különféle héjak, de különösen a cserhéjak, oly nagy mennyiségben termeltek az országban, hogy azokból évenként óriás mennyiségeket viszünk ki. Az utolsó, 1889-ik, évben 551,213 métermázsa cserző héj, 2.761,130 forint értékben szállított ki, de miután a cserző kéreg tekercekben, fölaprítva és örölve is szállítva nagy helyet foglal el, s így tetemes szállítási költséget okoz: tehát újabban több nagyobb gyártelep keletkezett az országban, melyek a cserfából, kérge és hulladékából, a bőrcserzésre kitünően alkalmas és használható cserlét, illetőleg cserkivonatot készítenek és azt sűrű pépalakú tömegben hordóokban szállítják ki a külföldre. Legnagyobb ily gyártelep a «The oak Extract Company limited» Zsupanjában s egy magángyár a Száva melletti Mitroviczában, mindkettő Szerémmegyében, Szlavoniában; valamint egy szintén magángyár Liptó-Ujváron. — E kivonatokból a föntebbi évben kivittünk 120,222 métermázsát, 2.892,666 forint értékben, és pedig 88,940 métermázsát közvetlen Nagy-Britanniába, 17.731 métermázsát Ausztriába, 6279 métermázsát a Németbirodalomba, 4501 métermázsát Hollandia és Belgiumba, 1226 métermázsát Olaszországba, s így tovább.

A bőrnek zsiradékokkal való kezelésére szolgál a halzsír, elain és degreas, melyekből az 1889-ik évben 33,114 métermázsát, 814,349 forint értékben, hoztunk be.

Nyers anyagokra nézve tehát helyzetünk kielégítő, sőt részben kitünő, s így a bőrgyártás fejlődése ez oldalról nem ütköznék komoly akadályba. Mióta pedig az 1888. évi VII. törvényezikk az állategészségügy rendezéséről megalkottatott, mi által most már jobban védekezhetünk a keleti marhavész és és más hasonló ragályos állati betegségek behurczoltatása ellen: azóta állattenyésztésünk is biztosabban érezvén magát, de még más okból folytonosan emelkedik és terjed. Tehát minél tovább haladunk, annál több nyers bőrökre van a bőrgyártásnak kilátása nálunk, mely a behozatal által a Balkán félszigeti államokból még tetemesen emelkedhetik is.

Azonban a bőrgyártás egyike azon iparágaknak, melyek nem annyira nagy befektetéseket, mint inkább nagy forgalmi tőkét kívánnak, és miután a bőrgyártás nem igen alkalmas a társulati vállalkozásra, bőrparosaink pedig nagyobb tőkével a leggyakrabban nem rendelkeznek: azért nálunk a bőrgyártás több kisebb és csak kevés nagyobb vállalat által van képviselve. A bőrgyártás továbbá nemcsak hosszú időt igényel, de a kész bőrt is hosszabb időre kell hitelezni, és miután nálunk a gyáros és nagykereskedő többnyire egy személy szokott lenni: tehát ez annál nagyobb forgalmi tőkét kíván, melylyel nálunk egy személynél csak ritkábban találkozunk. A bőrgyártásra még azonkívül nagy befolyással van az egyéni képesség, tapasztalat és gyakorlat, különösen pedig a nyers bőrök bevásárlását illetőleg, mely utóbbi nem sikerülés esetében a gyárost igen könnyen tönkre is teheti. Azonkívül a nyers bőr bevásárlása rendszeren csak készpénz mellett történhetvén, a gyártás némely része pedig hosszabb időt, egy egész esztendő, sőt ötnegyed évet is igényelvén, könnyen elképzelhető, hogy nagyobb telephez mily tetemes befektetési és forgalmi töke igényeltetik. Bőrgyárosaink igyekezete tehát oda irányul, hogy a gyártás menetét mentől inkább megrövidítsék. Történik pedig ez a bőrszáritó kamarák által, hol a száritást mesterségesen előidézett meleg légáramlat által siettetik. Itt azonban el kell oszlatnom lábbeli-iparosaink közt azon általános elterjedt nézetet, mintha ez a kész bőr hátrányára volna. A száritás t. i. külön e czélra szerkesztett épületekben történik, melyeknél alul bocsátatják be a hőlég.

mely fölül az épületen alkalmazott nyíláson át ismét eltávozik. A szárítóban ez által nemcsak nagyobb légmozgalom támad, hanem a melegített lég a kívülről folyton betóduló hideg es nedves levegőt is megmelegítvén, illetőleg fölszíván, ez a szárítandó bőrt bejárván, nagyon természetesen sietteteti a bőrszárítást, a nélkül azonban, hogy a szárítóban valami nagyobb meleg fejlődhetnék ki, mint azt sokan hiszik, és még többen utána mondják. Az idegen kikészített bőrök elárúsításával foglalkozó furfangos üzerek azonban azzal ámitják lábbeli-iparosainkat, hogy a szárítás e módja által szenvednek a bőrök, és elhallgatják, hogy hőlég-szárító kamarák nélkül ma már számbavehető bőrgyár nem is létezhetik, akár a külföldön, akár pedig nálunk. Nem igaz tehát azon általános elterjedt nézet sem, hogy a gyorsított szárítás által szenvedne a bőr, valamint az sem, hogy ez annak következtében hamarabb törne és repedne, vagy ruganyosságából és tartósságából veszítene.

Kimutattuk más helyütt, hogy a hiány kikészített bőrökből s az ezekből előállított használati tárgyakkól mily nagy, és láttuk, hogy azt behozatal által a külföldről kell pótolnunk. Ezt a körülményt ezen a helyen annál is inkább kell hangsúlyoznunk, mivel a legtöbb kikészített bőr, mint használati tárgy, csakhamar elkopik, elszakad, s ennél fogva behozatala évről-évre ismétlődik; ellenkezőleg a vassal, fémekkel, gépekkel, stb. efélékkel, a melyek befektetésekre s így új tőkék előállítására szolgálnak.

A legnagyobb mennyiségű kész bőrt a lábbeliek igénylik; de sokat igényel a földművelői népesség, a fogatok, társaskocsik, katonai felszerelés és még mások nagy szükséglete következtében a szíjgyártó- és nyerges-ipar is, valamint az újabban gyártási ágga fejlődött keztű-, bőröndös- és bőrdíszmű-ipar is. Láttuk azonban, hogy a kikészített bőrnemek egyike sem elégíti ki a belső szükségletet, sőt vannak bőrnemek, melyek vagy csak kisebb mennyiségben, vagy pedig epenséggel nálunk nem képezik a gyártás tárgyát.

A bőr további értékfokozást nyer, a használati tárgyakkal való földolgozása által. A legközönségesebb használati bőrtárgy a lábbeli, mely a népesség szaporodásával, a műveltség terjedésével, s a jóllét emelésével nálunk is nagyban terjed, s a mely tehát mindinkább több és több kikészített bőrt igényel. Ez azon iparág, melyet rendelés által mindenkinek alkalma nyílik pár-

tolni. Habár a rendelésre készített lábbeli drágább, mint a kész áru, mégis jutányosabb amannál, mert az értékföllet benne lévén az anyagban s a munkában, tovább is eltart. Azonban lábbeli-iparunknak határozottan előnyére válnék, ha azok készítői, t. i. a munkások, nem a fővárosban, hanem annak környékén lennének állandóan letelepedve. De még ennél is előnyösebb volna, ha lábbeli-iparunk zöme az ország szegényebb hegyes vidékein helyezkednék el, mint az p. o. északi Csehországban történt, a hol kiterjedt lábbeli-ipar létezik, mely távolabbra a nagyvárosoktól, a falusi élet minden előnyeiben részesül, s így olcsóbban is tud termelni. Mint ilyenek, nálunk legalkalmasabbak lennének Liptó-, Trencsén- és Szepesmegyék, melyeknek lakossága nemcsak szegény és nagy hajlandóságot mutat minden ipari foglalkozás iránt, hanem a melyek területén nagyobb bőrgyárak is léteznek.

Egy további előnyére szolgálna lábbeli-iparunknak, ha az angol cipészeknél már régóta szokásos eljárást nálunk is behoznák. Azok t. i. a munkagépeket bérbe veszik a gépgyárosoktól s olyképen használják, hogy egy, a gépeken alkalmazott, a gázórához hasonló ellenőrzési készülék szerint az öltések száma után fizetik a bért. Ilyenképen nemcsak meg van könnyítve az, hogy bárki is gépet használhasson, hanem a bér is méltányosan szabható ki és könnyen szedhető be. Ez az eljárás különösen városokban lakó lábbeli-iparosoknál volna ajánlatos, mely nagyon megkönnyebbitené a versenyt a külfölddel. Be kell ugyan vallanunk, hogy ma még igen távol állunk attól, hogy iparosaink munkájoknál nagyobb számú gépeket használjanak, mert még azon lábbeli-iparosainknak is, kiknek gépjeik vannak, csak dugva használhatják ezeket, mert iparos társaik ezt saját előnyükre kizsákmányolják, azt állítván, hogy a gépmunka rossz és czélszerűtlen, és a könnyen hiszékeny közönség kész is azt elhinni, és kerülni az olyan üzletet, a hol géppel dolgoznak. Hasonlóképen volt ez kezdetben a varrógéppel is, mely a szabó-iparosok ellenszenve következtében csak nagy nehezen tudott terjedni, ma pedig nincs szabó-iparos, ki a varrógépet nélkülözni tudná.

A keptyüs-ipart a lábbeli-iparhoz hasonlóképen, lehetne fejleszteni. A nyerges- és szíjgyártó-ipart, a bőróndös- és bőrdíszmű-ipart pedig tömöríteni kellene a fővárosban, mint kereskedelmünk és iparunk központján, hogy ez által előmozdíthas-

suk azon gyári segédiparokat, melyek csak nagyobb helyeken tudnak keletkezni és megélni, s a melyek ugyancsak segéd-eszközei, de ma már nélkülözhetetlen részei is a nagyobb műves-és gyáriparnak.

Bőrgyártásunk hátramaradásának egyik oka kiválólag tőke-szegénységünk lévén, itt volna helye tőkepénzeseinknek az ipart, a meglévő telepek kiterjesztése és nagyobbítása által, fejleszteni. Miután pedig bőrgyárak nagyvárosokban s azok közelében is nagy haszonnal üzhetők, mint azt Bécs, Brünn, Prága, sőt Buda-Pest példája is mutatja, a hol nagy kiterjedésű bőrgyárak léteznek: tehát a tőkepénzesek azon sok esetben méltányos igénye, hogy a gyártelep a közelségben legyen, itt könnyen nyerhetne kielégítést. A bőrgyárak közelségét nagy városokhoz előmozdítja még azon körülmény is, hogy a marhabőröket czélszerűbb nyers állapotban, úgy, a mint az állat testéről lekerül, földolgozás alá venni, mint szárított állapotban, és miután legtöbb nyers marhabőr a nagyobb központokon, mint nagy húsfogyasztási helyeken, kapható: tehát a bőrgyártás városokban is nagyban fejleszthető, mint oly helyeken, a hol a nyersbőr-kereskedelem nagyobb központjai is szoktak lenni.

Nagy baj az, hogy nálunk a timár a nyers bőrt, a lábbeli-készítő pedig a kikészített bőrt a kereskedőtől vásárolja. Ezért volna nálunk szükséges, hogy szövetkezetek alakuljanak a nyers bőrök beszerzésére és a kikészített bőrök eladására, mi által nyernének úgy a timárok, mint a lábbeli-készítők. A míg azonban a mészáros előleg fölvétele által már előre leköti magát a kereskedőnek, a lábbeli-készítő pedig az általa földolgozandó készbőrt nem a timártól, hanem a közvetítőjétől, a bőrkereskedőtől, vásárolja: addig persze a sok közvetítés által megdrágított anyag már a haszon azon részét emészti föl, mely a nagy tőkével dolgozó külföldi versenynyel szemben a küzdést nagyon megnehezíti, vagy épen lehetetlenné teszi.

A közvetítés e hátrányos oldala persze tökeszegénységünk következménye, mely még abban is nyilvánul, hogy p. o. liptószentmiklósi bőrgyárosok a kikészített bőrt Brünnben és Bécsben adják el, mert felgyártmányukért ott azonnal készpénzt kapnak, és miután e helyek kikészített bőrökre egyszersmind nagy forgalmi piac is, nagyon gyakran megtörténik, hogy magyarországi lábbeli-készítők e kerülő úton kapják a földolgozásra való magyar kész bőroket. Ajánlatos volna tehát nálunk is, kivált

nagyobb tőkével bíró bőrgyárainknál, hogy a lábbeli-készítést a nagy közönség számára megkezdjék, a mint hogy az Csehország, Morvaország, stb. több nagy bőrgyárában tényleg történik is, s a mi által a kész bőrök jobb értékesítése volna elérhető.

A szomszédos osztrák bőripar sem képez bőrgyártásunk terjedésére és fejlődésére komolyabb akadályt, mert versenye e teren nem oly nyomasztó, mint más ipari ágaknál, mivel e tekintetben az osztrák ipar is nevezetesebb behozatalra van utalva. Így az 1888. évben a mindenféle kikészített bőrokból az osztrák-magyar vámterületre behozatott 50,761 métermázsa, 13·53 millió forint értékben, kivitetett ugyanakkor csak 8443 métermázsa, 2·66 millió forint értékben. Azonban az osztrák ipar úgy a saját bőrgyárai által előállított, mint a külföldről behozott kikészített bőroket használati cikkeké földolgozva viszi ki, és az 1888. évben az osztrák-magyar vámterületre behozott minden használati bőrtárgyaknak 2972 métermázsájával, 1·70 millió forint értékben, szemben áll ugyanakkor 25,972 métermázsa, 22·39 millió forint értékben való kivitele. Hogy e kivitel legtúlnyomóbb része az osztrák tartományokból történik, külön itt bizonyítani nem szükséges, mivel azt más helyen már eléggé illusztráltuk.

Bőrgyártásunk és bőriparunk fejlesztésére jótékony befolyással van már most is, a lábbeliek és bőrfelszerelési cikkek szállítása a közös hadsereg és honvédség részére, csakhogy e tekintetben némileg megállapodtunk, mert ama három nagyobb gyár, mely évek óta szállítja már e cikkeket, ezeket még mindig kezében tartja. Czélszerűbb volna ezektől lassanként elvenni a szállítást, és keletkező új vállalatoknak mintegy állami segélykép adni, míg azok megerősödnek, s ezt így tovább folytatni; azon három gyárat pedig ez által mintegy szorítani lehetne arra, hogy a nagy közönség számára dolgozzék és kereskedelmi cikkekét készítsen, s ez által a külföldről beözönlő hasonló tárgyak behozatalát lassan-lassan kiszorítani segítsen. Ez eljárás által idővel némi eredmény elérhető volna, és mindenesetre czélszerűbb lenne, mintha néhány vállalat azt monopolként folyton kezében tartja.

A keztvűs-iparnál különös viszony fejlődött ki nálunk a kikészített bőrt illetőleg. Legtöbb keztvűsünk a földolgozandó kész bőrt a külföldről festetlen állapotban, úgy, a hogy a fehér-

timártól kikerült, hozatja, melynek legnagyobb részét festés végett ismét a külföldre küldi ki, mert a kikészítés és a festés oly két iparág, melyek mindegyikének meg vannak a maga különleges jó hírben álló gyárai. De még itt nincs vége a bőrvándorlásnak, mert a keztyűnek itthon kiszabott bőr megvarratás végett ismét kiküldetik a külföldre, még pedig legnagyobb részben Niklasdorfba, Sziléziába, a hol erre nézve külön vállalkozók léteznek. Ugyanezt az útat követi a varró selyem, czérna s a gomb is. A niklasdorfi vállalkozó, a ki felelőség mellett a budapesti keztyűstől a kiszabott keztyűket átveszi, kiadja azokat megvarratás végett házi iparosoknak, a kiknek ez néha egyedüli keresetét képezi. Ugyanezt az eljárást nemcsak a budapesti, hanem a bécsi, prágai, sőt külföldi keztyűsök is követik, a kik részben Sziléziába, részben pedig Csehországba küldenek kiszabott keztyűket megvarratás végett. Így a közös vámterület külforgalmi statisztikája szerint*) az 1888. évben kiszabott keztyű megvarratás végett összesen 462 métermázsa súlyban hozatott be, még pedig 97 métermázsa Csehországba, a szomszédos Szászországból, és 365 métermázsa Sziléziába, a szintén szomszédos Poroszországból. Talán mondanom sem kell, hogy a keztyűvarrás által Csehországban és Sziléziában egészséges házi ipar fejlődött ki, és hogy Felső-Magyarország szegény vidékein is elkezdte a nőknek ilyenén foglalkoztatása.

A bőr-kikészítési ipar nagy gyári üzemmé fejlődött, s ez által a kisebb üzemekre nézve a versenyviszonyok lényegesen megváltoztak. A nagy üzem nemcsak termelési költségeit tetemesen leszállíthatta, hanem a különböző gépek használata által ha nem is a gyártmány jóságát, de igenis külső csinoságát nagyban fokozta. Ehhez járúl, hogy a nagy üzem olcsóbban vásárolja a nyers anyagot, és viszont olcsóbban árúsíthatja a kész félgyártmányt. Ígyekezünk kell tehát a bőrgyártást nálunk is nagy üzemmé fejleszteni, illetve timár-iparosainkat a nyers bőrök nagyban bevásárlása és kikészített bőreinek közös árúhelyen leendő eladása által szövetségi úton segíeyezni, illetve ebbeli törekvéseiket előmozdítani. — Hasonlót mondhatunk a használati bőrtárgyak iparáról is, melynek mindegyikéből elegendő kisiparosunk volna, de a nagyobb tőkét igénylő

*) Lásd *Oesterreichische Statistik*. Band XXXIII. 1. Heft. Seite 106.

iparágak szintén csak gyéren és gyöngén vannak nálunk képviselve.

Szervezkednünk kell tehát e téren is. A bőrgyártást fejleszteniünk kell nagyobb városainkban s azok közelében, valamint Felső-Magyarország és Erdély azon néhány megyéjében, hol a bőripar eddig is a maga erejéből meg tudott állani, s ez által ott életképességét bebizonyítani.

TELKES SIMON.

DAL A MADÁRRÓL.

Nincs párja a madárnak!
Hogy' emelik a szárnyak,
A legmagasb sudárnak
Fölötte villan át!
S mely forr picziny szivében,
Öröm vagy bú hevében,
Át a felhőtlen égen
Röpíti gyors dalát!

Az ejnek mi a csillag,
Mi a virágnak illat,
Mely Isten trónjaig hat:
Madárnak az a dal.
Lelkének az a lelke;
S melylyel színültig telve,
Mikor kicsordul kelyhe:
Ömlik mint bájjital.

Röptében énekelvén:
Pihegő piczi keblén
Hogy' reszket a meleg fény
S ezer szint játsz' a toll;
Gyémánt, naptól szikrázva,
Szökő-kut könnyű tánca,
Smaragd- s rubin-szint játszva,
Nem éri azt utól!

S mig híva, várva tárja
Szárnyát elébe párja,
Ha visszaszáll hozzája
 S kis fészköken megül :
Hogy' csendül édes hangja,
Mint est szelid harangja,
S mint forrás üde habja
 Fakad ki keblibül.

Kis pelyhes magzatit ha
Röpülni megtanítja,
Ajkuk' ha dalra nyitja :
 Mikép örül nekik !
S ha jól megtollasodnak
Fészket raknak magoknak,
És ők is a nagyobbak
 Példáját követik.

Hajnalban égbe kelve,
Vidáman énekelve,
Estére lomb-enyhelybe',
 Fészkökbe' boldogan,
Párjokkal összebúva,
Együtt örömbe', buba',
Másnap megint csak újra
 Kezdik mindannyian.

Őszszel, ha hull fa lombja,
A nap fönn-járni lomha,
De délre más, szebb honba
 Remény int, vonja vágy :
Mind útra kerekednek,
El messzi tengereknek,
S a távozó seregnek
 Hallom bucsú-szavát

Ha én madár lehetnék:
 Röpülni hogy' szeretnék!
 S te, csillagfény-szegett ég,
 Te büszke végtelenség,
 Hogy' ragadnál tova!
 De jöne tél s vihar bár:
 Hazámat én, a hol már
 Bölcsöm is állt, sirom vár —
 Nem hagynám el soha!

SZÁSZ KÁROLY.

MOHLEPTE HEGYEK.

Vad, messze kiterjedt, mohlepte hegyek!
 Hol a Clyde folyama még gyöngégyerek,
 Hol bokrai közt a fajt költve tanyáz,
 Sípólva teríti nyáját a juhász.

Van napsugaras part, dús völgy van elég:
 Bájosb nekem e vad, mohlepte vidék,
 Mert itt a magános patak közelén,
 Álmom, gondolatom, lánykám' lelem én.

Járom, de szünetlen, e vad hegyeket,
 Szük medriben a víz míg zúgva siet,
 Mert itt üde lánykám bolyg egyre velem,
 S gyorsítja időnket itt a szerelem.

Ő bár nem a legszebb, szépnek veszem én,
 Dús a nevelése, bár sorsa szegény;
 Vésése alanti, gyarlóbb se lehet,
 De én őt szeretem s ő visszaszeret.

Szepségnek előttünk értéke mi más?
Egy kicsi fényelgés, sóhaj, pirulás
S ha ész, ha műveltség hegyezte nyilát,
Szívünkbe röpül a bűvölt szemén át.

Jóság, csupa jóság e mély tűzü szem,
Gyémántragyogásnál ezt többre veszem
S szíve szerelemtől dobban, ha ölel . . .
Lánykám büve báját ebben leli fel.

LURNS után, angolból

LÉVAY JÓZSEF.

A KÉPZŐMŰVÉSZETI TÁRSULAT TÉLI TÁRLATA.

Ilyen tárlat még nem volt a műcsarnok termeiben; elődeitől merőben elüt. A korábbi tárlatok összehátásában mindig zavaró elem volt a külföldi és a hazai művek minősége közötti nagy aránytalanság; mindannyiszor kínos érzelmek fogtak el, látva, hogy a hazai festészet termékei, művészeink becsületes törekvése ellenére, semmi tekintetben sem voltak képesek a külföldi jó középszerű festmények mértékét megütni. Az összehasonlítás e tekintetben mindig oly kedvezőtlen eredményű volt, hogy azt eltiltotta a hazafiság természetes kötelessége. Nem volt szabad tárlataink külföldi és hazai részét összemérni, de nem is volt rá szükség, mert amúgy is bizonyosak lehettünk benne, hogy a mérleg magyar serpenyőjét könnyű szerrel fölbillentí bármelyik nemzet művészete. Az ideit tárlaton könnyű lélekkel járunk-kelünk, elejétől végig váltogatva nézzük az idegen és a hazai műveket a nélkül, hogy legcsekélyebb árnyékát éreznők az aránytalanság nyomasztó hatásának. Az egyenletesség, a zavartalan, derült összhangzatosság kedvező hatása alatt hagyjuk el a tárlatot. Nem akadt meg szemünk semmin, a mi komoly aggodalmakat keltett volna lelkünkben. Könnyen feledjük a néhány rossz képet, melyet befogadni hiba volt. Annál könnyebben feledjük, mert számuk kevesebb, mint a múlt években volt. Az egykor pályadíjjal vagy arany éremmel kitüntetett művészek gyarló újabb művei sem igen bontják meg nyugalmunkat. Hisz tudjuk, minő kétes az emberi sors a művészetben is, kivált nálunk, a hol rendszerint ideje korán osztják a kitüntetések, a mi annál könnyebben megeshetik, mert festőink legnagyobb részének művészete oly ingatag alapon áll, hogy az arany érem úgyis mindig korai lenne, tehát

meg kell ragadni a legelső plausibilis alkalmat, mely egy érem elhelyezésére kínálkozik. Ha ezt elszalasztjuk, másodszer nem tér vissza. Egyelőre ez az opportunismus szabályozza művészeti kitüntetéseink ökonomiáját.

A tárlat e kedvező hatása a viszonylagosságán alapúl, s ezzel karöltve járnak azon sajátos vonásai, a melyeknél fogva elődeitől különbözik. Legelőször is azt vesszük észre, hogy itt inkább helyén van az általános szemlélet, mert igen gyérek az olyan művek, melyek különösen lekötnek figyelmünket, s külön megbeszélés tárgyaúl kínálkoznának. Ennek természetes következménye, hogy nemzetekként egybeállított statisztika útján iparkodunk megismerni az alkotó elemek nagyobb csoportjait. Sejtjük, hogy az így nyert adatokat összehasonlítva, megtaláljuk a viszonylagosság kulcsát, mert nyilván való, hogy ennek ama csoportok arányaiban és művészi minőségében kell rejleni.

Az 1887-dik évi tárlat tárgymutatójának 503 száma volt, az 1888-dik évinek 435, az 1889-dikinek 493, az ideinek pedig van 445. Tehát az idei tárlat művek számára nézve a három előző közül egyiknél kisebb, kettőnél azonban nagyobb. Az idei tárlat 445 számából mintegy 360 olajfestmény, s pedig hazai 225, külföldi 135. Az idegen művészek száma szerint a múlt évi és az idei tárlatot összehasonlítva, tavaly volt 12 francia, 43 belga, 44 olasz és 36 német; az idén van 6 francia, 8 belga, 29 olasz és 59 német. Tehát tavalyhoz képest apadt a francziák száma 6-tal, a belgáké 35-tel, a olaszoké 15-tel, a németeké gyarapodott 23-mal. A neveket összevetve azt találjuk, hogy a tavalyi 12 francia festő közül egy sincs az idei 6 között, tehát mind új; a 8 belga közt van 4 új, a résztvevőknek fele, noha számuk tavalyhoz képest 35-tel apadt, más szóval a tavalyi 43 közül az idén csak 3 jelent meg; a 29 olasz és az 59 német között csak 16—16 olyan van, ki tavaly is részt vett, ellenben olasz új 13, német pedig 43. A nevek hordozóinak művészetét is latba vetve, azt látjuk, hogy a belgák, az olaszok és a németek között hiába keressük azokat, kik utóbbi tárlatainknak fényt és művészeti jelentőséget kölcsönöztek. A belgák közül régi jó ismerősünk, Abry Leon és a két Leemputten, ez évben küldtek egy-egy kisebb képet, de elmaradtak: Verhas Jan, Verstraet Theodor, Tholen W. B., Lefèbre Charles és Jules; az olaszok közül Joris Pio, a németek közül Thoren

meghalt, elmaradt Böcklin és Firle Walter. Helyöket kevésbé jelentékeny művészek foglalták el.

A ki nem röstelli a számítás fáradságát, meggyőződhetik róla, hogy a tárlaton levő 135 külföldi olajfestmény közül 100-nál több az 59 német festő műve. A képzőművészeti társulat az idei tárlaton a fő súlyt a spanyol festészetre óhajtá fektetni és e czélból buzgó titkárát Spanyolországba küldé. Az eredmény két nagy terjedelmű festmény, melyet a spanyol kormány engedett át. És íme milyen furcsa játéka a véletlennek, hogy ugyanakkor bekövetkezik a német közepszerű festmények valóságos invasiója, s a magyar műcsarnok termeiben létrejön egy olyan tárlat, melynek összhangzatos hatását ép az imént dicsértük. Íme, megtaláltuk egyik kulcsát a rejtélynek, hogy a tárlaton nem érezzük az aránytalanság nyomasztó hatását. A ki netalán még kételkedett volna azon, hogy hazai festőink legnagyobb része a német művészet kitaposott útain jár, az kételyeit most eloszlathatja.

De az már kevésbé tekinthető a véletlenség játékának, hogy a nemzeti múzeum képtára gyarapítására szolgáló 5000 forinton két német festmény vásároltatott. Az egyik Baisch Herman karlsruhei festőnek *Crevett-halászsok Hollandiában* című tengerparti tájképe egy csoport halászszal, a másik Dill Ludwigtól, *Reggeli hangulat, a Giudecca tája Velenczében*. E szerint két német festő van hivatva, hogy nemzeti képtárunkban képviselje Hollandia és Velencez egét és tengerét. A kik a választásban döntöttek, bizonyára úgy vélekedének, hogy nemo profeta in patria. Egyébként el kell ismerni, hogy Baisch a hollandiai tengeri tájképpel ha nem is alkotott rendkívüli remekművet, de oly jól megfőstötte azt, mint bármely közepes belga képíró. Dill művenek megvan az a nagy előnye, hogy büntetlenül elkeresztelhető, annyira nem velencezi jellegű.

* * *

A francziák mindig kivételes és számra nézve gyér tünemény voltak tárlatainkon ; eddig egy kiválóbbat sem sikerült ide szoktatni, azért nem meglepő, hogy most is egészen új franczia nevekkal találkozunk, s hogy a hat közül kettő olyan, a ki méltán igényt tarthat rá, hogy ne csak nevöket említsük meg, hanem műveikkel is foglalkozzunk. Mind a kettő: Peel

Paul és Flameng François, nemcsak egyszerűen festő, hanem művész és igazi francia talentum oly értelemben, hogy művészi egyéniségét a fölfogásban és az előállítás eszközeiben érvényre tudja juttatni. A francia festészet egy nagy iskolájának hívei nem a formákra és a színekre fektetik a fő súlyt, hanem ezeket alárendelik a világítás tüneteinek, szerintök minden jelenségnek első föltétele a világosság, azoknak formáit és színeit ennek mértéke és természete szerint veszik észre és adják vissza. Peel is ennek az iskolának egyik egészen önálló követője. *Halás közönség* (122) című festményén a szabad levegőben, a másikon pedig melynek címe *Fürdés után* (320) zárt helyen, kandalló lobogó tüzenél sütkérező két kis meztelen gyermek tanulmányozza és elemzi a világításnak, a visszaverődő fénynek és a félárnyéknak káprázatos, ezerféle változatú játékát a formákkal és a színekkel. A festmény tárgyának tartalma maga közönséges, nem kell hozzá nagy találékonyság, de érdekes és meglepő a művész megfigyelése és az a kimunkálás, melylyel a fény változatait, kivált a félárnyék finomságait, a gyermekek testének fölszínén visszaadja. Az éles megfigyelés és a technikai tudás, melylyel a művész e megfigyelését a vászonra tette, egészen egyéni és remek alkotás jellegét kölcsönzik e műnek. Ha az oktatásügyi kormány által, miként szándékoltatott is, ez a festmény vásároltatik vala meg a nemzeti múzeum képtára részére, művészetünk is több hasznát látta volna és vidéki látogatóink tömegének is több élvezetet nyújtott volna, mint azon német festette velencei kép, mely hivatva van ennek helyét elfoglalni.

Flameng François a vízfestés terén szerzett babérokat. Tárlatunkon levő két műve: *Pihenő gyalogság* (76) és *A művész családja* (364), noha mértékre nézve nagyon elütök, a fölfogásban és a festés módjában egyaránt elárulják a vízfestőt. A művész mellőzi az olajfesték csillámának előnyeit, egyedül a színeket látja és széles vonásokkal, nagy foltokban adja vissza mind azt, a mi tárgyában lényeges, s oly biztos kézzel őrzi meg az összhangot, hogy a részletek fölöslegessékké válnak, azok aprólékos kidolgozásának hiányát észre sem vesszük.

* * *

A spanyolok eddig nem vettek tudomásul minket, most is diplomatai közbenjárásra volt szükség, hogy festészetükről

közönségünk itthon szerezhessen némi fogalmat. Mind a két festmény: *A mezők megáldása* (313) Viniegrától és *Gandia herczeg megtérése* (326) Carbonerótól, melyeket a spanyol kormány engedett át tárlatunk részére, egyaránt tanulságos és jellemző példája azon nemzet mai festészetének, mely a román kortól fogva, midőn építeni, szobrot faragni és festeni kezdett, a művészet minden alakulásában meg tudta őrizni nemzeti egyéniségét. A spanyol művészet szereti a formák gazdag változatosságát, az élénk és pompás színeket, mindig nagyszerűsége törekszik, de a gazdagságban, az élénkségben és a nagyszerűben mindig ott találjuk a komor szenvedélynek a maga módja szerint való árnyalatát. Ez a jellemvonása, s e nélkül nincs spanyol művészeti alkotás. A nagyszerűre való állandó törekvésből magyarázható meg az a körülmény, hogy a történeti festészetet Spanyolországban oly odaadással, oly kitartó lelkesedéssel művelik. A mondottak jellemzik a tárlatunkon látható két festményt, melyek mindegyike igazi spanyol alkotás, még hibájában is. Mert mindegyiken van kifogásolni való. Mind-egyik nagy terjedelmű, mindegyikben megvan a nagyszerűsége való törekvés, de a *Mezők megáldása* nem történeti mű tárgyánál, s nem nagy tárgyi tartalmánál fogva; azonban a mi e tekintetben hiányzik, azt pótolja a fölfogás igazi nagysága és az előállításnak vele harmonikus megkapó ereje. *Gandia herczeg megtérése* tartalmánál fogva tragikus, tehát a nagyszerűre való törekvés itt a tárgy megválasztásában nyilvánul, a művészenek azonban nincs megfelelő alakító ereje, néhány alak jellemző előállítására fekteti a súlyt, nem használja föl a compositiót, mely az ilyen ábrázolás erejének, hatásának a fő tényezője. Viniegra festménye, noha a mezők megáldását, tehát közönséges eseményt ábrázol — mert az 1800. évi inség nincs kifejezve — a fölfogásnál es az előállításnál fogva oly hangulatot kelt bennünk, mint a történeti festmény; Carbonero festménye pedig, noha tárgya történeti, inkább köznapi esemény hatásával bír, igaz, hogy bámulatos festői készütségről tanúskodik, de híján van a történeti ábrázolás erejének. Viniegra inkább művész, Carbonero kevésbé az, inkább festő. Hogy az arany érmet az utóbbi kapta, az annak a biztos ismertető jele, hogy a bíráló bizottság többsége, azaz őt tagja, a festészetben a művészetnél többre tartja a mesterséget.

*

*

*

Ezelőtt harmincz esztendővel a magyar festészet a hazai törtenelem emlékezetes eseményeinek ábrázolásában látta legfőbb föladatát. Az igen szerény pályadíjak és megrendelések ellenére művészeink, kik számot akartak tenni, elismerésre méltó törekvéssel próbálkoztak meg e téren. A nagyra törő lelkesedés korszakának a nemzeti múzeum képtárában őrzött e nembeli legjobb alkotásai arról tanúskodnak, hogy több volt az akarat, mint a festői tudás. Művészeink nagyobb részének képessége nem ért föl azzal, a mire vállalkozott. Visszás volt, hogy festészetünk azzal kezdette, a mivel végezni kell. Az lett az eredmény, hogy noha a buzdítás nem hiányzott, mind inkább fogyott azoknak száma, kik történeti képeket festenek, csak egy maradt meg, a ki biztos léptekkel följutott a történeti festészet művészi magaslatára: Lotz Károly. Az újabb kezdők kísérletei is mind gyérebbek lettek, lassanként szinte elszoktunk tőlök, s alig lep meg, sőt szinte természetesnek találjuk, hogy a mostani tárlaton nincs egyetlen hazai történeti festmény sem. Vajda Zsigmondnak *Szilágyi Erzsébet* és Köves Izsónak *Pókainé* című képei nem mennek történeti ábrázolás számában. E ténynyel festészetünk történetének mintegy első korszaka bezáródik, s azt a tanulságot meríthetjük belőle, hogy a legnagyobb föladatokra képes művészeket kicsinyes eszközökkel nevelni nem lehet, másrészt pedig, hogy kész veszedelem, ha valaki kellő iskolázottság és tudás nélkül, csak is hazafias lelkesedéssel vállalkozik a művészet legnagyobb föladatára. A tanulság első része az államnak, második része a művészeknek szól. Ez utóbbiak dicséretére legyen mondva, hogy a tanulságot megértették; óhajtandó, hogy az előbbi is mihamarább megértse azt, hogy bőséges anyagi támogatás nélkül merő agyrem történeti festészetre gondolni, azt teremteni akarni.

Tavaly egy vallásos történeti tárgyú festmény nyerte a nagy arany ermet. Az idén ilyen sincs a tárlaton. Vágó Pál *Agnus Dei* és *Ave Maria* című művei jelképi és nem történeti vallásos festmények.

A tárlat arányosságának, kedvezőbb általános hatásának második oka abban rejlik, hogy a festészetnek legnagyobb teremtő erőt igénylő e két faja a magyar művek sorából teljesen hiányzik, s megkíméltetünk a kudarczot vallott merész kísérletek által keltett vígasztalan, nyomasztó érzéstől.

Az előbbi években, de kivált tavaly és két év előtt, föltűnő nagy számmal voltak a hazai tájfestmények. Nem látszott alaptalannak az a föltevés, hogy festészeink a hazai tájak ábrázolásában keresik egyik művészi föladatukat, s e tudatos célból adták magokat annak sokoldalú, beható tanulmányozására. Az idei tárlaton kevés a tájkép. A mi van, az is csekély, azaz semmi haladást sem mutat a múlthoz képest. Kénytelenek vagyunk tehát vagy azt hinni, hogy a fönt említett célra való törekvés ez évben szünetet tartott, vagy pedig, a mi még rosszabb, hogy a nagyobb művészi jelentőségű tájképek számos volta akkor pusztán véletlenség volt, és nagyot tévedett az, a ki ebben kezdetét látta olyasminek, a mi művészetünk nemzeti irányban való fejlődésének egyik mellőzhetetlen föltétele. Spányi Béla és Tölgyessy Arthur művelik legkövetkezetesebben a tájfestészetet. Az előbbi e téren már szép sikereket aratott. Abban az időben nagy láthatarú tájakat mutatott és föltűnően síma modorban festett. Néhány év óta esetvonásai széleseké váltak, tájképei ellenben megszűkültek. Mostani négy festménye közül egyik sem nevezhető igazi tájképnek. Tölgyessy Arthur által bemutatott hét kép közül az *Őszi verőfény a Balaton partján* komoly törekvésről tanúskodik. A kormány költségén megvásárolt *Magány* című festmény, mely erdő sűrűjét ábrázolja, arról tanúskodik, hogy a művész még nem jutott megállapodásra önmagával. Másik öt festménye csekélyebb jelentőségű tanulmány. A Balaton neve a tárgymutatóban többször előfordul ugyan, de a sajátos világitást, s mind azt, mi e vidék nagyszerűségének tényezője, hiába keressük a műcsarnok falaira aggatott vásznanakon.

E tárlaton sok érdekes és meglepő jelenséget födözhetünk föl, ha nem csupán a képeket nézzük és azok művészi értékét latolgatjuk, hanem vissza-visszatekintünk a múltba, azt és a jelent számok segítségével hasonlítjuk össze. Bizonyára sokan emlékeznek még, hogy Trefort Ágoston több évvel ezelőtt nyílt levélben buzdította képíróinkat az arczkép művelésére. A levélnek közvetlenül nem volt foganatja. Megírása előtt és után is egy ideig az arczkép festészetünknek legelhanyagoltabb faja volt, elvéve festett és állított ki Vastagh György vagy Benczur Gyula egy-egy arczképet. Két—három év óta kezdett számuk szaporodni. Az idei tárlatnak 38 arczkép kölcsönöz művészi jelentőséget szám szerint is, de kivált minőségénél fogva. Mind

együtt meggyőz arról, hogy a divat által fölkapott, keresett és fizetés tekintetében nagy igényű egy-két festőn kívül számosan vannak, kivált a fiatalabbak között, a kik komoly törekvéssel és igazi művészi hivatottsággal képesek e föladatnak megfelelni.

Munkácsytól évekkel ezelőtt láttuk Haynald bibornok-érsék arczképét, mely remek példája volt a fölfogás és kimunkálás tekintetében egyaránt nagyszabású arczképnek. A mostani tárlatot a művész két ily művével gazdagítja. Az egyik Liszt Ferenczet ábrázolja. Nincsen évszámmal megjelölve, de tudjuk, hogy öt—hat évvel ezelőtt készült. Az újabkori festmények veszedelmének, a megbarnulásnak jelei már is észrevehetők rajta. A másik, egy női arczkép (340), tanulságos példája annak, hogy a világhírű mester miben nem mindig egyenlően szerencsés. Könnyű észrevenni, hogy e festmény nem egyenletesen levegős. Ez az oka, hogy az alak tulajdonképen nem ül a széken, mert a szék támlája kiemelkedik a képből, az alak feje pedig a háttérben levő szekrényhez símul; más szóval a fej körül nincs levegő. A ruha, a szék támlája, a jobb és balfelöli mellékreszek mesteri módon festvék. Sapiaha herczegnő arczképe (284), Horovitz Lipóttól, a tárlatnak a fajbeli legkiválóbb művészi alkotása. Hasonlóságát nem ítelhetjük meg, miután nem ismerjük azt, a kit ábrázol, de csodáljuk, hogy a művész az arc vonásainak legapróbb részletezésébe bocsátkozva, mily biztos kézzel őrizte meg az egységes hatást. Ebben a műben benne van a művész minden művészete. A férfi, arczkép (254) Benczur Gyulától nagy technikai készütségről tanúskodik, de kifejezése téveteg, nem kelti a szemlélőben azt az érzetet, hogy egy bizonyos személylyel áll szemben, a kinek van egyéni jelleme. E tekintetben igen érdekes és méltán sorakozik Horovitz fönti művéhez Burger Lajos női arczképe (137), melyen a fiatal nő üde vérmérseke, leányos lelkülete meglepő közvetlenséggel jut kifejezésre. Pataky László nagy fába vágta a fejszéjét, mikor Greybig altábornagy életnagyságú lovas arczképének megfestésére vállalkozott (360). A kép igen élénken emlékeztet, Prim spanyol tábornoknak Párisban, a Luxemburg-múzeumban, levő arczképére. E festmény Henry Regnaultnak, Páris ostrománál 1870-ben elesett fiatal festőnek műve és egyik legnagyobb büszkesége a francia festészetnek. Tulajdonképen Prim arczképe ugyan, de egyszersmind történeti festmény,

mert elénk állítja a forradalmár tábornok életének egyik legnevezetesebb eseményet, a midőn 1868 október nyolczadikán a néptömeg újjongva kíséri Madridba. A tábornok magas parton jelenik meg lóháton, a képből a néző felé tekint és köszönve leemeli kis fővegét; a nép hullámzó áradatát a part mögül látszó fejek jelzik. Pataky festményén pedig a part mögött, melyen a lovas megállott, honvédek tűnnek föl. Vajon ismeri-e Pataky a francia festő művét?

Mályrák között című kép (128) Benczúr Gyula színekben gazdag, pompás ecsetjének és a magyar festészetnek egyik legszebb diadala. Nem tudjuk, hogy tárgyánál fogva a képírás mely fajához soroljuk. A tárgy a művész költői lelkületének szülöttje, s legjobban illenék annak nevével jelölni meg. Van benne valami Rubens, meg Boucher művészetéből, de azért igazi Benczúr-genre. A toll szegénynek, tehetetlennek érzi magát a ragyogó színek e remeklésével szemben, azért arra szorítkozunk, hogy dícsérjük a bíráló bizottságot, mely az arany éremmel kitüntette s azt a bizottságot, mely színes nyomatban való sokszorosításra kiválasztotta e művet.

A köznapi életet ábrázoló festményeket, a velök rokon német művekkel együtt átadjuk a jól megérdemlett feledésnek. Nem is szükséges átadni, magoktól rohannak oda ellenállhatatlanul. Csak azt jegyezzük meg, hogy Bihari Sándornak a tárlaton levő négy kisebb festménye közül a gyöngébb is sokkal több talentumról, finomabb érzékről tanúskodik, mint a társulati nagy díjnak felével kitüntetett *Falu roszsza* (53.) A nagy díj másik felét megnyert Baditz Ottónak műve a *Kihallgatás* (317) olyan, mintha a művész belgát utánzó müncheni mestertől tanult volna.

A Munkácsy-díjért versenyzők sorában egy sokat ígéro tehetség tűnt föl, de nem merjük megnevezni, mert festészetünk történetének amúgy is számos lapján vannak följegyezve fölillant és hamar kialudt tehetségek.

Szobrászatunk ez idei termelése igen közönséges. Igen figyelemre méltó az előcsarnokban Károlyi Gáspár emlékszobra és Izsó Miklósé; mindkettő Mátrai Lajostól. E szobrok láttára megelégnékül óhajunk, hogy vajha minél előbb divatjukat múlták a nagy követelésű és csekély művészetű kolosszális emlékszobrok. Legyenek ezek is emberiebbek és természetesebbek.

PASTEINER GYULA.

ÉSZREVÉTELEK

A MAGYARORSZÁGI MYRIOPODÁK MAGÁNRAJZA MUNKÁM BÍRÁLATÁRA. *)

Párszor volt már alkalmam tapasztalni azt, hogy valaki Silex álnév alatt neki rontott és lerántani igyekezett azon irodalmi munkásainkat, a kik idejüket, minden tehetségüket, sőt egészségöket is a zoologia körébe tartozó tanulmányokra és kutatásokra szentelik. Legújában csekély személyem részesült e szerencsében, *Magyarországi myriopodák magánrajza* című munkám adott rá alkalmat. És ha az álnévű bíráló nem oly modorban rontott volna nekem, mint tevé, talán szó nélkül hallgattam volna el, de ez esetben kénytelen vagyok az álnévűtől dobott keztyűt fölvenni.

Úgy veszem észre, hogy Silexnek szemet szúrt az, hogy latin diagnosisim többé-kevésbé hasonlítanak a Latzeléihez. Távol tőlem e helyen Silexnek megmagyaráznom azt, hogy mi a föladata a diagnosisnak, hogy a diagnosis csak is akkor lehet jó, ha az állatnak mindazon fő jellemeit magában foglalja, a melyek után azt könnyen fölismerhetjük. Azonban föl kell említenem azt, a mit talán ő is tud, hogy minden állatsoportra vonatkozó irodalomban vannak úgynevezett «technikus terminusok», a melyeket a közmegérthetőség céljából a gyakorlat szentesít, és minden egyes állatsoport keretén belül más meg más jellemekre, még pedig oly jellemekre fektetik a fősúlyt a diagnosisok szerkesztésénél, a melyek után az egyes állatfajokat, nemeket, családokat stb. könnyen föl lehet ismerni. Így van ez a myriopodákra vonatkozó irodalomban is! És ha már én csak azért, hogy egészen újat adhassak, mellőzném a gya-

*) Lásd a *Budapesti Szemle* 167. számát.

korlattól szentesített. teljesen megfelelő technikus terminusokat, vagy pedig nem a korábbi bűvároktól fölismert és általánosan a leg-használhatóbbaknak bizonyított jellegek összefoglalásával szerkesztem a diagnosist, vagy végre egy állat jellegeit másként körvonaloznám, mint a korábbi vizsgálók, vajon hasznos, czélszerű munkát végeznék-e? Azt hiszem, nem. Az új technikus terminussal bizonyára csak zavart idéznék elő és fölösleges szöszaporítást végeznék. A kevésbé szembeötlő jellegek használásával nem, vagy legalább is nehezen érném el célomat, vagyis nem könnyen használható diagnosist szerkesztenék. Ha pedig végre egy állatnak ugyanazon jellegeit, legyenek azok a test külső formájára, a testfület színére, milyenségére, egyes külső testrészek vagy szervek szerkezetére, vagy más sajátóságaira vonatkozó, másoknak írnam le, mint a korábbi bűvárok, akkor bizonyára minden szakember azt mondaná, hogy én nem azt az állatot láttam és írtam le, a melyet az illető fajnév alatt ismertek és ismernek. Igen. Igaza van Silexnek abban, hogy az adott diagnosisok hasonlítanak a Latzeléihez, de ezen más zoologus, föltéve, hogy Silex is az, nem fog csodálkozni, a föntebbiek szem előtt tartása után. De sőt többet mondok. Az adott diagnosisok nemcsak a Latzeléihez hasonlítanak, hanem hasonlítanak a Meinertéihez és a Haaséihez is, a melyeket azonban Silex bizonyára nem ismer, mert ha ismerné, kétségtelenül észrevette volna azt, hogy a Latzel, Meinert és Haase diagnosisai is hasonlítanak annyira egymáshoz, mint az enyéim akár a Latzeléihez, akár a Meinertéihez meg a Haaséihez. Ha nem kellene a helylyel takarékoskodnom, ide igtatnám állításom igazolására Latzel,¹⁾ Meinert²⁾ és Haase,³⁾ a sok közül valamelyik, ugyanazon fajra, például a *Geophilus flavidus*ra vonatkozó diagnosisát, de így csak arra kérhetem Silexet, hogy vegyen magának egy kis fáradságot azoknak összehasonlítására. Ha ezt megteszi, lehetetlen, hogy meg ne győződjék azoknak igen nagyfokú megegyezéséről. Azt kérdem aztán, vajon mit lehet következtetnünk a három szerző diagnosisaiban mutatkozó megegyezésből? Azt-e, hogy Latzel és Haase Meinerttől plagizált, miután a Meinert munkája 1871-ben, a Latzelé 1880-ban és a Haaséé 1881-ben jelent meg? Ezt bizonyára senki sem, de talán még Silex sem tenné, miként nem tette akkor a Latzel diagnosisairól, mikor az enyéimet a Latzeléinek mondta.

¹⁾ *Die Myriopoden* etc. I. H. p. 175.

²⁾ *Myriopoda Musaei Hamiensis* 1871. p. 75.

³⁾ *Schlesiens Chilopoden*. II. *Chil. epimorpha*. 1881. Kl. p. 13.

Kétségen kívül minden szakember azt mondaná, hogy látszik, mi-ként az illető bűvárok csakugyan ugyanazon állatfajt írták le. De ne higye Silex, hogy csak az idézett faj diagnosisiban van ez a meg-egyezés, megvan ez a többi myriopoda-fajoknál. sőt többet mon-dok, ily eset még fiatal myriopodák leírásánál is található. Haase 1880. évi dolgozatában ¹⁾ a *Lithobius bucculentus* = *Lith. glabratus* C.K. faj fiatalát ugyanis így írja le: «Juvenis: Antennæ 24 articu-latæ. Oculi ocellis 4, ternis in figuram triangulam dispositis. Pori-coxales 2. 2. 2. 2. Pedes primi paris calcaribus 0. 1. 1.; pedes præana-les calcaribus 0. 1. 3. 2. 1.; pedes anales calcaribus 0. 1. 3. 1. 0. ar-mati. Longit. 6 mm.» Ha aztán megtekintjük Meinertnek 1872. évi dolgozatában ²⁾ ugyan csak a *Lith. bucculentus*-faj fiataljáról adott következő leírást: «Juvenis: Pallidus. Antennæ 24 articulatae. Oculi ocellis 4, ternis in figuram triangulam digestis. Pori coxales 2. 2. 2. 2. Pedes primi paris calcaribus 0. 1. 1.; pedes anales calcaribus 1. 3. 1. 0. armati. Longit. 6.3 mm.»; lehetetlen azt nem mondanunk, hogy Haase és Meinert leírása teljesen azonos. De Haaset, bárha szöve-gében sehol nem mondja, hogy Meinertől vette át a leírást, még eddig senki nem mondta másolónak sem, nemhogy plagizálással vádolta volna, pedig az bizonyára a ritkább esetek közé tartozhatik, hogy egy fejlődés-sorozat különböző fokozatai közül egy dán és egy német bűvár majdnem tíz évi időközben ugyanazt figyelte volna meg. És ha a myriopodák fajainak fiataljainál a jellegek oly állan-dóak, hogy két különböző bűvár, két különböző helyen és időben meg-ejtett vizsgálat után teljesen egyező eredményre jutott, nem találja-e egészen természetesnek Silex, hogy a kifejletteknél, a melyeknél a characteristicus jellegek teljes érvényre jutottak, a különböző leírá-soknak is egyezőeknek kell lenniök? Mert reményilem, hogy nem kí-vánta volna Silex azt, hogy én például a fölemlített *Geophilus flavidus* fajnév alatt a *Geophilus longicornis* diagnosisát adjam és megfordítva. De ezt mellözve is, mulasztással annyival kevésbé vádolhat, mert az előszóban világosan megmondom, hogy «Ezekhez járultak Tömös-váry Ö. följegyzései, az ő dolgozatainak, valamint Latzel R. nagy munkájának és Chyzer K. a zemplénmegyei myriopodákra vonatkozó közleményeinek adatai» s ezen kívül mindenik fajnál megtalálhatja a Latzel munkájának idézését.

Rajzaimat illetőleg azt mondja Silex, hogy szembetűnően ha-

¹⁾ *Schlesiens Chilopoden I. Chil. anamorphæ.* 1880. Kl. p. 27.

²⁾ *Myriopoda Musaei Hauniensis. II. Lithobiini* 1872. p. 302—303.

sonlítanak a Latzeléihez s ennek alapján azt is állítja, hogy én azokat egyszerűen Latzeltől vettem át. Ennek bizonyítására sorba veszi az I. tábla rajzait és mintegy curiosum gyanánt azt állítja, hogy a 4-ik ábrán rajzolt *Julus transylvanicus* új faj alsójak-állkapcsi készüléke «a külső vonalak igen csekély, talán inkább gondatlanságból történt megváltoztatását nem tekintve, még méreteit illetőleg is megegyezik» a Latzel azon rajzával, a mely a *Julus luridus* hasonló testrészt ábrázolja. Hiszem, hogy alig akadna még valaki kivüle, a ki ugyanezt állítaná s még kevésbbé akadna olyan, a ki azt mondaná, a mit ő, hogy «Lehetetlen tehát, hogy még ez új fajra vonatkozó rajz készítésénél is maga az illető állat lett volna szemei előtt». Ilyent csak is az mondhat, a ki szándékosan nem akarja meglátni azt a két más rajzot, a melyen ugyane faj kapcsoló szerveit ábrázoltam s a ki nem akar tudomást venni arról, hogy az előszóban azt mondom, miként a leírt fajok, a hol az ellenkező nincs megjegezve, a magyar nemzeti múzeum állattárában mind megvannak.

Hogy *Silex* nagy hasonlatosságot talált az említett két rajz között, azt egészen természetesnek találom, de már azon, hogy még méreteiben is egyezőknék találta, nagyon csodálkozom. Az én rajzomat bizonyára nagyító üvegen, a Latzelét pedig kicsinyítőn nézte s e mellett üvegén oly foltok is lehettek, a melyek az én rajzomon egyes részleteket láthatlanná, a Latzelén látottaká tettek. De a hasonlatosságot természetesnek fogja találni mindenki, a ki a myriopodák szervezeti viszonyait ismeri, a ki tudja azt, hogy a myriopodáknál bizonyos testrészek nemcsak egy fajra, hanem az egész genusra, sőt az egész családra is annyira jellemzőek, hogy a mikor egyik fajnak azt a bizonyos testrészt körvonalozzuk, egyszersmind körvonalait adjuk a többi, vele rokon fajokénak is. Ilyen a többek között az alsójak-állkapcsi készülék s ilyenek általában az összes szájszervek is. Ha azt a fáradságot vette volna magának *Silex*, hogy kalilúgban való főzés után megtekintse akár melyik *Julus*- vagy *Lysioptalum*-faj alsójak-állkapcsi készülékét, vagy a rajzokban föltüntetett akármely más fajét, bizonyára meggyőződött volna arról, hogy annak általános körvonalai, egyes részeinek elhelyezkedése, száma és szerkezete tekintetében az egyes fajok között nincs semmi különbség, annál kevésbbé várható tehát a különbség ugyanazon faj különböző egyéneinél. Ehhez járúl még az a körülmény is, hogy a rajzokban föltüntetett testrészek valamennyien chitines állományú vázak, a melyeknek vizsgálásánál más reagensre, mint kalilúgra nincs szükség s erre is csak azért, hogy az illető testrészt váza könny-

nyebben kiperáparálható legyen és határvonalai meg összetevő részei annál tisztábban szembetűnjenek. Ha mindezek lágyszövetűek lennének s ha a conserválásnál én egészen más módszer szerint járnék el, más reagenseket használnék, akkor igen is kívánhatná bárki is, hogy esetleg többet, vagy kevesebbet lássak, vagy ha csak azt is látom, a mit a korábbi vizsgálók láttak, talán a conserválás módja, vagy más körülmények következtében más formában lássam. De mert a kalilug tudvalevőleg nem változtatja el a chitines állományt, természetesen nem láthattam egyebet, mint mások. Úgy látom azonban, hogy Silex azt akarta volna, hogy én a myriopodák egyes genusaira és családjaira jellemző testrészeket összezavarjam, egy Julus-alsóajak-állkapcsi készülék s általában szájrész helyett egy Lysiopetalum-félét rajzoljak és megfordítva. Bizonyára ilyesmit akart akkor is, a mikor egyebek között a Julus podabrus potrohjának végéről adott rajzomat a Latzelének mondta. Hiszen ez külső formáján kívül semmiben sem mondható a Latzel rajzával azonosnak. Avagy itt is azt akarta volna, hogy a Julus podabrus jellemzően aláhajló farfedője helyett a Julus luridus igen rövid, tompahegyű farfedőjét rajzoljam? És hogy milyen szemmel nézte rajzaimat, ennek illusztrálására legyen elég arra mutatnom, hogy ő például 21-ik ábrámat, a mely után ott áll, hogy Latzel után, nem akarta a Latzel rajzai között megtalálni, pedig ott van az a X. táblán a 124-ik ábra alatt. Hogy rajzaim előtte megrovásra méltóan egyszerűek, annak természetes oka az, hogy nekem ezekkel semmi más célom nem volt, mint az, hogy a hazai myriopodák általános jellegeit ez úton is könnyen áttekinthetővé tegyem. E cél vezérelt a rajzok megválasztásánál is s a mit adtam, mind oly közönséges és oly jellemző, hogy azt a megfelelő fajon vagy genuson bárki is könnyen fölismerheti. Mulasztás e tekintetben csak annyi terhel, s ezt készséggel beismerem, hogy a rajzok magyarázata elébe nem írtam oda e szócskát «részben», a mit talán más, miután több rajz után úgy is ott áll, hogy Latzel után, inkább gondatlan mulasztásnak, mint szándékos rosszakaratnak tudna be. És hogy az ábrákban ugyanazon betűket használom az egyes részek megjelölésére, a miket Latzel, egyszerű oka az, hogy fölteszem, miként az a bűvár, a ki a hazai myriopodák tanulmányozására fogja szánni magát, munkám mellett bizonyára használni fogja a Latzelét is, és az ábrák betűinek egyezősége meg fogja könnyíteni tájékozódását. Ez oly eljárás különben, a mely napjainkban az internationalis irodalomban is mind nagyobb tért hódít.

Ezzel tulajdonképen be is fejezhetném a Silex cikkére vonatkozó mondani valóimat, de miután ő nem csak munkámmal, hanem az erre vonatkozó körülményekkel is foglalkozik, az igazság érdekében még néhány észrevételt kell tennem s illetőleg a tőle fölhozott körülményeket a valóságnak megfelelő világitásba kell helyeznem.

Silex megbotráncolásának ad kifejezést azért, hogy a kir. m. Természettudományi Társulat e munka megírásával engemet bízott meg, «a ki infusoriumokról és apró rákokról ugyan megelőzőleg már számos rendszertani közleményt adott ki, de százlábúakkal nem foglalkozott soha». Abban igaza van neki, hogy a megbízatásig myriopodákkal azelőtt specialiter nem foglalkoztam, de a mikor azt állítja, hogy megelőzőleg csak infusoriumokkal és apró rákokkal foglalkoztam csupán, valótlanúságot állít. Nem csak infusoriumokkal és apró rákokkal foglalkoztam én, hanem foglalkoztam nematodákkal, rotatoriákkal és álskorpiókkal is (hogy a denevéreket ne is említsem), még pedig nem csak rendszertani, hanem anatómiai tekintetben is. De hát úgy látszik, hogy vagy szándékosan nem akart e dolgozataim felől tudomást venni, vagy pedig az ő systematikai ismeretei szerint a nematodák és rotatoriák (mint Müller O. Fr. idejében 1786) az infusoriumok, az álskorpiók pedig az «apró rákok» közé tartoznak. És ha a megbízatásig nem is foglalkoztam specialiter a myriopodákkal, vajon a kolozsvári tud. egyetem állat- és összehasonlító boncz-tani tanszéke mellett eltöltött hét évi tanársegédeskedésem, említett, és különböző állatkörökbe tartozó osztályokra és csoportokra vonatkozó dolgozataim készítése közben nem szerezhettem-e annyi általános zoologiai ismeretet, hogy a myriopodák tanulmányozására vállalkozhassam? Bizonyára ennek tulajdonítható egyfelől az, hogy a Természettudományi Társulat engemet bízott meg a szóban lévő munkával, de tulajdonítható talán másfelől annak, hogy a magyarországi cladocerák monographiáját már az 1887. év közepe táján benyújtottam volt s így elég biztosítékot látott az illető társulat arra nézve, hogy e munkával is megtudok majd bírkózni. Én pedig azért bátorkodtam volt e munkára vállalkozni, mert a Természettudományi Társulat birtokában volt anyag kezeim közé jutott s mint múzeumi segédörnek rendelkezésemre állott a szükséges irodalom, a kellő mechanikai eszközök, sőt még a kellő idő is, a mennyiben a Természettudományi Társulat a Tömösváry-féle gyűjteményt a múzeum állattárának ajándékozta s így a mikor e gyűjteményt a múzeum számára dolgoztam, egyúttal dolgoztam azt a munka számára is.

Csodálkozik Silex végre azon is, hogy miként lehetséges az, hogy a magyarországi cladocerák monographiája 1888-ban jelent meg s a myriopodáké már 1889-ben. Az ő módszere szerint előadva, igaz, hogy kissé hamar munkának tűnik föl mindkettő. De ha számot vetett volna ő azzal, hogy én a hazai úgynevezett entomotraca rákfélékkel már 1882 óta foglalkozám, a mennyiben idevonatkozó első közleményem 1883-ban jelent meg, és hogy a cladocerák monographiájára vonatkozó megbízatásom 1885-ben kelt, bizonyára nem csodálkozott volna azon, hogy e munkám 1887. év közepén készen volt és 1888-ban már megjelent. És ha tudná azt, hogy én a myriopodák tanulmányozását már 1887. év őszén megkezdtem és 1889. év közepén, tehát majdnem két év múltán fejeztem be, ha ehhez hozzá tenném azt, hogy 1887. év őztől kezdve nemcsak a múzeumban, hanem az egyetemi zoologiai és comparativ anatomiai intézetben is dolgoztam a myriopodákkal, a miről tanúbizonytságot tehet dr. Apáthy I. kolozsvári egyet. rk. tanár is, a kivel éppen az említett helyen és a myriopodák tanulmányozása közben ismerkedtem meg, és ha elmondanám, hogy a napnak hány óráját szenteltem e munkára, bizonyára nem csodálkozna Silex azon, hogy az 1889. év szeptember havában megjelent. Persze ő a maga mélységéből ezt nem tudja és nem tudhatja, de ha megkérdezte volna dr. Apáthyt, ő bizonyára tájékoztatta volna e felől, sőt még a felől is nyerhetett volna tőle fölvilágosítást, hogy a Tömösváry hagyatékában miféle rajzok maradtak. Mert hiszem, hogy nem feledte el már dr. Apáthy a neki megmutatott rajzokat, a melyek egy-két, magyarázat nélküli ábra kivételével, mind orismologiai részleteket, fajjellemeket tüntettek föl s a melyeket még ma is bárkinek fölmutathatok. Ily formán aztán bővebb magyarazatot is talált volna Silex arra nézve, hogy a Természettudományi Társulat illető bizottsága miért ejtette el az anatomiai viszonyok részletes tárgyalását. De hát Silexnek nem ilyen biztos forrásokra volt szüksége. Az ő céljainak, úgy látszik, az ilyenek nem feleltek meg.

DADAY JENŐ.

É R T E S I T Ő.

*A philosophia viszonya a természettudományokhoz és a valláshoz.
Írta Barthélemy-Saint Hilaire, senator, az Institut tagja. Kiadja a
magyar tudományos Akadémia. Buda-Pest, 1890.*

Az Akadémia könyvkiadó vállalatának új folyamát Barthélemy-Saint Hilaire értekezése nyitja meg egy általános érdekű kérdéstről: a philosophia viszonyáról a természettudományokhoz és a valláshoz. Tájékoztató a nagy közönségnek, mely a világosan írt s alapjában helyes fejtegetésekből némi gondolkodásra ösztönt meríthet. Különbözik nem annyira philosophiai mű, mint inkább épületes olvasmány. Az agg tudós és tapasztalt senator némileg a «Beschwich-tigungshofrath» szerepét játssza, ki nem igen akar vagy tud a nehéz kérdés dialektikájába behatni, hanem jobbra is, balra is igazságot osztogat, finom ujját óvólag emeli s e mellett egy kissé Ben Akibával azt hiszi, hogy csak egy bölcsesség van — a Ben Akibáé.

Tulajdonképen a hatvan év előtti francia philosophia álláspontjáról szemléli a kérdést; ezért néha képzelt ellenségekkel küzd s a tudományos fejlődés ép legfontosabb irányzatai iránt nem bír kellő érzékkel. Előtte csak egy csalhatatlan logika van, a Port Royal logikája; egy mester létezik, a dualista Descartes s egy próféta, Cousin Viktor. Mint egy sírjából visszajáró hű lovag tör lándzsát Cousin mellett, kit az újabbak, a Renan s Taine iskolájába járó francziák, oly hálátlanul elfelejtettek. S a tudományoknak is mint gyógyvító szert azt a philosophiát ajánlja, mely mint francia spiritualismus egy ideig Franciaország hivatalos philosophiája volt.

A tudományos fejlődés kérdéseiben az a philosophus, ki azonnal kész orvosszerrel kínál, még gyanúsabb, mint az olyan orvos, ki jól meg sem nézve betegét, azonnal egy halom recipét ír. Az ilyen

philosophus azonnal elárulja a történeti érzék hiányát, mely nélkül pedig a tudomány fejlődését kellőleg méltatni nem lehet. S a ki Descartes philosophiájában nem egy új szellemi irány első fényes nyilatkozatát, hanem az igazság evangéliumát látja, melyből elvenni, melyhez hozzáadni többé semmit sem lehet, az lehet ugyan jó logikus a Port Royal értelmében, de nem philosophiai gondolkodó.

Ha a tudományos haladás valamit kétségtelenné tett, az az, hogy az abstract psychológiával, az emberiségről, az istenségről vett néhány elvont képzetrel, nem igen mehetünk messzire; Barthélemy Sainte-Hilaire pedig ép ez elvont psychológiára, néhány elvont s alapjában üres képzetre való visszavonulásban látja a philosophia üdvét. Pedig azt hiszszük, hogy az emelkedett világnézetnek, az emberiség méltó fölfogásának nincs nagyobb ellenlábasa, mint az a terméketlen, sterilis idealismus, mely az eszmény tisztaságát annak elvontságában, magasztosságát annak tartalmi ürességében keresi, a helyett, hogy a történet s természet nyilvánulásaiban találná meg. S így nem csoda, ha Barthélemy előtt a tudomány mai fejlődésének szelleme idegen. Néhány idéetlen kinövés miatt nem méltatá kellőleg. Nem vet ügyet arra a jótékony forradalomra, melyet az abstract módszerek elhagyása a történet, a költészet, a népek s irodalmak fölfogásában létrehozott; s pusztá materialismust lát a természettudományok azon törekvésében is, mely az élet tünevényeit egységes alapra akarja visszavezetni. A darwini «leszármaszási elméletnek» is nem hiányait keresi, hanem az emberi méltóság nevében tiltakozik ellene, mintha szellemi életünk értéke attól függene, hogy a természet és élet szerves egységéből ki legyünk szakítva. Irónk annyira csak néhány abstractionnak philosophusa, hogy nyoma sincs benne annak a mindenben egységet kereső szellemnek, mely a mai tudományos fejlődésnek öntudatlanul is mélységét teszi, sem annak az eleven történeti érzékkel párosuló kritikának, mely honfitársai közül egy Renant és Taine-t oly föl-tünő mérvben jellemez. E helyett dualista, ki a lélek és test descartesi különbözőségét vitatja, mindenek előtt pedig jóindulatú szónok, kinek fő öröme az egyéni lélek halhatatlanságáról, egy világon kívüli személyes Isten jutalmazó és büntető hatalmáról nem ép ismeretlen szép közhelyekben beszélni. Egy senatori szék magasztaláról látja a mai tudományt s az örök Istent, s philosophiájában is több a kenetes méltóság, a szónokias gestus, mint a kritika s dialektika.

Könyvének sokkal érdekesebb része, hol a vallás és philosophia viszonyáról beszél. Természetesen itt sem gondolkodásának eredetisége vagy mélysége az érdekes, hanem az az igazán francia fölfogás, mely vallásosságot, vallásos érzelmet positiv hit nélkül nem képes érteni. A francia rationalismusnak ez egy régi hiánya s e hiányban könyvünk szerzője bőven osztozik. Méltán s helyesen kikel a tömegek ostoba atheismusa és méltatlan indifferentismusa ellen, de azért a vallásos érzelem mélysége előtte is idegen. Az ő szemében a philosophia, különösen a descartesi spiritualismus teljesen pótolhatja a vallást; s a vallás csak azért örök, mert philosophiára csak kevés ember születik. Csak mert nem lehet mindenki philosophus, kell vallásnak lennie. Mert a vallásnak ugyan az a tárgya, mint a philosophiának; s így a vallás — magyarán kimondva — az együgyűek philosophiája. Valóban sekély alapgondolat, mely sem a vallásos érzelem valóját, sem a vallások fejlődését nem magyarázza. S így fölületes az a parallelismus, melyet szerzőnk a philosophia s a positiv vallások, első sorban a catholicismus közt megvon. Mind a philosophia, mind a vallás egyazon igazságot hirdet — úgy mond — csak hogy a philosophus a tiszta ész kristályából nyeri az igazságot, míg a tömegnek a dogmák hüvelyke kell. Hogy a hüvely és magva közt milyen viszony van, azt már nem kutatja; azt pedig, hogy a philosophiai igazság és vallásos érzelem két egészen különböző dolog, mint rationalista, észre sem veszi. Így lesznek a vallások a tömeg részére philosophiai surrogatumokká s így más részről, akarva nem akarva is előbukkan a komoly senatorban egy voltaire-i erecske, akár mint takarja el a legelismertőbb hódolat leplével.

Hanem annál helyesebben érvényesül értekezésében a czél-szerűségi szempont. Ha a vallásosság mély egyéni gyökeréig le nem hat is, a positiv vallások hatását és hatalmát a társadalomra érti s helyesen mérlegeli. A hol az egyház és állam viszonya egy rövid századon annyi forradalmon ment át, mint Franciaországban, a pártatlan megfigyelő bő anyagot talál, melyből ítéletét levonhatja. S senatorunk okoskodásának itt csakugyan általánosabb értéke van. Erős államot akar, mely a vallások nemesítő hatásának ép úgy tért engedjen, mint a mennyire az egyházak hatalmi törekvéseinek kérélelhetetlenül ellenszegül. Ép azért, nagyon helyesen ellenmond a «szabad egyházat szabad államban» hirdető gondolatnak, mely viszonyaink közt, az állam szerzett jogainak megesorbitásával végződnek. S így érthető, hogy szerző az egyház erkölcsi hatásának sokkal melegebb védője, mint a papi jószágoknak s az egyház politikai

aspiratióinak ; a miben alighanem igazsága lesz, mert ez állításaival egyaránt kihívja maga ellen a két szélsőséget : az ultramontánt s az atheistát. Szerzőnk jó szívét mutatja különben, hogy azt hiszi, hogy az egyház és állam közt főnforgó hatalmi kérdésekben a cousini philosophia magaslatáról nyújtott jó tanácsok is nyomnak valamit a latban. Zavaros szenvedélyek harcában az osztó igazságok hirdetőjére nem igen hallgatnak.

x.—

A kereskedelemügyi miniszternek 1889. évi működéséről a törvényhozás elé terjesztett jelentése. Buda-Pest, 1890. 861 lap.

A köz- és vasútaknál, a postánál és távirdánál Baross miniszter régen bemutatta erélyét. Ez igazgatási ágaknál szerezte babéraitak java részét. A múlt évvel azonban új körök nyitak tevékenységének, az ipar és kereskedelemnek eddig a földműveléssel együttesen kezelt ügyeit kapta cserébe az átengedett vízi ügyekért.

A közigazgatási ügyekkel foglalkozó két miniszteriumnak ez újjáöntése nem volt személyes íz nélkül. Az okok, melyek mellette fölhoztak, nem voltak újak, sőt többször megfordultak a közvélemény előtt. Míg azonban tíz év előtt a «helyesebb beosztás» az erdészeti ügyeknek a földművelés-, ipar- és keresk. miniszteriumba való áthelyezésénél megállapodott, 1889-ben, ugyanazon érvek támogatása mellett, sokkal gyökeresebb változáson mentünk keresztül.

Figyelemmel kísértük annak idején a képviselőház tárgyalásait és sajnálattal kelle észrevennünk, hogy azon körülményt, mely tíz év előtt döntő volt arra nézve, hogy az ipart és kereskedelmet a földműveléstől el ne válaszzák a miniszteriumok újjáalakítása alkalmával, egyetlen szónok sem érinté, pedig az némi súlylyal ma is bír. Az illetékes körök ugyanis akkor azon véleményben voltak, hogy hazánk földművelő ország lévén, a mezőgazdasági érdekek első sorban fontosak, ezeket pedig azon miniszter mozdíthatja elő legkönnyebben, ki a gazdasági élet többi főbb ágainak, az iparnak és kereskedelemnek, kormányzatát is kezeiben tartja. Ez véleményünk szerint igaz maradt maig is és ha a nemzet mind a mellett örömmel üdvözlé a változást s úgy az iparnak mint kereskedelemnek emberei, valamint a mezőgazdák jobb sorsot és jövőt vártak tőle, annak oka egyrészt a mai kereskedelmi miniszterbe vetett bizalom, másrészt a volt földművelési, ipar- és kereskedelmi miniszterium utolsó éveinek történetében rejlik.

A jelentés, mely előttünk van, az első, mely az újjászervezés óta megjelent. Az a kérdés, vajon azon erély és buzgalom, mely az új úti törvényt, a magán érdekek lappangó oppositíója daczára is, létre hozta, mely egy merész csapással új szakot nyitott vasútaink történetében, mily eredményeket lesz képes fölmutatni az ipar és kereskedelem terén? Az iránt biztosak lehetünk, hogy a múltat elhomályosítja a jövő, mert a jogos érdekek behatóbb méltánylásban fognak részesülni, de az még mindig kérdés maradt, hogy új eszmék fogják-e jelölni a jövő útját, mert bármily élesen izgassanak is a néptribunok, azok a követelmények, melyek érvényesítését váltig sürgetik, nem merítik ki a kérdést. Nem csupán új tetterőre és buzgalomra van szükség, hanem új eszmékre is.

A jelentés nem képezhet feleletet e kérdésre, mert sokkal csekélyebb időt fog át, mint a mely nagyobb szabású tervek megalkotásához és még inkább életbeléptetésükhöz szükséges. Az első hónapok természetesen az előkészületek és a tájékozódás idejét képezték. Mind a mellett az élet eleveenségét, az előre törekvést ki lehet érezni a jelentés minden részéből s ha ezt a való élet nyelvére lefordítjuk, azt jelenti, hogy a minisztérium igazgatása évenként új meg új milliókkal szaporítja a nemzet vagyionát. A posta jövedelmei a forgalom egyidejű olcsóbbá tétele mellett nőnek; a postai takarékpénztár 3815 helyen gyűjti milliókká a nép filléreit, alakít belőlök nemzeti tartalék-alapot; a vasútak a finanziaális siker mellett igazán nemzeti intézménynyé válnak. Fiume forgalma 1880-tól 1889-ig 27·2 millióról 88·5 millió frtra emelkedik, annyi sovány év után elközelednek a kővér esztendőök. A közgazdasági viszonyok az utóbbi évek alatt általán véve javultak, de e javulás nem kizáróan a kormány érdeme; hanem nagy részben az általános gazdasági törvények eredménye, a hol az apályt szintén dagály szokta követni. Bizonyos azonban e mellett, hogy a kormány tevékenysége mind inkább szétágazik és mind inkább intenzív lesz. A földm.- ipar- és keresk. minisztérium működésének első öt évéről szóló jelentés,*) habár sok irányú és becsületes munkáról ad számot, csaknem eltűnik az általunk tárgyalt vaskos kötet árnyékában.

A tengerészetet, Fiumét, a consularis ügyeket alig említi, az iparos-oktatásnak első csiráiról csak kevés szava lehet, de még is dicsekszik a lendülettel, mely a nemzeti munka elparlagosodott mezején konstatálható. «E munkát teljesíteni» mondja a befejezés, «a

*) Pest, 1872, Athenæum.

nemzet missiója, a kormánynak nem jutott más hivatás, mint e munkára buzdítani, azt könnyíteni, segíyezni és termékenyebbé tenni.»

A bankok, takarékpénztárak és szövetkezetek e fölfogás uralma alatt váltak ki a miniszterium főnhatósága alól. Az utóbbi évek folytán azonban mind számosabban tűnnek föl azon esetek, melyekben az elért siker a kormány tevékenységére vihető vissza, a jelentés minden lapja tanúskodik erről. Bizonyos e mellett az is, hogy e munkásság még fejlteni és terjedni fog. A gyári fölügyelet szervezése, az ipartörvénynek sok irányban szükséges reformja, a munkásbiztosítás, a kereskedelmi múzeum tevékenységi körének fejlesztése, az iparos raktári szövetkezetek úgyve mind ily irányban fog megoldást nyerni. A kormány működésével szemben az autonom testületek, a kereskedelmi kamarák, az ipartestületek nagyon felszínesen működnek, a kisiparosok a közös veszély ellenére is csak laza kapcsolattal vannak összefűzve, sőt maga a nagyipar is sürűbben sóhajt állami támogatásért mint kellene. A közvélemény óhajlásának megfelelően, a fejlődés legalább egyes téreken igazán gyors.

1871-ben volt 1708 postahivatalunk, 1889-ben csak a nem, kincstári hivatalok száma 3101; ezekhez járúl 38 kincstári posta, 195 kincstári posta, 533 nem-kincstári posta- és távirda-hivatal, összesen 3867. 1868-ban volt a levélpostán a forgalom 32.726 millió, 1889-ben az utalványokkal együtt, kerekszám 211 millió!

Idézhetnénk más számokat is, de azt hiszszük ez nem föltétlenül szükséges. Inkább áttérünk arra, hogy a közlekedés eszközeinél mutatkozó consolidatio után a miniszterium erélye, hitünk szerint, még inkább az ipar és kereskedelem földadatainál fog munkát találni. Ennek a munkának, ha igazán alapvető akar lenni, túl kell menni azon korlátokon, melyeket a nem nagyon tágkörű közvélemény vont. A szakoktatás fejlesztésén, a kisiparos hitelének javításán, a segédgépek kiosztásán kívül nagy figyelmet kell fordítani ez osztályok túlmagas, a fejlődést kizáró halandóságának csökkentésére. Meg kell birkózni a mind inkább terjedő iparos-cartellek meg nem oldott kérdésével, ki kell egészíteni a szövetkezeti törvényt, emelni kell a szakirodalmat közvetve és közvetlenül, mert hogy a rendszeres gondolkodás, a fenköltebb elmék termékeivel való érintkezés ne emelné az iparost vagy kereskedőt, azt talán még sem fogja tagadni senki sem. Erősíteni kell azon gyöngye szálakat, melyek hazánkat a külföldi pénzpiacokkal összekötik.

A magyar közgazdasági miniszteriumok előtt bizonyos tekin-

tetben nehezebb föladatok állanak, mint nyugoteurópai társaik előtt. Nem csupán a nemzeti munka productivitasát kell emelniök s oda fejleszteni a nemzetet, hogy a polgárok gazdasági szempontból is kiállják a kritikát, hanem ügyelni kell arra is, hogy e tevékenység eredménye, a *vagyon*, egészségesen oszoljék meg a termelő osztályok között. Bennünket a paloták fénye, a plutocratia luxusa kevésbé ragad meg, bár ha napról-napra sűrűbben jelentkezik is, mint azon széles rétegek fejlődő jóléte, melyek a gula alapját alkotják. Kereskedelmi miniszterünk ha körülnéz, be fogja látni, hogy e tekintetben rossz úton vagyunk és itt annál inkább szükség van elfogulatlan ítéletére, munkás kezére, mert azok a kik a jelen gyümölcsseit élvezik, erre figyelmét nem fogják fölhívni soha.

Ha e tekintetben nem lesz képes a fejlődésnek helyes irányt jelölni ki, akkor igazán keveset fog érni a kereskedelmi miniszterium összes tevékenysége, mert a kevesek kezében csoportosuló nagy vagyon Pandora szelenczéjét, az összeütközések ki nem apadó forrását fogja képezni.

Az előttünk fekvő jelentés följogosít reá, hogy e követelményeket, melyek tulajdonkép a legmagasabbak. Baross miniszterrel szemben kiemeljük.

Kívánnunk kell azonban, hogy a cabinet többi tagjai sem maradjanak el se ambióiban, se tetterőben; mert félünk, hogy ha azon tevékenység, mely a kereskedelmi miniszteriumot jellemzi, nem terjed át a kormányzat rokon ágaira, legfontosabb nemzeti iparunk, a mezőgazdaság és a gazda-osztály, adja meg árát.

A jelentés nem tart ugyan számot arra, hogy irodalmi esemény számba menjen, még is sajnáljuk, hogy nem egy helyen sok kétes értékkel igyekszik nyelvünk gazdagságát szaporítani. A «tengeregészségügy» (344. l.) érthetetlen kifejezés, s azokat a *letteket*, melyeket a szenvedő alak kifejezésére használ s melyek közül csak a 350. lapot, nem kevesebb mint hat ékteleníti, bizton reá bízhatnák a Quarnero gondjaira s a nyelv geniusa köszönetet mondana érte. Azon «zömök» (355. l.), melyek a Fiumára deltán készülnek s azon «zöm alapfal», melyet belőlük építenek, lehetnek hasznos dolgok, de a szó csunya és érthetetlen. «A vitorlášahajóanyagának gőzhajóanyaggá való átváltoztatása» (358. l.) annyit minden esetre mutat, hogy a magyar kikötő városban a germanismusok még mindig szépen tenyésznek.

Végül egy kis resumé, olyan, minót az angol írók szoktak műveik végéhez toldani, nagyon emelné a mű értékét és elősegítné azon

főirányok ismeretét, melyben a kereskedelmi miniszter tevékenysége mozog.

A mentelmi jog. Irta Jellinek Arthur. Buda-Pest. Kilián Frigyes bizományja. 1890. — A mentelmi jogról. Irta Daruwáry Géza. Buda-Pest, 1890. Neuwald Illés könyvnyomdája.

Egyszerre két komoly tanulmány, még hozzá ugyanazon tárgyról, valóban ritka s örvendetes esemény az elhanyagolt magyar államjogi irodalom terén. Örvendetes még akkor is, ha a két munka átolvasása után az egyiket csalódással tesszük félre s csak a másikat jelenthetjük ki a szaktudomány valódi nyereségének.

Időszerű államjogi irodalmunkra, a régivel szemben, három föladat vár: az első, hogy a jogtörténettől lehetőleg függetlenítve magát, ma érvényben lévő közjogi rendszerünket a maga élő, szerves egészében tüntesse föl, a második, hogy tárgyalását, gondolatmenetét történeti és politikai helyett valahára jogivá tegye, a harmadik, hogy a törvények, intézmények jogi hiányait, ellenmondásait vagy hézagaikat, föltüntetve, a jövő helyes alkotásait előkészítse.

Jellinek Arthur könyvével szemben mind e tekintetekből erős ellenvetéseink vannak. Négyszáz lapra terjedő vastag kötet ez, telve adatok óriás halmazával, melyen keresztül hatolni még a szakembernek is fáradságos föladat. Az összes idevonatkozó eseteknek országgyűlési tárgyalását igyekezett fölvenni munkájának keretébe, a mely nagy szorgalmú gyűjtésnek a legrosszabb esetben is meglenne az az érdeme, hogy a könyv későbbi íróknak kenyelmes forrásul szolgálhatna, csak hogy a gyűjtemény bősége daczára sem — teljes. Mi azonban a könyvnek e hibáját tartjuk a legkisebb veszteségnek, mert végre is ez eseteket az országgyűlés könnyen hozzáférhető naplóiból bárki nagyobb nehézség nélkül kikeresheti. Sokkal inkább sajnáljuk, hogy a jogi kérdések tisztázása körül szerzőnk nagy szorgalma meddő maradt.

A jogtörténeti alaphoz makacsúl ragaszkodik, s félrevezetve a parlamentarismusunk kezdetén, az első esetek tárgyalásánál a képviselőház kebelében hangoztatott kijelentésektől, ő is, mint azok, erőszakos okoskodás segélyével a mentelmi jog időszerű, külföldről eltanult intézményét a régi országgyűlés tagjait illető *salvus con-*

ductussal azonosítja. Az utóbbi előkészítette, könnyítette a mentelmi jog behozatalára a talajt, de annak törvényes, jogi alapját semmi esetre sem képezi. A *salvus conductus* az országgyűlési tagoknak, mint közhivatalban eljáróknak, nyújtott személyes biztonság, mintegy a nemesi privilégiumnak fokozott mértéke vala, s hiányzott belőle a mentelmi jognak mind a két eleme: úgy a törvényhozás tagjainak azon privilégiuma, mely őket törvényhozói működésük közben elkövetett szóbeli jogsértéseikre nézve felelőtlené teszi, illetőleg a háznak bíraskodása alá helyezi, valamint az országgyűlés házainak azon szabadsága, hogy csupán előzetes engedélyök után indítható vagy folytatható tagjaik ellen közkereset. Különbösen szerzőnk nem is fáradozik valami túlságosan, hogy a *salvus conductus* törvényes intézményéből a mentelmi jogot kimagyarazza. Eyszerűen közli a régi országgyűlések idevonatkozó sérelmi tárgyalásait s az egyes esetekből levon sokféle, részben tárgyhöz tartozó, részben egyéb alkotmányjogi kérdésekbe vágó, leggyakrabban téves következtetést. Segítségül odaveszi az országgyűlési szólásszabadságot, mely szerinte már a rendi táblák idejében az alkotmány kiegészítő része volt. Csak hogy ez utóbbi állítás bebizonyításával ismét adós marad. A diétai naplókban közölt terjedelmes részek világosan mutatják ugyan, hogy a karoknál és rendeknél a liberális ellenzék a törvényhozás függetlenségének szükségét hangoztatva, politikai küzdelmet folytatott a szólásszabadságért, de a pártatlan olvasónak mutatják azt is, hogy szoros jogi szempontból a kormánynak és a főrendeknek volt igazok, kik a *corpus juris*nak egy cikelyében sem látták a szólásszabadság megállapítását. Bizony, nem Jellinek Arthurnak, hanem a királyi kuriának van igaza, mely 1889 május 9-én 3837. szám alatt kelt határozatában azt állította, hogy a mentelmi jognak alapját tételes törvény nem képezi.

Kifogásunk van az ellen is, a hogyan szerzőnk a mentelmi jogot a magyar alkotmány szerves egészébe illeszti. Szerinte ez intézmény az országgyűlés souverainitásának kifolyása. Nincs módunkban e helyen azon meggyőződésünk bizonyításába fogni, hogy az állam-souverainitás fogalma egyáltalán tarthatatlan. Csak arra utalunk, hogy Jellinek a souverainitás alapjára helyezkedve, más irányban saját tanait czáfolja meg. Ha a mentelmi jog az országgyűlés souverainitásából következik, úgy lehetetlen annak alapját a rendi alkotmány törvényeiben keresnünk. Mert még ha elfogadjuk is a souverainitás fogalmát, nem állíthatjuk a régi magyar diétát souverénnek. Nem a diéta, hanem a nemesség volt az államhatalomnak

részese, s elég a megyei utasításokra hivatkozunk, hogy 1848 előtt országgyűléseink «souverainitás»-át czáfolhassuk. És van még egy körülmény, melyről nem szabad megfeledkeznünk. Ha a souverainitásból oly önként folyik a mentelmi jog, vajon mivel helyettesítik azt azon államok, melyeknek alkotmánya a nép-souverenitást ismeri?

A mi a tárgynak jogi kezelését illeti, az, fájdalom, szintén igen sok kívánni valót hagy hátra. Az egész munkát szerzője a parlamenti gyakorlatra alapította. Ám bír-e jogi jelentőséggel a magyar közjog szempontjából a parlamenti gyakorlat? Aligha elégszik meg egy jogász avval a fejtegetéssel, melylyel e kérdésre nézve Jellinek előáll. És létezik-e nálunk egyáltalában parlamenti gyakorlat? A fölhozott esetekben mutatkozó számos és folytonos következtelenség azt mutatja, hogy nem létezik. Szerzőnk azonban ezt bevallani nem akarja, s minden következtelenség ellenére a legtöbb részletkérdésre nézve megállapítja a parlamenti gyakorlatot, már tudniillik azt, melyet ő az esetekből kiolvasni jónak lát. A két házban nyilvánuló nézeteket jogi érvekül fogadja el, s egy cseppet sem zavarja, hogy a képviselőház többnyire az országgyűlés souverainitásából indul ki, a főrendek ellenben azt tekintik hivatásuknak, hogy az angol nagy jury mintájára járjanak el. Jogi érveihez hasonlóan gyöngék definitiói is. Elég azokból egvet ideírunk. Szerinte a «mentelmi jog fölfüggesztésének megtagadása, ha alapját nem az alaki kellékek hiányában találja, zaklatásnak neveztetik». (!!!) Ez már azután igazán nem jogi praecisítás!

Folytathatnók még kifogásaink felsorolását, ha attól nem félénk, hogy ismertetésünk nagyon is hosszúra nyúlik. A ki elolvasta Jellinek vastag kötetét s aztán annak alapos kritikáját kívánja, olvassa el Daruváry Gézának ugyanazon tárgyról megjelent rövid, de tartalmas dolgozatát, mely szerényen tudori értekezésnek vallja magát. Nem mintha ez a Jellinekével egyidejűleg megjelent könyv amarra megjegyzéseket tehetne, hanem mert jó tulajdonságai, a benne mutatkozó szigorúan jogi fölfogás, érveléseinek világossága s az egésznek tömörsége, feltűnően illusztrálják amannak hiányait.

Daruváry elemeire bontja azon intézményt, melyet mentelmi jog neve alatt ismerünk, miután már czáfolhatatlanul meghatározta a régi *salvus conductus*-nak tartalmát s természetét. Ily jogi elemzés után első pillanatra föltűnik, hogy a kettő közt semmi közösség sincsen. Főleg a büntető jogi szempont az, mely Daruváryt érdekli, de mikor a mentelmi jog értelmét s alapját kutatva, az államhatalom

működési köreinek egymáshoz való viszonyát érinti, oly államjogi ismereteket és fölfogást árul el, mely Jellineknek a souverainitásról hirdetett tanaitól előnyösen különbözik. Szépen mutat rá a magyar mentelmi jog alapjára, a gyakorlatra, erre a speciálisan magyar, de igen helytelen jogforrásra. Attól sem riad vissza, hogy az intézmény jogosultságának kérdését vesse föl, sőt azt mai kiterjedésében határozottan elítéli. Tárgyalása közben folytonosan előtte lebeg az ide vonatkozó bő szakirodalom s nem választja azt a könnyebb utat, melyet Jellinek, ki a már fölvetett problémákról s az államjogi tudomány eddigi eredményeiről tudomást sem vesz. Pedig, a külföldi nagy irodalmakat nem is említve, hazai közjogászaink is nyújtottak már e tárgyról figyelemre méltót. Nagy Ernő cikkére a *Budapesti Szemle* olvasói is bizonyára jól emlékeznek még.

A részlet-kérdéseknél Daruváry nem a magyar parlament hiányos gyakorlatából, hanem az intézmény jogi természetéből igyekszik levezetni állításait. Itt lehet ellenében legjogosabb kritikát gyakorolni. Úgy véljük, sok helyen nagyon is röviden végzett, kimondta a következtetést a nélkül, hogy eléggé indokolta volna. És ha elismerjük is legtöbb véleményének helyességét, vannak egyes pontok, hol nem látszik nehéznék a czáfolat. Hogy csak egyet említsünk, a magyar (magyar-horvát) országgyűlés tagjainak felelőtlenségét nem ítéli Horvátország területére is kihatónak, mert a mentelmi jogot a magyar büntetőjog részének tartja, a mely téren a társországok elkülönítve gyakorolják a törvényhozást. Csakhogy a mentelmi jog, bár elméletileg büntetőjogi intézmény, tényleg mint az egész államterületre kiható illetékességű országgyűlés jogkörének szabályozása fejlődött ki. Minthogy pedig *ius publicum derogat juri privato*, az állami törvényhozó testület tagjainak államjogi gyakorlaton alapuló felelőtlensége hivatásuk betöltése közben elkövetett szóbeli jogsértéseikért véleményünk szerint kihat a társországok területére, — még az ott érvényes büntetőjogi szabályok ellenére is.

Mindent összefoglalva, azt óhajtjuk, hogy az új magyar államjogi irodalom inkább Daruváry, mint Jellinek könyvének mintájára fejlődjék. Egy tekintetben azonban elismerjük az utóbbi által végzett munka hasznosságát is. Az országgyűlés tagjai jövőre igen csekély fáradtsággal utána nézhetnek minden alkalommal az előző mentelmi esetek történetének s talán majd ezentúl következetesebb lesz a «parlamentari gyakorlat».

Különben Jellinek Arthurnak, e ritka termékenységű írónak, ki könyve hátlapján s előszavában nem kevesebb, mint egyszerre

három készülő nagyszabású munkáját jelenti be, érthető érdeklődéssel várjuk további, remélhetőleg méltányolhatóbb működését.

I.— B.—

Sir John Lubbock. The Pleasures of Life. London 1890. Mc. Millan et Co. Az első kötet 69-edik, a második 30-adik ezer.

E kicsi munkának vagyis inkább fölolvadásoknak szerzőjét elfogadhatjuk olyannak, a ki méltón képviseli az angol társadalom szebb törekvéseit. Archæologus, parlamenti tag, bankár, e mellett philanthrop, a kinek főrésze van az úgynevezett *bank holiday*-k megteremtésében.

Angliában a vasárnapok lehetnek a nyugalomnak, a pihenésnek napjai, de a multság azokban nem talál helyet. A többi napok pedig a munkának vannak szentelve. Multság nélkül az élet egy kissé sívár — így gondolkozott Lubbock, midőn kivitte, hogy öt köznapon át évenként az angol bank csukja be pénztárait, azaz szüneteljen az üzlet a cityben, sőt egész Angliában; ezek a *bank holiday*-k. Fontos újítás, mely már a nemzeti intézmények sorába emelkedett.

A jelen mű egy további lépés az alsó néposztályok ízlésének, törekvéseinek nemesítése felé s hogy Lubbock eltalálta a kellő hangot és formát, azt a gyors egymásutánban megjelenő új kiadások leginkább bizonyíthatják.

Czéljainál fogva nem mehet, mélyre nem bocsátkozhatik tudós bölcselkedésekbe; ez elriasztaná az olvasók azon részét, kik csak mulatságból olvasnak s a kiket a tárgyalás komolysága nem vonz. Érdekes azonban reánk nézve így is, főleg azért, mert érinti azon czéloknak nagy részét, melyekért élni s az élet java részét munkával és küzdelemmel eltölteni, az angol fölfogás szerint, méltó. Ha egy francia írja meg e könyvet, bizonyára tágasabb tért foglaltak volna el benne a nők, a causerie és Brillart Savarin művészete, ha német, bizonyosan rövidebb lett volna a sorozat, de mélyebben hatoltunk volna be a részletekbe. Ha magyar író vállalkoznék hasonló munkára, daczára az élvezetek határtalan tiszteletének, mely fajtánkon uralg, nagyon hamar készen lehetne dolgával. Ha Lubbock művét

áttekintjük, akkor látjuk igazán, mily szegények vagyunk még élvezetekben is. A könyvekről szóló két fejezet bátran hiányozhatnék művéből, nagyon keveset mondhatna az idő megbecsüléséről mint nemzeti erényünkről, a művészetet is csak mint egy csekélyke kis kör életének örömét tüntethetné föl. A munka örömét és boldogságát nálunk kevesen ismerik s ezzel ki van véve kezünkől az előrehaladásnak leghatékonyabb fegyvere. «Mi angolok», mondja Lubbock, «ha valamit elértünk, ezt nem kis mértékben annak köszönhetjük, hogy keményen dolgoztunk, sőt kényszerítettük a természet erőit is, hogy dolgozzanak értünk. A gőz, Emerson szerint, sokban hasonlít hozzánk angolokhoz.»

Nem tekintjük a megengedett élvezetek körét azzal kimerítettnek, mit Lubbock fölkarol, nem is lenne ildomos azt kívánni, hogy mi abban, mit az angol, e sokak szerint melancholiára hajló nép, mely még örömében is komoly — élvezetnek talál, örömet és vágyaink kielégülését leljük föl. De nem ártana, ha meg tudnók érteni, hogy «nincs édesebb hely az édes otthonnál», hogy az erdő és mező szépségei reánk gazdálkodó nemzetre nézve az élvezetek nem szűnő forrását képezhetik, hogy az egészség föltétele minden élvezetnek és hogy a vallás parancsainak, az erkölcsiség követelményeinek figyelembe vétele megadja a léleknek azt a nyugalmat és egyensúlyt, melyet más úton hiába keresünk. Nem árt, ha mélyebbre bocsátja nálunk gyökereit a nemes ambíció, ha megtanuljuk kiaknázni az utazás által nyújtott élvezeteket, ha képesek leszünk élvezeteinket is annyira nemesíteni, hogy azok megszűnnek viselni azon durva vonásokat, a melyek nagy részüket ma még bélyegzik inkább, mint jellemzik. A nemzeteket épen úgy, mint az egyéneket, élvezeteik után is meg lehet ítélni.

—n.

Dr. F. Migerka. Skizze der Entwicklung der Industrie und des Verkehrs in Oesterreich. Bécs, 1888.

A mű szerzője hálás és könnyű föladatra vállalkozott. Összeméri az 1848 előtti Ausztriát a maival és kimutatni igyekszik a haladást, melyet anyagi téren tett.

Ez könnyen sikerül, mert nem nehéz számokat idézni, melyek

a haladás nagyságát szembeötlővé teszik. A 48 előtti Ausztria népei elfeledték, hogy földadat nyílnék nekik az emberiség közös céljainak előmozdítása körül, a tőkeképezés, a vállalkozási szellem alig valami, az önbizalom kivész s az idegen istenítésének ad helyet.

Ezt mondja Migerka, a cs. k. miniszteri tanácsos és Central-gewerbe-Inspector; valóban Ausztria sokat haladt nem csak az anyagi, hanem más téreken is. Az utolsó 40 év alatt fejlett iparos állammá, az apró vállalatok gyárrakká, itt-ott hírnével bíró kiviteli czégekké emelkedtek. Egész sora támadt az új fölviruló iparágaknak s a külkereskedelem gyors és csaknem folytonos emelkedést mutat.

Szénből a vasútak 1848-ban csak 884 millió q., 1886-ban pedig 19369 millió q.-t szállítottak. A nyers vas termelése 1293 ezer q.-val szemben 1886-ban 4853, 133 q.-t tüntet föl, e mellett az ár 640 krról 370 krra szállott le. Az eddig idézett számok az iparnak azon ágait érintvén, melyek a többieknek mintegy rugóját képezik, belőlök az egész iparvilág átalakulását következtethetjük.

Migerka kimutatja ezt a malomiparnál, a sörgyártásnál, melynek fejlődése «minden osztrákot jogos büszkeséggel tölt el» és az iparnak egyéb ágaiban is. Bámulatra talán leginkább méltó a czukorgyarak szaporodása 84-ről 217-re, a földolgozott répáé 1 millió q.-ról 14 millióra.

A haladás a gazdasági élet egyéb terein talán még gyorsabb volt. A réginek nevezett Ausztriában két biztosító társulat működik, összesen 6½ millió forgalommal, 1887-ben pedig az osztrák- és magyar társulatoknál, melyeknek száma 19-re rúg, 645 millió forint volt biztosítva.

A Galicziában fönnállott egyetlen földhitelbank helyébe 19 ilyen intézet lépett, melyeknek záloglevelei 1887 végén 6493 millió frtot értek.

E számban azonban benne vannak a magyar intézetek eredményei is.

A tárgyalt időszak első felében a gazdasági téren az úgynevezett szabadelvű fölfogás uralkodott, mely az állam beavatkozását lehető csekélyre igyekezett redukálni. Ez később gyökeresen módosult.

Főleg angol példák után indulva, teremté meg Ausztria azon gyárfelügyeleti szervezetet, melynek működése még a socialisták-

nál is elismerésre talált s a melynek élén ez idő szerint éppen Mi-gerka áll.

Az újabb törvények gondosan védik a gyermeket, a fiatal munkást, az iparban elfoglalt nőt. Igyekeznek a munkaerőt conser-
válni, a munkás-osztály létét és egészséges fejlődését biztosítani. Az
állam érdekében korlátozzák az egyes önkényét s védik azt, ki arra
reá szorúl. Nemcsak a technikai kérdésekben, hanem ez irányban is
sokat tanulhatunk nyugoti szomszédainktól. p.

DEÁK FERENCZ ERDÉLY UNIÓJÁRÓL.

1865-ben, Schmerling kormányszata utolsó évében, ápril 16-dikán jelent meg a *Pesti Napló*ban Deák Ferencznek emlékeztető husvétii czikke. A hatás, a melyet e cikk az országban és a fejedelemtől keltett, bizonyosság volt reá, hogy mind az uralkodónak, mind a nemzetnek lelke megérett a kibékülésre. Néhány héttel reá Deák Ferencz közzé tette nézeteit a magyar kérdés megoldásának módjáról, jelesen a közös ügyekről. Ő felsége válasza Deák Ferencznek május havában megjelent e programjára az volt, hogy június 6-dikán meglátogatta Magyarország fővárosát, június 8-dikán pedig helyreállította teljes terjedelmében a magyar helytartó-tanácsnak ideiglenesen megszorított hatáskörét, s megszüntette a katonai törvényszékeknek ideiglenes törvényhatóságát. Még ugyanebben a hónapban Mailáth György kineveztetett kancellárnak és Schmerling államminiszter lemondott hivataláról.

A magyar viszonyok rendezésének első föltétele volt az országgyűlés összehívása. Már e kérdésben nagy nehézséget támasztott Bécsben az erdélyi unio ügye. Általánosán tudva van, hogy az 1863-diki nagyszabeni tartománygyűlés, a melyben a magyarok és székelyek nem vettek részt, törvénytelennek és semmisnek nyilvánította a nagyfejedelemségnek Magyarországgal való unióját elrendelő 1848-diki törvényt, az októberi diplomát és a februári patenst törvénybe igtatta, a melyet ő felsége szentesített, s a bécsi birodalmi tanácsba követeket küldött, a kik ott le is tették az esküt Schmerling alkotmányára.

Deák Ferencznek májusi programja, a melyet különben nem ő maga írt, csak inspirált, Erdélyről a következőleg szólott :

«A magyar szabadelvű párt soraiban a jogfolytonosság-
nak nem csak elvi és szóbeli, hanem tetteges elismerését, most
épen úgy, mint előbb, *conditio sine qua non*nak tekintik,
minek következtében 1. egy magyar miniszterium kinevezését
és 2. a magyar országgyűlés kiegészítését elengedhetetlenül
követelik.»

«A mi a második pontot illeti, méltányolják ugyan, hogy
ennek teljesítése nem történhetik kényszer útján és ez út
akkor sem választanak, ha arra reálépni hatalmokban állana.
E szavakkal «a magyar országgyűlés kiegészítése» csak azon
kívánságot értik, hogy a korona szólítsa föl a horvát és az
erdélyi országgyűléseket a magyar országgyűlésen való képvi-
seltetésökre. Ha amaz országgyűlések azt hinnék, hogy a föl-
szólításnak nem tehetnek eleget, mi ezt természetesen élénken
fogjuk sajnálni, de ez országgyűlésünk működését nem akasz-
taná meg. Ha amaz országgyűlések megbizottakat küldenek a
magyar országgyűléssel létrehozandó előzetes egység czeljá-
ból, mi velök tárgyalásokba fogunk bocsátkozni. A magyar
korona integritásának elvét azonban minden körülmények
között biztosítotttnak kell látnunk.»

E nyilatkozat nem csak az erdélyi magyarokat nem elé-
gítette ki, kik nem tartották eléggé határozottnak, hanem
Bécsben azon fölfogás támogatására szolgált ürügyül, hogy
Magyarországon belenyugosznak abba, ha nem is lesz meg az
unio, s hogy ennél fogva a kormánynak Erdélyben majd úgy
lehet intézni a dolgot, hogy az unio ne váljék valósággá. Erdély
különállása teljesen beleillett volna a Schmerling helyébe lépett
gróf Belcredi államminiszternek federalista politikájába. Ez
ügyben szavahihető ember beszélt, hogy maga ő felsége
az erdélyi unio kérdésének fölvetésekor így nyilatkozott: Deák
Ferencznek májusi programjából nem lehet kiolvasni, hogy
annak föltétlen megvalósítását kívánja.

Deák Ferencz ekkor czikk írására határozta el magát az
unio tárgyában, s azt közzé akarta tenni a *Pesti Napló*-ban.
Dolgozatát megküldötte erdélyi barátainak, hogy mielőtt ki-
nyomatja, nézzék meg, nincs-e a történeti fejtegetésekben hiba.
Erdélyben nem találtak rajta változtatni valót és Zeyk Károly
hozta vissza Pestre. Báró Sennyey Pál főtárnokmester, a kiben
az 1861-dik év eseményei megérlelték a meggyőződést, hogy a
nemzet nem fog lelépni a jogfolytonosság ösvényéről, s a ki,

ellentétben conservatív társai legtöbbjével, azt vallotta, hogy Magyarországot csak az 1848-diki törvények elismerésének és tetteges életbeléptetésének árán lehet kielégíteni, ez időtájt mindennapos volt Deák Ferencznel, s így tudomása volt a cikkről is. Sennyey úgy vélekedett, hogy inkább érni czélt, ha a cikket nem teszik közzé, hanem Mailáth György kancellár útján eljuttatják ő felségéhez. Megkérte tehát erre Deák Ferenczet, s egyúttal biztosította róla, hogy hivatalban maradása föltételéül tüzi ki az unio kérdése megoldásának becsületes megkísérlését Erdélyben. Deák Ferencz elfogadta Sennyeynek jó tanácsát.

Kónyi Manó, a ki velünk ez adatokat közli, minden töle telhetőt megtett, hogy a *Deák Ferencz beszéde*inek III. kötete számára megszerezze a szóban levő cikket. Járt érte Sennyey-nél, kerestette Mailáth György hátrahagyott írásai között, volt Bécsben, hogy talán meglesz a kancellária levéltárában, írt több erdélyi ismerőseinek, köztök Zeyk Károlynak, hogy talán van róla valahol másolat — fáradozásainak sikere nem volt. Nem rég látogatóban volt egy előkelő állású ismerősénél, s ez örvendetes meglepetésére két iratot adott neki, a melyeket Deák Ferencztől kapott, s a melyekre csak most akadt reá.

Az egyik azon eddig ismeretlen körjegyzéknek másolata, a melyet Rechberg gróf, Ausztria külügyminisztere, 1861-ben a monarchia külföldi képviselőihez intézett «a napnak nagy eseménye, Deák Ferencz beszéde tárgyában», a mely beszéd «igen élénk benyomást tett Pesten, s tenni fog a külföldön is», a mi Rechberg gróft «arra készítette, hogy megjelölje a szempontokat, a melyekből e nyilatkozatot tekinti», fölhatalmazván a külföldi képviselőket a jegyzéknek «oly módon való fölhasználására, a mint ezt érdekeinkkel a legmegegyezőbbnek ítélik». A nagy terjedelmű jegyzék a többek között szemére veti Deák Ferencznek, hogy hallgatással mellőzi a magyar követelések ellen szóló régibb törvényeket és idéz néhány ilyent. Deák Ferencz ez idézeteket vörös czeruzával aláhúzta és a lap végére sajátkezűleg a következőket írta: «A vörös vonással jelzett idézetek épen nem azt mondják, a mit ez értekezés vagy level azokból ki akar vonni, s nagyon Lustkandel-szerűek».

A másik irat a régóta keresett cikk Erdély uniójáról, s így szól:

* * *

Nehéz időkben, midőn a nyomasztó helyzetnek iszonyú súlya alatt mind az összes állam, mind az egyes polgárok egyaránt szenvednek, a legkisebb reménysugár is, mely a dolgok jobbra fordultát ígéri, nyugtatólag hat, enyhíti a szenvedést, s a kedélyeket csillapítja. Egyiknek kepelődése a kis reménysugárt is óriás nagyságra emeli, s nem méltányolja eléggé a remény és valóság közötti nehézségeket; a másik talán komolyabb, talán csüggettegebb kedélyénél fogva, még folyvást ketkedik, mert eszébe jutnak gyakori csalódásai, de még ez sem tagadhatja, hogy azon kis reménysugár is jól esett keblének

Ily kedélyállapot kétségtelenül alkalmas a keserűség eltávolítására s béküleenyebb hangulat előidézésére. De ha aztán oly események vagy oly valószínűknek látszó hírek jönnek közbe, mik a remény és aggodalom között hányatott kebleket újabban fölzaklatják: a helyzet még nehezebb lesz, s a béküleenyebb hangulatot mélyebb keserűség váltja föl. Mert semmi nem idegeníti el annyira egymástól az embereket, mint a csalódások.

A legközelebb lefolyt néhány hónapnak eseményei nem csekély reményeket költöttek egy jobb jövőre iránt Magyarországon. Némelyek minden ketkedés nélkül, mások ketkedve bár de mégis szívesen fogadták e reményeket. De minél jótékonyabb hatása volt a reményt nyújtó eseményeknek, annál levegősebb és károsabb volna, ha valószínűnek azon hírek, melyek újabban különösen Erdélyt illetőleg fölmerültek s naponként határozottabb alakot kezdenek öltetni.

E hírek szerint az erdélyi románok követelik mindazon jogaik elismerését, melyeket ők az 1863-dik évben ö felségetől s az erdélyi országgyűléstől nyertek; követelik különösen azt, hogy a román nemzet közjogilag is negyedik nemzetnek tekintessék, s e követelés teljesítése nélkül az 1848-diki magyar- és erdélyországi törvényekben kimondott uniót sem akarják érvényesnek tekinteni; sőt a hír arra is kiterjed, hogy a románok e követelését a kormány támogatja s a közelebb tartandó magyar országgyűlésre meghívatik ugyan Erdély is, de csak a végett, hogy itt az unio kérdése s a románok követelései, mint oly föl-tételek, melyektől függ az unio elfogadása, tárgyalassanak, más tárgyakra azonban az erdélyi képviselők részvéte ki ne terjedjen. És így Erdély nem az 1848-diki törvények értelmében, hanem egyedül ad hoc és pedig mint ország lenne meghíva.

Ha e hírek csakugyan valók: tisztában kell lennünk mindenekelőtt az iránt, hogy mi az, mit alkotmányyszerűleg e részben tenni szabad és lehet. Tenni pedig alkotmányyszerűleg csak azt szabad és lehet, mi a törvények világos határozatával nem ellenkezik.

Kifejtem e tárgyról nézeteimet, melyek csak egyéni nézeteik, s úgy szólok a dologhoz, mint egyszerű honpolgár.

Nincs e hazának oly polgára, ki azt merné állítani, hogy a sanctio pragmatika már többé fönn nem áll. Nincs, ki azt hinné, hogy az csak egyoldalú, nem pedig viszonyos és ünneplés szerződés, mely a trónöröklési jognak alapja, melyben e jognak megállapításához a nemzet részéről föltételek köttetnek, mik épen úgy megtartandók, mint a trónöröklés fölötti megállapodás.

A sanctio pragmatika föltételeinek egyike az, hogy a magyar korona országait egymástól elválasztani vagy fölosztani nem lehet. E föltétel mind a fejedelmet, mind a nemzetet egyaránt kötelezi, s a magyar király soha nem akarhatja, hogy a magyar koronának bármely országa ez alkotmányos kapcsolatból elválva, nem Magyarországgal s a magyar korona által, hanem külön vagy teljesen önállólag, vagy az osztrák birodalom tartományainak más csoportozatában tartozzék az összes birodalomhoz. Ezt a fejedelem csak akkor engedheti meg, ha mint absolut fejedelem s a magyar sanctio pragmatikának mellőzésével akar uralkodni.

Nem fogja pedig, úgy hiszszük, senki kétségbe hozni, hogy Erdély a magyar korona országai közé tartozik. A mohácsi vész után Magyarország két részre szakadván, két külön fejedelemségnek hódolt, s ekkor Erdélyország Magyarországnak egy részével Zápolya birtokába jutott. Számos kísérletek tétettek időnkint, fegyverrel és alkudozásokkal is Erdély visszaszerzésére, s mindezen kísérletek a magyar király nevében a magyar korona jogával tétettek, s maga I. Leopold, midőn Erdélyt visszaszerelte, azon királyi levelében, melyet az erdélyieknek 1691-ben kiadott, többek közt azt mondja: *Charissimam hanc Transylvaniae regionem iam a seculis inclyto nostro Hungariae regno assertam.*

De azóta sem hozta senki kétségbe, hogy Erdély a magyar koronához tartozik; azt tehát a magyar koronától elszakasztani a sanctio pragmatika fölforgatása nélkül nem lehet.

Azt fogja talán valaki mondani : hogy Erdélyt nem akarják a magyar koronától elszakasztani csak a szorosabb egyesülést ellenzik, s ha Erdély, mindamellettt hogy a magyar koronához tartozónak tekintetett, századokon keresztül külön állással bírhatott : miért ne lehetne a különállást, a magyar korona jogának sérelme nélkül, jövendőre is föntartani?

Nincs kétség abban, hogy az alkotmányos törvényhozás teljes joggal bír máskép rendelkezni jövendőre a Magyar- és Erdélyország közötti viszonyok fölött; de addig, míg máskép nem rendelkezett: jogérvényes csak az lehet, mit a törvény megállapított.

A sanctio pragmatikának másik föltétele, mely az örökési jognak elfogadásához köttetett, határozottan azt rendeli, hogy az országnak alkotott és alkotandó törvényei mindenkor szorosan megtartassanak. Minthogy pedig Magyarországbán a törvényhozó hatalmat a fejedelem és nemzet csak együtt gyakorolhatják, kétségtelen igazság marad az mindenkor : hogy a már szentesített törvényt egyik fel sem változtathatja meg ön-hatalmával, hanem annak rendelete szorosan megtartandó mindaddig, míg azt a fejedelem és nemzet egyesült akarattal a törvényhozás rendes útján meg nem változtatják. Oly általános elismert közjogi elv ez, melyet kétségbe vonni minden alkotmányos fogalommal ellenkezik.

Ha tehát létezik oly szentesített s mindeddig a törvényhozás rendes útján meg nem változtatott törvény, mely Erdélynek Magyarországgal való egyesülését elhatározta: Erdélynek oly különállása, mely e törvényt ellenkezik, fönn nem maradhat, hanem a törvény szorosan megtartandó mindaddig, míg azt az összes törvényhozás rendes úton újabban meg nem változtatja.

Tekintsünk végig azokon, mik e két ország egyesülésére vonatkoznak; vizsgáljuk meg: létezik-e ily törvény, s jogérvényes-e az alkotmányos értelemben?

Azon időtől fogva, midőn Erdély Zápolyának, mint magyar királynak, birtokába jutott, nemcsak nemzeti fejedelmeinek korában, hanem utóbb is, egész az 1848-dik évig, mind törvényhozási, mind közigazgatási és igazságszolgáltatási tekintetben elválva, külön állott Magyarországtól.

Első Leopold kora óta mind Magyarország, mind Erdély ismételve sürgették e két országnak szorosabb egyesülését.

Számos nehézségek gátolták ezt az újabb korig, míg végre Magyarország-részéről az 1847—8-dik évi V. és VII. törvényczikkek, Erdélyország részéről pedig az 1848-dik évi erdélyi országgyűlésnek I. II. és következő czikkei a teljes egyesülést elhatározták.

Magyarország nem kényszerítette Erdélyt ez egyesülésre. Az említett V. törvényczikknek 5. §-a világosan azt mondja: «Erdély, ha csatlakozni akar» . . . És Erdély csakugyan akart csatlakozni s kimondotta ezt 1848-ban saját országgyűlésén a koronás fejedelem által is szentesített törvényekben.

Nem szükséges fejtegetni, hogy Magyarországnak 1847—1848-diki országgyűlése törvényes országgyűlés volt s kétségtelen joggal bírt a fejedelem megegyezésével a maga részéről ily törvényt alkotni.

A mi pedig az erdélyi országgyűlést illeti, ennek jogosultságáról és a teljes egyesülést elhatározó törvényeinek jogérvényességéről csak azért szólok, mert többször fölhozták már azon ellenvetést, hogy azon törvények alkotásában a románok részt nem vettek.

Alkotmányos országokban mindazon törvények érvényesek s teljes erejűek, a melyek alkotásában mindazon factorok, melyek az alkotmány szerint jogosulva vannak részt venni a törvényhozásban, alkotmányszerűleg közreműködhetnek. Ha ez általában elismert közjogi elv nem állana: minden oly esetben, midőn valamely aristokratikus alkotmány demokratikussá változik át, sőt még oly esetekben is, midőn a census leszállításával a választási jog szélesebbre terjesztetik, minden előbbeni törvényt azonnal és tetteleg érvénytelennek kellene tekinteni, minthogy azokat keskenyebb alapon választott törvényhozó testület alkotta.

1848 előtt mind Magyarországnak, mind Erdélynek alkotmánya aristokratikus volt. Az országgyűlésére tehát csak azokat lehetett és kellett összehívni, kik az aristokratikus alkotmány szerint részesei valának a törvényhozási jognak.

És mit végzett 1848-ban mind Magyarországnak, mind Erdélynek azon aristokratikus országgyűlése, mely akkor egyedül volt alkotmányszerű?

Fölzabadiította a népet, megállapította a jogegyenlőséget, megszüntette az adómentességet, egy szóval az aristokratikus alkotmányt átalakította s teljesen demokratikus alapra fektette. Ugyanazon országgyűlés, mely mindezeket határozta,

megállapította egyszermind mind Magyarország, mind Erdély részéről a két országnak teljes egyesülését.

Ki volt-e zárva az említett erdélyi országgyűlésből valamely oly factor, mely az akkori erdélyi alkotmány szerint jogsulva volt a törvényhozásban részt venni? Tétetett-e különbség az alkotmányos jog gyakorlatában a románok és mások között? A románok részint a megyékben laktak, vagy oly városokban, melyek országgyűlési joggal bírtak, részint a székely vagy szász székekben. A megyékben csak a nemesi osztály bírt szavazati joggal, csak az vehetett részt a választásokban; de a román nemes szintűgy, mint a magyar nemes; a magyar nem-nemes pedig szintűgy ki volt zárva a jog gyakorlatából, mint a román nem-nemes. E részben a nemzetiség nem tett semmi különbséget.*) A városokban, székely és szász székekben szintűgy nem volt az alkotmányos jog gyakorlata nemzetiséghez kötve, hanem más egyéb qualificatiohoz.

A teljes egyesülést elhatározó erdélyi országgyűlés alkotásában tehát részt vehettek és vettek a románok ugyanazon szabályok szerint, mint a többi nemzetiségek.

Nem csak azt lehetne kimutatni, hogy a törvényhozás tagjai között egyetértés volt az unio kimondására nézve, vagy legalább nyílt ellenkezés nem mutatkozott, hanem ki lehetne mutatni azt is, hogy jelentékeny állású s tekintélyes román és szász férfiak határozottan emeltek szót az unio mellett.

Így lön alkotva Erdélyben a teljes egyesülési törvény, melyet ő felsége szentesített s mely jogilag épen oly érvényes, mint Erdélynek egyéb korábbi alaptörvényei, melyeket az 1848—9-diki országgyűléshez hasonló alkotmányosan arisztokratikus országgyűlések alkottak; épen oly érvényes, mint a sanctio pragmatikának elfogadásáról szóló törvények, melyeket szintoly arisztokratikus országgyűlés határozott el; szintoly jogérvényű, mint ugyanazon 1848-diki törvények, melyek Erdélyben is fölszabadították a népet, megszüntették az úrbéri tartozásokat és eltörölték az adómentességet.

Ugyan mit mondana bármely jogtudós, sőt bármely józaneszű ember, ha valamely erdélyi földesúr azt vitatná, hogy

*) A papir szélére Deák Ferencz utólag czeruzával a következőket írta: «Sőt némely megyében, különösen Belső-Szolnok, Hunyad és Fogarasban több volt a román nemes, mint a magyar».

neki joga van az úrbéri tartozásokat ezentúl is behajtatni, adót pedig fizetni nem köteles, mert az 1848-diki törvények, melyek az úrbéri tartozásokat és az adómentességet eltörölték, nem jogérvényesek, minthogy azok alkotásában a románok részt nem vettek. Valószínűleg kinevetnék okoskodását, mely azon fölül, hogy már magában fonák okoskodás, még valótlanságon is alapul, mivel a románoknak, mint említők. az akkori aristokratikus alkotmány szerint kiváltságos osztálya épen oly országgyűlési joggal bírt, mint a magyaroké; a nem kiváltságos osztály pedig se a románok között, se a magyarok között nem volt jogosítva részt venni a törvényhozásban. És így az 1848-diki törvények alkotásában ugyanazon jogalapon vehettek és valósággal vettek is részt az erdélyi románok, mint a magyarok, szászok vagy székelyek. Pedig ugyanazon országgyűlés alkotta a teljes egyesülési törvényt is, s ugyanazon módon hozattak és szentesítették azon országgyűlésnek minden törvényei. Minő józan alapon lehet tehát egyiket érvényesnek, a másikat érvénytelennek állítani?

Valóban meglepő, hogy épen azon országgyűlésnek törvényessége támadtatik meg, mely az igazság és méltányosság elveit követve, a népet fölszabadította, s épen azon népnek nevében történik a megtámadás, mely fölszabadított, történik pedig minden alapos ok nélkül.

Ha mindezekre valaki azt mondaná, hogy a nép fölszabadítását, az adómentesség eltörlesztését s egyéb ilyenmű törvényeket ő felsége, most uralkodó fejedelmünk, is helybenhagyta, s ennél fogva érvényesek, ellenben az egyesülési törvényt az akkor uralkodott fejedelem, V. Ferdinánd ő felsége, szentesítette ugyan, de a most uralkodó fölség azt újabban helyben nem hagyta, tehát az nem jogérvényes, annak csak azt felelőnk: hogy ily okoskodás egyedül a Verwirkungs-theorián alapul, mely a hódítási joggal ugyanazonos. A hódítás pedig adhat talán jogot más idegenek irányában, de nem szolgálhat jogalappul a hódítottak irányában. A hódító joga csak addig terjed, meddig fegyvere ér; s a hódítottak nincsenek a hódító irányában morális kötelezettségei. Ez, úgy hiszszük, általános közjogi igazság, melynek valóságát a történelem is bizonyítja; s meg vagyunk győződve, hogy ő felsége népei irányában a hódításra, mint jogalapra, hivatkozni nem fog.

Ha tehát azon törvények, melyekben mind Magyarország,

mind Erdélyország az egyesülést kimondotta, teljesen alkotmányosak és jogérvényesek: sértetlenül fönn kell azokat tartani mindaddig, míg az alkotmányos törvényhozás rendes útján nem módosíthatnak.

Lássuk tehát: mit állapítottak meg az unióra nézve Magyarországnak és Erdélynek 1848-diki törvényei.

A megállapodásnak egy része a törvényhozásra, más része a közigazgatásra és igazságszolgáltatásra vonatkozik.

A törvényhozásra vonatkozólag kimondotta a magyarországi törvény, hogy Magyarországnak és Erdélynek közös egyesült legyen törvényhozása. Meghatározta: kik legyenek e közös és egyesült országgyűlésen Erdély részéről a főrendi táblának tagjai. Kimondotta, hogy az erdélyi törvényhatóságok népképviselet alapján hány képviselőt küldjenek az egyesült országgyűlésre s ezekből mennyi választassék a megyék, székely és szász székek s vidékek által, mennyi a szabad királyi városok, mennyi a képviselőt gyakorló többi városok részéről?

Erdélynek országgyűlése mindezt határozottan elfogadta s egyedül a számra tett egy kis módosítást, melyet Magyarország nem ellenzett. Fölösztotta továbbá az erdélyi országgyűlés a szavazatokat az egyes törvényhatóságokra, s intézkedett a választásokról és a törvény foganatosításáról.

Az ekképen mindkét részről megállapított törvény, a törvényhozást illetőleg, azonnal végre is hajtattott. A Pesten 1848-ban tartott közös és egyesült magyar- és erdélyországi országgyűlésre népképviselet alapján s a törvényben kitűzött számmal megválasztottak az erdélyi képviselők is. E választásokban szintűgy részt vettek a választóképességgel bíró románok. A megválasztott képviselők, kik között több román képviselő is volt, megjelentek és helyöket elfoglalták.

A közigazgatás és igazságszolgáltatás terén elhatározott a két országgyűlés által, hogy: «Erdélyben a közigazgatás és igazságszolgáltatás folyama és személyzeti szerkezete a közlebbi közös hongyülés általi elrendezésig jelen helyzetében maradjon. Az udvari kancellária functiója ellenben teljesen meg lön szüntetve és azon hatóság, melyet ő felsége, a folyó 1848-dik évi magyarországi III. törvényczikk értelmében, nádor ő föntségére és a magyar miniszteriumra ruházni kegyeskedett, Erdélyre is kiterjesztetett, mind polgári, mind egyházi, mind

kincstári, mind katonai igazgatás tekintetében és általán az igazgatás minden ágazataira nézve.»

Kimondotta továbbá mind Magyarország, mind Erdély, hogy az egyesülés teljes végrehajtására szükséges lépések megtéessenek s e tárgyban kimerítő törvényjavaslatok terjesztessenek a legközelebbi hongyülés elébe, s vezérelvül kimondatott a magyarországi VII. törvényczikk 5. §-ában az is, hogy: «Magyarhon Erdély mindazon törvényeit és szabadságait, melyek a mellett, hogy a teljes egyesülést nem akadályozzák, a nemzeti szabadságnak és jogegyenlőségnek kedvezők: elfogadni s föntartani kész».

Az erdélyi országgyűlés választott is azonnal saját kebeléből egy bizottságot, mely a teljes egygyé alakulás részletei iránt a magyar miniszteriumot fölvilágosítsa, Erdély érdekeinek Magyarországéiba leendő illesztésére közremunkáljon, s a közelebbi közös hongyülés elébe terjesztendő törvényjavaslatokhoz anyagot nyújtson. Elfogadta Erdély is az összes lakosokra kiterjedő jogegyenlőséget nemzet-, nyelv- és valláskülönbség nélkül, örök és változhatatlan elvül ismerte el azt, s minden azzal ellenkező addigi törvényeit eltörlötteknek nyilvánította.

Magyarországnak és Erdélynek e törvényeiben tehát elönn határozva a két országnak közös és egyesült törvényhozása, mely azonnal életbe is lett leptetve. De kimondatott egyszersmind Magyarországnak erre vonatkozó V. törvényczikkében az 5. §. második felében, hogy az erdélyi királyi hivatalosakra s képviselőkre megállapított rendelkezés csak a közelebbi magyar hongyülésre terjed, azon túl az erdélyi érdekek képviseltetésének elrendezése az egyesült törvényhozás föladata leendő.

A közigazgatást illetőleg csak az erdélyi kancelláriára és a felelős magyar miniszteriumra vonatkozólag tétetett intézkedés. A politikai kormányzatnak s igazságszolgáltatásnak minden egyéb ágaira nézve pedig a végelhatározás a közelebbi közös országgyűlésnek tartatott fönn; magában értetődvén, hogy a már véglegesen elfogadott jogegyenlőség elvének addig is életbe kell lépni.

Ezekből áll röviden Magyar- és Erdélyország azon törvényeinek tartalma, melyek által 1848-ban e két ország egyesülése megállapított. E szentesített törvények az alkotmányos törvényhozás útján azóta semmi részben nem módosítottak s

el nem töröltettek: következve ma is jogérvényes törvényeknek tekintendők. Az erdélyi országgyűlés, mely e törvényeket alkotta, azon nyilatkozattal lön berekesztve: hogy ez volt Erdélynek utolsó országgyűlése. S e nyilatkozat egyenes következése volt a törvény azon határozatának, hogy ezentúl Magyarországnak és Erdélynek közös és egyesült legyen országgyűlése. A törvény e rendelete szerint igen természetes, hogy Erdély külön országgyűlést többé nem tarthatott.

Magyarországnak és Erdélynek első közös országgyűlése, mely 1848-ban Pestre hívatott össze, s melynek föladata lett volna az egyesülés kivitelének mindazon részei fölött, melyek mind a magyarországi, mind az erdélyi törvények által e közös és egyesült országgyűléséhez tartozóknak nyilvánítottak, intézkedni: a közbejött szerencsétlen események miatt be nem végezhetette teendőit. A viszontagságok lesodorták az országgyűlést azon térről, melyen megindult. Magyarországnak, Erdélynek és az összes birodalom minden népeinek alkotmánya fölfüggesztetvén: absolut kormányforma lépett helyébe. Az absolutismus, mely általános merev centralisatióra törekedett, nem respectált semmi alkotmányos törvényt, hiszen épen azért volt absolutismus! Azon törvényeket sem respectálta tehát, melyek Magyarországnak és Erdélynek egyesülését megállapították.

Később, 1860-ban, az absolutismus tért kezdett engedni az alkotmányosságoknak. Kiadatott az októberi diploma és a februáriusi patens. Magyarországnak is megígértetett az alkotmányosság visszaállítása, s 1861-ben a magyar országgyűlés összehívatott, de csonkán: mert Erdély, mely az 1848-diki szentesített és e részben tetteleg életbe is lépett törvények szerint kiegészítő része volt a magyar törvényhozásnak, és így alkotmányyszerűleg meghívandó lett volna, épen nem lön meghíva, s így a ki nem egészített országgyűlés nem vala képes törvények alkotásába bocsátkozni; hanem követelte mindenek előtt a törvénytörvények kiegészítést, s kijelentette, hogy az ország alkotmányos önállásának, törvényes függetlenségének föntartását legszentebb kötelességének tartva, semmi octroyált törvényt el nem fogadhat.

Az országgyűlés föloszlattatott és ismét absolut kormányzat alá került az ország. Az absolutismusnak e második korszakában hívatott össze Erdélyben 1863-ban egy országgyűlés, melytől azonban a magyar és székely visszavonult.

Csak absolut rendszer mellett történhetett ez országgyűlésnek összehívása, melynel mind Magyarországnak, mind Erdélynek jogilag szentesített törvényei teljesen ignoráltattak. Legfőbb hatalommal octroyáltatott új választó törvény s octroyált volt maga az országgyűlés is.

Ott, hol alkotmány jogilag még nem létezett, első lépésnek az octroyálás, mely mellett alkotmány adatik azoknak, kik előbb azzal nem bírtak, talán nem helytelen. De hol már jogilag létezett oly alkotmány, mely a nemzet életéből fejlett ki, melyet századokon keresztül fejedelmek királyi esküi és hitlevelei, sőt a legünnepélyesebb államszerződés (sanctio pragmatika) biztosítottak: az octroyálás alkotmányellenes, sőt egyenes negatiója az alkotmánynak.

Az 1863-ban tartott országgyűlés tehát és ennek határozatai se Magyarország, se Erdély részéről nem tekintethetnek alkotmányosaknak. Egyedül a helytelen és káros Verwirkungstheoriának elvéből származhattak azok, azon elvből, mely egész Magyarországnak és Erdélynek ünnepélyesen biztosított alkotmányát végkép meg akarta semmisíteni, hogy Erdély egy részének új alkotmányt octroyáljon.

Most, midőn ő felsége kegyelmesen kijelentette, hogy alkotmányos alapon óhajtja a főforgó kérdések kiegyenlítését, hinnünk kell, hogy a Verwirkungstheoria végképen megszűnt; mert e theoria és az alkotmányosság a legélesebb ellentétben állnak egymással. Alkotmányos alapon építeni és alkotmányellenes szempontból kiindulni lehetetlen.

Ha tehát a Verwirkungstheoria megszűnt, fenn kell állani a jogilag meg nem szűnt s el nem vesztett alkotmánynak. Ugyanazért azt hisszük, hogy azon erdélyi országgyűlésre, mely az 1848-diki törvényektől eltérőleg most közelebb fog összehívadni, Erdély meghívott törvényhatóságai képviselőik által, az egyes meghívottak pedig saját személyökben csak azért fognak megjelenni: hogy kijelentsék ragaszkodásukat azon törvényekhez, melyek alkotmányos úton hozattak, s még eddig alkotmányos úton megváltoztatva nem lévén, most is jogérvényesek; hogy kijelentsék, hogy mindazt, mit a törvényekben vagy megváltoztatni, vagy bővebben kifejteni célszerű volna, egyedül Magyar- és Erdélyországnak az 1848-diki törvények értelmében összehívandó egyesült közös országgyűlésén lehet elvégezni; hisszük, hogy ő felsége is csak azért

hívja össze ez erdélyi országgyűlést, hogy újabban tájékozhasssa magát Erdély népeinek azon kívánataira nézve, melyek az alkotmány sérelme nélkül a törvény szerint egyedül illetékes magyar- és erdélyországi egyesült országgyűlésen tárgyalandók, s a haza közérdekeiben elintézendők lesznek. Hiszszük végre, hogy a közelebbi deczember 10-diki országgyűlésre ő felsége az erdélyieket, mint ez országgyűlés kiegészítő részeit, az 1848-diki törvények értelmében fogja meghívni.

Magok Erdély polgárai is csak ez úton érhetnek czélt. Azok, kik az egyesülést mindenben az 1848-diki törvények szerint kívánják létrehozni, s azok is, kik az egyesülés kivitelének több pontjaira nézve talán eltérő véleményben vannak, egyedül e közös országgyűlésen adhatják elő jogosan és sikerreményével nézeteiket s kívánataikat; csak ott vétethetnek azok tárgyalás és elhatározás alá. Minden egyéb mód sikertelen és alkotmányellenes.

Nézzük át röviden, hogy közjogilag miként áll a kérdés alkotmányos törvényeink szerint?

Az 1848-diki törvények, mind a magyarországiak, mind az erdélyiek, elhatározták, hogy Magyarországnak és Erdélynek közös legyen országgyűlése, s Erdély már a közelebbi országgyűlésre küldje el képviselőit; jövődre pedig az erdélyi érdekek képviseltetésének elrendezése Magyar- és Erdélyország egyesült törvényhozásának föladata leendő.

E törvény 1848-ban tetteg életbe is lépett az által, hogy Erdély azon országgyűlésre csakugyan elküldötte képviselőit. Az erdélyi érdekek képviseltetésének további elrendezése nem történhetett meg 1848-ban, a közbejött szerencsétlen események miatt. Tartatott ugyan 1861-ben országgyűlés, de arra Erdély nem lön meghíva, s így az nem volt a két ország egyesült országgyűlése, s nem lévén alkotmányosan kiegészítve, törvényeket nem is alkothatott, és így a közelebb összehívandó egyesült országgyűlésnek kell e föladatot teljesíteni.

Az 1848-diki törvények világos rendelete szerint tehát Erdélynek képviselői oly kiegészítő részét teszik a magyar országgyűlésnek, hogy azoknak a törvényben kiszabott módon leendő meghívása nélkül a magyar országgyűlést kiegészítettnek tekinteni nem lehet. A ki nem egészített országgyűlés pedig se az egyesülés kérdésében, se más tárgyakban nem intézkedhetik; mert a mint az 1861-diki fölíratokban is

kifejeztetett: magát alkotmányosan határozatképesnek nem tekintheti.

A közigazgatás terén az 1848-diki törvényekben csak az egykori erdélyi kancelláriára és a felelős miniszteriumra vonatkozólag tettek végleges intézkedések. Minden egyéb tárgy elrendezése ugyanazon egyesült országgyűlésre bízott.

De ha az országgyűlés ki nem lesz egészítve: mindezekben semmi nem történhetik.

Minden tekintetben szükséges tehát, hogy a magyar országgyűlés teljesen ki legyen egészítve, mi csak úgy történhetik, ha Erdélynek képviselői szorosan az 1848-diki törvények értelmében hivatnak meg. Meg nem híni azokat, vagy octroyálás mellett a törvénytől eltérő módon híni meg: annyi volna, mint a kitűzött célnak elérését már a kiinduláskor lehetetlenné tenni.

Lehetnek az említett 1863-diki erdélyi országgyűlésnek törvényei között olyanok, mik a kedélyek megnyugtatótását, az ország kára s a közérdekek sérelme nélkül, eszközölhetik; az ily törvényeket czélszerű lesz minden tekintetben jogervényes, alkotmányos törvényekké tenni. Ez pedig csak úgy történhetik, ha alkotmányos úton, a törvény értelmében kiegészített országgyűlésen állapíttatnak meg.

De nincs is okuk Erdély polgárainak félni ez egyedül alkotmányos útnak követésétől, hiszen az egyesülésről szóló VII. törvényczikk 5. §-a világosan azt mondja, hogy: «Magyarhon Erdély mindazon külön törvényeit és szabadságait, melyek a mellett, hogy a teljes egyesülést nem akadályozzák, a nemzeti szabadságnak és jogegyenlőségnek kedvezők: elfogadni s föntartani kész».

A mi ekképen szorosan alkotmányos úton megállapíttatnak: az mindenestre biztosabban számíthat állandóságra, mint az octroyált jogok és engedmények.

Oly alkotmányos országban, melynek alkotmánya nem ajándék volt, hanem a nemzet életéből fejlett ki, századokon keresztül szilárdult meg, sőt ünnepélyes szerződéssel is biztosított: az államnak legerősebb támasza az állam polgárainak azon erős hite, hogy az alkotmányt a főbb hatalomnak parancsoló szava egyoldalúlag meg nem változtatja, s ha módosítások szükségesek, azok csak a két fél egyetértésével hozhatnának létre. Egyoldalú változtatások állandóságában nem

bízik a nép; mert azt hiszi, hogy más körülmények között a hatalom ismét megváltoztathatja egyoldalúlag tett módosításait. Octroyált alkotmányoknál állandóságukhoz csak akkor lehet bizalommal a nép, ha az új alkotmány nem a nemzet akaratának ellenére — hatalom szavával eltörölt régi alkotmány romjain — emeltetett föl. Ellenkező esetben aggódni fognak a polgárok, hogy a mint egyoldalúlag eltöröltetett a régi, úgy az új alkotmány is egyoldalú változtatások gyakori lehetőségének lesz kitéve.

Van és lesz is mindenkor a törvényhozásnak joga valamely törvényt alkotmányos úton eltörölni, módosítani, vagy annak helyébe újat alkotni. De senkinek nincs joga: alkotmányos országban azon elvet elismerni, hogy az alkotmányos úton hozott és szentesített törvényt — a törvényhozás rendes útjának mellőzésével — egyoldalúlag szabad változtatni vagy eltörölni; mert ha ez szabad volna, nem nyújtanának a törvények biztosságot, s az egész alkotmányos élet nem volna egyéb csalódásnál. Midőn valamely törvény alkotása fölött folynak a tanácskozások, a törvényhozó testnek bármely jogosult tagja előadhatja nézeteit, föltételekhez kötbeti szavazatát; de ha már a törvény a törvényhozás alkotmányos factorainak közreműködésével megalkottatott: elfogadásához föltételeket kötni nem lehet.

Az erdélyi románok ugyanazon Erdélynek polgárai, mely az említett 1848-diki törvényeket alkotta; ugyanazon törvényhozó hatalom alatt állottak ők is. Mi jögalapon köthetnének tehát most föltételeket azon törvények elismeréséhez, melyeknek alkotásában ők is részt vettek? Nem sokkal egyszerűbb, jogosabb-e, ha követeléseiket azon törvényhozó testület elébe terjesztik, mely mindaddig, míg az 1848-diki törvények alkotmányos úton meg nem változnak, egyedül van jogosítva határozni az egyesülés kérdései fölött, s melynek népképvisélet alapján ők is tagjai lehetnek.

Azt sem tartanám törvényesnek, hogy Erdély egyedül és kizárólag az egyesülés tárgyalására küldjön képviselőket.

Az 1848-diki törvények nem csak az egyesülés kérdéseire szorítják az erdélyi képviselők részvétét, hanem megszorítás nélkül szólanak Magyarország és Erdély egyesült országgyűléséről: a törvényt pedig félig megtartani, félig mellőzni, annyi mint azt egyenesen megszegni.

Egy szóval, ha Erdély vagy éppen nem, vagy nem szorosán az 1848-diki törvények értelmében hivatik meg: az országgyűlés, mint ki nem egészített testület, minden törvényhozási működésében meg lesz gátolva.

Áttérek most a románoknak azon kívánatára, hogy mivel őket már ő felsége és az 1863-diki erdélyi országgyűlés közjogilag is negyedik nemzetnek nyilvánította: ismertessenek el jövőre ünnepélyesen Erdélyország negyedik nemzetének.

Erdélyország közjogának századok óta egy alapeszméje volt, melyhez hasonló Magyarország közjogában teljesen ismeretlen, s ez azon eszme; hogy Erdélyben az államot egymástól elkülönözött territoriummal s külön politikai állással bíró három nemzetnek, a magyarnak, székelynek és szásznak uniója képezi.

Nem kívánok visszamenni azon régi korra, midőn még a XV. században Zsigmond alatt a magyar, szász és székely nemzet egymással szövetkeztek. E szövetkezés, úgy hiszem, inkább védelmi volt, mint közjogi, s főkép Zsigmond gyöngé és zilált kormányának lehetett következése.

De miután Erdély a mohácsi vész következtében Magyarországtól tetteleg elszakadt: mind nemzeti fejedelmeinek korában, mind azután is az újabb korig főnnállott s közjogilag lényegesnek tekintett a három nemzet uniója (unio trium nationum). Az erdélyi törvények, különösen az Approbaták III. részének első czikke, világosan említik ez uniót az 1613., 1630. és 1649-dik évi erdélyi törvényekre (conditio) hivatkozva, s megállapították az esküformát is, melyet az ország lakosainak az unióra le kellett tenni.

Miután Erdély ismét visszakerült a magyar király uralma alá, s I. Leopold Erdély jogainak biztosítására az úgynevezett Leopoldinum diplomát 1691-ben véglegesen kiadta, az «unio trium nationum» eszméje, mint az erdélyi közjog alapja, továbbra is föntartatott. Ugyanis e diploma 1692-ben a szebeni országgyűlésen be is czikkelyezettvén, az e tárgyban alkotott törvények czíme a következő: *Articuli Dominorum regnicolarum trium nationum regni Transylvaniae et partium Hungariae eidem annexarum*. A törvényczikkeben az erdélyi rendek mindenütt Erdélyország három natióból álló statusainak nevezetnek. A kormányzó megesküszik, hogy az uniót minden czikkelyeiben megtartja. Erdélyország vitézlő rendeinek főgenera-

lisa világosan azt mondja esküjében, hogy ő nemes Erdélyország három nemzetből álló statusainak választásából nyerte hivatalt. Az erdélyi kancellárnak országgyűlésileg adott utasításban, vagyis, mint a törvényben neveztetik, condiciókban többek között az határozatott, hogy: «az országot concernáló expeditiók a natiók három pecsétjével a közönséges gyűlésben pecsételtessenek meg». S e rendelet később is mindig fön-tartatott.

Még több adatot lehetne fölhozni, de hiszen ezekből is világos, mit amúgy is minden erdélyi tud, hogy a három nemzet uniója mint alapeszme vonult keresztül Erdély közjogán: s az újabb időkig Erdélyország törvénye szerint azon országos főbb hivatalokra, melyeknek betöltése csak az országgyűlés kijelölése következtében történhetett, mind a három nemzetből egyenlő számmal kellett az országgyűlésnek alkalmasot egyéneket kijelölni.

Erdélyországban tehát a három nemzet egy államtestben egyesült ugyan, de mint politikailag is külön nemzet volt mindenik az államtestnek tagja. Mindenik nemzet elkülönözött territoriummal bírt, mindeniknek volt saját belrendezése, némely külön jogai s több vagy kevesebb statutarius hatalma.

E három nemzet szoros értelemben nem a nemzetiségek különfélesége szerint alakult. A magyar nemzet territoriumának tekintettek a megyék s némely városok. A székelyek territoriuma volt a székelyföld, a szászoké a szászföld, vagyis, mint neveztetett, fundus regius. A magyar territoriumon román volt a nép többsége, de laktak ott szászok is, s laktak kétségtelenül oly székelyek is, kik a székely territoriumról oda lejöttek. A szász földön igen sok a román, van ott magyar is, székely is; de mindenik, bármely nemzetiséghez tartozott legyen, azon nemzet tagjának tekintetett, melynek territoriumán lakott.

Csak a román nemzetiségnek, mely pedig számra nézve az ország lakosainak többségét teszi, nem volt közjogilag külön territoriuma, s az unióban nem tekintetett külön politikai nemzetnek, hanem egyénileg, politikai tekintetben, a három nemzet közül azon nemzethez számítottott, melynek territoriumán lakott. Ennélfogva tehát nem volt kikötve a törvényben, hogy a főbb hivatalokra román is jelöltessék ki; de azon körülmény, hogy valaki nemzetiségére román volt, senkit a kijelölésből ki

nem zárhatott, csakhogy nem úgy mint román, hanem mint a magyar, székely vagy szász nemzet tagja jött a kijelölésbe.

És ez volt az, mit a románok igazság és méltányosság tekintetéből sérelmesnek, sőt lealázónak tartottak.

Magyarország ellenben nem külön álló, külön territoriummal s külön politikai jogokkal bíró egyes nemzetek szövetekezésén alapúl; a magyar közjog ez eszmét nem ismeri.

Vannak itt is többféle nemzetiségek, azoknak lehetnek, sőt vannak is nemzetiségi jogos igényeik: de nincs elkülönített politikai állásuk, nincs kikerekített külön territoriumjok, nincsenek oly jogaik, melyek őket egyenesen és egyedül, mint politikailag külön nemzetet illelnék. Itt minden föld Magyarország földje, minden lakos Magyarország polgára, s nemzetiségénél fogva senki nincs gátolva polgári jogainak élvezetében. S valamint e fogalomban «Magyarország» az ország területének minden része benfoglaltatik, bármily nemzetiségű honpolgárok lakják is azt, úgy e fogalom «magyar nemzet» nemcsak a magyar ajkúakra van szorítva, hanem az ország minden más ajkú lakosaira egyaránt kiterjed; s valamint a haza érdekében van és minden polgárnak kötelessége jövőre is föntartani e történelmi s közjogi alkotmányos alapon nyugvó politikai egységet, mely nélkül az ország rövid idő alatt szétfoszlanék: úgy másrésről Magyarország azon polgárainak, a politikai értelemben vett magyar nemzet azon tagjainak, kik nem a magyar nemzetiséghez tartoznak, minden valóságos nemzetiségi jogos igényeiket igazság és méltányosság szerint figyelembe venni, s az ország közérdekének kockáztatása nélkül teljesíteni kötelességünk.

Tekintve már a románok föntemlített kívánatát, következők az eshetőségek, melyeknek különfélesége szerint különféle szempontból kell kiindulni.

Vagy létrejön Magyarország és Erdély teljes egyesülése azon alapokon és azon terjedelemben, mint azt az 1848-diki törvények kijelölték s az egyesülés, mint említettük, mindenben teljes és tökéletes lesz. Ez esetben azon fogalomnak, hogy a románok politikai negyedik nemzetnek ismertessenek el, nincs valóságos politikai értelme; mert akkor, valamint Magyarorszában nincsenek, úgy Erdélyben sem lesznek külön politikai nemzetek, hanem valamennyien egy hazának leszünk mindenben hasonjogú polgárai, egy politikai nemzetnek tagjai. Ha

tehát nem lesz politikailag különálló három nemzet: mi értelme volna annak, hogy a románok negyedik nemzetnek ismertessenek el?

Vagy megtörténik ugyan az egyesülés, de az egyesült országgyűlés jönnek látja az 1847—48-dik évi VII. törvényczikk 5. §-ának értelmében Erdélyre nézve a magyarországiaktól eltérő némely külön törvényeket meghagyni vagy alkotni. Akkor két eset fordulhat elő.

Egyik eset az lehetne: hogy az Erdély részére meghagyott külön törvények sem foglalnék magokban Erdély régi közjogának azon alapeszméjét, mely szerint ott az állam három külön politikai nemzet egyesüléséből áll, hanem a három nemzet politikai uniója megszűntnek tekintetnék. Ekkor Erdélyben szintén nem lévén három külön politikai nemzet, fölösleges volna egy negyedik külön nemzetet fölláztatni; mert egyik nemzetnek sem lévén mint politikai nemzetnek külön jogai: a román nemzet sem igényelhetne ily jogokat. Az ő tisztán nemzetiségi jogos igényei pedig szintűgy méltánylandók lesznek, mint más nemzetiségekéi.

A másik eset az lehetne: hogy az egyesülés mellett is föntartatnék Erdélyben a három nemzet politikai fogalma s azoknak némely külön politikai jogok adatnának vagy hagyatnának meg. Ez esetben, már tekintve a helyzetet is, méltányosnak és igazságosnak hiszem, hogy Erdélyben a román épen úgy nemzetnek tekintessék, mint a többi.

Egyszóval, bármikép dől is el Magyarország és Erdély egyesülésének részletes kivitele: a teljes, tökéletes egyenjogúság az, mit a románoktól sem lehet megtagadni s minél többet ők sem kívánhatnak.

De mindezek fölött határozni csak az 1848-diki törvények szerint összehívandó közös és egyesült magyar- és erdélyországi gyűlés van alkotmányosan jogosítva; s a közelebb tartandó erdélyi országgyűlésen csak annyit lehet, de annyit kell is a románok megnyugtatóására nyilvánítani: hogy azon esetben, ha Erdélyben jöendőre is föntartatik a három külön politikai nemzetnek eddigi politikai fogalma, bármi külön jogokkal, a román is el fog ismertetni negyedik nemzetnek. Ellenben, ha a többi három nemzet közjogi értelemben megszűnik külön politikai nemzet lenni: akkor, nem lévén a negyedik nemzet fölláztatásának sem szüksége, sem valóságos értelme, az elisme-

rés fölösleges, hanem a románok is szintügy részesei lesznek a teljes jogegyenlőségnek, mint mások.

Magyarország 1848-ban elhatározta s Erdély az I. törvényczikkben ünnepélyesen elfogadta minden lakosok jogegyenlőségét, nemzet-, nyelv- és valláskülönbség nélkül, mint örök és változhatatlan elvet, s az ezzel ellenkező eddigi törvényeket eltöröltéknek nyilvánította. Eltöröltetett tehát azon törvény is, mely a magyar, székely és szász nemzetnek több jogot adott, mint a román nemzetnek, s ettől visszalépni többé nem lehet. A vallást illetőleg nem csak ez említett törvényekben, hanem a IX. törvényczikkben is határozottan kimondotta az 1848-diki erdélyi országgyűlés, hogy «minden törvényesen bevett vallásfelekezetek, melyek közé a nem egyesült görög szertartásúak is értetnek, teljes és tökéletes jogegyenlőséggel bírnak, mind vallásgyakorlási, mind politikai igények tekintetében».

Nyelvbeli és nemzetiségi követeléseik a románoknak szintügy tárgyai lesznek a közös országgyűlésnek, mint egyéb nemzetiségek igényei, s az országgyűlés méltányolni fogja mindazt, mit e részben igazságosnak s az ország közérdekeivel összeegyeztethetőnek találанд. Vallás-, iskolai s nevelési ügyekről, e részbeli autonomiájuknak sérelme nélkül, gondoskodni hasonlóul a közös országgyűlésnek leendő föladata.

Mindezek fölött intézkedni a közelebb összehívandó erdélyi országgyűlésnek joga nincs. De van igenis joga erre az összehívandó egyesült országgyűlésnek, s e jogot a haza érdekében gyakorolni kötelessége is. Megnyugodhatnak ebben az erdélyi románok, ha céljok messzebb nem vág, mit rólok föl nem teszek.

Közli

KÓNYI MANÓ.

A HADI TENGERÉSZETRŐL.

Történelmi vázlat.

Második és utolsó közlemény.*)

II.

Végre azonban mégis fölmerült oly ok, mely alkalmat adott alapos változtatásra s azzal együtt a tengeri hadviselésben új korszakot teremtett. Többszörös körülmények odahatottak, hogy a tengerészet teljesen átalakulván, a tengeri háború számára tág föladatak merüljenek föl s annak oly önállást kölcsönözzenek, melynek voltaképen eddigelé teljes mértékben sohasem örvendett.

Mindenekelőtt a löfegyverek föltalálása járt a legfontosabb következményekkel. Már a XIV. században érezhető volt ez újítás hatása, a XV-ben pedig irányadóvá lett. A lőszeközök ugyan — tudvalevőleg még hosszú időn át nehézkesek, esetlenek voltak és kezelésök épen oly bonyolódott volt, mint a a mennyire hatásuk mindenféle eshetőségektől függő. Mind a mellett ezzel egy nagy és új elv lépett életbe, a melynek minden másnak lassanként alá kellett magát rendelnie. Ez elv pedig azon lehetőségben rejlett, mely most meg volt adva arra, hogy az ellenséges hajókat távolról lehetett megtámadni, azokat megsemmisíteni, vagy legalább harczképtelenné tenni. Csakis ez által vált voltaképen a hajó, mint ilyen, harczy egységgé, harczoló alanynyá. Most az első, a legfőbb erőfeszítés az ellenséges hajó ellen irányult és csak másodsorban őrségének legyőzésére.

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 169. számában.

Még egy további körülmény is érvényesült az előbbiből folyólag. Minthogy fő fegyverül ágyúkat alkalmaztak a fődélzeten, annál fogva a hajó egész berendezését és szerkezetét az ágyúk használhatóságához kellett alkalmazni. Ez nemcsak a hajó erősebb constructiójára vonatkozólag érvényesült, — már a különben az egész hajó szerkezetére bekövetkező vészes visszahatás miatt is — hanem mert el kellett útból távolítani mindent, a mi az ágyúk szabad kezelését és elhelyezését akadályozta volna. Már pedig lényeges akadályt képeztek az evezők, nemcsak azért, mivel általok sok hely ment veszendőbe, hanem azért is, mivel a tüzelés hatása romlást hozó volt az evezőlapátokra és kezelőikre, továbbá, mert magát a hajót is nagy mértékben veszélyeztették. Szükséges volt tehát a mozgató erő megváltoztatására gondolni, és bizonyára annak tulajdonítandó, hogy a hadi hajókon nagyobb figyelmet kezdtek fordítani a vitorlák használatára. Következésképp a legénység számát is csökkenteni s a hajóoldaloknak az ágyúk elhelyezhetőjére jobb alakot lehetett adni. Azonkívül több helyet nyertek az ágyúk és egy eddigelé ismeretlen tényező, tudniillik a löszerek számára és végre csak ez úton juthattak azon további kikerülhetetlen változtatáshoz, a mely taktikai tekintetben a löfegyverek használata következtében szükségessé vált. A hajó orozata és fara tudniillik nem nyújtott elegendő tért a hajónak ágyúkkal való fölfegyverzésére, tehát az oldalrészeket is erre kellett fölhasználni. Minthogy pedig az oldalrészi ütegekkel sokkal nagyobb hatást lehetett elérni, ebből természetszerűleg következett, hogy a csatában a legerősebb üteg-fölállítást, tudniillik az oldalrészt, fordítsák az ellenség felé, hogy már távolról lehessen őt leküzdeni. Ily legnagyobb hatásúvá lett az oldalütegek tüze (die Breitseite), különösen midőn az ágyúréseknek a hajó oldalában való berendezése által megtaláltatott az eszköz arra, hogy nemcsak az ágyúkat jobban lehetett elrendezni, hanem az alsóbb fődélzeteken is ütegeket fölállítani. A harcban való fölállás ennél fogva lényegesen megváltozott.

De nemcsak a löfegyverek fölállásának volt oly nagy a befolyása, hanem további sorban a tengeren túli országok oly nagy mértékben történt fölfedezésének a XV. század végén. Csak most vált az oceáni hajózásnak ápolása és kifejlesztése mellőzhetetlen szükséggé; csak most lehetett végleg szakítani a parthajózással s az attól elválaszthatatlan sajátságosságokkal.

A hajózás tudománya s a tengerészet általában most nagy arányokat nyert és a vitorlának, mint mozgató erőnek, túlsúlya csak most lépett érvénybe. Azonkívül a szükségesség kényszere alatt az alattság (Takelage) is ép úgy fejlődésnek indult, mint a hajók építése az oceáni követelményeknek megfelelően.

Hogy a hadi hajók, a melyeket már különben is még egyéb körülmények is vezettek a vitorlának túlnyomó használatára, készségesen magokévá tették mindazon jobbitásokat, a melyeket a gyorsan előre törekvő tengerentúli hajózás eredményezett, az magától érthető dolog. A fölfedezésekből folyólag ugyanis nagy föladatok háromtak a hadi tengerészetre. A távolban szerzett új birtokokat, valamint az azokkal való forgalmat meg is kellett védeni. Az anyaország kereskedelmi érdekei szorosan kapcsolatosak voltak a gyarmatok birtokával, másrésről azonban útjába estek más, szintén az oceánon túl föllépő nemzetek érdekeinek. Így keletkeztek egészen új csoportosulások, hatalmi állás és állami érdekek tekintetében. De ezeknél valamennyien a tengerre voltak utalva. Biztos összeköttetés nélkül a tengeren az egész gyarmati birtok nélkülözte lételének legelengedhetetlenebbszálait. A tengerészeti tevékenység mindenütt fölpezsdült, nemcsak a kereskedelmi hajózás teren, hanem a hadi flották körében is, a melyek most, alkalmaztatásuk állandó szükségése következtében, szintén állandó jelleget öltöttek és minden államban, mely gyarmatokat szerzett volt, vagy legalább tengerpartokat bírt, állandó intézménynyé alakultak. Természetes, hogy ez által a hadi tengerészetnél több rendszeresség, a gyakorlatok jó iskolája, tapasztalás s egyúttal a szolgálatban átöröklő hagyomány fejlődhetett ki; röviden szólva, a hadi tengerészetnek eddigi túlnyomó függése megszűnt, és önmagában álló szervezetté lett.

De ez el sem volt hárítható többé, mert az újvilág fölfedezése a kikerülhetetlen összeütközések végtelen láncolatát vonta maga után. E viszálykodásokban a hadi rajok lényeges tényezőkké vettek részt. Így jutottak el a nagy tengeri háborúk korszakába, melyek különösen a XVII. és XVIII. századot töltötték be és a melyekben a tengeri hadviselés rendkívüli kifejlődést ért el. Franciaország, Anglia, Hollandia, Spanyolország és Portugália, a tengerentúli kereskedelem és birtokok minden kérdésében nagy mértékben voltak érdekelve, és már azon további körülmény is, hogy Portugália kivételével, a ne-

vezett többi állam az európai bonyodalmakban többnyire különböző párton álltak, magával hozta, hogy oly háborúk is, a melyeknek kitérésére különleges európai kérdések szolgáltattak okot, azonnal átsaptak a tengerekre és a gyarmatokra, már csak azért is, mivel rendelkeztek tengeri hadi eszközökkel és alkalmazásukkal érzékeny veszteségeket voltak képesek okozni az ellenfélnek. Mert, nemkülönben mint az ó-korban, változatlanul állott egészen a legújabb korig azon tétel, hogy a tengeren minden meg van engedve az ellenfélnek. A forgalom teljesen védtelen maradt, ha az illető hajó nem volt képes magát megvédeni, vagy ha az állam, melyhez a kereskedelmi hajó tartozott, nem gondoskodott alattvalói biztosságáról.

Ez elvet könyörtelenül alkalmazták és az kölcsönzött a tengeri háborúknak minden időben oly kemény, irgalom nélküli jelleget. De lényegesen hozzájárult ahhoz is, hogy a háborús eseményeknek oly sokoldalú alakot adjon, minthogy az ellenség tengeri hatalmának sajátképeni leküzdése mellett, a békés forgalomra való vadászat nagy szerepet játszott, azonkívül pedig a mondott elv nemzetközi elismerése által még egy másik intézmény is érvényre jutott, tudniillik a kalózz jog, mely sok esetben garázdálkodássá fajult el.

Ez intézmény első sorban azon általános szokásból vette származását, hogy háború céljából fegyveres erőt toboroztak, a mikor azon vezérek, a kik saját nevökre és költségökre csapatokat szerveztek, bizonyos jogokat kaptak és nem kis mértékben tartottak számot zsákmányra és egyéb előnyökre. E szokást átvitték a tengerre is, hogy költség nélkül harczósokra szert telessenek. A ki egy hadilag fölszerelt hajót előállított, kalóz-levelet kapott és hajójával küzdhetett az ellenség ellen, sokszor saját szakállára s a nélkül, hogy a sajátképeni hajórajhoz lett volna köteles csatlakozni, és a zsákmányból — jelen esetben az ellenségtől elfogott hajókból — legfeljebb csekély hányadrészt volt köteles átadni azon hadúrnak, a kitől a pátenz-levelet kapta vala. E kalózhajók tehát főleg a kis háborúra és az annyira sujtó zsákmányvadászatra voltak szánva. Való ugyan, hogy a kalózzintézmény ügyes és vakmerő tengerészeket nevelt, a kik nem egyszer útát találtak az állandó hadi tengerészetbe és hogy a kis háborút, a czirkálást, nagy mértékben kiképezte, ámde annak köpenye alatt és a kellő ellenőrzés gyakori hiánya következtében, valódi tengeri rablássá fajult el,

és határtalan elvadulást idézett elő. De épen a kalóz-intézmény az, a mely leginkább okot szolgáltatott arra, hogy mindinkább azon meggyőződésre jussanak, miszerint a tengeri hadi jog állandó módon szabályozandó lenne, a mely törekvés azonban teljes czélt mai napig sem ért.

Mindazon, itt főbb pontjaiban taglalt, mozzanatok csak lassanként, lépésről-lépésre fejlődtek ki. Hosszú idő telt le, míg az átmenet a hadügy azon állapotából, a mint azt az ó-kor ismerte s a középkor csak tovább vitte, az új alakulatokra megtörtént. Az új korszak is legteljesebb kifejlődését csak több század folyamában találta meg, csak hogy azon perczben, a midőn legmagasabb pontját elérte, már új tünetények kezdeti előtt állott, a melyek újlagos keresztülható változásokat s azzal a tengeri hadügynek egy újabb, a harmadik korszakát, vonták magok után.

* * *

A második korszakban, melynek sajátosságait a fentebbiekben ismertettük, a tengeren való hatalmi viszonyok egészen új alakot nyertek. Mindenekelőtt Anglia lép mindinkább előtérbe. Az ezen állam és Franciaország közötti hosszadalmas háborúkban, melyek a XIV. és XV. századot betöltötték és a XVI-ban megújultak, fölismerték a hadi flotta szükségességét és nagyobb figyelmet fordítottak a tengerészetre. A XVI. században Anglia kereskedelme nagyobb kiterjedést nyert, tengerentúli gyarmatokat szerzett, a mi a kereskedelmi tevékenységet nagy mértékben előmozdította. E szigetország uralkodói a XVII. században, fölfogva a tengeri fekvés fontosságát, azt nagy erélyességgel tovább fejlesztették. Fölismerték, hogy Anglia jelentősége és befolyása első sorban azon állástól függ, a melyet a tengeren el tud foglalni, és féltékeny szemmel törekedtek ez állást meg is óvni.

Különben volt is oka Angliának a féltékenykedésre. Mindenekelőtt Spanyolország Amerikában vetette meg lábát, ott röptében nagy és gazdag tartományokra tett szert és következőleg világ-állása lényegesen függött azon jövedelmektől, a melyeket onnan húzott. Spanyolország híres ezüst hajórajai hosszú időn át nagy szerepet játszottak. Az ily Spanyolország törekvésének tehát arra kellett irányulnia, hogy a tenger fölötti uralmat biztosítsa magának, mert különben veszélyben forogtak

segédforrásai. Ehhez járult még azon körülmény, hogy a spanyol monarchia a katolikus érdekek mellett lépett föl, míg Anglia a protestantizmus táborában vitte a vezető szerepet, már pedig a XVI. és XVII. században épen ez ellentétek voltak főleg irányadók.

Különös helyzetbe jutott Hollandia, azon percztől fogva, hogy függetlenségét kivívta. Egy részről természetes ellentétben állott egykori urával, a spanyol koronával, más részről pedig érdekei sok tekintetben összeütköztek Angliáéval, mert Hollandia is, mely régi idők óta tengeri kereskedelmet űző ország volt, nagy birtokokat szerzett különösen Indiában, és a legelső tengeri államok egyikévé emelkedett föl.

E két hatalom közt feküdt Franciaország, mely épen a reformatio korszakában erőteljes állammá tömörült és kifelé is érvényesítette magát.

Délen mindenekelőtt a velenceiek tartották fenn tengeri állásukat, míg Genua háttérbe szorult, Pisa pedig egészen letűnt.

Más részről, mint új elem, a törökök léptek előtérbe. E harczias nép csakhamar halomra döntötte a vénhedt byzanti birodalmat és a Közép-tenger mellékein új birodalmat alapított. A hódítás elvére alapított törekvései e birodalomnak, azt minden szomszéd állammal ellentétbe hozták. És habár a törököknek soha sem volt különös képességek a tengerészetre, mégis azonnal fölismerték a tengeri hatalom szükségességét és értettek hozzá, hogy a meghódított nemzetek alkalmas elemeit arra fölhasználják. Az ozmán flották nagy erővel léptek föl és különösen fenyegették a velenceiek nagy kiterjedésű birtokait a Közép-tengerben.

Egy másik veszély fenyegetett Afrika éjszaki partjairól. Ott az úgynevezett barbareszk-államok alakultak meg, melyek azon elvnek hódoltak, hogy a tengeren az egyedüli jog az erősebbé. Rendszeresen tengeri rablást űztek és hajóik valóságos csapást képeztek a forgalomra néve. Ez nemesak folytonos örködésre kényszerítette a hatalmakat, hanem nagyobb vállalkozásra is a garázdálkodók leverésére.

Végre a keleti-tengeren a skandináv-birodalmak még folyton versengettek egymással, miközben volt antagonistáik, a Hansa városok, mindinkább hanyatlásnak indultak.

Így mindenütt úgy állottak a dolgok, hogy azokból folyó-

lag, a XV. századtól fogva, a XVIII. század végéig terjedő korszak igen gazdag volt tengeri háborúkban, úgy nagyokban, mint kicsinyekben, a mely körülmény nagyon kedvezett a tengeri hadügy folytonos fejlődésének. E haladás mutatkozott úgy a hadi hajók alakjában, mint azok fölfegyverzésében, a taktikában, és végre a hadi flották szervezetében.

A vitorla, mint egyedüli mozgató-erő, a melyet most már a csatában is használtak; a hajók fölhasználása oceáni útakra; a gyorsaság növelésére irányuló törekvés, és végre az ágyúknak alkalmazása: mind egyformán befolyásolták a hajó típusát. Lassanként eltűnnek az otromba formák a magas előbástyával (Vorkastell), a vonalak nyulánkabbak, tetszetősebbek lettek; a vitorlaszer nagy terjedelmet és a részletekben sokszerűséget nyert, továbbá az árboczok fölszerelése és a csigarendszernek jobbitásával mindinkább megkönnyítették a vitorlakkal való műveleteket. A hajók nagyobbodtak, hogy minél több tért nyerjenek az ágyúk számára, a melyek hatására fektették a fősúlyt. Minthogy pedig űrméretök még mindig kis dimensiók közt mozgott, azért a lövegek száma volt döntő; azon voltak tehát, hogy minél több ágyúval rakhassák meg a hajót, különösen a sajátkepeni csatahajókat.

E csatahajók ereje oldaltüzökben (Breitseite) feküdt. A hajó oldalrészeiben állították föl az ágyúkat ütegekben. Határozott haladást jelzett e rendszerben azon újítás, midőn már nem csupán a fődélzeten állíthattak föl üteget, hanem a fődélzetek számát is sokszorozván, minden oldalon emeletszerűleg több ágyúsort fölött rendelkezhetnek. Természetes, hogy ehhez nagyméretű hajók voltak szükségesek, mert az ágyúkon kívül számos legénységet és nagymennyiségű lőszerkészletet kellett elhelyezni. Így fejlődött ki, mint a csata fő hordozója, ama korszakban, a sorhajó részint két, részint három fődélzettel, a legnagyobbak 120 ágyút hordozván. E leírtuk sorhajó ép oly hadi egységgé vált a flottánál, mint az ezred a hadseregeknél.

A többi jármű a kis háborúban tette szolgálatát és nem különben, mint könnyű csapatja a sorhajókból álló zömnek. E könnyebb hajók típusai lényegileg csak a nagyságra nézve tértek el s ezzel kapcsolatban ágyúik száma, és még a szerint, hogy az ágyúk meg egy ütegben a fődélzet alatt, vagy csupán csak a felső fődélzeten voltak fölállítva. Ez azután adta meg — e korszak teljes fejlődésének elérével — a különböző

kategoriáit a fregattáknak, korvettáknak, briggeknek, schone-reknek, stb., oly nevek, melyek tovább maradtak fön, mint az azokat jellemző ismérvek.

Délen — a Közép-tenger medencéjében — még sokáig ragaszkodtak a régi szokásokhoz, és a vitorla mellett még továbbra is használták az evezőket. Különösen a gályák típusától sokáig nem tudtak megválni, — bármennyire czélszerűtlenek voltak is e járművek a tüzi csatára.

A fegyverzetben a löfegyverek, különösen az ágyúk, nyerték el a főszerepet. A kézi fegyverek mellettök háttérbe szorultak és csak a csáklázásnál jöttek tekintetbe. Utóbbi azonban rendes körülmények között általában csak akkor történhetett meg, ha az ellenséges hajó a megelőző tüzi csata által már megbénult. Azonban van arra is sok példa, hogy még ez előfeltétel nélkül is megkísérelték a csáklázást, különösen akkor, ha az ügyes manővrozáshoz, és a meglepetés pillanatának fölhasználásához hozzá értettek. Sok figyelmet fordítottak a gyújtós hajókra, a nélkül azonban, hogy valamely nagy tökélyre vitték volna ezeket. A gyújtós hajók többnyire igen esetlen járművek voltak, a melyek nem ritkán a tulajdon hajóknak veszedelmére válhattak, mert irányuk a szélről és áramlattól függött, a nélkül, hogy azon időkben valamely eszközzel bírtak volna, a hajót ana befolyásoktól csak némileg is menten tartani.

A fegyver jellege adta meg a taktikai alakot. A küzdelem czélját képezte az ellenséges hajónak megsemmisítése, vagy pedig, harc képtelenné tétele után, elfogása. Az eszköz arra, hogy e czél eléressék, a tüzelés hatályos alkalmazásában állott.

A mi pedig csak úgy volt lehetséges, ha a hajó oldalát az ellenség felé fordították. Ebből következett szabályként, hogy a hajóraj nyomdokvonalban fejlődött föl, illetőleg a vezérhajót annak nyomában, és meghatározott közökben, egymás után követte sorban a többi. Így, vonalban fölvonúlva, fogadtatott el a csata és így vitetett keresztül főbb mozzanataiban; innen a «sorhajó» kifejezés. Igen természetes, hogy a küzdelem esélyei közt a vonal-alakulatnak (Linienformation) szoros föntartása egyáltalán nem volt mindenkor lehetséges. Gyakran az egész ütközet csupán mint tüzelési csatározás folyt le, és azon rész, a mely a legtöbb veszteséget szenvedte, vagy a siker lehetetlen-

ségét fölismerte, elhagyta a csatatér, még mielőtt a végeldöntés bekövetkezhetett volna. Megtörtént azonban az is, hogy az erősebb rész szorította a közelből való ütközést, és azon volt, hogy a sérült ellenséges hajókat elfogja, akár úgy, hogy a lobo-gójának bevonására (a megadás jeléül) kényszerítette, akár úgy, hogy megcsákyázta.

Fontos szerepet játszott minden tengeri csatában a szél s időjárás állapota, és a siker nem kis mértékben a kedvező pillanatok ügyes fölhasználásától függött, illetőleg attól, hogy az ellenség reá nézve kellemetlen esélyek közt a megütközésre kényszeríttessék.

Tapasztalati úton fejlődött ki a háborúnak iskolája ez irányban is és csak hosszú idő után jutottak el a tengeri háború rendszeres elméletéhez, a melynek alapján a tapasztalás eredményeit tudományos szempontokból rendszeresítették. Bizonyára sajtószerű tünemény, hogy egy francia jezsuita volt az első, ki ez elmélettel foglalkozott. Neve Hoste Pál, és művét a hadi tengerészet tudományáról 1690-ben írta. Hoste a vitorlaflokkokkal való taktikai műveletek elveit igen terjedelmesen és alaposan fejtette ki. Az általa fölállított elméleteket, kevés eltérésekkel, majdnem az egész XVIII. század folyamában követték. Ámde a század végén annyiban következett be változás, hogy — a gyorsabb eldöntés előidézése céljából — arra törekedtek, hogy az ellenség vonalán áttörjenek, ez által ketté választászik és az összepontosított saját erővel az elkülönített egyes részek ellen fölennyel támadhassanak. De ez esetben is megmaradtak a nyomdokvonal-alakulatnál (*Formation in Kielwasserlinie*).

Nagyon sok függött a biztos vezetéstől a részletekben, valamint a gyors és célirányos mozdulatoktól, a szélirányoknak ügyes fölhasználásával. Az admirálisnak hírét ép annyira megállapította, ha értett hozzá, ellenfelét az utóbbira nézve kedvezőtlen körülmények között ütközésre kényszeríteni, mintha tudott ily kényszerhelyzet elől kitérni. Ez okozta, hogy a vitorlaforgatás (*Segelmanöver*) a legmagasabb tökélyre fejlődött ki.

Az alapos iskolázás volt elengedhetetlen előfeltétele a fegyverügynek és tengeri taktikának. A hajómozdulatok irányítása ügyes matrózokat és körültekintő tiszteket kívánt meg; a hajó csataértéke az ágyúk szorgos és ügyes kiszolgálásán

alapult. A különböző fokú parancsnokoknak nehéz feladatokat alaposan kellett érteniök. A hadi hajókon való szolgálat mindinkább különvált a kereskedelmi hajókon teljesítettől; a hadi tengerészet a tengeri tevékenység külön terévé vált. Épen úgy, a mint érvényesült a szárazon az állandó seregek szüksége, nem kevésbé fölismerték az állandóan szervezett hadiflottának szükségét oly korszakban, a melyben szakadatlanúl a tengeren való harci tevékenységre voltak utalva. Így keletkeztek az állandó flották külön személyzettel, mint a tengeri hatalom törzse, mely ugyan szükség esetében kibővítettett, a mely azonban elegendő volt arra, hogy szilárd elveket vigyen be az összes berendezésekbe. Azon önállóság, melyet ezáltal a tengerészet az állam védelmi rendszerében nyert, lényegesen hozzá járult, hogy a hadi műveleteknek önállóságot biztosítson és a tengeri háborút azon függés alól fölszabadítsa, a melyben az a múlt időkben oly sok irányban a szárazon való háborútól állott. A tengeri háború a legteljesebb értelemben önczél lett.

Le kell tennünk arról, hogy itt az egyes események cselelésébe bocsátkozva, azoknak fonalán a hadügy fokozatos fejlődését kimutassuk. A lepantói csata (1571) s a nagy spanyol armáda (1588) még sok jelenségét mutatják a múlt időknek, úgy az alkalmazott hajók typusa, mint a taktika tekintetében. A nagy armáda fontos még azért is, mert egy nagy arányokban tervezett partra szállási művelet volt, jelentékeny távolságban. Meghiúsult, mivel az angolok, kisebb erejük daczára, nagyobb ügyességgel manővroztak, és mert a spanyolok az időjárás viszontagságainak nem voltak képesek ellenállani. Az angol partok mentén vívott e küzdelmekben még gyakran találkozunk azon jelenséggel, hogy a sorból szerfölött félre jutott s az alattságuk (Takelage) használatában akadályozott vitorlásokat csónakok segítségével vontatták és hogy a spanyolok, kiknek flottájában még mindig találtak evezős gályák is, ezeket használták föl a vitorlások vontatására.

Az Anglia és Hollandia közti háborúknak, a XVII. században, melyek mind a két részen gazdagok voltak kitartó bátorságban és híresekké váltak, oly kitünő admirálisok nevei által, mint: Tromp, de Ruyter, Witt, Blake, Monk, stb., az új alakulatok már túlnyomólag útat törtek volt magoknak, csak-hogy taktikai tekintetben a vonal-alakzatot még nem tartották meg mint alapformatiót, oly szigorúan, mint tették azt a

XVIII. században. A hét esztendő, valamint az amerikai függetlenségi háború, messze kiterjedésű színhelyeikkel, a vitorlásokkal való hadviselést a teljes érettség fokozatára emelték. Ez említettük háborúban szilárdította meg Anglia tengeren való túlsúlyát, hogy azután, mikor a francia forradalom következményei egész Európát fegyver alá hívták, Franciaországot a történelemben párját ritkító erélylyel és szívósággal a tengeren legyőzte. E háborúban vívta ki Anglia a tengereken való hatalmi állását. Jeles admirálisok, köztök, mint a minden nemzetek és idők leghíresebbje, a nagy Nelson álltak tengerészetének élén, s a legalkalmasabban tudták fölhasználni az akkoron létező segédeszközöket. Amaz idők mintaképei a vitorlás hajókkal való csatáknak s általában a tengeri hadjáratoknak, de tanulságosak a hadműködés terén is. A mit vitorlás hajóktól kívánni lehet, annak akkor teljesen eleget tettek; e húsz évig majdnem szakadatlanul tartott háború a legnagyobb befolyással volt a személyzetre. A valódi tengerészet virágjában állott és pedig nemcsak az angol hajókon, hanem ellenségeinél is, kivált a francziáknál tapasztalhatunk sok ízben nagy derekasságot és mindig bátor magatartást.

A vonal-taktikához, mint alapformációhoz a támadásban járult most, mint már előbb említettük, az ellenséges vonalon való áttörés, így Abukirnál és Trafalgarnál, mely utóbbi csatában Nelson két oszlopban tört át a Villeneuve admirális vezényelte francziák es spanyolok egyesült és vonalban fölvonuló hajóraján. A trafalgari tengeri csata, 1805 október 21-én, nemcsak, hogy a legelkeseredettebb csaták egyike volt, nemcsak tipikus volt az akkori taktika fejlődöttsége tekintetében, hanem egyúttal az utolsó nagy összeütközés vitorlás hajórajok között a sík tengeren. Trafalgarnál a napoleoni Franciaország a tengeren szárnyaszegetté tétetett; e csapás alól soha sem ocsúdott föl és Anglia a tengerek urává lett. Midőn később a politikai viszonyok a tengeren újabb tevékenységet kívántak meg, a tengeri hadügy ismét megváltozott. Egy újabb, a harmadik korszak vette kezdetét. Az evezős hajó s a közeli fegyverek korszakára következett a vitorlás hajó korszaka, az ágyútűzéség egyeduralkodásával, és most a gép korszaka tűnik föl, az összesített fegyverekkel.

III.

A vitorlás hadügy elérte tökélyének legmagasabb fokát, de egyidejűleg már találkozunk azon újítás első jelenségeivel, a mely hivatva volt annak mellőzését előidézni. A gőz lett a mozgató erő. Azonban sok időbe telt, mielőtt annak a hadi flottáknál való általános alkalmazására eltökélték magokat; még a jelen század közepén is tapasztalt tengerészek komoly kétkedésekkel viseltettek az iránt, vajon a gőzös használható-e voltaképeni csatahajónak? A régi sorhajónak oly annyira erősen megállapított híre volt, hogy csak igen nehezen tudtak tőle megválni, és midőn a gőzösök kizárólagos használatának szükségességét már fölismerték, kezdetben mégis átmenetileg megtartották a sorhajó típusát.

Eleinte úgy vélekedének, hogy a hadi tengerészetnél a gőzösöket csak szállítási és földérintési célokra lehet használni; de csakhamar bebizonyult, hogy a vitorlások képtelenek a hadi gőzösökkel szembe szállani. Még a krimi hadjáratban is — ezúttal utoljára — vegyes flottákat használtak; sőt ez időben az orosz vitorlások Sinopénél megverték a török hajórajt. Ámde épen e háború — bármi szegény is lett legyen tengeri cselekvényekben — volt épen az, mely bebizonyította, hogy általánosan el kell fogadni a gőzt. E meggyőződéssel egyidejűleg a tűzérségnél is nagy változások következtek be. Megjelentek a vont csövű ágyúk, nemkülönbön és pedig folyton növekedő mértékben a nagy űrméretű és óriási lövegek. Majdnem egyidejűleg lépett föl a páncélozás eszméje, mint elleneszköz az új tűzérség hatása ellenében.

A tengerészet most nehéz helyzetbe jutott. Alig hogy belenyugodtak a gőzbe és megfontolták volt azon változtatásokat, a melyek általa különböző irányokban szükségesek lettek, az új tűzérséget is számba kellett venni s állást foglalni a páncélozás kérdésében. E körülmények azonban teljes fölforgatást vontak magok után. Az új alakzatoknak egyszerű alkalmazása a régi hajó-típusokra czelszerűtlennek bizonyult. Megkísérlették ugyan eleinte, s így keletkeztek a legrégebb rendszer szerinti páncélos oldaltűzű hajók. Ámde a lövegeknek növekedő átütő erejével aránylag növekedett a páncél-

lemezeknek vastagsága is és e növekedéssel előállott a teljes pánczél lehetetlensége, más részről megint — a pánczéllal növekedőleg — a nagy és hatályos s ez okból csak kis számban alkalmazható ágyúknak szükségessége. Mind ezek következtében a hajók típusa alaposan megváltozott. De mintha e változásokkal még nem lett volna elég téve, a pánczélozott hajók föllevenítették emlékét az ókori támadásoknál használt sarkantyúknak.

Ha nem remélhették elpusztítani az ellenséges hajót a lövegek hatályosságával, akkor talán mégis el lehetett azt érni a teljes gőzerővel neki iramodó pánczélos hajóóriás lökerekével — ha sikerült a dőfést az ellenséges hajónak valamely víz alatti része ellen intézni. A hajó saját pánczéla növelte erőmomentumát és az orrozatnak e célból adott sajátos alakzatával meg volt adva a dőfés lehetősége. Néhány példa, különösen a híres lissai csata, melyben a *Ferdinand Max* pánczélos fregatta egy dőfésével elsüllyesztette a *Re d'Italia* olasz pánczélost, meg is mutatta azon sikert, mely ügyesen keresztülvitt dőféssel elérhető. — Tegethoff, kit méltán sorolhatni minden idők legnagyobb admirálisai közé, mint tudjuk, e csatában az ékalakot használta a támadásra és fényes győzelmet vívott ki a kétszerte erősebb olasz hajóraj fölött.

De még itt sem állapodtak meg a változások. Az újkori technika ugyanis megajándékozta a tengerészetet egy új fegyverrel, a torpedóval. A mi a régieknek a görög tűz, továbbá a gyújtós hajók alakjában durva körvonalokban lebegett szemök előtt, kézzelfogható alakot nyert az új találmányban. A torpedókérdésnek néhány éven át a napi renden első szerep jutott és bizonyos iskola, melynek legkiválóbb képviselője az 1887-ben meghalt Charmes Gábor francia író volt, e fegyvert a jövő háború elsőjének, majdnem egyedüljének jelentette ki a tengeren és azt akarta, hogy az úszó hadi anyagot e nézetéhez alkalmazzák. A mi azután fölforgatta volna mindazt, a mi az utolsó 25 évben történt.

A nélkül azonban, hogy a torpedó fontosságát félreismernék, nyugodt megfontolás után belátták, hogy eszélytelen és alaptalan cselekedet lenne a létező többi hadi eszközökről lemondani, annál is inkább, minthogy azon kevés újabbskori háborús esetek, melyek a tengerészeti újításoknak gyakorlati alkalmazását megengedték, sokkal gyérebbek voltak, hogy

sem azokból teljesen találó következtetéseket levonni szabad lenne.

Míg majdnem a jelen századunk közepéig a tengeri hadügy sok századot számító igen lassú fejlődést vett, az utolsó három évtizedben egymást kergető sietséggel oly fordulat következett be, hogy annak egyes phasisai alatt nem lehetett lélekzethez jutni s a mely még ma sem találta meg befejezését. A tengeri hadügynek ez új és utolsó korszaka nélkülözi a tapasztalat iskoláját; túlnyomólag az elméleten alapul. Ámde az új berendezkedések az elméletnek meghatározott és visszautasíthatatlan irányokat szabtak elé. E berendezkedések mindenkéltől befolyásolják a hajók típusát. A gőzerő, a fegyverzet és az utóbbi követelte taktikai formák a típusra nézve egészen más követelményeket állítanak föl, mint a vitorlás hajók korszakában. Általában véve a fő fegyverzet ma háromféle: tűzérőség, torpedó és kos; e fegyverzet alkalmas a távolból való csatározásra, de tárgya a közelből való viaskodás is. A csatai egységet képezi a hajó, mint hordozója a fegyverzetnek, még sokkal inkább mint a vitorlás hajók idejében. A hajóval és gépeivel szemközt az őrség második sorba lép, mert még a közelből való csatázást is a hajó és fegyverzete viszi, akár ha a romlásthozó dőfés végett nekifut, akár ha az ellenség ellen a torpedót vetni igyekszik. A fő ágyúk forgatható talpakon úgy vannak elhelyezve, hogy különböző irányokban használhatók. Nincsenek már azon kényszerűségben, hogy oldalütegével vegyen állást a hajó az ellenség ellen azért, hogy hatással működtesse tűzérőségét. Hogy a kost értékesítse, az orroztatot kell az ellenség ellen fordítani, s ebből, valamint a nevezett három fegyver legjobb alkalmazásából folynak meghatározott taktikai szabályok, a melyeknek taglalásába azonban ez úttal nem ereszkedhetünk.

Általában a vázoltuk utolsó korszakban mindenütt a meg nem állapodottság, a változandóság előtt állunk és a mi a hajóépítésre, a tűzérőségre s a tengeri taktikára nézve ma mérvadó volt, talán holnap, a pihenés nélkül munkálkodó technika újabb vívmányai következtében, túlhaladott állásponttá lehet. A nehéz, rövid ágyúkat és lövegeket követték a hosszú, nagyobb átütő hatálylyal bírók; a vas pánczélt az aczél- és vegyes pánczél; a függőleges pánczél követte a vízszintes, ezt pedig mindakettőnek a combinatiója; a naponként tökéletesedő tor-

pedónak ellene szegzik a védő aczélhálókat s a kettős hajófenéket, végre a tenger alatti vagyis súlyeszthető torpedó-sajkával megkísérlik a tengeren való hadviselést egy új, majdnem megtámadhatatlan tényezővel gyarapítani. A pusztító robbanó szerrel töltött lövegek, minthogy föltaalálták módját, hogy azokat a rendes hajó-ágyúból is kilöthessék, viszont újlag a teljes (habár kevésbé vastag) pánczél alkalmazását követelik. A tömeges mennyiségű dynamittal vagy más hasonló még pusztítóbb robbanó szerrel megtöltött vető lövegekkel pedig egész hajókat, vagy legalább minden azokon élő lényt egyetlen lövéssel megsemmisíteni szándékoznak! És idáig érve, még föl sem említettük a gyorsan lerakható, tenger alatti aknákat, a torlaszokat, az elektromos világvetőket, a csata-árboczokat s egyéb újításokat.

Ha tekintetbe vesszük, hogy mind ezen támadó és védő eszközök által — hozzájuk járulván a hajóknak a széltől s az időjárástól való sokkal nagyobb függetlensége, valamint az újkori gyors híradó rendszer — az irányelvek, a melyek szerint egy újkori flotta vezetendő, egészen mások s elterők lettek azoktól, a melyek azelőtt álltak fön. Világos ennél fogva, hogy a mai tengeri háború külső jelenségeiben nagyon megváltozott a múlttal összehasonlítva, és hogy azon igények, melyeknek kell, hogy manapság megfeleljen egy hajórajnak vagy osztálynak vagy egyes hajónak parancsnoka, valamint általában a tiszték és a legénység, hasonlíthatatlanul nagyobbak, mint a milyenek voltak a múltban.

Meg egy körülmény, a mely az azelőtti tengeri háborúra nagy befolyással volt, szenvedett a most megbeszélt korszakban nem lényegtelen változást. A múltból átszármazó könyörtelen tengeri hadi jog, habár a XVIII. század örökölte is azt, mégis minthogy a mondott század végen már fölismerni kezdtek, hogy ez a jog igen súlyosan nehezedik a forgalomra s hogy az összes érdekeket kiszolgáltattja az erősebbnek — változást szenvedett. A II. Katalin orosz császárnő által indítványozott úgynevezett fegyveres neutralitás, visszahatása volt a semmit tekintetbe nem vevő régi tengeri jognak. Azonban végtelen nagy nehezéssel jár oly szabályokat föltaalálni, a melyekre nézve a meg egyezés lehető lenne, innen az elmélet és gyakorlat közti nagy távolság. Már az is nagy nyereség volt, hogy a párisi nemzetközi kongressuson (1856) hozott határozatok által a semle-

gesek jogai pontosan meghatároztattuk és hogy a kalóz-jogot eltörölték; hanem az ellenséges lobogó alatti magán tulajdon föltétlen védelmét még mindeddig sem lehetett elérni, azon kívül a (tengerjogilag) tilalmas árúk fogalmára nézve főnforgó nagy nehézségek még mindig kételyeket hagynak fenn arra nézve, hogy mennyiben nyújt a semleges lobogó biztosságot az általa fődözött árúknak. Mindezen pontok fölött még sok vitatkozás lesz és csupán az elmélet által egyáltalán soha sem lesznek megoldhatók, miután az azzal kapcsolatos kérdések a népek hatalmi köreit érintik, ezek pedig az elméleti követelmények által való korlátoztatásnak csakis akkor vetik magokat alá, ha az ilyes alávetés nagyobb előnyt nyújt. Már pedig ez ügy igen közvetlenül érinti a tengeri háború gyakorlati alakulását és befolyásolja földadatait, mert egészen más dolog az, ha a háborúban álló fél a saját kereskedését és forgalmát is megvédeni kénytelen és következésképp azon kell lennie, hogy ellenfeléet a legérzékenyebb pontokon sújtsa, mint akkor, ha csupán az ellenfél hadi hatalmának leküzdése az öncél. A hadi terv elkészítésének és keresztülvitelének e körülményekhez kell alkalmazkodnia és épen úgy változik, mint a hogy változnia kell a hajónemeknek és általában a módnak, a mely szerint az egész tengeri erő összeállíttassék. Habár ez idő szerint az ellenséges magántulajdonnak sérthetetlensége általános elvül nincs is kimondva, tehát a legközelebbi tengeri háborúban mint ilyen nem is fog tekintetbe vétetni, mégis már az eddig elfogadott nemzetközi elveknek a tengeren való alkalmazása által sokkal szabályosabb állapot alakult, mint a milyen ezelőtt valaha létezett, és föltehetjük, hogy a művelt nemzetek ez elvek néhányát már csak kölcsönös érdekekben is meg fogják tartani.*)

* * *

*) Egy példa elegendő azon befolyásnak megvilágítására, melyet a tengeri hadi jog időnkénti alapelvei a hajónemek és flották számarányának megállapítására gyakorolnak. Az angol flotta ez idő szerint egyéb hajók között 120 czirkálót számlál. Mindamellet Hornby admirális egy a múlt évben közzétett röpiratban kijelenté, hogy ha Anglia tengeri kereskedését kellőleg biztosítani akarja, még legalább 180 czirkálóra van szüksége. Ily megszorítása az angol flottának pedig 600 millió forint költséget igényelne s azonkívül mintegy 40 mil-

Végül, ha azon kérdést vetjük föl, vajon a mai viszonyok között van-e még jelentős tevékenységi köre a tengeri háborúnak, mint a mily kimagasló módon volt ebben része a XVI. századtól fogva a XVIII. századig: e kérdésre föltétlenül igennel felelhetünk és kiváltképen míg a kereskedelmi tengerészetre vonatkozó föntvázolt elvekhez ragaszkodni fognak. Ma is vannak a nagy tengeri hatalmaknak messze elágazó érdekeik, melyeknek védelmét csakis a tengeri véderőre lehet bízni. Sőt ma, midőn a tengeri kereskedelem életszükséglet, minden európai hatalomra nézve, ugyanaz az eset áll fönn kisebb-nagyobb mértékben — még más tekintetknél fogva is — valamennyiökre nézve, a melyek tengerpartok birtokában vannak, léven ezeknek megóvása s akadálytalan fölhasználása első rendű állami érdek. Valahányszor tehát az ily államok mint ellenségek találkozni fognak, kikerülhetetlen lesz, hogy a támadás és védelem a tengeri positióra is ki ne terjedjen. E téren azután a tengeri háború ismét önálló szerepet fog játszani és pedig a körülményekhez képest vagy mint portyázó háború, vagy pedig nagy hadműveletek alakjában. Ezt nem tekintve, a tengeri háborúnak nem ritkán kiegészítő szerepe lesz a száraz hadsereg támogatásában. A flottának közreműködése különösen lényeges előnyöket fog nyújtani a hadseregnek azon esetben, ha az utóbbinek műveletei közel fognak esni a parthoz. Azon alakban azonban, a melyben a tengeri háború voltaképen legelőször lépett föl és a melyből azután kifejlődött, tudniillik mint szállító eszköz, ezentúl talán a legritkábban lesz szerepe. Az újkori hadseregek a fölszereléseik terjedelme tekintetében nagyon elütnek azon harczos csapatoktól, a melyekkel a görögök és rómaiak oly gyakran szálltak át a tengeren túli partokra. Nagy csapatszállítások ma már annál nehezebben eszközölhetők, mert nem tekintve azon sokágú fölszerelést, melyre a hadtesteknek múlhatatlan szükségök van, ily szállításnak sikeréhez hiányzik annak legfontosabb előföltétele, tudniillik az ellenség meglepethetése s így alig lehet arra szá-

lító forinttal növelné a tengerészeti évi költségvetést. Ha pedig az ellenséges lobogó alatti magán tulajdon föltétlen sérthetlensége (természetesen a hadi dugárúk kivételével) nemzetközileg el volna ismerve, a jelenleg meglevő 120 czirkáló fölösen elegendő a voltaképeni csatahajók támogatására s a tengeri rendőrségi szolgálat teljesítésére.

mítani, hogy a csapatokat megzavartatás nélkül partra szállítani lehessen, vagy ha ez valamely különös oknál fogva még is sikerült, hogy azokkal biztos alapból lehessen a hadműveleteket megkezdeni. Az sem hagyandó figyelmen kívül, hogy jelenleg, tekintve a hadi erő óriási terjedelmét, még másodrendű hadi vállalatoknál is csak igen jelentékeny csapattömegek játszhatnak mérvadó szerepet. Ezekkel szemben azon hadseregek, a melyekkel a régi időkben nagy és döntő, világtörténelmi csaták vívattak, igen szegényeseknek tűnnek föl. Csapatoknak tömeges partra szállítása ma csak azon esetben sikerülhetne, ha az ellenfél nem rendelkezne elegendő hajórajjal, vagy az már előbb megsemmisítettett volna.

* * *

Hosszú az út a néhány fegyverrel megrakott ókori nyílt járműtől az óriás pánczélosig és a nyílsebességű torpedónaszádig; a gerelytől és íjtotól a kilencz métermázsza súlyú aczellövegeket vető száztíz tonnás ágyúig s a szakadatlanul dolgozó gépágyúig. Számtalan csatának nyomai találhatók a haladás e pályáján; hatalmas szellemi és physikai erőfeszítések jelzik azt és rajta az emberiség legmagasabb javaiért küzdöttek, nem ritkán azonban csak zsákmány és aljas nyereségért. A népek sorsát nem egyszer a tenger hömpölygő hullámain elvetett kocka döntötte el. A mód és alak, az emberek és fegyverzetök változtak. Van egy körülmény azonban, mely mindig ugyanaz maradt és nem változott: azon elemnek tudniillik, mely mind ez események színhelyéül szolgált, a hatalmas és soha nem nyugvó oceánnak fontossága a forgalomra, a kereskedésre és a népek jólétére; oly állandó és örökéletű fontosság, mint a mily halhatatlan elem a színhely, a mindig egy és ugyanolyan tenger!

Ez okok pedig szükségszerűleg szülik a tengeri háborút. Minél inkább érvényesült és méltattatott a tenger nagy befolyása, annál nagyobb fontosságot nyert a tengeri hadügy. Oly időszakok, a mikor az hanyatlott, vagy csak úgy melleleg vegetált, kedvezőtlenek voltak az általános tengerészeti fejlődésre nézve. Ha napjainkban mindenütt nagy gondot fordítanak a hadi tengerészetre, ez onnan van, mivel mind inkább megértik a tengeri forgalom megmérhetetlen jelentőségét. E körül-

mény azonban bizonyossá teszi azt is, hogy ha egyszer mégis tágasra kinyílnak a Janus-templom kapui, a tenger borzasztó küzdelmeknek fog ismét színhelye lenni. Hogy mily befolyást fognak e csaták a tengeri hadügynek még eddig ki nem próbált új alakjaira gyakorolni, ha vajon azokból egy új korszak fog-e keletkezni vagy nem, — ki merészné azt már jelenleg bizonyossággal megmondani? «*Quid sit futurum cras, fuge quæ-
rere*»!

REMÉNYI ANTAL.

KISÁZSIAI TÖRÖK NÉPREGÉNYEK.

Első közlemény.

Sötétes bizonytalanság fekszi be az anatóliai török népet földjét. Buján tenyésző növényzete el-elhervad, föl-föléled, de se hervadásának az éjjelén, se ébredésének a reggelén, nincs a ki haló szavát venné, nincs a ki ébredőben látná. Gondozó kéz össze nem illeszti, vigyázó szem meg nem válogatja. Pedig dús mezejének mily sok a hajtása és virágos erdejének mennyi az illata. Az ő rózsájára is rászáll kelet költészetének a fülemiléje és kissé vadabban zengő hangját nem egy völgye veri vissza téres hegyes Kisázsianak. És mily különfélék e hangok, mennyire eltérők a nyilatkozataik! Búját baját dalban dallja, a jelenből a múltba téved és ott pihen el a legörö-mestebb.

Az oszmán-törökök népköltészete mit sem tartott meg a régi valóból, de annál többet a regényes múltból. Értem ezúttal a kisázsiai törökséget, az úgynevezett türköt és nem az oszmánlit. A török nép szellemi élete csak ott teremőzhetett Anatóliában, távolabb az idegenektől és ez idegeneknek nyugotias befolyásától. A múltak emléke nem homályosodott úgy el előtte és regényes képzeletével új világot teremtett neki. Innen az ő gazdag regényes költészete, néphőseinek a mesék világába csapó kultusza.

Anatólia múltja a néptörzsek csatája, sáhok és pádisák küzdelme, bejek hadjárata. Messze keletre vezet vissza a költészet krónikája és Jemen pádisája meg Hind szultán-kisasszonya nem egyszer kerülnek el a türkök mai hazájába. El-eltűnik az egyik, fölül kerekedik a másik, de csak ideig óráig ha tart az uralmuk. A tél nem látta szultánokat a havasok hidege

fagyasztja és Siráznak rózsája szomorú hervadásnak, lassú halálnak indul.

Majd meg a rokon törzsek közt tör ki a küzdelem és veszi kezdetét a völgyi bejek uralma, a derebejeké. Kis királyság a nagy birodalomban, pádisák a kalifa mellett. Egy-egy bajnoka tűnik föl a vidéknek és embereivel földet hódít, s derebejséget alapít. Ő maga a törvényhozó meg végrehajtó, ő hadakozik az ellenséggel, a szomszéd derebejjel és ha van ereje hozzá, hatalmát meg a földe területét is terjeszti. Kis országokra oszlik a nagy Anatólia és századokat tölt be a véresnél véresebb küzdelem. Bejek kelnek, bejek múlnak.

De a mily ideig való az uralmuk, ép oly múló, romló az országuk is. Vándor törzsek árasztanak el egy-egy területet, jürükök a síkságot, türkmének a völgyeket, zejbekek a hegyeket lepik be és addig lakják, míg elélhetnek rajta. Másutt az országuk nyaranta és másfelé igyekeznek a télen át. Sátraikkal indulnak a vándor útra és béke a lakatlan vidéken, harc a népesebb területen. És folyik az ádáz küzdelem, az a századokig tartó testvérharc, mely oly sok törzsnek oltotta ki az életét, oly sok nemzetségnek a csiráját. De ha föl van verve a színes sátor és legyőzve a szomszéd ellen, ünneplik a hős pelivánt, harcuk híres bajnokait. E kor az anatóliai törököknek a lovagkora.

I.

És támadnak a népregények, vad hősökkel, harci dallal. Pelivánokkal népesedik meg a vad vidék és kalandokra kerülnek, akár a távol keletre, akár a közel völgyekbe. Zsarnok uralom az ellenségek, féktelen szabadság az éltetőjük. A hír szárnyára kap egynek-egynek a neve és dalba kerülnek a tetteik, lantosok énekébe, dallosok ajakára. Nevök hallatára megrémül a világ és a harczhoz szokott vad képzelet egyre suhintatja velök a kardot, s egyre dobhatja a pajzsot. Útját állják a vándor karavánnak, adóztatnak jövőt-menőt és harczra hívják az ellenállót. Harczok hőse hegyi rabló, hódító meg útonálló.

Ez a népregények első kora, a rabló-regényeké. Még maig is emlékezetes a híres neves Körölu, rettegett réme Bolu vidékének, továbbá társa az arab Kenán és ellenségek a fekete vezér. Körölu:

vakfia a neve, mert egy derebej vakította meg az apját és fiáé volt a boszú műve, rablószkodásának a története. És tetteinek zsarnokságát a hősiesség pálmájával takargatják; kahramánnak vítéznek nevezik a rablót, hősnek az útonállót.

Hősünk apja kezdi meg a történetet, melynek színtere Bolu vidéke és előidézője a szigorúságáról híres derebeje. Megadóztatott ez a bej mindenkit, a ki csak átkelt a földjén, akár egyest, akár karavánt és egy-egy paripa volt rendesen az út-adó (jól bádksi), melyet fizetségképen el szokott volt fogadni. Karaván hajtattott át egy ízben Bolu buja térségein és a mint a szokás tartotta, adóra jelentkeztek a bej előtt. Úgyes istálló-mestere volt a bejnek, azt küldte a karavánhoz, hogy válaszson ki egy jó lovat. Ki is válogatott egyet a sokból, rápattant a hátára, de a mint eljutott vele a fele útig, annyira megijedt a ló az ottani Jáczint-kúttól, hogy egy tapodtat sem akart tovább menni. Ott hagyta és választott egy másik lovat, az is azon mód. Addig válogatott bennök, míg egy különös sovány ló nem ötlött a szemébe. Ráül és íme ügyet sem vet a ló a kútra, le nem szállott róla a bej konakjáig. De bezzeg megharagudott a bej a hitvány ló láttára. Oly rémítő haragra lobbant, hogy megfogatta a szegény lovászt, kivájatta a két szemét, ráültette arra a sovány lóra és úgy eresztette világgá. Álláh kegyelméhez fordult a szegény világtalan, hogy ő mutassa meg az utat a falujába, feleségéhez meg egyetlen gyermekéhez. Kicsiny volt még a magzatja, mikor elkerült otthonról, hogy szolgálatot vállaljon, de tíz-tizenöt év múlt el azóta és oly markos legénynyé cseperedett a fiú, a vak fia, hogy gyökerestől rántotta ki a fákat a földből. Haza talált az ember, pedig még csak a gyeplőjét sem fogta meg a lovának.

Ez a története a hős apjának és Körólu nevének, melyet csak akkor kap a fiú, mikor útnak indítja az apja. Előbb azonban előveszi azt a sovány lovat, bevonja az istállót bőrrel, a teteit falaít meg a pallóját, hogy tüfoknyi szél se juthasson belé és egy álltó évig úgy gondozza benne. Az év leteltével próbára kerül a ló. Addig öntözteti a fiával az udvart, míg olyan sár nem támadt belőle, hogy majdnem övig süppedt bele az ember. Ráülteti aztán a fiát a lóra és vagy kétszer-háromszor körül nyargaltatja vele az udvart. Leszáll a fiú és a mint megtapogatja a lovász a ló patáját, hát csak egy kicsit volt besározva. Még egy évig gondoztatja a lovat az istállóban, a máso-

dik év leteltével még jobban megöntözteti az udvart, hogy ember nem is járhatott már benne. Ismét végig nyargaltatja a fiával az udvart, és a mint a ló előlső két lábát megtapogatja, hát még csak a patáját sem érte sár. Ekkor a lovász, mint a ki elvégezte élte föladatát, elbucszúzik a fiától és a következő szókkal engedi útnak: «Körölu névvel indulj neki a világnak, majd megsegít Álláh mindenben. Bolu városába vezessen az útd, ott keresd a szemem világát, annak a derebejénél».

Itt végződik az apának, és kezdődik a fiúnak, Körölunak, a története. Táltoszerű lovával és óriási nagy erejével egyenesen Csámli-belnek tart, egy nagy dombnak, szemben Bolu derebejének a konákjával. Oda telepedett le Körölu, ott ütötte föl a sátrát. De jaj volt annak a Bolu-városabeli embernek, akár öregnek, akár ifjúnak, akár asszonynak, akár embernek, a kit arra felé terelt az útja. Elpusztította valamennyit, hogy hírmondójuk sem maradt és oly nagy réme lett a hírheft Körölu Bolu vidékének, hogy még a messze környékét is kerülték. Ha dolga nem volt, kösziklákat szedegetett, egymásra rakta őket és olyan egy kővár épült a Csámli-belen, a híressé vált rabló dombon, akár egy hegy. Negyven ársin (rőf) a magassága, négy teremnyi a szélessége; a fala három ársin vastag, rajta meg egy torony, hogy a járó kelőket onnan vehesse majd szemügyre.

Íme így válik Körölu rablóvá és így kezd meg hosszú sorát azon rabló kalandoknak, melyet a népkönyv róla elregél. Itt-ott a hihetetlenbe a csodásba csap át a mese, a mint hogy csodás a táltos lova meg óriási nagy ereje is. Első kalandjának köszönheti Ájváz társát, a sztambuli mészáros fiát, a kit egy kürd vezér tanácsára rabolt volt el apjától. A mint ugyanis kinéz egyszer Körölu a várából, egy kürd leányt pillant meg egy sátor előtt. Egyet gondol az ifju, odalovagol a Bolu terein átvonuló kürdökhöz, és megkéri a leányt az apjától, a kürdök vezérértől. Ráismer a kürd a híres betyárra és rábeszéli, hogy nem ő hozzá való a leányféle, csak bajnak venné a várába. Inkább egy pajtásnak valót szerezzen magának, a kivel útra is kelhet, a kinek egyéb hasznát is tudná venni. És ráoktatja a legényt, hogy van Sztambulban egy mészáros, annak a mészárosnak egy Ájváz nevű fia, a kinek szép az arca, akár a hold, szemöldöke mint az ív, haja akár a jáczintvirág, anyajegye borsóvirág. Azt a fiút rabolja el valahogy az apjától. Még az nap repül tova lován Körölu, egy falka juhot is visz magával,

közöttük egy három szarvút és úgy kínálja portekáját a mészárosnak, Ájváz apjának. A három szarvúval a gyerek ifjút csalogatja ki és mialatt mustrálja az apja a juhokat, lovára kapja a betyár a fiút és úgy elnyargal vele, akár a szel vinné őket. «Tied a juh, enyém Ájváz», csak ennyit kiált vissza a mészárosnak.

És dallal vigasztalja a betyár a gyereket és lantjához nyúl a hegyi rabló. Mert a népkönyvek hősei nemcsak a karddal, de a lanttal is el tudnak bánni és ép úgy becsületet szerez neki a lant zümmöggetése, mint a kópja suhintása. Ott vette volt a lantját egy lantos boltjában. a legszebbiket választotta ki magának, gyöngyházastat meg ezüstöset. Azon kérleli meg búsuló pajtását és azon ismételi el a verzzakok végén:

«Ne sírj ne sírj Bagdád-sálos
magzatom,
Sóhajoddal ne növeljed
bánatom.»

De meg el sem érhetett a Csámli-belig, már nyomában az üldözők. Mert panaszra ment e közben a mészáros, és kitudódott, hogy Körólu volt a fiú-rabló. Ezzel csak Timurlenk fia, az arab Kenán, tudna megbírkózni, gondolja a város pasája és nyomban küldi utána az arabot, hogy az bánjon el vele. Már közel egymáshoz a két vitéz, szemben a két deli bajnok. De íme kard helyett a lant villan meg a kezökben, és több dálnak is egy a vége, megkötik az örökké tartó barátságot. Összekötözteti magát az arab a betyárral, egy-két sebet is ejtet magán, úgy hever az út közepén. A pasa katonáit meg visszaküldi, hogy sohse fáradozzanak Köróluval, nem győzheti azt le senki fia, még Timurlenké sem. Ők meg mennek Csámli-belbe, Körólu híres rablófészkébe. Még nagyobb rémületbe ejtik ezen túl a vidéket és bővében a bosszú a derebej zsarnokságáért, apja két szeme világaért.

És itt végződik a rabló Körólu története, hogy megkezdődjék a hőse, az anatóliai első troubadouré. Megtámadja ugyan ezután is az utasokat, a karavánokat szintén ki-kifosztogatja, de a zsákmányt adószámba veszi, és alattvalóinak a legyőzötteket. Derebejnívé lett a hatalma, messze területű az uralma. Nemcsak rabolni jár többé Körólu, mert hisz a bosszú művét már betöltötte, de elindul hősi kalandok után, azt sem tudja néha merre. Így került egyszer egy város közelébe, nem mesz-

sze az ország határától. Egy leánykát pillantott meg a forrásnál, a mint épen vizet merített; oly szépséges szép hajadont, hogy perczekig rajta a tekintete. De alig hogy észreveszi a leány, arczára húzza a fátyolt és siet a korsajával haza. Körölu utána, és a mint megzörgeti a kapu kilincsét, kiszól a leány, hogy ki az, a ki koczogtat. Vendégnek kérezkedik be a legény, «Álláh vendégének», a kit nem szoktak volt visszautasítani. Jelenti a leány az apjának, és megnyílik előtte az ajtó. Lekuczorodik a legény egy zúgba, de onnan fölsompolyodik a lépcsőre, onnan meg a szoba ajtaja elé és úgy nézi a leányt, a kinek a fiú látára szintén hevesebbet dobbant a szíve. Nagyot hallottak a leány szülei és háttal ültek az ajtóhoz, nem vették észre a legényt. Fogja Körölu a lantját és szerelmes dalokat suttog az arczát, keblét takaró leánykának a fülébe. Szívrahlónak, majd meg észrahlónak nevezi, és kéri, hogy szánakozzék rajta, hogy ne takargassa úgy magát előtte. Hisz el akarja venni és hős utódot akar, hogy szüljön a leány neki. Azzal odamegy a leány apjához, kezet csókol neki és feleségül kéri a leányát. «Ha Álláhnak és a prófétának is ez a parancsa — mondja az öreg — meg lesz a kívánságod». Összehívátja másnap a szomszédokat, megkötik a házasságot és kiosztják a lakodalmi serbetet (édes italt). És mialatt lagziznak, veszi Körölu a lovát és beköti az istállóba, az öregék kanczája mellé.

Másnap már ismét úton van Körölu és búcsuzik a feleségétől, talán örökre. Nem azért hős ő, hogy egy helyt maradjon, nem is azért házasodott, hogy asszony mellett töltse az életét. Csak arra kéri a feleségét, hogy ha a hatalmas Álláh fiúgyerekekkel találná megáldani, Hászánnak nevezze el, és ha csikója lesz a kanczájuknak, az meg Idis legyen. Azzal egy karkötőt meg egy ostort ad át a feleségének és kéri, hogy őrizze meg e két tárgyat. A karkötőt kösse majd föl a fia karjára, ültesse rá az Idis lovára, az ostort meg adja oda a kezébe és úgy küldje az apja után. Csámli-belre jöjjön, ott megtalálja a várában. Ezzel elvágat a városból és úgy eltűnik, mintha sohse lett volna benne.

Így kerül vissza Körölu a várába, és zaj veri föl ismét a környéket; vígadók zaja, meg harczosok lármája. Belát egy nap Körölu Bolu bejének a kertjébe és egy virágot pillant meg benne, akár csak a tündérek gülisztánjában (rózsakertjében). Kedve támad a virágra, le kell, hogy szakaszsa minden áron.

Másnap már úton is vannak Kenán és Ájváz, belopózkodnak a kertbe, de a mint szakítják a virágot, rajta kapják a derebej emberei és megkötözik őket. Csak úgy kegyelmeznének meg nekik, ha oda adná érték Körölu a lovát. Kiváltja őket Körölu, a czimborái is visszakerülnek, a virág is velök, de hajh oda a táltosa. — Nem tudnak a derebejek elbánni a lóval, úgy rügkapál, úgy megnyihog, hogy nincs mellette embernek maradása. Nem akad embere, a ki gondját merné viselni. Istállóba zárják, a padláson lyukat nyitnak és azon keresztül etetik-itatják. Meghallja Körölu a dolgot, csikósna öltözködik és beállít egy nap a derebejekhez, hogy elszegődik ő a ló mellé. Odaviszik az istállóhoz és ímé alig hogy közelébe ér a gazdája, mintha csak kicserélték volna a természetet. Csendes akár a bárány, és el-elnyihog ha végig símogatja. Legott ráismernek Körölura, megfogják, kezét lábát beklyóba verik és mindennap fölhasítják a hátát, úgy égetnek el benne egy-egy szál gyertyát. Hiába szabadkozik, hogy nem Körölu ő, el nem hiszik neki. Tudják, hogy másnak meg nem adta volna magát a ló. A tagadással nem segíthet többé a baján, fogja, eselhez folyamodik. Odaizenteti a bejnek, hogy ha nem járatják a lovat, kiadja a páráját. Körül kellene vele nyargaltatni az udvart és ha nem bíznak meg benne, inkább csukják be a kaput, a lábát kössék oda a kengyelhez, és úgy ültessék a lovára. Sajnálta volna a bej a ritka lovat, Körölunak sem mert egészen hinni. Jól belakatotatja egy nap a kaput és kezét lábát összekötözik, úgy ültetik a betyárt a lovára. Körölu körülnyargalja egyszer-kétszer az udvart és a mint a kapuhoz ér, lehajlik a lova füléhez és bele suttozja a baját. Csak most az egyszer tenne ki magáért és átugratná a magas vár vaskapuját. Rémitőt ugrik erre a ló és úgy átpattan a magas kapun, mintha csak a szél vitte volna el. «Bolu bejje, ím Körölu én vagyok», ezt kiáltja vissza az elámélnkodóknak, és estve kelve együtt vannak ismét a Csámli-belen.

És itt elfordúl a történet az apától, hogy helyt adjon a fiának, a kilencz hónapra meg tíz napra megszületett Hászán-nak. Körölu fiával úgyszólván új regény kezdődik, és az apa története csak a keretet adja, melybe szépen illeszkedik bele ez újabb hősnek az élete. És mennyire más ez az élet, a Hászáné. Ő nem rabló hős, mint az apja, hanem vitéz lovag, nem rabolni jár, hanem szerelmi kalandokra. Kardja mellett örökösen vele

a lant is, es többet bízik a dalnak, mint vasnak az erejében. A rabló hősök kora lejár, hogy helyt adjon a szerelmes hősöknek és a zordonabb rabló-regények szerelmi regényekké finomodnak. Körölu a képviselője az egyik iránynak és fia története az átmenet. Körölu nyers ereje fiában hősiessé válik és nem utódért akarja a nőt, hanem a szerelméért. És erősebben lép föl a csodás elem is, az isteni beavatkozás. Mert szellem hatalma teremti meg a szerelmet a szívekben és a kiszmetnek nevezett fátum előre kijelenti a jövőt, a regény hősenek a sorsát. Így a Hászánét is. A mint a kilencz hónapra meg a tíz napra megszületett, meglett a kanczának az Idis csikója is. Legény korban lehetett a fiú, midőn egy jóságos szellem, a pir, jelenik meg az álmában és egy leányképet mutat meg neki, egy Kara-vezér nevű derebejnek Benli leányát. Elmondja a pir a fiúnak, hogy Körölunak hívják az apját, hogy karkötőt meg ostort hagyott neki, lelkére köti, hogy keresse föl Körölut Csámli-belen, Bolu vidékén, és csak azután menjen el a szeretőjeert, Benliért. Ugyanez éjjel a leány is álmot lát, neki meg Hászánt mutatja a jó pir. — Alig hogy fölébredt a fiú, már egette keblét a szerelem tüze, odasiet az anyjához és kierősza-kolja belőle a titkát. Hiába marasztalná az anyja, nincs annyi lelke, hogy visszatartsa. Kénytelen kelleetlen odaadja neki a karkötőt, fölveszi, rápattan az Idisére és addsz kezéd Csámli-bel, útra indul az apja után.

Se a fiú nem ismeri az apját, se az apa a fiát. Találkoznak, a nélkül, hogy egymásra ismernének és majd hogy pajzselre nem kerül köztök a dolog. Kinéz ugyanis egyszer Ájváz az országútra, és a mint megpillantja a fiatal lovast meg a lovát, nagy kedve támad a szép paripára. Bejelenti a prédát Körölunak és dícséri neki, hogy mennyire hasonlít az ő lovához. Mondja a társának a betyár, hogy vegye hát el az idegentől, ha annyira megszerette. És a mint a népregényekben szokásos, dalba folyik az elbeszélés, ha nagy tettekre kerül a sor, avagy ha hősök kerülnek egymással szembe. Dallal kéri Ájváz az idegen lovát, dallal utasítja az vissza a kérését. «Add ide a fakó lovad», ez a betyár refrainja; «nem adom az Idisemet», ez meg a Hászáné. Egyre hevesedik köztök az összeszólalkozás és már-már egymásra törnének, ha Körölut is ki nem hozná sodrából a fiú vakmerősége. Meg egy utolsót kiált reá a betyár és emígy akar rá riasztani :

«Az én nevem bösz Körölu,
kiszívom a véred, fattyu;
összeúzlak összetörlek,
add ide a fakó méned».

Legott ráismer a fiú az apjára, leugrik a lováról, a melyen az imént még olyan daczosan ült ott, és emilyen szókra fakad:

«Oroszlánnak oroszlán a fajzata,
vad tigrisnek vad tigris a fajzata;
ha te vagy a híres neves Körölu,
én vagyok a bösz Körölu magzata.»

Bezzeg lett erre öröm a várban. Megölelték megcsókolták egymást, fölviszik a fiút a várba és egy pár napig egyebet se tettek, csak egymás nézésébe teltek.

De a leány képe egyre a fiú gondolatában, és szemlátomást fogyasztja a szerelem tüze. Előtte az álomkép, a mit a mesebeli pir, a szerelmesek szelleme, mutatott neki, és mintha ott volna a kezében az arany pohár is, a szerelemnek bájitalával. Elmondja álmát az apjának és kéri, hogy engedje útra, hadd hozza el az ő szerette Benlijét, a fekete vezér leányát. Megrémül Körölu a Kara-vezér név hallatára és váltig igyekszik rajta, hogy kibeszélje e szerelmet a fejéből. Rengeteg a katonája ennek a derebejnek és hat olyan legény fia van, hogy mindegyike ezer emberrel áll síkra. De mit sem használ a tanácsa, egyre apad a fiú, egyre ösztökéli az apját. Elvégre is belenyugszik és mielőtt útra bocsátaná, három szál szórt tép ki a hajából és oda adja a fiának, hogy úgy őrizze, akár a talizmánt. Ha bajba talál kerülni, csak égesse el e szőrszálak egyikét, megéri ő, és azonnal a segítségére fog sietni. Ezzel lovára kap a fiú és el a szeretője után, a Kara-vezérek városába.

Így válik Körölu mesei alakká és így tesz szert még varázshatalomra is. Visszavonul a várába és a fia lép előtérbe, a szerelmes lovag, a ki kardját veszi, lantját fogja és úgy indul el kalandokra. Addig jár, addig kél, míg eljut a szerelme városába, megpillantja a vezér konákját és éjjele is ott éjjel, nappala is ott nappal. Benlit is betegítette e közben a szerelem és a mint kinéz egy nap az ablakon, előtte a fiú, a hogy az álmában látta volt. Meg is örül a leány, hogy majd a karjaiba vetné magát, de meg is rémül, hogy észre találják venni. És mert álláhnak igaz szerelmesei ök, lanthoz nyúlnak mindaketten.

Óva inti a leány a veszélyre és kérve kéri, hogy meneküljön, mert: «észrevesznek, megkötöznek, börtön sötétjébe vetnek». De mit sem hajt az ifju a veszedelemre: «ha meghalok, azt se bánom, érted halni, édes álom». Még az se használ neki, hogy apja nevét, a Kara-vezérét, emlegeti a leány. De a mint a pir álmát kezdi az ifju beszélni, a mit egy időben láttak mindakettlen, nem állhat ellen a leány a szerelmének és kitör belőle az érzelem:

«Oh szerelmem oroszlánom,
efendim, bejem, szultánom,
én vagyok az álmodbeli,
szerelmesed Kara-Benli».

Legott meg is beszélnek, hogy elmenekülnek a városból és hogy est idején ott várja majd a fiú a lovával. Megjelenik a leány az időre, de íme Hászán, a kit a sok lovaglás meg a virasztás kifárasztott, ott aludt el ültő helyén. Dallal költögeti a kedvese, nem ébred föl rá. Már-már vissza is indulna nagy búsán, de egyet nyerit a ló, Hászán fölébred, nyergebe kapja a leányt és el a városból, Csámli-bel felé. Három nap és három éjjel még csak visszafelé se néznek, úgy nyargalnak lóhalálában. A harmadik nap oly annyira kifáradt a gyermek Hászán, hogy a mint pihenőre ültek, ott aludt el Benli térdén.

És íme mit látnak szegény Benli szemei. Nagy porfelleg kavarodik az egnek és a mint kitisztúlt, ott az apja meg a hat testvére, utánok meg kétezer lovas katona. Könnyekre fakadt a megrémült leány és a mint ráhullott egy könnyesepp Hászán rózsa arczára, fölébred és kérdi a sírása okát. Rámutat a leány a nagy seregre, apjára meg a testvéreire és olyan szomorút sóhajtott, hogy a világ nagy tükörét feketére vonta be vele. Fölpattan Hászán a helyéről, elrejtí a leányt az erdőben, lovára ugrik és úgy várja be a katonákat.

Veszi kezdetét a párviadal, lovagok küzdelme. A hat testvér legidősebbje vágtat először Hászán felé és a mint egymásnak suhintják a pajzsukat, láng csapott ki az aczélból. Majd meg a dárdára kerül a sor, de hogy evvel sem boldogúlnak, mindketten a kardhoz nyúlnak. Neki vágtat Hászán a legénynek, derékon ragadja és úgy összeszorítja, hogy menten kihullott a kard a vezér fia markából. Ezzel kapja a lándzsáját és szerelme egész hevével leteríti az ellenfelét. Majd a másik test-

vér rohanja meg, azután a harmadik, de mind legyőzi Hászán, és csak az est vethetett véget a szörnyű küzdelemnek. Hét vérző sebbel, úgy tért vissza a fiú Benlijéhez. Bekötözi a leány a sebeit és betérnek egy barlangba, melyet ott vettek volt észre az erdő mögött.

Reggelre kelve, odajön a sok lovas a barlanghoz, de ismét rájuk törtet Hászán és megint estig tartott el a véres küzdelem. Úgy elgyöngült az ifju és úgy égette a tizenkét sebe, hogy a lováról sem tudott leszállani. A leánynak kellett leemelnie és a mint kötözgette az elalélt sebeit, vért sirt a leány könnyek helyett. Reggel kinyitja a beteg homályba borúlt szemeit és mondja a még mindig zokogó Benlinek, hogy szolgáltatassa ki az apjának, legalább neki szegény leánynak ne történjék baja. Hallani sem akar a leány az ilyféleről, hanem veszi a kardot és odaáll a barlang bejárata elé, hogy megvédje szerette párját. Szép szóval próbálkozik meg előbb az apja és fűt-fát ígér neki, ha odahagyja a fiút. Mindhiába, nem hajlik rá a leány szíve. Majd meg a katonákat küldi rá, de úgy megvagdalkozik a bej-leány, hogy ugyancsak kárt tett a sok katonában. Megint csak az est szakította végét a viadalnak.

De hajh, oda a Benli ereje is, nem bírja ki tovább egyikük sem. A barlangban most már a maga sebeit is kellett kötözgetni és a mint magához ter egy kissé Hászán, eszébe jut a három szörzsál, a mit az apja adott volt neki. Legott kikereseti Benlivel, és az egyikét elégetteti vele. — Ugyanakkor oly erős fájdalom vette elő Körölu testét, mintha csak tűzzel égették volna. Érti, hogy veszedelemben a fia, hogy sürgős a segítése. Nagy hirtelen lovára kap és meghagyja a két czimborájának, hogy vagy néhány száz erős pajzsú, görbe kardú, piros csizmájú és orozlán szívű embert válogassanak össze és haladéknélkül induljanak utána. Úgy vágat a lován, hogy csak úgy tajtékzik a vére a szegény párának. Elér az erdőhöz, a hol az ütközet folyt volt és a mint megpillantja a sok katonát, kitudja belőlük a dolgot és nehéz szívvel indul a barlang felé, verben fekvő gyermekéhez.

Ott állt a leány a bejárat előtt és csak aztán bocsátotta be Körölut, a mint megtudta ki mi voltát. Eszméletlenül feküdt szegény Hászán, egy perczre ki is nyitotta a szemeit, a mint az apja hangját fölismerte, de csakhamar ismét lecsukta. Szó szóltányi ereje sem maradt szegénynek. Irat, kenőcsöt mit hozott

magával az apja, bekötözgette a sebeiket, a fiúnak is a leánynak is. Reggel felé Ájváz és Kenán is megjött vagy ezernyi lovasal, körülkerítik a barlangot és oly nagy csatára kelnek a derebej katonáival, hogy folyónyivá gyülemlt össze a vér. Három oldalról támadták meg a bejéket és alig hogy híre kelt, hogy Körölu van a sereg élén, vége szakadt a csatának. A fekete vezér is majd hogy el nem pusztúlt, és sebesült fiaival egyetemben, odahagyják a katonákat meg a csata helyét. Még az nap éjjel elmenekült valamennyi, és a mint körül néz reggelre Körölu, hát csak a maga embereit látja. Veszi aztán a fiát, ruhákba göngyölgeti és hogy próbára tegye Benlit, azt mondja neki, hogy Hászán így is úgy is meghal, legyen neki a felesége. Oda se hallgat a leány e szókra, egyre csak sír és egyre a drága betegje mellett. Megvígasztalja aztán Körölu, hogy csak próbára akarta tenni; tíz nap múlva fölépül a fia, és aztán egymáséi lesznek örökre. Azzal útra kelnek Csámli-bel felé és alig hogy megérkeznek, egész gondjuk és dolguk Hászán. Tíz nap alatt föllábadt és úgy helyre állott, hogy a rákövetkező nap mentek valamennyien a városba Hászán anyjához. Úgy megörült a szegény asszony; az urát is meglelte, a fiát is. A lakodalmat ott tartották meg, negyven nap és negyven éjjel egyre csak az járta. Körölu pedig a várába tért vissza és még hátralevő életét hol a városban, hol Csámli-belen töltötte. És még élte utolsó napjaiban is nem egyszer remegtette meg a kisázsiai világot, s még mai napság is hangzik a «vak fia» eneke:

«Magas hegyek tetejében,
 hó egy felől
 tél más felől;
 Úgy megre meg az én számban
 nyelv egyfelől
 fog másfelől;
 Sújt a kardom, véresen hull
 fej egy felől
 törzs más felől.»

Íme ez a Körölu története, a törökök leghíresebb rabló-regényhőse. Még máig is mutogatják a Körölu járta helyeket és hegyeket; kegyelettel őrzik a Csámli-bel emlékét, táltosának az itató helyét és legelőjét. Az effajta regényeknek ő maradt a képviselője, fia már a másik irányé, a szerelmi regényké.

II.

A derebejek kora lejáráóban, a rabló királyok uralma kimúlóban. Pádisák hatalmába kerülnek az országocskák és a hegyi rablók hőökké finomulnak, rablásaik hőstettekké. Nemesebb szenvedélyek kezdik a vitézeket hevíteni és mennél gyakoribb a lant szava, annál emberibb az érzések, annál magaszosabb az ideáljok. Körölu szerelme még csak az érzékisége, Hászánét már tisztább érzelem szülte. Bosszú vezeti az apát, a fiút meg édes érzelem; amaz utódért házasodik, ez pedig magáért a szerelemért. És támadnak a szerelmi regények, és e regényeknek szerelmetes bajnokai. A hősök többnyire pádisák fiai, vezerek magzatai és csoda erejökkel meg tündér szépségökkel, úgy kelnek a vándorútra. Már a születésök is varázshatalom műve. Dervis nyújtja a csoda almát és ha felét a férj, felet a nő eszi meg, a héját meg egy lónak dobják oda, megszületik a peliván, az alma héjától meg a csodaló. A megjelenő dervis álláznak a küldöttje, sokszor maga a próféta és az alma a paradicsom gyümölcse, a megtermékenyítésnek a csodaszere. A dervis után a piren, a szerelmesek szellemén, a sor. Megjelenik a csodásan születettnek az álmában, és egy leányarcot mutat meg neki, szépet és ragyogót, akár «a hold tizenegyede». Ott a jószágos pír kezében az arany pohár, a szerelmesek serlege, csordultig telve a csodanedvvel, a szerelmesek bájitalával. Az ifju kiüríti és a mint fölébred rá az álmából, kebelében a kehely, szívében a szenvedély. Ugyanezt az álmot a leánynyal is láttatja a pír és ott várja a vára ablakából, néha hónapokon, néha esztendőkön keresztül, míg eljön érte a hőse. És kél az ifju vándorútra, kardját veszi, lantját fogja és addig harczol, addig dalol, míg valósul az álma. De rendszerint mily bámulatosak e hősök küzdelmei. Hány kalandon kell átvergődniök, mily sok ellennel megküzdeniök, hogy eljuthassanak végre álmuk szép tündéreképéhez, a holdarczú szultán-kisasszonyhoz. Szellemeik állják el az útjokat és bűvös varázs tör az életökre. De mert igaz szerelem a szívökben és a nagy Álláh a hitökben, elvégre is övék a győzelem.

Nagy a számuk e hősöknek és e hősök szerelmi regényeinek. Messze földekre terjed el a hírók nevök es ajkukon terem a dal, melylyel tetteiket megörökítik. És szállnak e dalok szájról szájra és velök a mondák világába a nagy hősök, a kik

után e dalokat följegyezgették. Zengjének bár e dalok boldogságot, avagy keserves panaszokat. Mert egyaránt kijut nekik a boldog szerelemből, és kijut a boldogtalanból is; a boldogok még a földön érik a jutalmukat, a boldogtalanok csak a túlvilágon. Táhir elpusztúl a nélkül, hogy Zöhréjét viszont tudná látni, Árzu elhervad a nélkül, hogy Kámberját megölelhetné és szomorú halállal múlik ki Medzsun, távol az ő Lejlájától, sötét hajú tündéréától. Melek sáh még a földön éri el legédebb jutalmát, a szépséges Rózsa-leány szerelmét és örök üdvösség vár Derdi-jokra és fekete fürtű szerelmére Zülfü-szi-jáhra. De hajh, ki ne ismerné a szerencsétlen Ferhád sorsát, a szultán építő-mesterének Behzádnak a fiát és Sirinje keserveit, a szerelmesek e mártirjait. Így regéli az ősidők dallosa, és megírja a regék krónikása. Oly nagy a szerelme szegény Ferhádnak, hogy csodássá válik az ereje és ezer mázsás vas a kezében, hogy elpusztítsa vele a hegyet, mely szerelmétől elválasztja. Dalai hallatára a vadak is megszelidülnek és oroszlánokkal meg tigrisekkel telik meg a barlangja, ha Sirinje szerelmét zengi. Nagy szerelme bujdosásra készíti, ellensége hatalmasná teszi. Vadállatok a nyomában, kesergő lantja a kezében, úgy jut el a világ sáhjának, Hermesznek a birodalmába, a ki fölismeri benne az igaz szerelmes hőst és haddal támadja meg az ifju ellenségeit, Sirin gonosz szultán nénjét. Az ellenséget legyőzik, Sirint hatalmukba kerítik es diadallal vonúl be a két szerelmes a sáh fővárosába, Amásziába. De új ellensége támad szegény Ferhád szerelmének, és új bámulója Sirin csodás szépségének. Hoszrev, a királyfi, vetett a leányra szemet és «se éjjele éjjel, se nappala nappal». Divánja adja a sáhnak a tanácsot, hogy hegyet vágasson át Ferháddal, egy óriási sziklatengert, mely a folyót tartja fenn a folyásában. Három ezer mázsás az az óriási vas, melylyel munkához lát a szerencsétlen Ferhád. Sóhajai lángba csapnak és lantosok lesik ajkán a dalt, hogy nyoma ne vesszen a keservének. Lángja emészti a lelkét, de szerelme növeli az erejét. Már-már áttörve az óriási hegy és bevégezve a nagy munka, de ime ott a vészhozó öreg asszony, a királyfi tanácsadó boszorkánya és nyújtja Ferhádnak a lokmát, a gömbölyű tészta-ételt. Ez azt jelenti, hogy halott van a helységben, hogy annak az ételét osztogatják szét. Sirinnek költötte a boszorkány holt hírét, és átnyújtja az ifjunak a lokmát, hogy akár ne is folytassa többé a munká-

ját. Fogja a megzavarodott Ferhád a rúdját és azzal a vassal rontja meg az életét, melylyel évig erő hegyeket zúzott össze darabokra. Ott fekszik az ifju a hegyek aljában és ott találja meg a gyászos Sirin is, a ki élettelenül rogyott össze szerelme teteménél. Handsárát ragadta elkeseredésében, azzal oltotta ki az életét. A boszorkányt meg az oroszán tépte szét és fekete véreből odalocsant egy csepp a két test közzé. Egy-más mellé temettette őket Hermes és két rózsza nőtt ki a két szerelmes sírjából, fehér az egyik, mint a cseppentett hó, a másika piros. Abból a fekete vércseppből meg egy csalit nőtt ki és egész odáig ér föl, a hol az a fehér meg piros rózsza összeölelkezik. E két rózsza az igaz szerelmesek lelkei.

És regél a mondák dallója egy kertről, a melynek a neve hallatára is egyet dobban minden igaz szerelmesnek a szíve. E kert patakjában az élet vize forrása, fája meg levele ragyogó drágakő, földje mosusz, pora ámbra-illat és öröknylő rózsáján dalló fülemilek. Ilyen a túlvilági tündérgert, a boldogtalan szerelmesek otthona. Kert közepén az arany trón, fény borítja minden részét, gyémántvirág küldi be ittasító illatát és sok színű madár varázshangját. Ebben ül a két szerelmes, földöntúli boldogsággal.

Ide kerültek valamennyien, itt ütöttek örök tanyát. A földi világ boldogtalanjai az örök boldogság trónusára és körüllettök a többiek, a szerelem hős bajnokai. E helyre került Iszmáil sáh is, a szerelmi regények legnépszerűbb hőse. Boldogsága még a földön érte és hosszú élet édes emlékével, karja kardján, szíve lantján, emitt ő az elsők között. Mellette az élte társa, Gülizár szultán-kisasszony és fájó boldogsággal, s édes fájdalommal, úgy kísérik lanttal a saját történeteket, szenvedésök krónikáját.

Emígy dallják azt a hírek elbeszélői, a történetek előmondói és a századok regélői:

Volt egyszer egy világhatalmas nagy sáh. Hatalmánál csak a vágya volt nagyobb, melylyel örökös után áhitozott. Ül egy nap a szultán-asszonyával a szerájban, és a mint ott bús borongva sóhajtozik, kérdi a felesége, hogy min epekedik olyannyira.

— Mit ér a sok kincs, meg a korona — mondja a sáh, ha nincs a ki örökölje.

Vigasztalja a szultán-asszony és azt mondja neki, hogy

keljen útra, pillantson egyet a világ tükörében, hogy mi jövendőt mutat vajon neki. Tetszik a sáhnak az ajánlat és legott hivatja a laláját (vezérét), a ki «földig érő hét üdvözet, összetett kéz, összetett láb». Dervis-ruhát hozatnak, azt veszik föl és úgy indulnak vándorútra.

Útszéli forrásnál volt az első pihenőjük. Megállanak, hogy imádkozzanak egyet, és a mint leteríti a sáh a szőnyegét s ráborúl, egy dervis terem mellette. Kérdi tőle a sáh, hogy ki, miféle és hogy hová igyekszik?

— Sáhom — mondja a turbános ember, utazó dervis vagyok, járom-kelem a világot.

— Ha sáh voltomat ki tudat találni — mondja a dervis-ruhás uralkodó, talán a bajom is tudhatnád.

Belenyúl a dervis a tarisznyájába, egy almát vesz ki belőle és e szókkal adja oda a sáhnak :

— Térj vissza a szerájobba, imádkozzál meg, és ha meghámoztad az almát, a felét magad edd meg, a másik felét meg add oda a szultán-asszonynak. De ha majd teljesíti Álláh a kívánságod és megszületik a fiad, addig ne adjatok neki nevet, míg én el nem jövök. — Ezzel zsebre teszi a sáh az almát és a mint ismét maga elé pillant, hült helye a dervisnek. .

Visszatér a sáh a szerájába és megkezdí, a mit a dervis mondott volt neki. Álláhhoz fordul könyörgésével, megeszik a szultán-asszonynyal együtt az almát és íme a kellő időre meglett a várva várt örökös. Örömmel telt el a szeráj, a város, az ország és örömmel a sok szegény, a kik szintén részt vettek a lakmározásban. A gyermek meg szemlátomást nőni kezdett és mert nem adtak neki nevet, Névtelen bejnek hívták a játszótársai. Hiába kérte a fiú az apját, hiába kérték a vezérei meg az ország nagyjai, nem akart neki addig nevet adni, míg ismét meg nem jelenik a dervis.

Majd meg hodsát (tanítót) fogadtak mellé és földalatti helyen, csak épen a teteje volt üvegből, oda került a fiú tanulni. Se nem látott, se nem hallott mást, csak a hodsáját; még az ételét is megválogatták, nem volt szabad benne csontnak lenni. De ott maradt egyszer a húsban egy darab, kivieszi a fiú, és a mint földobja, betöri vele a tető üvegjét. Megpillantotta a szabad levegőt, a kék eget, és kikívánczozott a barlangból. Kiviszik egy nap a fiút, és alig hogy szétnéz, rajta a szeme egy lovason, a lovas sólymán meg az agarán. A fiúnak is kedve

kerekedett, lovat, agarat meg madarat kíván és a mint tanácskozik a hodsza az apjával, egyszerre csak előttük a dervis.

— Iszmáil sáh fiad neve, lováé meg Hold-paripa, es ezzel eltűnik, akár ott se lett volna.

Vadászatra fogták ezután a királyfit. Embereket adtak melléje és hegyen-völgyön, árkon-bokron, napokig barangoltak oda. Eltévedt egy nap a társai mellől és egy nagy hegy aljánál ott nyomta el az álom. Álmában «a szerelem borát izleltették meg velem», és a mint ismét fölébredt, forrás csergedez a hegy aljánál. Egy özike legelészett körülötte, de alig hogy megpillantotta az ifjút, félénk futásnak iramodott előle. A fiatal vadász utána, és addig űzi, addig hajtja, míg az ereje bírta. Egyszerre csak körülnez, ime egy sereg sátor elé kerül, jürük törzsbeliek közé. Kék sátor előtt ott álldogált egy leányka, szép akár a tizenegyede a holdnak; ugyan az, a kít az álmában is látott volt. A leány is ránéz, mert neki is megvolt régente az az álma. Egymásra ismert a két szerelmes és a mint aláhanyatlott Iszmáil sáh a lováról, karjaival fogja föl a leány és úgy merül el a fiú bágyadt tekintetébe. Az első szava, a mint magához tér:

«Iszmáilnak hívnak, engem,
Tündér neved, azt hadd zengem;
Elégettél, hamvasztottál,
Álmomban megriasztottál.»

Víg-boldogan néz reá a leányka és emígy felel neki vissza:

«Gülizárnak hívnak sáhom,
Te vagy álmom, boldogságom;
A virága hull a kertnek,
Soha el nem felejtethlek.»

Ezzel arany fésűt ad a fiúnak és betér a kék sátrába, az apja házába. Iszmáil ismét az erdőbe téved, ott bolyong, ott búsong, alig hogy rátaláltak a társai. Halavány az arca, bús a tekintete és egyre csak azt dallja:

«A szerelem tengerébe merültem,
Könnyeim vér-patakjába kerültem;
Oh nagy Álláh, Iszmáil sáh oda lett,
A virágom, Gülizárom megsebzett.»

Egyre csak Gülizár a lantján s egyre emészti a búbánat
 De hiába kérdik a baját, hiába hívatják a sok hodsát, igaz
 szívé a titok, nem másé. Tatárokat menesztenek erre is, arra
 is, és ezek viszik aztán hírül a sáhnak, hogy jürükkök tanyáz-
 nak a környeken, és hogy a jürük bejnek a leányát, azt hívják
 Gülizárnak. Legott érte mennek a bejért és megkéri a leá-
 nyát Iszmáil sáhnak, a királyfinak. Örömmel igéri oda a jü-
 rük bej, csakhogy negyvennap határidőt kér, hogy móddal
 ülhessék meg a lakodalmat. E közben a bej feleségének is
 viszik a hírt, hogy elígérték a leányát. Szörnyen bántotta az
 asszonyt, hogy híre-tudta nélkül esett meg a dolog, lerontatja
 a sátrakat, szedik-veszik magokat és mennek megannyian Hind
 országa felé. Mikorára a bej odaért, már szél füttyölt a sátrak
 helyén, kapja magát s indul ő is utánok.

Ezalatt nagyban készülődnek a szerájban, és negyven
 nap múltán, megy a tatár híradó a jürükkökhöz. Se sátor, se
 jürük bej, se Gülizár. Hívatja a sáh a vezéreit és kéri a taná-
 csukat, hogy mit kezdjen a fiával. Azt ajánlja neki a lala, hogy
 országaszerte hirdettesse ki, hogy házasodni készül a sáh fia,
 Iszmáil sáh. A ki leány csak szép, öltse föl az ünneplőjét,
 övezze föl arany övét és egy pénteki napon ott gyűljenek össze
 a Gülsen kertjében. Annyi leány tódult a rózsakertbe, hogy se
 szeri, se száma. Viszik a hírt a királyfinak, a ki negyven napja
 immár, hogy a szerelem mély álmába merült és mámorából
 még jóformán föl sem ocsúdva, emígy szólal meg a rózsás
 kertben:

Földre szállott égi lánykák angyalok,
 Szívem saját választottján andalog,
 Huri mátkát peri lánykát mit bánom;
 Gülizárom nincs közöttük, nem látom.

Pirosruhás, kék felöltő leánykák
 Egyik rózsát szed, a másik ibolyát,
 Sejh-iszlámét, vezér leányát mit bánom;
 Gülizárom nincs közöttük, nem látom.

Piros ruhás, arany öves angyalok,
 Kerek ajkból két fényes sor gyöngy ragyog,
 Keble haván gránát alma: mit bánom;
 Gülizárom nincs közöttük, nem látom.

Iszmáil sáh, elhervaszt a bánatod,
Rózsás kerted be sok lánykát megbántott;
Hervadozik tündér Gülsen rózsája,
Gülizárja nincs közöttük, nem látja.

Nem volt a királyfinak maradása a szerájban. Hiába riaszt rá az apja, hiába kéri az anyja, egynek sem hajlik a szavára. Veszi a pajzsát, sisakját, lándzsáját, rápattan a Holdparipára, melynek a dervis adott volt nevet és úgy készül a vándorútra. Az apja feléje se néz, akár sohse térjen többé vissza; de az anyja bezáratja a szeráj kapuit és úgy rimánkodik a fiához. Iszmáil sáh, mintha csak álmában élne, ismét a lantjához ragad:

Édes anyám könnyet hullat,
Édes apám átkot hullat;
Ne félj, Holdam, majd utólér
Három, hét és negyven tündér.

Madár nyelvét megtanultam,
Rózsám nyomát ettől tudtam,
Peri-tündér itatott meg,
Idegenbe vezet utam.

Ezzel átvágtat a kapun és megy a jürük sátrak felé, onnan meg a merre a szíve hajtja. Síksághoz ér, melyen a lábnyom is elvész, mezőhöz ér, melyen a fűszál is elhervad, hegyekhez ér, hol az út is elakad, rózsához ér, hát a színe elveszett, folyóhoz ér, hát a vize kiszáradt. És mindegyikéhez van egy-egy szava:

«Mondd meg róna: Gülizárom
Merre jár,
Mondd meg, mező: a galambom
Merre jár;
Hegyek, folyók, kísérvétek
Az útját,
Hintsd be rózsá levelleddel
Az útját.»

Egy nagy szerájt pillant meg egyszer a síkságon. Kapuja nincs, a hol benyithatna, ablaka nincs, a hol benézhetne, fal keríti mindenfelől. Veszi Iszmáil sáh a lándzsáját és olyan rést üt vele a falon, hogy lovastúl bejuthatott az udvarába. A mint

fölmege a szeráj lépcsőjén, nyolcz szobát lát egymás mellett, a nyolczadik ajtaját függöny födi. Fölemeli a függönnyt és benéz rajta, hát egy sötét szemű, göndör fürtű leányka ott ül egy himző asztal előtt és könnyek helyett vért sírnak a szemei. Csak akkor szűnt meg egy kissé, a mint a királyfit megpillantotta. Dalba önti a sáh a kérdeni valóját és megtudja a leánytól, hogy két testvére künn viaskodik a devekkel (ördögökkel), azok után sír-ri. Rózsa tüüder a leányka neve és ajka pírja pirosra festi az ég kékjét. Kinéz a sáh a testvérei után és oda megy, a hol a viadal folyik.

Hegyek alján, forrás partján ott dühöngnek a szörnyű devek, kettejét meg is ölték már a testvéreknek. Gondolkozik az ifju, hogy merre csapjon, hová vágjon. Odamegy a viaskodók közé és Álláh nevében köszönti őket, vajon melyike felel meg rá előbb. Az öt testvér hallotta meg az Álláh szót, azokhoz került a királyfi. Ráugrik a Hold lovára, kezébe ragadja a kardot és oly erős csörtetve tör a devekre, hogy egy csapásra ketté szelte őket. Elpusztította valamennyijét és vígan vannak a testvérek, hogy oda az ellenségök. Veszik aztán a vitéz fiút és viszik a szerájukba, vendéglátó friss kávéra. Meglátják a nagy rést a falon, és megtudják a leánytól, hogy a királyfi járt volt náluk. Még az nap este összeülnek és megbeszélük, hogy Iszmáilnak adják oda a testvérjüket. Legott meg is vizsgálják a serbetet és vígalom zaja veri föl a házukat.

Éles kard választja el az új pár első éjjelét, és reggelre kelve oly szomorút sóhajtott a sáh, hogy «besötétítette vele a világ fényes tükörét». Kérdi a tüüder a baját, szívből jövő bús sóhaját. Elmondja neki a sáh a szerelmét, szerette Gülizárját és kéri a Rózsatüüderét, hogy engedje utána, hadd találja föl azt is. Ha majd visszakerül vele, őt is elveszi és úgy viszi majd a birodalmába mindkettőjüket. Nehéz szívvel engedik el a szerájból, és útra kél ismét a szerelem útjára.

Hegyeken jár, völgyeken jár, negyven nap és negyven éjjel egyre csak jár, míg egy óriási nagy vár elé került. A híres peliván (bajnok) leánynak, Arab-üzenginek a várához. A vár előtt néhány sátor és oly rengeteg sok katona, hogy egész ellepik a nagy síkságot. Bemegy az ifju egy sátorba, hát egy nagy túl piláv (rizs) van az asztalon, két kanál és két darab kenyér mellette. Vérről volt a piláv megfőzve, csak úgy piroslott tőle

a rizs. Hozzálat az ifju az evéshez, és a mint javában falatozik, lekiált neki Arab-üzengi :

— Hé, legény, elébb birkózzál meg velem, csak azután ehetsz a véres pilávból.

Izmáil sáh a lantját veszi elő és emígy kérleli a leányt :

«Messze földről hajtott el a gyötrelem,
Ne bánts arab, ne álld el az utamat,
Addig megyek, míg a rózsám föllelem;
Ne bánts arab, ne álld el az utamat.»

Az rá az arab amazon válasza :

«Magas hegyek tetejében lakom én,
Ellenségem összetöröm, zúzom én;
Duna vize hömpölygeti hóhabját,
Ez a folyó vérbe festi a partját.»

A királyfi is fenyegetőre veszi a dolgot és emígy ijeszt rá Arab-üzengire :

«Vitéz arab, elpusztítom palotád,
Összezúzom fejedem a koronád,
Sólymod karma nem marja a lovamat;
Ne bánts arab, ne álld el az utamat.»

Megint csak azt feleli vissza az arab :

«Sok életnek a vadásza voltam én,
Véres várat koponyákból raktam én,
Mit sem használ bész haragod, hiába;
A fejed kell tetem-váram falába.»

És a hogy fölnéz a királyfi a várba, megpillantja az arabot, a mint a hegyeket is megremegteti a hangjával. Leszáll Arab-üzengi a várából, rápattan a lovára, Kara-badsakra (Fekete lábszárra), kezébe kapja kétszázötven mázsás buzogányát és úgy törtet elő a küzdelemre. Izmáil sáh is lován terem és úgy ugrat az arab elé.

— No, gyerek — kiáltja a lefátyolozott arab, tartsd a pajzsod.

És ezzel egyet ordít az arab, hetet csavarint a lándzsáján és úgy suhintja a királyfi felé, hogy «az anyja teje az orrán jött ki» a fiúnak. A mint odatartotta a sáh a pajzsát, úgy összecsá-

pott a két vas, hogy a láng is kilobogott belőle. Iszmáil sáhra került aztán a sor. Összeszedi magát az ifju és oly rémitőt ordít, hogy a világ is megrendült belé. Egész kipattogzott az arab ajka a félelemtől. Oly nagy erővel vetette oda a lándzsáját, hogy nem tudta az arab visszatartani és lefordult a feketelábú lováról. Odasiet az ifju, hogy megölje, de a mint leemeli az arab arczáról a fátyolt, hát fénylett az arca, mint a ragyogó nap, szinte káprázott tőle a szeme. Ott roskadt össze a szépségetől a leány mellett. Hamar vizet hozat az arab, és a mint magához tér a sáh, odaborúl a karjába és e szókkal: Elvégre emberre akadtam, karon fogja és fölviszi a szerájba.

Egy pár napot töltöttek el együtt, ki nem bírta tovább Gülizárja nélkül. Arab-üzenginek is elpanaszolja a szerelmét és kapja magát a két peliván, útra indul mind a kettő. A mint eljutottak Hind országa határáig, egy útszéli kis viskóban szállanak meg, egy öreg asszony házában. Szívesen látta őket, mert arannyal töltötték meg a markát. Naplemente felé egyszerre csak zeneszó csapja meg a fülöket, és a mint kérdik az öreg asszonytól, íme azt hallják, hogy lakodalom lesz a városban. A hind királyfi veszi el a jürük bej leányát, Gülizárt, de mert negyven napig gyászol a leány, odáig húzódik el az egybekelés. Ma csak még a tizenötödik napja van, úgy lesz a negyvenedikig minden este. Ránéz Iszmáil sáh a leányra; «Álláh kegyes», így szól Arab-üzengi és boldog nyugalomra térnek mind a ketten. Reggelre kelve, veszik az öreg asszonyt, néhány marok aranyat nyomnak a markába, kezébe adják az arany fésűt és úgy küldik el vele Gülizárhoz. Nagynehezen odaférközhetett az öreg a leányhoz, és alig hogy megmutatja neki a fésűt, majd hogy el nem ájult örömeben. Apróra tudakozódik a jürük leány és üzeneti a sáhjának, hogy jőjjön el érte, ott várja majd este a rózsás kertjében. Egymás nyakába borúl a két szerelmes és e szókkal fogadja a leány várva várt ifjút:

«Bús a szivem, mióta nem láttalak,
Isten hozott, édes párom, jegyesem,
Földről jöttél, az egekről vártalak;
Isten hozott, édes rózsám, jegyesem.»

Emígy válaszol rá Iszmáil sáh:

«Iszmáil sáh jött el rózsakertedbe,
Fejét hajtni puha fehér kebledre;

Kis galambok turbékolnak körülöm,
Lebegve jön híri módra kedvesem.»

De mit a leánynak a kert, a virág meg a galamb :

«Hervadjon el világ kertje, rózsája,
Szúradjon el a gránátja, almája,
Madársereg csicseregjen csöndesen ;
Isten hozott, édes rózsám, jegyesem.»

De sietteti őket Arab-üzengi és nyergébe kapja az egyiket, lovára ülteti a másikat, úgy vágatnak ki az országból. Hol pihenőre térnek, hol messzebbre igyekeznek. Ha álom nyomja el őket, ott örködik Arab-üzengi; be nem húnyná a szemét egy perczre sem.

Fellegbe borúl egy nap a szemhatár, utánok a sok üldöző sereg. Föl sem ébreszti őket az arab leány, hanem veszi a nyolezvan mázsás kelevézét, elejökbe nyargal és olyan pusztítást visz bennök végbe, hogy alig maradt belőlük más napra. A mint visszatér, még mindig ott alszik a két egy lelek, és emígy költögeti a királyfit :

«Ködbe borúlt Hind országa, határa,
Ébredj sáhom, nyakunkon az ellenség,
Sok oroslán támadt rá egy rókára ;
Ébredj sáhom, nyakunkon az ellenség.»

Fölebredt Iszmáil sáh és hozzá fognának a kávé csibukhoz, meg a falatozáshoz.

— Néhány vadat ejtettem — mondja az arab — ha csak azt meg nem sütjük.

Azzal odavezeti az ifjút a sok holttesthez és mutatja neki az ütközet helyét. Eltűnt az ellenség mind, lóra ülnek ők is, és Arab-üzengi váráig meg sem állanak. Néhány napig ott mulatnak, és a mi csak értékben nehéz, teherben meg könnyű, mind magukhoz veszik és úgy kelnek ismét útra. Elmennek a rózsatündérek várába, azt is elviszik, és a három leány meg egy legény, úgy indulnak Iszmáilék országába.

Közel a sáh városához megpihennek, hogy hírt adjanak az apjának. Az arab meg jövendőt vet és mert nem mutatott jót a jós-por, mondja a legénynek, hogy ne az apja szerájába szálljanak, hanem máshová. Beülteti a három leányt három kocsiba

és egy más konákba vezeti őket, messzeceksébb a sáh apja palotájától.

Egy-két nap alig telik bele, látogatóba készül a szultán-asszony, hogy megtekintse a leendő menyeit. Vagy tíz rabszolga a kíséretében, úgy jön a fia konákjába, a hol már várta a lép-csőfön a három leány. «Földig érő hét üdvözlet, összetett kéz, összetett láb», úgy foglalnak előtte helyet. De alig hogy rájuk néz a szultán-asszony, «bal oldalról egyet rándúl, jobb oldalról egyet mozdúl», tüstént fölugrott a helyéből. Visszatér a szerájba és mondja a sáh-urának, hogy ha Iszmáil sáht meg nem öleti és a három leányt ide nem hozatja, véget vet az életének. Megütközik a sáh ezen a beszéden, és más napra kelve, maga is elnéz a három leányhoz. Alig hogy megpillantja őket, hát «bal oldalról egyet rándúl, jobb oldalról ötöt mozdúl», ő se maradhatott tovább. Legott hívatja a vezérét és ráparancsol, hogy végeztesse ki a fiát. Földet csókol előtte a vezér és azt tanácsolja a sáhnak, hogy egy tál ételre hívja meg a fiát, azzal mérgezzék meg. Máskülönben meg nem adja magát egyhamar.

Hívják Iszmáilt a palotába, és a mint készülődik, megint jövendőt vet az arab leány. Egy gyűrűt ad oda az ifjunak és jól a lelkére köti, hogy előbb érintse meg vele az ételeket, úgy fogjon hozzá az evéshez. Úgy tesz a királyfi, jól lakik és a pádisáh nagy ámulatára ép egészségben hagyja oda a palotát.

— A kit Álláh meg nem öl — mondja a vezér — ember sem pusztíthat el.

Nem nyugszik bele a sáh es ismét a fia után küld, hogy taulát játszszanak együtt. Eljön a fiú és úgy beszélük meg az apjával, hogy a ki a játékot elveszti, annak a kezét-lábát összekötik. Ilyen módon akart az apja a fia végére járni. Az arab is, hogy hogy nem, nem vethetett ezúttal jövendőt. Egymásután háromszor győzte le az apját, de nem volt annyi lelke, hogy megkösse; sőt negyedszerre készakarva veszítette el a játékot, hogy csak kedveskedjék vele az apjának. A sáh azonban megkötöztette, ő nem engedte el a maga részét. Próbára teszi aztán a fiát, hogy szétszakíthatja-e a bilincseit, és a mint megkéri rá, hát egy rántásra azonnal szétszakadt. Szép szóval kitudja belőle, hogy varázserőt adott neki a dervis, és hogy íve fonalában az ereje. Legott elragadtatja iját, nyilát, ismét megkötözteti és átadja a hóhérnak, hogy az bánjon el vele. Hiába rimánkodik az apjához:

«Oh sáh apám, könyörög a magzatod,
Saját kerted csemetéjét pusztítod;
Három rózsa virág-korát kiméld meg,
Édes apám, ten fiadat ne öld meg.»

Addig kéri a sok vezére, hodsája, meg a hádsija, míg rááll a sáh, hogy tüzes vasat szúrjanak a szemébe és úgy hajtsák ki az országból. Kiviszik szegényt a határra, és ott szúrják ki a két szemét. Jobb szeme a jobb zsebében, bal szeme a bal zsebében, úgy bolyong el a szegény világtalan.

Hiába várja e közben a három leány a királyfit, és a mint másod napra sem jön meg, jövendőt vet az arab. Vért mutat a bűvös por, gyászba, borúl a három leány. De jön ezalatt a sáh parancsa, a szerájba szólítják mind a hármójukat.

— Azt tartja a szokásom — izenteti vissza az arab, hogy száz rabszolga kísérjen, száz ember vigye a holmimat.

Küldik a száz szolgát meg a sok embert; a szolgákat levágatja, a fejöket zsákokba rakatja és oda adja az embereknek, hogy vigyék a szerájba a sáh elé. Azt hiszi a sáh, hogy kincscsel tele a sok zsák, és a mint fölbontja a vezérei előtt, ott hull ki belőlük a sok emberfej. Oly rémitő haragra gerjedt a leány ellen, hogy egész sereget küldött a nyakára. Neki támad az arab a sok katonának és «itt is egy, ott is egy» alig maradt belőlük hirtívőnek. Egy másik sereget küldenek rá, egy harmadikat, pusztúl előtte valamennyi. Azt se tudják, honnan vegyenek elő új katonákat.

Egy elhagyott vidéknek a tájékán, ott kesereg szegény Iszmáil sáh. Dalba önti a keservét, és oly bús panaszos a nó-tája, hogy a repülő madár is megszánja. Két kis galamb száll egy ágra, és el-el búgják egymásnak:

— Szegény ifju, szeme nincsen.

— Egy-egy tollat hullassunk el, keni vele beteg szemét, Álláh megint jóvá teszi.

— Hajh, mit használ a tanácsod, madár nyelvét meg nem érti.

— Hátha mégis, itt a két toll.

Elrepül a két galamb, és a madárnyelvet tudó királyfi megtalálja a két tollat. Visszailleszti a két szemét a helyére, megdörzsöli és Álláh jóvoltából íme megjött a látása. Hála-ímdájjal van eltelve és boldogan folytatja vándorútját.

Tatárokkal találkozik az út mentén. Katonákat torborza-

nak mindenfelé és úgy viszik őket a sáh városába. Hozzájuk szegődik Iszmáil is, és a mint eljutnak az ütközet helyére, ott a sátrokban a sok katona, szemben velök Arab-üzengi. Senki sem mer vele megküzdeni, mind megremeg a nagy hangjától. Egyedül az ifjú merészkedett vele megpróbálkozni, és oly remítő hanggal támad a leányra, hogy szinte visszahökken tőle az arab. «Csak Iszmáil sáh tudott ilyen hangon», gondolja magában és készülődik a viadalhoz. Összecsap erre a két vitéz, és noha estig folyik a küzdelem, egyik se győzhette le a másikat. Csakhamar híre kelt a viadalnak, és maga elé hívatta a pádisáh az ifjút. Megdicséri az erejét és nagy jutalmat ígér neki, ha megöli azt az arabot. — Rossz a fegyverem, meg a lovam — mondja az ifju és legott hozzák neki a saját kardját, íját-nyílát meg a Hold paripáját.

Rápattan Iszmáil sáh a lovára és a mint oda vágat vele az arab vára elé, ezt kiáltja le neki a leány:

«A sátramnak vér a színe.
Holt testekkel telis tele,
Láng kardomat reád csapom,
Haragommal sujtlok agyon.»

Nem rejtegeti többé magát a királyfi, oda lovagol közelebb és ezt feleli neki vissza:

«Szállj le peri, mutasd arcod,
Szeretőmmel kezdek harczot,
Mennydörögve támadok rád,
Lásd a szíved oroszlánját.»

— Megjött az agátok (uratok) — kiáltja az arab a leányoknak, és mind a három oda rohan a karjába. Azt sem tudták, hová legyenek el örömben. Megbeszélik aztán, hogy másnap még folytatják a harczot, az arab majd leterül a lováról, a többi az ő dolga.

Megint ott vannak reggel a harczterén és küzd a királyfi az arabbal. Egyszerre csak lehanyatlik a leány a lóról, és alig hogy meglátja ezt az öreg sáh, odarohan, hogy ő ölje meg a leányt. De egyet ugrik Arab-üzengi és olyat csap a kardjával a pádisán, hogy jobbra-balra hullt a testje. Erre támadt még csak az igazi öröm. Fölismeri a sok katona Iszmáil sáht,

körülvessi a sok vezér meg a hodsza, és úgy viszik a palotába az apja helyére. Az öreget eltemetik, a fiát meg a trónra ültetik. A szerájban nagy lakodalmat csapnak, és negyven napig, negyven éjig mulatoznak. Egy pénteki napon Gülizárral, más napra a Rózsatündérrel, harmad napra meg Arab-üzengi-vel, egymásután üli meg a menyegzőjét. Czeljukhoz értek valamennyien, mirőlunk sem feledkezzék meg a nagy Álláh.

Ámin.

KÚNOS IGNÁCZ.

EMLÉKSZOBRAINK.

Buda-Pesten a hatalmas Duna folyam szépségein — a természet e fölséges adományán — kívül alig vannak más, emlékezetre méltó részek, melyek a figyelmet megragadják és maradandó benyomást tesznek.

Az idegen a Duna panorámájának és a merész lánczhídnak képével, távozik innen. A városnak, szépsége által emlékeztetes egy második részét alig lehet találni. A Dunasor, az Andrássy-út, a körútak csak spanyol falak; mögöttük ideiglenes állapot és a telkek sűrű beépítésére irányuló törekvés vehető észre. Arra irányuló törekvés, hogy a városnak művészeti emlékei is legyenek — melyek a közműveltség fokát hirdessék — egészen háttérbe szorúl, a városnak ugyan nagyszabású, de tisztán mérnöki szempont alá eső rendezésénél. Tájékozatlanság, kapkodás és kicsinyes fölfogás uralkodik mindenben. Vagy nem erről tanúskodik: a szükséges új hídak fölötti meddő vita; a sorfalba szorított új városház; a fél lábbal a Dunába állított új országház; a rossz világítású műcsarnok; vagy a várkert-bazár, hol boltokat építettek a király számára? Mindez csak ideiglenes állapot lehet. Következménye az, hogy a mit egyszer rosszul már megcsináltunk, azt még egyszer, de jól kell majd megcsinálnunk.

Más városokban több olyan pont van, melyek vagy a valóságosság, vagy a politikai élet, vagy a tudomány és művészet központjai. E pontok, külső megjelenésök által, rögtön tájékoztatnak — és pedig mindenki által érthető módon — azon városok műveltségi viszonyairól. Az emlékszerű művek és azok művészi elrendezése, kölcsönzik azon helyeknek a jellegét. Hasonló

emlékszerű — monumentális — pontokat Buda-Pesten hiába keresünk. A templomok, a városház, a Múzeum, az Akadémia, a színházak stb. mind, elszigetelten, magokban állnak. Legtöbb esetben nincsenek megkülönböztetve a környező házaktól, jobban mondva: a hivalkodó bérpalotáktól, melyek, pompás külsejük és kényelmes berendezésök mellett, nem egyszer szükös viszonyok közt élő lakosságot rejtenek magokban. Tulajdonosaik szintén nem mindig jó módú urak — minőknek palotáik hirdetik — mert elcsábítatva az adókedvezmény által, palotáik miatt adósságba verődtek. Fényes palotában szükölködes, a lehető legviszásabb helyzet, mert a valóságot nem tükrözi vissza.

Buda-Pestet úgy vélik világvárossá tenni, hogy nagy sietséggel, sok ember számára építenek lakásokat. Céljok az, hogy a spanyol falak mielőbb készen álljanak. Pedig, hogy ha Buda-Pest életre való város — minden fölsőbb támogatás nélkül — bír önmagától is annyi épületet létrehozni, hogy a letelepülők elegendő lakást találjanak. Ha nem életre való, akkor e lázas törekvés a vagyon tönkre tételével egyértelmű.

Buda-Pest ilyen eljárás mellett is fönnáll, bizonyos tehát, hogy Buda-Pest életre való város, hol a kereskedelem és ipar egészséges magva meg van, de a hol azon túl meg nagyon sok hiányzik. És ha elfogadjuk azt a régi igazságot, hogy: emberek telepeit az emlékszerű középületek és szobrok teszik várossá, nyilvánvaló, hogy Buda-Pest nem város, legkevésbé pedig világváros. Míg Buda-Pest eddig sem ment visszafelé, ezután is fejlődni fog, mert jövőjét viláfgorgalmi helyzete biztosítja. Buda-Pestből lesz világváros, de csak mikor több nemzedek tűnt le.

Magyarországon több, Buda-Pestnél kisebb, de régibb város van. E kis városok, minthogy a viláfgorgalom nagy útjából félre esnek, világvárosokká nem fejlődhetnek, de másrészt el nem tagadható, hogy közműveltség tekintetében, nem sokkal állnak Buda-Pest mögött. Arad nem is régi város, de ma már van megfelelő városháza; a budapesti szoborműveket pedig az aradival egy napon emlegetni sem lehet. Arad példájának buzdítólag kell hatni.

Legújában ismét több emlékszerű mű létesítése forog szóban. A legjobb alkalom kínálkozik most arra, hogy a világ város ügyét — egy apró kis lépéssel — előbbre segítsük.

Arany János emlékszobra munka alatt áll. Az emlék fő alakját a szobor-bizottság gipszben készen látta és elfogadta.

A szabadságszobor pályázata deczember végével lejárt. Bizonyára több sikerült pályamű érkezett be.

Gróf Andrassy Gyula emlékezetének megörökítését az országos képviselő-testület kimondta. Az előkészítő lépések az emlék létesítésére megtörténtek és a mű élénk érdeklődés és megbeszélés tárgyát képezi.

Ezzel kapcsolatban, a főváros képzőművészeti bizottsága pályázatot szándékozik kiírni egy diadalkapu tervére, melyet az Andrassy-út külső végére szánt és mely esetleg gróf Andrassy emléksobrával kapcsolatba volna hozható.

Az országos magyar iparegyesület gróf Batthyány Lajosnak, az ország első miniszterelnökének és az egyesület első elnökének, emlékezetét akarja szoborral megörökíteni.

A Szent-István szoborra régóta gyűjtenek.

Nagy földatok! Ha ezeket megoldani sikerül, akkor mondhatjuk, hogy végeztünk valamit. Mindnyája összevéve azonban még nem teszi Buda-Pestet világvárossá. Sok tenni való marad még azután is, ha azt akarjuk, hogy a város valódi műveltségi viszonyai — emlékei által — kifejezést nyerjenek.

Múzeumbeli gyűjtemények e földatra nem képesek, mert a közműveltségre kevés hatással vannak. A gyűjtemények nem bámulat, hanem tanulmány tárgyai, azok részére, kik valamely szakmába mélyebben akarnak behatolni. A nagy közönségnek a könnyen elsajátítható műveltségre van szüksége; ezt az útczán kell találnia a város több központján. Emlékszerű középületekkel körülvett és szobrászati művekkel berendezett tér, e tekintetben sokkal nagyobb művelő hatást gyakorol, mint az összes múzeumok. Buda-Pesten erre annál nagyobb a szükség, mert népünkben a művészi érzék tökéletesen el van hanyagolva.

Buda-Pestet rossz elrendezésű városnak tartják, mert állítólag nincsenek terei, hol emlékszerű középületet vagy szoborművet jól lehet elhelyezni. Úgy vélekednek, hogy a város alapításánál és régebbi szabályozásánál hibáztak el a dolgot, mert nem gondoskodtak elegendő tér létesítéséről.

A kik ezt állítják, nincsenek tisztában a tér fogalmával és nem gondolták meg, hogy Buda-Pestnek is van egy, a papiroson terv szerint, előre megállapított része: a Lipótváros.

Ebben a bő megfontolás után tervezett külvárosban lesz tehát annyi tér, a mennyit a tervezés alkalmával szükségesnek tartottak. A tapasztalat azt bizonyítja, hogy ez a városrész sem nyújtja az óhajtott tereket. Természetes, mert a tervezésnél nem lehet előre tudni, hogy kinek, mikor és milyen körülmények közt fognak — a későbbi időben — emléket állítani. Nem tudni, hogy mikor és hova épülnek az emlékszerű középületek, és hogy a tervezett négyszögekből egyáltalán mikor lesz valódi város.

Az tehát, hogy a város előre megállapított terv szerint épüljön, és hogy a tervben emlékszobrokra szükséges helyekről is gondoskodhassanak, a lehetetlenséggel határos.

Térre korántsem azért van szükség, hogy középületet vagy szobrot állítsanak a közepére, hanem első sorban azért, hogy ott — szabad ég alatt — vásárt vagy gyülekezést leheszen tartani. Habár éghajlatunk alatt ritkábban, de miként a tapasztalat bizonyítja, nálunk is van szükség gyülekező terre. A koronázás alkalmával ilyen szerepe volt a Ferencz-József-térnek és az Eskü-térnek, mely mindkettő akkor nyerte nevét.

Vége még azért is van térre szükségünk, hogy ültetvények által a levegőt megtisztítsuk. E szempont alá esik a Margit-sziget és a Városliget, melyek nem egyebek, mint egészségi tekintetből befásított terek. Ilyen tér kevés van Budapestén. De hogy Európában valahol tereket alkottak volna külön azért, hogy egy valamikor föllállítandó szoborra is jusson hely, vagy hogy azt beépítsék, arra alig található példa. Ellenkezőleg, a tapasztalat azt bizonyítja azon városokról, hogy dacára annak, hogy szobrok kedvéért nem hasítottak ki előre tereket, szobraik mégis jó elhelyezést nyertek.

A városok rendezésének ügye régi időkben nem képezett mérnöki föladatot és akkor még nem volt meg a törekvés, hogy az utcákat minél egyenesebb és egyenlő magas falakkal szegjék be. A véletlennek és a festőiségnek azonban tágabb tere volt. Az előbbi évszázadokban, a népben is jobban volt kifejlődve a művészi érzék, mint ma, és különösen mint nálunk.

A véletlennek és a helyes érzéknek közbejátszása következtében támadt azon városokban az, a mit ma szabálytalanságnak neveznek. Útcák és terek változatos alakulása, hol kibővülése, hol szűkülése mintegy önmagától keletkezett és előállottak a szoborműveknek alkalmas helyek. Hasonló ala-

kulások Buda-Pesten is láthatók a város azon részeiben, melyeket mérnöki szabályozási elvek szerint nem szépítettek. Bizonyos tehát, hogy úgy, mint azon városokban, Buda-Pesten is megvan a lehetőség, hogy emlékszobrot megfelelő módon állíthassunk föl. Azzal az eszmével, hogy nem térre, hanem egyszerűen csak alkalmas helyre van szükségünk, meg kell barátkoznunk.

Egy nagyon nyomós körülmény megnehezíti Buda-Pesten az emlékszobrok elhelyezését. Buda-Pestnek alig van néhány befejezett, kiépített és többé szabályozás alá nem kerülő része. Emlékszobrot nem lehet előzetesen fölállítani egy ideiglenes jellegű helyre, melyről még nem tudni, minő lesz egykoron, és hogy minő emlékszerű középületek fogják övezni. A siker föltétele, hogy az emlék úgy formailag, mint arányokra és szellemi kapcsolatra nézve, a környezettel összhangzásban álljon.

Nem csodálható azért, hogy a közfigyelem, minden újabb emlékszobor létesítése alkalmával, mintegy ösztönszerűleg, a véglegesen körülépített terek felé irányúl, habár nem körítik azokat emlékszerű középületek, hanem csak bérházak vagy bérpaloták.

A József-terre, a Ferencz-József-terre, a Kalvin-terre stb. ezért állítottak szoborműveket. A Városház-tér, az Oktogon, a Kör-tér, kiválóan pedig az Andrássy-út külső végpontján fekvő tágas, növényzeténél fogva a befejezettség jellegét legjobban föltüntető terület, minden újabb mű elhelyezésének kérdése alkalmával, szóba kerülnek. A Kerepesi-út végén, a Kálvária körül és a gázgyár előtt elterülő helyeket sohasem említik, mert nem egyebek tágas területeknél és városi tereknek — mely műveltségi központ lehetne — a csíráját is alig mutatják.

Tagadhatatlan, hogy nagy föladat: a helyet jól megválasztani. A szóba hozható tereken nem lehet egy szabadság-emléket, egy Andrássy-szobrot, egy lovas szobrot, mellszobrot, vízművet, obeliszket stb. egyaránt alkalmas módon fölállítani.

A Mária-oszlop, a Szent-Rókus előtt, találó példa arra, hogy szoborművet nem szükséges tér közepére állítani. Ismeretes, hogy az oszlopot nem becsülték semmire. Az ajándékozó főpap iránti udvariasság volt csupán, hogy ez egy kisebb város által visszautasított, művet ajándékkepen elfogadták.

A bevett szokás szerint, ez oszlopot a kórház előtt elte-

rülő, befásított térre kellett volna állítani, ha az oszlopnak több a művészi becsé. Alkalmatlan valaminek tekintették, melyért a tért föláldozni nem akarták. Mint megtört dolognak, épen csak helyet szorítottak neki.

Elhelyezésének módja annyira művészi, hogy a különben kevés becséssel dicsekvő mű, egészen jól megállja helyét. Az oszlop sokkal jobb hatást gyakorol, mint nagy igényű érzőriásaink.

Ha azonban az oszlopot azért állították jelenlegi helyére, hogy a Szent-Rókus kápolna előtt legyen, akkor a legrosszabb indokot választották. A kápolna irányát a fekvés és a torony tökéletesen kitünteti, ezt a körülményt nem szükséges még nyomósabban érvényre emelni. Hogy a fölállítás módja, a templom előtt, nem hat zavarólag, az csupán a Rókus kopár falainak tulajdonítható. A falak, e tulajdonságuknál fogva, a lehető legjobb háttért szolgáltatják a műnek és jó hatását fokozzák. Architektonikusan tagozott, gazdagabb homlokzat előtt a hatás nem volna oly kedvező.

Szobrászati műveket egyáltalán nem czélszerű tér közepére, vagy épületek közepé elé állítani. Emlékszerű épületek pedig vesztenek hatásukból, hogy ha tér közepére vannak építve. A tér megszűnik tér lenni és az épület által elfoglalt területen kívül, nem marad belőle egyéb, négy szélesebb területszalagnál, melyeken ültetvényeket sem lehet csoportosítani.

A régi német színház ezért állott rosszul az Erzsébet-tér közepén. Kivetköztette a tért sajátosságából. Minő jó hatású most az Erzsébet-tér, hogy a kioszkot a tér egyik oldalára építették. Emez igazán művészi elrendezés által elérték azt, hogy a tér megmaradt térnek, hogy irányvonalat nyert — mire itt szükség volt — és hogy az ültetvények tetszetős elrendezése lehetségessé vált. Ez előnyöket előbb nélkülöznünk kellett.

Helyesen van a Nemzeti Múzeum épülete is, az Eszterházy-útca felé, hátra tolva. Hatása még emlékszerűbb lenne, hogy ha egészen az útca vonalán állna. Kibővítésének, két pavillonnal, mit szóba hoztak és a mire szükség is volna, mi sem állna akkor útjában.

A budavári főtemplom szintén sikerült elhelyezéssel bír. Habár egészen szabadon, meg sem áll a tér közepén; a tér nagyobb része előtte terül el.

Gyökeresen el van hibázva a ferenczvárosi templom. A templom hasonlíthatatlanúl jobb hatást tenne, hogy ha a tér egyik oldalán, vagy sarkában építették volna föl, úgy mint a lebontott régi templom állott. Kétfelé tágabb lenne előtte a hely; volna tér is meg templom is. Mi pedig, kik architektúrájában gyönyörködni akarunk, beérnök, hogy ha a templomnak fő homlokzatát és egyik oldalát jól áttekinthetjük. Alig akadna valaki, ki a szűkebb utcák felé eső homlokzatokat is látni óhajtaná.

Emlékszerű épületet épen azért nem szabad a tér közepére építeni, mert azt mutatni akarjuk.

Míg az épülettől azt kívánjuk, hogy hozzá is férhessünk, szoborműnel erre nincs szükség, minthogy ez csupán nézni való. Nem fontos, hogy megközelíthessük, de annál égetőbben szükséges, helyét úgy megválasztani, hogy útban ne legyen.

A Hentzi-emlék a várban, nincs a György-tér közepén fölállítva. Az ellenszenves mű azonban, bármely állásponttól, kedvező hatást tesz.

József nádor emlékszobrát, e szempontból véve, hiányosan helyezték el. Az alak csak a tér egyik feleről mutatkozik kedvezően, vagyis előlről.

A Széchenyi- és Deák-emlékszobrok helyei szintén fölötte kedvezőtlenek. A Ferencz-József-tért ugyanis, egyéb okok mellett, azért létesítették a lánczhíd előtt, hogy az utcákból a térre menet, már távolabbról gyönyörködhessünk a fölséges panorámában. Ha nem ez lett volna az egyik indító ok, az utcákat, a tér közvetítése nélkül, irányíthatták volna a hídnak. A tér, a mostani elrendelés mellett, nem egyéb, mint utcákra fölosztott tér. Akár épületekkel, akár bozóttal vesszük el a szabad kilátást, a tér többé nem áttekinthető és művészi szempontból megszűnt tér lenni. A hibát tetézi egy másik, az: hogy a bozótok közé állított két emlékszobrot sem lehet látni. Egy szép keppel tették szegényebbé Buda-Pestet.

Tájékozatlanság és kicsinyes fölfogás teremtette ezt a rendezést. Azt nem hiszi el senki, hogy a bozótokra egészségi szempontból szükség van. Habár az egészségügy fontos, a Ferencz-József-téren e szempontnak háttérbe kell lépni. Ez a tér művelődés-történelmi központnak van rendelve; a tudomány és művészet egyik központjává kell tenni. A kicsinyes fölfogás csattanós jele a két bozótliget — melyet kisvárosi

fölfogás is megszégyenít — összehasonlítva a lánczbíd budai végén fekvő két architektonikus jellegű, pompás kis kertcskével.

Parkszerű ültetvények nem valók városi épületek közé. A Margit-sziget e tekintetben már húsz év óta nyújt útbaigazítást. A fürdőépületet terjedelmes, architektonikus jellegű, ültetvények veszik körül. Ezek után pázsit következik, egyes kiváló fákkal és csak a pázsit után, a regényes parkszerű ültetvények.

Nemcsak a szobrászat és képírás, a kertészet sem vonhatja ki magát az architektura hatásköréből. Architektura mellett a növényzetnek nem szabad annyira előtérbe tolnodnia, hogy miatta az építmény kárt szenvedjen.

A mire a szigeten hely van, arra kicsiny a Ferencz-József-tér. Azért ezen a téren csak architektonikus jellegű, pázsitos, szőnyegszerű kertnek van helye. Egyes fák ügyes alkalmazása nincs kizárva. Bizonyos, hogy e ligeteket a legközelebbi országos esemény alkalmával föláldozzák. Ha előbb nem, de akkor okvetlen be fog bizonyítani, hogy nem oda valók. Valószínű, hogy akkor a két emlékszobornak is más helyet kell keresni. Közelebb kell őket az Akadémia és Lloyd falaihoz állítani, hogy az architektonikus háttérrel — melyet most nélkülöznek — jobban összeforjjanak, végre, hogy álláspontot lehessen találni szemléletökre. Vagy egészen más helyekre kell majd állítani, ha ugyan arra a gyökeres orvoslásra nem határozzák el magokat, hogy az olvasztóba küldik, és még egyszer, de jól megcsináltatják.

Az Arany-szobor részére sem jól választották a helyet a Nemzeti Múzeum csarnoka előtt. A háttér ugyan jó, de a kert vasrácsa útjában áll annak, hogy kellő távolságban, jó álláspontot találhassunk. A Körútról nézve pedig, a korlát azt a hatást idézi elő, mintha a szobor ketrecben állana.

A Múzeum lépcsője azért olyan széles, hogy egyszerre sok ember járhasson föl-le. A sok ember szükségkép az utcáról jön. A rácskorlátban tehát — ha már fönn akarják tartani — kaput kell nyitni, még pedig jó széleset. Nem helyes, hogy az egyenes utat előlünk elzárják. Legjobb volna a korlátot egészen eltávolítani, a kertet pedig, a Margit-sziget mintájára, az épület architektúrájának megfelelő módon, átalakítani. A kert akkor jobban összeolvadna az épülettel és a környező házakkal;

jelenlegi szigetszerű jellegét elvesztené és a várossal szerves egésszé válnék.

Mínt hogy a Nemzeti Múzeum főhomlokzatának középső része előtt fekvő terület a közlekedés céljaira szolgál, szobrot csak a széles út oldalain, vagy más szóval, az épület oldal-szárnyai előtt lehet megfelelően fölállítani, még pedig párosan. A jó háttér itt is rendelkezésre áll.

Nem helyeselhető az sem, hogy mindig úgynevezett monumentális szobrokról beszélnek. Monumentális alatt azt értik, hogy a mű jó nagy legyen, kitelhetőleg sok legyen rajta, és hogy drága anyagból készüljön. Az igazi elnevezés: a kolosszális volna. E fölfogással vagy kedvteléssel szakítani kell. Elég óriás félemlíti már városunkat. Több valódi művészetre és kevesebb ily fölfogásra van szükségünk.

Hogy szellemök és cselekedeteik által nagyokká lett kortársaink vagy elődeink emlékét méltón megörökíthessük, nem épen szükséges, hogy magunkat eltörpítsük. Az által, hogy emlékezetökre szobrot állítunk, eléggé kitüntettük őket. Nem szükséges ahoz az egyiptomi fölfogáshoz ragaszkodnunk, hogy a kimagasló egyéneket túlságos, természetfölötti arányokkal ábrázoljuk. Tehették az egyiptomiak, hogy a faraót sokkal nagyobbra rajzolták, mint a rabszolgákat. A megkülönböztetés az ő fölfogásuknak megfelelt, mert magyarázatúl is szolgált. A görög-római művészetben pedig képmásoknak nem, csak istenek képeinek adtak kolosszális arányokat. Igaz, hogy római császárok kolosszális képmásokat is készítettek, de mínt hogy ezt már akkor megrótták, a példát követnünk nem kell. Ha már a görögök tisztában voltak erre nézve, szükséges, hogy mi is tiszta fogalommal bírjunk.

Nálunk csak az lehet mérvadó, hogy az emlékszobor a környezetbe bele illő és feltétlenül művészi legyen.

Az Andrássy-emléket az Andrássy-út külső végére akarják állítani, oda hol most — az artézi kút fölött — a pózna áll. A legszerencsétlenebb helyet keresték ki. Ülő, álló vagy lovas szobor számára, egymagában, avagy architektonikus alkotmánynyal kapcsolatban, egyaránt alkalmatlan. A kik e helyet keresték, azt hozzák föl czelszerűsége mellett: hogy az Andrássy-út a gróf kezdeményezésének köszöni létrejöttét. Azt mondják, hogy az emlék az úttal kapcsolatban, azért volna e helyen legméltóbban elhelyezhető, mert ez alkotásán Andrássy

maga is előszeretettel csüngött. Végre pedig az által, hogy az emléket itt állítják föl, az út végleges befejezést, torkolatának szabályozása pedig megoldást nyerne.

Az eszme visszhangra talált és tetszetősnek látszik; fogyatékossága az, hogy helytelen alapból indul ki. Mert ha ugyanakkor azt is hangoztatják, hogy gróf Andrassy Gyulát méltán lehet Buda-Pest második újjá alkotójának nevezni — a mint hogy igaz is — a kegyeletnek is, meg az eszmének is tökéletesen eleget tettünk, hogy ha emlékszobrát a tágabb értelemben vett Buda-Pesttel hozzuk kapcsolatba, hogy ha Buda-Pesten, és nem más városban állítjuk föl szobrát. Több megkülönböztetés nem szükséges. A szorosabb eszmekezesnek csak akkor van jogosultsága, hogy ha a városnak több alkalmas pontja kínálkozik. Akkor természetesen azt választjuk, mely az elhunyra közvetlenebbül emlékeztet.

Hogy ha Andrassy emlékezetét architektonikus alkotmány nélkül, esetleg lovas szoborral akarják megörökíteni, kedvező helyül kínálkozik a régi Buda-Pestnek az a kis területe, mely az Anker udvar előtt fekszik. E helyet még senki sem hozta javaslatba. A hely elég nagy és se a gyalog-, se a kocsiközlekedésnek nincsen szüksége rája. A lovas szobor, a Deák-tér felé fordított arczeval, bármely irányból, vagy bárhonnan jövet nézzük, kedvezően mutatkozik. A fákkal természetesen le kell számolni. A túlkolosszális arányokról és a magas talapzatról szintén le kell mondani. Legyen Andrassy emléke közöttünk — földön járó emberek közt — oly közel, mint Andrassy maga is közel volt hozzánk életében.

Az artézi kút fölé nem lehet az emléket állítani. Szerencsétlen gondolat volt, hogy az Andrassy-utat a kútra irányították. A kút vizét e miatt máshova kellett elvezetni. Az eszme, hogy az Andrassy-út végén, a közepén, okvetlen kell valaminek állani, nem tanúskodik világvároshoz méltó fölfogásról. Az országos tárlat alkalmából — 1885-ben — miután előbb egy idomtalan cisterna-épülettel tettek próbát, zászlórudat állítottak a kút fölé. A rúdnek széles alapot adtak, hogy árnyékában meg is lehessen pihenni. A pózna mindenki tetszését megnyerte, sőt ma is bírja. Később érezték, hogy a pózna arra a sok építményre mégis kevés, és hogy valamivel testesebb művet kellene oda állítani. Gloriettre gondoltak. Meg is lenne talán már, hogy ha egy évvel ezelőtt nem a szabadság-szobornak,

most pedig az Andrassy-szobornak szánták volna e helyet. A hibát, hogy az utat a kútnak irányították, újabb hibák egész sorozatával akarták jóvá tenni.

A zászló különben elhibázott gondolat volt. A Városliget felé vezető utat, vagy a Városliget bejáratát, más módon kell jelezni.

Minden bejáratnak — még ha annyira nyílt is, mint a szóban forgó — alapeszméje a kapu, vagy a nyílás, mert csak ilyenén át lehet valahova bemenni.

A Ferencz-József kapu, a budai várban, és a királyi várkert kapuja, a bazárok sorában, mindkettő valóságos kapu. Megkerülni a kapukat nem lehet, mert falak csatlakoznak hozzájuk. A diadalkaputól is megkívánjuk azt, hogy megkerülni ne lehessen, hogy ha célja nem egyéb, mint hogy a bejáratot jelezze. Ha valóságos monumentum akar lenni, akkor nincs e föltételhez kötve, de akkor nem is arra a helyre való.

A királyi várkert kapuját a bazárok sorában a két talapzat, melyeken az oroszlánok állnak, jelzi. A fölfogás ennél sokkal szabadabb, mint a Ferencz-József kapunál. Kapu marad azonban még akkor is, hogy ha az elzáró rácsajtókat eltávolítják, mert azok nem nélkülözhetetlen kellékei. A rácsajtók nem is lennének ott, hogy ha nálunk nem volna bevett szokás, hogy mindent elzárjanak. Bécsben, a császári palota kertjén, bár mikor szabad az átjárás.

A Városligetnél sem képzelhető más, mint a várkert kapujához hasonló szabad fölfogású kapu. Zászlóval is lehet azt létrehozni, de kettőt kell oda állítani, jobbra is, balra is egyet, épen úgy, mint a várkert kapujánál két oroszlán van. Hogy mennyi alapot kíván egy zászló, arról a Szent-Márk temploma előtt, Velenczében, álló három zászló nyújt útbaigazítást.

Velence e helyén különben más példát is találunk, melyet használhatunk. Hajón érkeve a lagunák elé, a Piazzetára lépünk. A velencei talajt itt érzük először; itt lépünk be Velenczébe. A Piazzetán — mint eléggé ismeretes — két oszlop áll. Ez a két oszlop képezi Velence kapuját. Ez a két oszlop fejezi ki, művészi szabad fölfogással, Velence bejáratának eszméjét.

A Városligetnek hasonló szellemű kiemelése tökéletesen művészi, a helyi viszonyokhoz mérten megfelelőbb, azonkívül

tetemesen olcsóbb is lenne. Az Andrásy-út torkolata és a tó közt fekvő terület fölötté csekély. E területből még azt a keveset sem engedhetjük át, melyet egy diadalkapu venne igénybe.

De azért sem szabad az Andrásy-emléket a kút fölé állítani, mert föltéve, hogy a szobrot a város felé fordított arcczal helyezik el, tűrhetetlen rossz hatást tenne. A ligetből hazajövet, de a ligetből egyáltalán, mindig csak az alak hátát láthatnók és elhagyva a szobrot, azután mi fordítanánk hátat neki. Az alak tehát csak kimenet volna élvezhető.

Ugyanazért nem szabad sem álló, sem ülő vagy lovas szobrot a Kör-tér vagy az Oktogon közepén fölállítani. A kellemtelen benyomás még fokozottabb lenne. Még hosszabb úton kényteleníttetnék a szobrot hátban nézni.

Szabad helyre — melyet minden oldalról meg lehet közelíteni és távolról látni — architektonikus symmetrikus mű való.

A vízmű a Kalvin-téren — a tetején álló alak daczára — architektonikus mű, melynél köröskörül egyenlően esik le a víz. Bárhonnan szemléljük a művet, mindig ugyanazt a benyomást nyerjük. Hasonló szempont alá esik a Mária-oszlop a Rókus előtt és a Hentzi-emlék, nemkülönbén Róma számos terét díszítő obeliszk.

Ilyen mű számára alkalmas helyül kínálkozik akár a Kör-tér, akár az Oktogon tér. Ilyen mű a tér közepére állítva — mert e helyeken oda is szabad tenni — jó elhelyezést nyerhet. Mind a négy útirány felé ugyanazt a képet nyújtja es különösen az Oktogon-teren, kedvelt és szükséges tájékoztatóul szolgálna. Alakok sincsenek kizárva. Ezek köröskörül az architektonikus mag felé támaszkodva, szintén, bármely irányból szemlélve, a legkedvezőbb helyzetben mutatkoznának.

Az architektonikus symmetrikus műveknek nagyrészt az a rendeltetésök, hogy a helyet díszítsék. A szobrot ellenben, kimagasló egyén emlékezetére állítjuk és azért nem alkalmazhatjuk a hely díszítésére. Az emlékszobor önmagúért van.

Míg pedig az architektonikus művek magokban is megállnak, mert az architektúrát magokban viselik, szoborművek az architektonikus környezetre vannak utalva. Szoborművet a pusztá földre állítani nem lehet. A természet és a művészet

közt átmenetet kell teremteni. Az átmenetet a talapzat és a háttér közvetíti. Ezekre szükség van akkor is, hogy ha a szobrot ligetben állítják föl. A háttért ültetvények is képezhetik, de viszonyba hozva a szoborral, csak úgy architektonikus alkotásnak tekintendők, mert valóságos falat képeznek, habár az nincsen kőből építve.

Az artézi kút fölött nem szabad se kő, se zöld falat fölépíteni. Nagyobb szabású architektonikus alkotmány közé sem szabad a szoborművet állítani. Mindkét esetben, az Andrassy-utat nem hogy befejeznek, hanem befalaznák.

Az Andrassy-utat befejezni! Nem egyéb ez, mint egy kedvenc phrasis. Minek azt befejezni, a minek — az által, hogy véget ér — vége van?

Hogy ha az ültetvényeket a ligetben olykép alakítják át — még a két szigeten és azokon is túl — hogy változatos perspektívával jó mélyen lehessen a ligetbe bele látni, esetleg még a távoli hegység képét is szem elé hozzák, akkor megtalálták, a mit keresnek. Ott az Andrassy-út befejezése.

A szóban forgó út szépítésére irányuló törekvés sokkal alkalmasabb tért találna a működésre, hogy ha az út belső végének befejezését tűzné föladataul. A befejezés, miként amott, itt is csak folytatás által érhető el.

Hogy hova kerüljön Andrassy szobra? e kérdés fölött véglegesen dönteni ma, nem csak hogy szükségtelen, hanem épinséggel veszélyes. Hasonló sietség idézte elő az eddigi balsikereket. A város itt van előttünk és jelenlegi alakjában megmarad addig, míg a szobor-pályázat ügye eldől. Mikor előttünk lesz az, a mit el akarunk helyezni, akkor lehet arról szó, hogy hova?

A fő dolog egyelőre az, hogy olyan művet kapjunk, melyben Andrassy egyéniségét fölismerni képesek vagyunk. Legyen az akár lovas, akár ülő vagy álló szobor, vagy akár csak egy mellszobor önmagában, avagy architektonikus művel kapcsolatban. Elhibáznák, ha előre kimondanák, hogy minő alakban kívánják Andrassyt megörökíteni és a helyet is előre megállapítanák.

A hivatalok zöld asztalai mellett nem lehet művészi ügyek fölött határozni. Az ügy egészen a művészeké. A munkát ők végzik; ők felelősek a sikerért.

Az ábrázolás módjának és a helynek kérdését egyelőre tehát ne feszegetsek. Írják ki a pályázatot egy emlékműre, mely az elhunyt gróf Andrássy Gyula egyéniségét — minden magyar által érthető módon — kifejezésre juttatja.

A mikor a pályaművek beérkeznek, akkor jött el a megfontolás ideje. Egyelőre a szabadság-szobor ügyének helyes eldöntése képezze az érdeklődés tárgyát.

JAKABFFY FERENCZ.

AZ ATYAFIAK.

Regény.

Második közlemény. *)

VI.

A kastély befelé nyúló szögletét megkerülve, félig eltakarva a gazdag lombozatú bokroktól, óvatosan, lassan, csaknem lábújjhegyen közelgett a szegény beteg ifju. Nyugtalanul tekintgetett majd maga mögé, majd az épület ablakaira, mintha attól félné, hogy meglesik lépteit; azután a park sűrű fásorai, a bokrok, lugasok felé tévelygett kémlő szeme; mintha valakit nagy aggdással keresne. A mint megpillantotta a pavillon közelében álló házaspárt, megállt, elhalaványúlt és visszafordult. Oszlányiné éles szeme észrevette kifejezésén, hogy rögtön el akar futni; nem engedett hát reá időt neki, hozzája sietett és megragadta kezét.

— Bocsásson el! én — én — nem tudom, mit akarok . . .
Eltévedtem . . .

— Kedves drága nagyságos uram — kezdé Oszlányiné, meleg részvétől reszkető hangon — édes jó öcsém . . . engedje meg, hogy e pillanatban öcsémnek szólítsam, hiszen mindig rokonságot tartottunk boldogult édes anyjának családjával —

De Gábor meg volt riadva; bizalmatlanul és félénken nézett mindenfelé s veget vetett a további genealogiai fejtegetésnek.

— Ne mondják meg a doktornak, hogy kijöttem; mindjárt halállal íjesztgetne, ha megtudná.

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 169. számában.

— Én árulnám el, a ki utolsó vércseppemet odaadnám, ha kiszabadíthatnám e tigris atyafiak körmei közül! — kiáltott Oszlányiné, összecsapva kezeit.

Gábor reá nézett; először csodálkozva és rémülten; aztán lassan szomorú mosolyra húzódott ajka, közelebb lépett az aszszonyhoz és sűgva mondá:

— Olyanok, mint a tigrisek, de javamra; félek tőlök, de ha nem fogadnám szavokat, meghalnék. Pedig most már nem szeretnek meghalni. El ne áruljon. Csak egy pillanatra szöktem ki, a doktor elment az ebédlőbe, tanácsot tartanak. Ha az ebédlőben tanácskoznak — folytatá ártatlan ravaszsággal intve szemével, olyankor mindig megfélekedezik rólam a doktor. Azért mertem kiszökni — gondoltam — talán —

Szava elakadt, s ismét bizalmatlanul nézett a két öreg arczába, mintha nekik sem merné elárulni titkát s megbánta volna, hogy eunyt is mondott.

Oszlányiné megfogta a szegény fiú karját, s szemével titkon intve férjének, kissé távolabb vezette, sűrű lugasba, hol mindenfelől védve voltak a kíváncsi szemek elől. Gábor engedte magát vezetetni, egész életében hozzászokott, hogy mások vezessék, s csodálkozó és felénk tekintettel nézett anyai rokonának arczára.

— Bármí vezette a kertbe — kezdé ez ünnepélyesen, mialatt titkon újra egy parancsoló intést vetett férjére, — hálát adok érte az Istennek, hogy még egyszer találkozhattam önnel, drága gyermekem . . . oh! engedje meg, hogy így szólíthassam ez utolsó pillanatban.

— Utolsó pillanatban? — kérdé Gábor csodálkozó tekintettel, mialatt Oszlányiné egy harmadik jelentős pillantást vetett férjére; de mivel látta kérdő tekintetéből, hogy még most sem érti, boszűsan oda sűgött neki:

— Menj Olgáért! . . . ostoba! — tevé utána gondolatban.

— Utolsó pillanatban? — ismétlé Gábor, növekedő kínos szorongással. — Miért mondja ezt utolsó pillanatnak? . . . Azt mondták talán, hogy . . . én . . . már olyan közel vagyok a halálhoz?

— Isten mentsen! — kiáltott elszörnyedve Oszlányiné. — Hogy jöhet ilyen gondolatra? De persze, ha a fejébe verték! . . . Csak magamra nézve mondom ezt utolsó pillanatnak, a menynyiben azért állok itt, hogy búcsút vegyek örökre.

— Búcsút vesz! örökre! Mit jelent ez?

— Azt jelenti, hogy Loósy Andor ő nagysága, helyesebben Tardyné ő méltósága, fölmondott férjemnek s holnap reggel el kell hagynunk a jószágot.

E szavakkal hátra tekintett a diplomata hölgy a lugas bejárata fele, s meglepődéssel vette tudomásúl, hogy férje megértette parancsát és elment.

— Itt hagyják a jószágot, itt hagynak engem! — kiáltott Gábor, izgatottan fölemelkedve ültéből.

— Fájdalom, a parancs határozottan szól s mi nem tehetünk ellene. Holnap reggel örökre távoznunk.

— És . . . Olgát is elviszik?

— Természetesen, őt is magunkkal kell vinnünk.

— Elviszik! . . . — sóhajtott Gábor és csüggedten visszaesett ülésére, eltakarva arcát kezével. Hosszú szünet múlva fölemelé ismét fejét s szomorúan, félénken kérdé:

— Mi lesz akkor belőlem?

— Nagyságod itt marad szerető rokonai közt, kik oly szigorú gonddal ügyelnek jólétére és egészségére.

— Jólétemre, egészségemre! — visszhangozá Gábor keserűen. — És elúszik mellőlem az egyetlen, a ki fel tudta deríteni életemet . . . Én nem akarom, én nem engedem, hogy elmenjenek.

— A jószág kormányzója elküldött, nekünk kötelességünk távozni.

— És én itt maradok, egyedül, szomorúan, a homályban, egyetlen egy napsugár nélkül, mindennap sírom szelén járva és mindennap óhajtva, hogy az legyen az utolsó nap. Oh mily boldogtalan vagyok! oh miért is születtem én erre a világra!

És a szerencsétlen fiú kezére hajtotta arcát s csendesen sirt, mialatt újjai közül lassan kiszivárogtak könnyei. — Most már egész tisztán látok — gondolá magában a diplomata asszonyosság, és leült a csöndesen síró ifju mellé. Szelíden, anyailag megsimogatta lehajtott fejét és nyájas biztatással súgá fülébe:

— Ne sírjon, ne essék kétségbe, hiszen a valódi élet csak most fog megnyílni ön előtt, drága gyermekem.

— Az élet! mi nekem az élet? — felelt a szegény fiú, nem emelve föl arcát s könnyein keresztül mintegy önmagának

mondva el szomorú gondolatait. — Az élet egy hosszú halálos vívódás volt eddig és az lesz ezentúl is. Várni fogom, mint eddig, halálomat és bujdosni fogok, mint az árnyék, ez élettől duzzadó, kaczagó, dobzódó, szívtelen emberek között, a kiket gyűlölök s a kiktől rettegek. Nem lesz senkim, a ki szelíden szól hozzám, a ki megérti lelkemet, a ki erezni tud velem: nem lesz senki, a ki sugárt lopjon hideg éjszakámba, a ki meg-aranyozza a halálra ítélt utolsó óráit. Nem fog szeretni senki, senki, és ha meghalok, nem fog sajnálni senki.

— Hogy beszélhet így, szegény gyermekem? — mondá Oszlányiné igazán meghatva. — Mondtam, most nyílik meg az élet ön előtt, most kezdődik csak számára az igazi boldogság, midőn elérte azt a kort, melyben megnősülhet.

— Megnősülök! én! — kiáltott Gábor hirtelen fölkapva fejét, s könnyein át csodálkozva vizsgálta vígasztalója arczát, mintha gyanakodnék, hogy gúnyt űz fájdalomából.

— Természetesen, hisz ez a dolog rendje. Rokonai bizonyosan fognak keresni valami kedves, szeretetreméltó nőt, ki meg fogja érteni és boldoggá teszi.

— Rokonaim! — visszhangzá Gábor keserűen. — Hát nem ők készítnek elő mindennap a halálra?

— Ha rokonai nem gondoskodnak, úgy önmaga fog gondoskodni. Elérte már nagykorúságát, senki sem vethet békót akarására.

— Hol van az a nő, a ki egy haldoklóhoz csatolná sorsát?

— Ugyan hagyjon nekem békét azzal a haldoklással! Huszonnégy éve mondják már, hogy haldoklik, és mégis él! Ki tudja, nem fog-e még egyszer, még kétszer huszonnégy évet is megérni? Szívbjá! Hát mi az a szívbjá? Minden embernek van szívbjá, nekem is van, a férjemnek is van . . . Az egyik ifjan hal meg benne, a másik hetven évet is élér. Csak az a fő, hogy nyugodt, vidám, kellemes élete legyen, a szívbjá bizonyára nem fogja megölni. Pedig mi szerezhethet nyugodtabb és kellemesebb életet, mint egy jó feleség, a ki megosztja örömeinket és bánatunkat, — a ki megérti gondolatunkat és legtitkosabb vágyunkat? —

— Igen, igen! — kiáltott Gábor csillogó szemekkel, egészen elfeledkezve bánatáról, a ki megérti gondolatunkat és kitalálja, a mit mi kimondani sem merünk.

— A ki — folytatá Oszlányiné neki melegebben — örök

tavaszt hord vidám lelkében és szemének mosolygásával leoszlatja homlokunkról a gond felhőit.

— Igen, olyan ő! — ismétlé Gábor, sugárzó orczával. — Az eget látom szemében, az üdvösséget!

— És mi akadályozza, hogy ily nőt találjon? Ön oly jó, oly szelíd, oly gazdag lélekben és szívben, hogy lehetetlen visszhangot nem találnia egy egészen hasonló lélekben. És akkor élete boldog és vidám lesz, s a betegség és halál kísértetei szét fognak foszlani, mint napkeltekor az éjjeli rémek.

— Oh ha én azt hihetném, ha szabad volna remélnem! — sóhajtott Gábor, ismét elcsüggedve pillanatnyi föllendülése után.

— Nézzen körül, keressen — felelt Oszlányiné, óvatosan, lassan, mint az orvosságot a betegnek, úgy csepegtetve minden szavát az ifju fülébe, bizonyára találni fog, ha most nem, később, ha itt nem, másutt. Szívének meg kell szólalnia, nem az úgynevezett beteg szívnek, hanem az élő, érző, örülni vágyó szívnek, és ha majd hangos dobogásából megismeri, hogy megtalálta élte örömét, megváltóját, ne hallgasson senkire, hanem ragadja meg, foglalja el, mert az öné, mert joga van hozzá. A ki ebben gátolja, az csak ellensége lehet; a ki erről lebeszelné, az csak elárulná, hogy halálát és halála után vagyonát akarja!

— Gábor! Gábor! — hallatszott e perczen egy hangos kiáltás a kastély felől, s midőn mindketten riadtan a lugas nyílásába léptek, Horthy Aladárt látták, a ki sietve s mindenfelé kémelve sietett erre a kastély felől. — Csakhogy itt vagy! — kiáltott örömmel, a mint megpillantotta Gábor alakját s a virágágyakat irgalmatlanul eltaposva hozzá rohant. — Már mindennütt keresnek, az egész kastélyt fölverték miattad. A tanácsosné magán kívül van az ijedtségtől, Andor bácsi kegyetlenül káromkodik.

— Mit akarnak? — kérde Gábor mogorván.

— A főispánt kell fogadnunk, ott kell lenni az egész családnak. Jer gyorsan, nélküled nem mehetünk, hiszen te voltál a házi úr vagy mi! Nem értem, hogy tudtál így elbújni?

— Gábor úr nem bújt el — szólt közbe élesen Oszlányiné, — hanem búcsút vett tőlem.

— Igaz, igaz, hiszen elmennek — felelt Aladár úrfi, jóízű nevetéssel. — No hát szerencsés útat! Mondja meg az öregnek,

hogy a főispán fogadása után rögtön átveszem tőle az iratokat. Legyen akkorra készen . . . Te pedig, Gáborkám, ne nyöszörögj itt, hanem siess velem a kastélyba, mert Andor bácsi már veszedelmesen káromkodik.

Gábor még hátra pillantott Oszlányinéra, ajka megnyílt, mintha utolsó szavaira még visszhangot akarna adni; de az engedelmesség megrögzött szokása, újra visszatért félénksége, gyámoltalansága elnémította ajkát, s engedte türelmesen, hogy az izmos, buta kamasz karon ragadja és elhurcolja magával.

— Viheted már! — gondolá magában Oszlányiné, elmerülten nézve a távozók alakja után. — Beültettem már szívébe a magot, és hogy megfogant benne, tisztán láttam föl villanó szeméből. Attól a napfénytől, melynek sugarát észrevettem, az ilyen mag egy pillanat alatt kihajt, megnő, virágozik és gyümölcsöt ad. Ha abban a perczen ez otromba Horthy kamasz helyett Olga lépett volna a lugasba, most talán már az eljegyzés örömhírével siethetnék a kedves Tardynéhoz. De persze, ha az én férjemre bízok valamit, annak rendesen el kell kesnie. Csak férfira ne volna szükség ezen a világon.

VII.

Mialatt a diplomata hölgy e férjére s az egész férfi nemre nem igen hízelgő elmélkedésekbe merült, lassan tovább haladt egy szűk fason, mely a park keleti oldala felé vezetett. Az ösvény nemsokára kitágult s egy kerek tisztás helyen ért véget, melynek közepén repkénynyel befutott szobor állt, valamely ismeretlen mythológiából vett alakkal. A szobrot széles, kőpárkánnyal ellátott medence vette körül, magába fogadva a szobor orrlyukaiból és nyitott szájából magasra fölszökő víz-sugarakat. A szakadatlan permeteg kellemesen meghűsíté a forró levegőt, s a dús lombú fák alatt levő padok oly kínálkozólag nyújtózkodtak az árnyékban, a lehulló vízcseppek oly kellemes altató dalt mormoltak, a pázsit és a sűrű levelű bokrok sötét zöldje oly enyhe pihenőül szolgált a szemnek, hogy a kinek nem volt sürgős dolga, nem tehetett okosabbat, mint leülni egyik padra, és vízlocsogás, szellőstutogás és madárdal mellett elszenderedni.

Oszlányinének elég sürgős dolga volt e pillanatban, mégis

megállt a szökőkút mellett, nem azért ugyan, hogy a magányos hely idylli szépségeiben gyönyörködjék, hanem mert a sűrűn keresztül emberi hangokat hallott. A sűrűből kihallatszó emberi hangok rendesen azt jelentik, hogy egy kis óvatossággal meg lehet tudni valami érdekes titkot; s ha Oszlányiné nem is született volna asszonynak és diplomatának, mostani helyzetében elég oka volt kíváncsinak lenni arra, mit beszélnek körülötte.

Megállt tehát és kellő méltósággal hallgatózott; de várakozásában csakhamar csalódnia kellett. A hangok mindegyre közeledtek s köztök tisztán fölismerhette férje hangját; de a mit hallott, nem volt más, mint a rég ismert általános kifejezések a szerencseről, melynek valaki nagyon örül és a meglepetésről, melyet valakinek váratlan megérkezése okoz.

Oszlányiné kíváncsisága tehát más irányba terelődött s azon kezdte törni a fejét, ki lehet az, kinek váratlan megérkezése annyira meglepte férjét, hogy ez nem győz eleget örülni a szerencsének, midőn a hangok már egészen közelében hallatszottak, s a következő pillanatban három alak lépett szeme elé. Az egyik férje volt, a másik kettőt nem ismerte föl azonnal. Mind a ketten világos koczkás ruhába voltak öltözve; az egyik feltűnően szép, a másik feltűnően rút volt; a szebbik hegyke, jókedvű ficzkónak látszott, s tekintetéből, modorából léhaság, könnyelműség volt olvasható; a rútabbik komor, sötét kifejezéssel nézett maga elé s arczából nem volt egyéb olvasható, mint mély elkeseredettség; de komorsága, keserűsége bizonyos komikus színezettel bírt s a ki jól megnézte, nem állhatta meg mosolygás nélkül.

— Itt van, megjött, elhoztam! — kiáltott Oszlányi, megpillantva nejét. — Hallotta a házban, hogy itt vagy s nem tudta bevárni, míg haza térsz —

— Csitt! öreg! — mondá a szebbik, — el ne áruld kiléteimet. Hadd lássam, rám ismer-e magától, annyi évi távollét után? Ha nem ismerne rám, ez nagyon megnyugtatóna — hitelezőimre való tekintettel.

— Ez a hang! ez az arcz! — kiáltott Oszlányiné — és hitelezői vannak . . . László öcsém, te vagy?

— Rám ismert! rám ismert! — rikoltott a László név tulajdonosa, s Oszlányinéhoz rohanva, átölelte és össze-vissza csókolta.

— Jól van, jól, elég lesz már, egészen összeborzolod a kontyomat — mondá tréfás duruzsolással Oszlányiné, eltolva magától lelkesült öcsését, s karjainál fogva kissé távol tartva magától, kíváncsian és szeretettel nézett szeme közé. — Hadd nezzetek meg előbb, hiszen oly régen láttalak, hogy egy kissé újra hozzá kell szoknom arcodhoz. El sem tudom hinni hamarjában, hogy te vagy az én Laczi öcsém, a ki . . .

Nem fejezhette be, mert e pillanatban két erős kar ismét átfogta nyakát s újra csókok boríták orrát, fülét, szemét és kontyát. A rútabbik volt, ki kötelességének tartá utána csinálni úti társának a viszontlátás jelenetét.

— Hát ez kicsoda? Ezt nem ismerem! — kiáltott Oszlányiné nagy meglepetéssel, kibontakozva az ölelő karokból és messzire ellökve magától a sötét arcú férfiút.

— Ez — felelt nevetve öcsese — Venter Ignác.

— Venter Ignác! Micsoda név! Soha sem hallottam; hogy mer engem megcsókolni?

— Neki már szokása, hogy mindent utánam csinál — mondá László nevetve.

— Légy nyugodt cziczám, nem vagyok féltékeny — tevő hozzá Oszlányi biztató mosolylyal.

— Kikérem magamnak az ily idétlen tréfákat — felelt boszúsan Oszlányiné, kinek nem igen látszott hizelegni, hogy férje már nem féltékeny rá. — Jobban tennéd, ha meg méltóztatnál felelni, miért nem kerested föl Olgát?

— Nem találtam a házban, cziczám; azt mondták, a parkban szaladgál, s midőn keresésére indultam, Lacziékkel találkoztam, és —

— Jól van, jól; annyi bizonyos, hogy nem lehet rád bízni semmit.

— Olga! — szólta közbe László, micsoda Olga? Talán csak nem az a kis Olga, a kit hajdan én tanítottam járni?

— Ugyanaz, csakhogy már nem kis Olga és nem csak járni, hanem lovagolni is tud — mondá Oszlányi.

— Hogy került hozzátok?

— Szülei elhaltak és magunkhoz vettük — felelt Oszlányiné kurtán. — Jertek, járjuk be a parkot minden irányban, azt a leányt meg kell találnunk.

Továbbindultak a legközelebbi ösvényen; Oszlányiné öcsésével elől, az ügyvéd és a sötét férfiú néhány lépéssel utánok.

— Nem is vagy kíváncsi, kedves néném — kezdé jókedvűen László, hogyan cseppentem én egyszerre ide, még pedig másodmagammal?

— Kíváncsi volnék, ha most nem tartaná elfoglalva lelkemet egy sokkal nagyobb gond — felelt Oszlányiné, mindenfelé tekintgetve, a mint tovább haladtak. — A kedves Loósy-család elmozdította férjemet állásából s holnap el kell hagynunk az uradalmat.

— Hah! — kiáltott komoran a sötét arcú férfiú.

— Mi ez? — szólta Oszlányiné, ijedten hátrapillantva.

— Semmi baj, cziczám — nyugtatá meg Oszlányi, — csak Venter úr mondta azt, hogy: hah!

— Hogy ne kiáltottam volna fel a legmélyebb keserűség hangján — mondá Venter Ignác komoran — midőn hosszú hányatás után révpartot keresvén, azt kell hallanom czicza ő nagyságától, hogy holnap révpartostul tovább mehetünk.

— Hogy mer ez engem cziczának nevezni? — kérde Oszlányiné halkán, dühösen öcscsétől.

— Azt hiszi, hogy a keresztneved — felelt László nevetve.

— De hát ki ez a különös ember?

— Ez? Ez az én elődim. Később majd jobban megismered, de most hatalmasabb és nagyobb étvágyú elődiekről van a szó. Hát kiadták az utatokat? Köztünk mondva, nem csodálom. A parasiták nagyon féltékenyek, es ha elleptek egy viruló fát, gondoskodnak róla, hogy senki más ne szívhassa kívülök a nedvét.

— Mit beszélsz?

— Tudod, kedves néném, én már tíz év óta járom a világot, sokat láttam es tanultam, s most magunk között vagyunk, őszintén beszélhetünk egymással. Sokszor megálltam egy-egy terebélyes szép fa előtt, és bámúltam hatalmas törzsét, gyönyörködtem gazdag lombjában, virágaiban, majd örömmel ízleltem gyümölcsét. De mindig azt láttam, mentől gazdagabb a fa, annál több idegen növény fonja át törzsét. Átfonják, lefoglalják, ellepik, fölkúsznak egész az ormáig és élnek a nedvéből. Ezt a beosztást láttam mindenütt: a mit a természet létrehozott, annak módot is ad, hogy megéljen; az egyiknek erőt ad arra, hogy termeljen, a másiknak orozatlanságot ad arra, hogy más termeléséből éljen. Ez a szabály mindenütt, az őserdőkben úgy, mint a tenger fenekén; ez a szabály abban az emberi

öserdőben is, melyet társadalomnak nevezünk. Mindenkinek, a ki tud valamit termelni, megvan a maga parasitája, mely az ő termeléséből él, és ebben nincs semmi szégyelni való, mert mindegyik csak a maga természet adta hivatását teljesíti, és az oroszlának épen úgy nincs oka büszkélkedni, hogy oroszlának született, mint a bolhának nincs oka szégyenkezni, hogy bolhának született. Látod, Venter Ignác sem szégyenli, hogy elődinek született.

— Ez az úr? — kérde Oszlányiné, hátra fordúlva s a sötét férfiúra tekintve, ki keserű helyesléssel hallgatta a fentebbi fejtegetést.

— Ez, Venter Ignác, az én parasitám. Most az enyém, azelőtt másé volt, s nem tagadja, mert tudja, hogy annak született.

— Ha a természet létet adott, kötelessége eltartani — szólt közbe komoran Venter Ignác, megérkezettnek látván az időt, hogy saját filozófiáját is kifejtse. — Szerzésre nem adott képességet, a dologtól görcsöket kapok, a gondolkozás feldúlja idegeimet. Ez rendeltetésem: ha nincs, a ki eltartson, megölöm magamat.

— Uram ne hagyj el! — kiáltott ijedten Oszlányiné.

— Valóban már többször tett öngyilkossági kísérletet — mondá nevetve László, — sőt azt hiszem, ez a rendes kenyérkeresete: öngyilkossági kísérletet tesz, de úgy, hogy valaki megmentse, s aztán eltartatja magát megmentőjével. Én már a hatodik megmentője vagyok.

— A hetedik — szólt közbe komoran Venter Ignác.

— S mi történt az előbbi hattal? — kérde az ügyvéd.

— Azokat fölette vagy elcsapták magoktól, mielőtt egészen fölehetne volna — felelt László mosolyogva.

— Átkot hordok magammal és a gyász bélyege van homlokomra sütvé — mondá keserűen Venter Ignác. — Miért is mentik meg minduntalan éltemet, miért nem engednek az örök megsemmisülésbe süllyednem? Adjatok egy pisztolyt, adjatok egy hatlövetű revolvért, hadd vessek véget egyszer mindenkorra e nyomorult létnek!

— Isten őrizzen! — kiáltott ijedten Oszlányiné. — Még csak az kellene, hogy nálunk löje magát agyon!

— Ne félj cziczám, hiszen nincs nála pisztoly.

— Mit tehetek mást, midőn e hajlékba is átkot hoztam

magammal? Íme, alig tettem be lábamat, már is azt halljuk czicza ő nagyságától, hogy neki is kiadták az útját.

— Megint cziczának nevezett — sűgá Oszlányiné dühösen öcscsének.

— Mondom, hogy azt hiszi, ez a keresztneved — mondá nevetve László, ki nagyon látszott mulatni sötét parasitája kitérésein. Monacóban ismertem meg. Akkor épen nagyon kedvezett a szerencse és egymásután separtem be a nagy teteleket Venter mellettem ült, s egyszerre csak kirántott zsebéből egy pisztolyt — meg volt töltve, a mint utólag meggyőződtem — és homlokának szegezte. Én megragadtam karját, a golyó a levegőbe repült, a megriadt játékosok felugráltak s a fölzúdult bankárok kidobták a teremből az öngyilkos-jelöltet. Megvárt a csarnokban, térdre borúlt előttem, hálát mondott megmentett életéért és kijelenté, hogy csak a halál fogja elszakítani tőlem.

— Űgy van, a halál! — hörgött háta mögött Venter Ignác, — adjatok egy pisztolyt, adjatok egy pisztolyt!

— Azóta velem van és mindenüvé elkísért bolyongásaimban. Sötét pessimista ugyan, de azért igen jó fiú, a kit mindenre lehet használni, ha nem jár dologgal.

— A dologtól görcsöket kapok — szólt közbe sötéten Venter Ignác.

— Látjátok, ez a világ rendje. Én csak egy vézna, szegényes, kevés gyümölcsű fácska vagyok a nagy emberi kertben, mégis van parasitám, a ki rajtam és belőlem él. Hát a nagy Loósy-fának hogy ne volna? Ott élnek és tenyésznek rajta vígan a Loósyak, Horthyak, Jankóczyak és más minden nevű indák, és olyan jól érzik magokat, hogy bizony nem szívesen engednék át helyöket másoknak. De azt sem lehet csodálni, hogy mi, a Majdánok, Gerébek, Oszlányiak, a kik szintén just tartunk a gazdag fához, szeretnők reá csavarni indáinkat és felkúszni törzsén egész addig, hol a gyümölcsöt is elérhetjük. Az egyik elődi-faj ki akarja túrni a másik elődi-fajt, ez nagyon természetes, és csak az benne a szomorú, hogy épen mi vagyunk azok, a kiket kitűrnak.

— Ki tudja? — szólt Oszlányiné, mélyen elgondolkozva, és arcza kifejezésén látszott, hogy messzire terjedő nagy és merész tervek fogamzottak meg agyában. — Ki tudja? — folytatá hosszú szünet múlva, fölemelve fejét és mélyen öcsce szemébe tekintve. — Csínos, kellemes fiú vagy, jó kedved föl-

deríti az ember lelkét, modorod megnyerő, járatos vagy a nagy világ szokásaiban, beillenél bármily előkelő társaságba: soha sem gondoltál arra, hogy egy fényes és gazdag házasság által fölemeld családodat?

— Azaz, hogy én legyek a terebélyes fa, melyet átfonnak a rokon indák?

— Bánom is én, legyen terebélyes fa, ha nem tudsz más-kép beszélni — mondá kissé türelmetlenül Oszlányiné. — Azt kérdem, soha sem gondoltál ily házasságra?

— Hát te gondoltál?

— Gondolok — felelt nyomatékosan Oszlányiné. — Egy fiatal özvegy, mérhetetlen vagyonnal, a kit rég ismersz, a kinek szerelmét könnyű volna elnyerned, a kire nekem is nagy befolyásom van . . .

— Elég, elég! Hol van az a gazdag özvegy?

— Most még szegény leány, a ki nemsokára gazdag özvegygé lehet —

— Cziczám! cziczám! — kiáltott föl elképedve Oszlányi, — hová nyúlnak a te terveid!

— Az én terveim oly messzire nyúlnak, hogy a ti ferfi-eszettek megsántulna, ha lépést akarna velök tartani — mondá lenézőleg Oszlányiné. — Te pedig jobban tennéd, ha nem cziczáznál annyit, tudod, hogy ki nem állhatom. — Nos — folytatá ismét öcséséhez fordulva, mit mondanál ilyen házassághoz?

— A terv kitünő, a házasság nagyszerű, a gazdag özvegy kívánatos, az én akaratom kész, szóval minden megvan hozzá, csak egyetlen egy akadály áll útjában —

— Mily akadály?

— Az, hogy már nős vagyok.

— Mit hallok! — kiáltott Oszlányiné boszús csodálkozással. — Nős vagy? Ezt most hallom először. Mikor nősültél meg?

Mintegy öt évvel ezelőtt.

— És engem, testvéredet, nem is tudósítottál róla?

— Oly rövid ideig tartott boldogságom, hogy mire a tudósításig juthattam volna, már el is múlt.

— Hogyan? Elváltatok?

— El is, meg nem is. Egyszerűbbnek és olcsóbbnak tartottuk perköltség nélkül hagyni el egymást.

— Tehát nőd is beleegyezett az elválásba?

— Nem tudom, nem mertem megkérdezni tőle. Elúztam és Venteret küldtem hozzá az izenettel, hogy ne keressen, nem fog többé rám találni.

— Épen reggelinél ült — vevé át a szót a sötét férfiú — midőn átadtam az emberséges izenetet. Nem ültetett le, nem kínált meg semmivel, pedig éhes voltam. E helyett a fejemhez vágta egy osztriga kagylóját és azt mondta, hogy gazemberek vagyunk mind a ketten.

— De hát ki volt a te feleséged? — kérde Oszlányiné bámulva.

— Színésznő, vagy helyesebben mondva énekesnő, de nagyon harmadrangú csillag volt, csak kis színházaknál énekelte, nevetségesen csekély fizetés mellett.

— Egyszer sem laktunk jól, míg a művészi pályán éltünk — tevé hozzá keserűen Venter úr.

— Úgy ez a nő nem áll útjában házasságnak — mondá Oszlányiné. — Elválhatol tőle törvényesen és szabad vagy. Férjem ügyvéd, tüstént megmondja, hogyan szabadulhatsz meg tőle legkönnyebben.

— Minden esetre, cziczám — mondá Oszlányi előbbre lépve.

— Csitt! — szólt a sötét férfiú, megrántva Oszlányi kabátját — czicza ő nagysága nem szereti, ha a nevéen szólítják.

Szerencsére Oszlányiné most sokkal jobban el volt foglalva mindenféle gondjával, hogy sem egy rövid dühös pillantásnál többre méltatta volna a sötét férfiú jóakarátú közbenjárását.

— Szólj hát, — rivallt idegesen férjére, — mit kell tennie Lászlónak, hogy elválhasson nejétől?

— Hol esküdtetek meg? — kérde az ügyvéd.

— Pozsonyban — felelt a reménybeli fölperes, — hol nőm akkor kardalnoknő volt; de nemsokára Triesztbe mentünk, hová magán-énekesnőnek szerződött.

— S kifütyülték és citromokkal hajigálták meg — magyarázá sötéten Venter Ignác; — a citromokat összeszedtem és föl akartam használni, de mind rothadtak voltak.

— Ez nem tartozik a perhez — mondá az ügyvéd. — Az a kérdés, hol van most a nő?

— Nem tudom — felelt László. — Annyit hallottam

róla utoljára, hogy a rovigoi színháznál volt, mikor ez leégett.

— És azóta nem hallottál róla?

— Semmit.

— És biztosan tudod, hogy a színházban volt, mikor leégett?

— A színház játék közben gyuladt ki, s neki a színpadon kellett lennie, mert épen az ő első föllépése lett volna.

— És hány éve ennek?

— Több, mint három éve, magad is olvashattál róla az újságokban.

— Hiszen akkor nyert ügyünk van — kiáltott diadalmasan az ügyvéd. — Nem is kell válópert indítani, egyszerűen a halottá nyilvánítást fogjuk kérni. Egy év múlva szabad lehetsz és megnősülhetsz.

— Egy év épen elég — mondá Oszlányiné, azalatt az én tervem is megérik . . . Látom, a férfiak is jók valamire, ha ügyvédek — tevő hozzá, oly tekintettel nézve férjére, melyből látni lehetett, hogy megbocsátotta több rendbeli baklövéseit. — De most elég a beszédből; vezesd vendégeinket a házba, s engem hagyjatok itt magamra; azt a leányt utoljára is meg kell találnom, különben vége lesz minden szép tervünknek.

VIII.

A diplomata hölgy nem kereste volna oly szorgosan Olga hugát, ha tudja, hogy a leánynak nincs szüksége az ő közbenjárására, s ártatlan szívének vágya és kisleányos fejessége magától is épen oda viszi, hová nagynénjének jól kifőzött terve akarta vinni. Nem ment sehogy sem a fejébe, hogy ő ma ne olvasson föl Gábor úrnak, mikor ezt már mind a ketten úgy megszokták, mikor látta, hogy az erőszakos elválasztás mennyire fáj szegény beteg barátjának, és érezte, mennyire fáj önmagának. Azért is visszamegy, fölkeresi és együtt tölti vele a megszokott órát, s kijátszszak és kinevetik a savanyú lelkű tanácsosnét, a kit szívök mélyéből gyűlöltek mind a ketten. Alig hagyta hát magára nagynénje, visszaszökött a parkba, s csendesesen, óvatosan, le-leguggolva, néha négykézláb mászva, a kastély felé lopódzott a legsűrűbb bokrok közt, a hol senki sem vehette

észre. Ily módon lassanként eljutott a jól ismert sarokhoz, honnan könnyen be lehet szökni a kastélyba, ha senki sincs a pavillonban, ha pedig még mindig eszik ott valami atyafi, azt majd ki fogja böjtölni. De a mint a bokrok között odáig ért, hogy a tisztásra és a pavillon felé láthatott, egyszerre más irányban ébredt föl érdeklődése és kíváncsisága. Megállt, leguggolt, s a legsűrűbb bokrok közé bújva, elfojtott lélekzettel, kerekre nyílt szemekkel nézett a két alakra, melyet a pavillon bejárata előtt egy padon ülve látott.

Az egyik alak a szép Ella volt, Gáboron kívül az egyetlen lény a családban, kihez szíve egész melegével ragaszkodott. Nemcsak szerette, hanem rajongott érte, csodálta, eszményül tűzte maga elé, utánozta s érezte, hogy kellemben, szépségben, műveltségben soha sem fogja utolérni, és annál jobban bálványozta, annál jobban ragaszkodott hozzá. Nem csoda hát, hogy kíváncsi lett, mit akar az ő imádott szép Ellájával az az öreg úr, ki mellette ül a padon; s illik, nem illik, szépen meglapult a bokrok közt és hallgatózott.

Az öreg urat, ki Ella mellett ült a padon, szintén ismerte. Látta egyszer-másszor, mint a kastély vendéget, midőn mindenki igen nagy tisztelettel bánt vele és kegyelmes úrnak szólította. Annyit tudott róla, hogy a neve Blaskó Emánuel, hogy valamikor nagy, nagy, igen nagy hivatalt viselt, most pedig a székvárosban lakik, gazdag ember és jó barátja a főispánnak, ki mindig elhozza magával, mikor a Loósy-családot meglátogatja.

Most is a főispánnal jött ki, s miután az első ünnepélyes fogadáson átestek, s miután Horthy Aladár, az új uradalmi ügyész, áthozta és rendbe szedte a szükséges okiratokat, s aztán az egész család tanácskozássra gyűlt össze a főispánnal és a vele jött törvénytudó urakkal, a kegyelmes úr karját nyújtá Ellának és kikérte magának a rendkívüli szerencsét, hogy egy sétát tehessen vele a kertben.

Így jutottak a pavillon előtti padhoz, s mivel a kegyelmes úr lábai nem igen bírták meg a fárasztó sétát, melle is gyorsabban lihegett a szokottnál, fölkerlte Ellát, üljenek itt néhány perczig a kellemes árnyékban. Leültek és jó hosszú ideig mindketten hallgattak.

Ella hidegen, közömbösen ült a padon, majd a magas fák lombjain, majd a kastély ablakain jártatva szemét. Mintha

egészen elfeledte volna, hogy valaki ül mellette, észre sem látszott venni, hogy az öreg kegyelmes úr már több rendbeli meghíúsult kísérletet tett a beszédre, s aztán ismét hirtelen elnémult és nagy izgatottsággal törölte gyöngyöző homlokát.

— Szegény Gábor! szegény fiatal ember! — sóhajtott végre Blaskó úr, megemberelve magát. — Ilyen ifjú s már is a halálra kell készülnie. Az a szív, oh! az a szív, mennyi bajnak, bánatnak, halálnak forrása e kis húsdarab . . . Van magának szíve, Ella kisasszony? — tevé hozzá, hirtelen, váratlan fordulattal.

— Gondolom, van — felelt Ella nyugodtan, — de reményilem, nem beteg.

— Az enyém beteg, nagyon beteg! — sóhajtott a kegyelmes úr.

— Úgy hát beteg szívvel is szép kort lehet elérni; ez nagy vígasztalás lesz Gáborra.

Gáborra vígasztaló lehetett, de a kegyelmes úrra éppen nem volt hízelgő a szép kor emlegetése. Ismét elhallgatott; aztán szünet mulva, eszébe jutván hajdani diadalai a világvárosok legsímább parkettjein, megszegyelte magát, hogy most ily holdvilágos szerelmes módjára viseli magát egy falusi kisasszony mellett, s összeszedve a régi világfinak minden emléket, könnyedén, enyelegve s csak egy kissé reszkető hangon folytató.

— A beteg szív csak metaphora, valamint a szép kor nagyon relativ fogalom. Ella kisasszony! Mi mindketten a nagy világ gyermekei vagyunk, s nem méltó hozzánk sem az érzélgés, sem a phrasisok hajhászata. Rangomat, vagyonomat, összeköttetéseimet ismeri; s hogy szeretem önt, azt régen tudja, kell tudnia.

— Nem tudom, valóban nem tudtam — felelt Ella, hideg csodálkozással nézve az öreg szerelmesre.

— Lehetetlen! — mondá a kegyelmes úr, kissé lehűtve. — De ha valóban úgy van, ha nemcsak a leányszemérem önkénytelen tiltakozása volt e szó, tudja meg most, hogy szeretem. Szeretem az első pillanattól fogva, hogy megismertem; és szívemnek legkedvesebb vágya volt, hogy nőmnek nevezhessem. Szépsége, előkelősége, finomsága, szelleme megbűvölt és rabjává tett, és ha akarja —

— Ne folytassa, kegyelmes uram — mondá Ella fölállva — Tudva, mit kell önnek felelnem, kegyetlenség volna, ha tovább is beszélni engedném. Ajánlata minden tekintetben megtisztelő reám nézve, de nem hallgathatom meg, mert lehetetlen elfogadnom.

— Lehetetlen! Ez erős szó, és csak egy alapon jogosult.

— Ezen az alapon áll. Szívem már másé, kezem már másnak van ígérve.

— Ah! ezt nem tudtam, ezt nekem nem mondták — kiáltott Blaskó úr felállva. — Bocsásson meg, kisasszony, tudatlanságomnak, s a mit ez vétett, ne rója föl gyöngédségemnek. Ez egy szava elég volt s én visszavonulok. Feledje el, a mit mondtam, és számíton ezentúl is jó barátjai közé.

Meghajtotta magát és távozni készült. A nevetséges vén szerelmes eltűnt, s a gyöngéd lelkű, művelt világfi foglalta el helyét. Néhány lépést tett a kavicsos úton, de hirtelen ismét visszafordult, Ella mellé lépett és megfogta kezét.

— Nem jól mondtam — szólt melegen, egyszerűen, — ne feledje el, a mit mondtam. Tartsa emlékezetében, mint oly férfi nyilatkozatát, ki szavának ura szokott lenni. Ha valaha, bármikor szabaddá lenne keze és szíve — ne borúljon el arcza, nem jósolok, de utoljára is minden lehetséges, — ha valaha ismét szabad lesz, ne feledje, a mit most mondtam és adja meg rá akkor a választ. Isten önnel!

Elfordult és lassan a kastély felé ment; az ajtóból még egyszer visszapillantott s bizalommal, szeretettel vetett még egy búcsúzó tekintetet a szép leány felé, ki elmerülten állt azon a helyen, hol elhagyta, s nem nézett utána, hanem a pázsitra szegezte szemét. Így maradt még azután is, hogy öreg imádójának alakja eltűnt a kastély ajtaján. Elmerülve tépegette a legközelebbi bokor leveleit s a földre szórta, mialatt homloka elborúlt és ajka szomorú mosolyra húzódott. Végre szünet után fölenelte fejét, végig húzta kezét homlokán, hogy elűzze onnan a meggyúlt felhőket, és nehéz sóhajjal szintén a kastély felé indult, midőn egyszerre elfojtott nevetést hallott a bokrok közül. Felriadva, villámló tekintettel, mint az istennő, kit ponygolában lesett meg a vakmerő halandó szeme, sietett oda, honnan a nevetés hallatszott, és indulatosan szétrántotta az összehajló ágakat.

Olga még mindig négykézláb állt a bokor aljában, s

könnyes szemével, nevető arczával ijedten és szégyenkezve nézett föl hatalmas barátnőjére.

— Mi az? Mit művelsz itt, te vásott gyermek? — kiáltott Ella, félig boszankodva, félig nevetve. — Kelj fel rögtön onnan és állj elém.

— Oh! bocsásson meg, Ella kisasszony! — szólt Olga, lassan fölemelkedve s szégyenlősen kibújva a bokrok közül, vagy nem bánom, szidjon össze, de nem tehetek róla, hallgatóztam.

— Mit hallottál?

— Jaj! mindent! — kiáltott Olga, elrejtve arcját. — Soha sem hallottam szerelmi vallomást, és kíváncsi voltam rá, hogy megy az? Eleinte nevettem a szegény öreg kegyelmes úron, azután sírtam, mikor olyan szomorúan távozott, aztán megint elnevettem magamat, mikor olyan szerelmesen nézett vissza az ajtóból. Keserves dolog ám szerelmet vallani.

És mintha újra látná azt a keserves dolgot, elnevette magát, sirva fakadt, és sirva-nevetve Ella keblére hajtotta fejét.

— Jer ide, térdelj elém és hajtsd ölembe fejedet — mondá Ella, leereszkedve egy padra és az eléje térdelő kis leány fejét ölebe vonva. — Hogy össze van borzolva a hajad! Nem csoda, ha egész nap négykézláb mászkálsz a bokrok közt. No, ne kapkodj a fejedet, maradj nyugodtan, majd rendbe hozom ezeket a borzas fürtöket.

Illesztgetni kezdte a leány kuszált haját s letépte és bele fonta a keze ügyébe eső virágokat, mint kicsiny korában tette babájával, melylyel annyiszor játszott ugyan e helyen. És mi-alatt ki és befonta haját s bele tűzőgette a virágokat, vallatni kezdé a tetten ért bűnöst

— Régóta hallgatóztál a bokorban?

— Attól fogva — felelt Olga súgva s föl nem emelve arcját pártfogója öléből, — mikor az öreg kegyelmes úr a beteg szíveről kezdett beszélni.

— És megsajnálta?

— Dehogy sajnáltam, inkább nevettem rajta; hiszen tudom, hogy a beteg szív annyit jelent nála, hogy szerelmes a szegény.

— Hogy tudtál ezen nevetni, te rossz szívű leány?

— Jaj! ne húzza a hajamat; hiszen sírtam is.

— Mikor sírtál?

— Mikor azt mondta, hogy ne feledje, a mit mondott, és hogy akár mikor kész lesz beváltani a szavát.

— Miért sírtál?

— Mert olyan szomorú volt a szegény öreg, es tudtam, hogy soha sem lesz módjában beváltania szavát.

— Honnan tudod?

— Ohó! mintha nem tudnám, ki az, a kinek Ella kisasszony odaigérte a szívét és kezét.

— No bizony, kell is ahhoz sok tudomány. Mindenki tudhatja családjában, hogy már gyermekkoromban eljegyeztek Tardy Ákossal. Ismered?

— Soha sem láttam; de remélem, nem hasonlít mamájához, a méltóságos asszonyhoz.

— Miért reméled?

— Mert akkor Ella kisasszony nem lehetne szerelmes belé.

— Ne mozdasd a fejedet, te golyhó! — kiáltott nevetve Ella, mind kihullnak a virágok. — No hát — folytatá fölszedve és újra Olga hajába tűzve a kihullt virágokat — csakugyan nem hasonlít a mamájához.

— Hála Istennek! Úgy-e nagyon szép?

— Szep és nemes, és bátor. Olyan, a milyennek én képelem az igaz férfit.

— Jaj be szeretném látni!

— Vigyázz, hát ha te is beleszeretnél?

— Attól nem félek — mondá Olga fölnézve és megrázva fejét, úgy, hogy fűrtői megint szétbomlottak és virágai kihulltak.

— Ejnye! hajtsd le mindjárt a fejedet és maradj csendesen, te borzas! Újra kezdek a fésülést. Pedig olyan jól állnak hajadban a virágok . . . Nos, halljuk, miért nem félsz attól, hogy beleszeretnél?

— Mert . . . mert . . . jaj! ne húzza a hajamat . . . mert nincs olyan bolond, a ki Ella kisasszony mellett belém szeretne; a ki pedig engem nem szeret, azt én sem szeretem.

— Hátha úgy történék, hogy csakugyan nem lennék nejevé?

— De nem történik. Ha szeretik egymást, miért ne lehetnének egymásé?

— Pedig mégis megtörténhetnék — mondá Ella lassan,

elmerengve, mialatt újjai öntudatlanul játszottak a leány öszszeborszolt fürteivel. — Ha ő szegény lenne, ha én is szegény lennék, ő nem venne el és én nem lehetnék nejevé.

— Ella kisasszony! nem rántja meg a hajamat, ha valamit mondok? — suttogott Olga, föl nem emelve arczát barát-nője öléből.

— Mit akarsz mondani?

— Azt, hogy nem hiszem, a mit mondott.

— Pedig mégis úgy van — sóhajtott Ella, ismét elmerengve s keserű mosoly ült arczára. — Minket úgy neveltek, belénk oly igényeket ültettek, hogy pénz nélkül, nagyon sok pénz nélkül, nem lehetünk boldogok. Te ezt nem érted, adja Isten, hogy soha se értsd.

— Nem is akarom érteni. Minden regényben, melyet Gábor úrnak felolvastam, a szerelmesek csak egymásban keresik a boldogságot, és szinte kívánni látszanak a szegénységet.

— Igen, a regényekben úgy van.

— No látja.

— De csak a regényekben van úgy. Szegény gyermek, ki tudja, nem fogod-e te is nemsokára érezni a pénz megrontó és elkárhóztató varázsát? Nem fogod-e te is átkozni a silány aranyat, melyet megvetsz s melynek mégis fel tudsz áldozni mindent?

— Ella kisasszony! — kiáltott Olga ijedten, s fölemelve fejét, rémült csodálkozással nézett a fölhevült szép arczba. — Ne beszéljen így, ne nézzen így, mert mindjárt sírva fakadok.

— Több okom volna neked a sírásra, és látod, szemem száraz, pedig olyan keserű a lelkem, hogy zápor ömölhetne szememből. Nem tudok sírni, de megvetem, gyűlölöm magamat, és mégsem tudok más lenni. Ha másként nevelnek föl, ha más élethez szoktatnak, ha más eszményt tűznek élém, olyan lehetnék, mint te; oh! mennyire szeretnék olyan lenni, és nem tudok, nem tudok! A fény elkábított, a büszkeség megrontott, a vagyon megmérgezett, és szívtelen, hiú, rosszlelkű teremtés vagyok, ellenére török annak, kit szeretek, megrontója vagyok annak, kit boldognak kívánnék látni, ellenséged, megrontód vagyok neked, szegény gyermek, mert útamban állsz. Ne nézz úgy rám ártatlan szemekkel, fordulj el tőlem, gyűlölj, vess meg, megérdemlem; de nem lehetek más, nem lehetek.

E szavakkal kezeibe temette arczát és sírva fakadt. Olga valóban meg volt ijedve; nem értette a szavak jelentését, de érezte, hogy valami iszonyút jelenthetnek, mert Ellát, a büszke, nyugodt, hideg Ellát most látta először sírni. Azt hitte, valami nagy baja esett, talán magánkívül van; fölugrott, hogy segítségért fusson, s a mint megfordult, a tanácsosné hideg, szigorú arczára esett tekintete.

IX.

— Mi történt itt? — szólta eles hangon a tanácsosné.

A hideg hang egyszerre átalakította a zokogó leányt. Szeméből eltűntek a könnyek, arczáról elfutott az égő pirosság, ellágyult vonásai megkeményültek, s a mint fölemelkedett üléséből, ismét a nyugodt, hideg márványszobor állt a tanácsosné előtt.

— Semmi szokatlan sem történik — mondá kimérten. — Az történik, a mi mindig megszokott esni, ha jó barátok örökre búcsút vesznek egymástól.

Olga félve, csodálkozva állt a két nő közt, szemét mozdatlanul Ellára szegezve s a világért sem fordúlva a félelmes tanácsosné felé.

— Úgy? Elbúcsúztál? — mondá a tanácsosné elégedetten. — Ezt szeretem. Tudtára adtad hát, hogy holnap távoznia kell innen?

— Átengedem nénémnek ezt a gyönyörűséget — mondá Ella hidegen.

— Ha elbúcsúztatok, tudnia kell, hogy nagybátyjának felmondtunk, hogy holnap reggel örökre el fogják hagyni e helyet.

Olga csak most vette észre, hogy miről beszélnek. Félénken közelebb húzódott Ellához s halkán kérdé:

— Rólam van szó?

— Rólad és nagybátyádról és nagynénédről és mindnyájatokról — mondá a tanácsosné ridegen.

— El kell innen mennem? — kérdé Olga még közelebb húzódva Ellához és mereven arczába tekintve, mintha addig nem akarná elhinni a hallottakat, míg ő meg nem erősíti.

Ella némán igent intett fejével.

— Mit vétettem, hogy elküldenek?

— Kérdezd meg kedves nagynénédet, ő majd felvilágosít, ha akar — felelt a tanácsosné.

— Hát csakugyan búcsú volt ez? Hát igazán nem látom többé, Ella kisasszony? Oh most már értem, miért sírt, most már én is sírhatok! — kiáltott Olga, kitörő sírással, és Ellára borúlva, össze-visszacsókolta kezét, karját, ruháját.

— Hagyj el, hagyj el! — kiáltott Ella, elrántva kezét. — Nem érdemlem én ezt tőled!

— Csak még egyszer! Ezt a kezét — most meg ezt — így, így — olyan jól esik és úgy fáj, hiszen utoljára történik, utoljára! — mondá Olga, szabadra eresztve könnyeit, s a mint beszélt, el-elkapta Ella egyik, majd másik kezét és csókokkal borította.

— Most már elég az érzelgésből — szólt végre a tanácsosné, megsokalva az érzékeny jelenetet. — Eléggé elbúcsúztál Ellától, a többitől fölmentelek; menj hát haza és készülj az útra.

— Gábor úrtól még nem vettem búcsút — mondá Olga félénken.

— Mondtam, hogy fölmentelek tőle.

— Oh méltóságos asszony! — kiáltott Olga, összeszedve minden bátorságát és összetett kezeit esdőleg a tanácsosné felé nyújtva — engedje meg, hogy elbúcsúzzam tőle. Annyi szép órát töltöttünk együtt, olyan jó barátok voltunk, hogy nem tudok elmenni szó nélkül. Nem is illenék, hiszen ő olyan jó volt hozzám; nagyon megsérteném, ha búcsút sem vennék tőle, mikor ki tudja, látom-e még valaha? Úgy fájna az nekem, és neki is fájna, biztosan tudom. Oh engedje meg, méltóságos asszony!

— Várj itt reá, rögtön kiküldöm hozzád Gábort — szólt közbe Ella, hirtelen elhatározással.

— Ella! mit akarsz tenni? — kiáltott a tanácsosné megütközve.

— Eh! ez a túlságos kegyetlenkedés már nevetségessé kezd válni — kiáltott a szép leány ingerülten. — Nem tudom nézni, nem akarok részes lenni benne. Köszönjék meg, hogy idáig súlyedtem s nem akadályozom meg azt, mitől szégyennel és megvetéssel fordul el lelkem. Jól van, megvetem magamat, de nevetségessé nem leszek, nem engedem meg e czéltalan és oktalan kinzást. Ne nyúlj többé hozzám, ne csókold a keze-

met — kiáltott Olgára, ki hálásan meg akarta kezét csókolni, nem vagyok rá méltó. Ezt a csekélységet nem éretted teszem, hanem magamért, saját önérzetemért. Mi már végeztünk egymással, Isten veled!

És mintha meg akarta volna czáfolni elutasító szavait, mintha nemesebb érzése erőt vett volna kényszerhelyzetén, hirtelen, kitörő könnyekkel hevesen karjaiba szorította Olgát, szenvedélyesen összecsókolta könnyes arczát, aztán egyszerre eltaszította magától és gyorsan, csaknem futva elsietett.

— Különös teremtés! — gondolá magában a tanácsosne, elmerülve s a távozó leány után nézve. — Belátta tervünk helyességét, érzi fontosságát, beleegyezett mindenbe, s mégis ilyeneket tesz. Gyöngé és szeszélyes! No de mindegy, én is jelen leszek a találkozáson, s majd vigyázok, hogy baj ne legyen belőle.

Titkon, hideg, fürkésző szemmel nézett aztán Olga felé, ki azon a helyen maradt, hol Ella utoljára megölelte. Könnyei-nek szabad folyást engedett, nem törölte meg se arczát, se szemét. Minek? Mi szégyelni valója van azon, hogy fáj szívének, midőn el kell hagynia azokat, kiket szeret? Fájdalma annyira erőt vett lelkén, hogy a félelmes tanácsosné jelenlétéről is megfeledkezett, s midőn megszólalt, csak mintegy álomban, ködös távolságon keresztül vélte hangját hallani, s félig öntudatlanul felelt reá.

— Megengedi a kisasszony, hogy jelen legyek az érzékeny búcsútalálkozáson? — kérde a tanácsosné hideg, gúnyos hangja.

— Megengedem — felelt Olga kábultan, azt sem tudva, mit mond.

— Köszönöm — viszonzá éles, metsző gúnynyal a tanácsosné. — Különben engedély nélkül is megtenném. Bár előbb gondoltam volna erre, bár soha se hagytalak volna egyedül.

Tovább nem folytathatta; e pillanatban megjelent a kastély márványlépcsőjén Gábor alakja. Arcza soha sem volt még oly sápadt, mint most; de szemében szokatlan fény csillogott, járása biztosabb, határozottabb volt a rendesnél. Ha a tanácsosné jobban tudott volna az emberi lélekben olvasni, megíjted volna, s minden módon, még erőszakos eszközökkel is megakadályozza a találkozást. De ő most sem látott Gáborban mást, mint a gyöngé, felénk, beteg fiút, ki reszket szemének

intésétől s kit kezének egyetlen mozdulatával szokott engedelmességéhez téríthet vissza. Aggódva nézett tehát a találkozás elé, de bizott magában s biztos volt győzelméről.

Pedig Gábor lelke az utolsó órában roppant átalakuláson ment keresztül. Egy eszme foglalta el egészen, az az eszme, mely azelőtt teljesen ismeretlen volt előtte, és azóta, hogy idegen szó lelkébe ültette, úrrá lett fölötte és egészen hatalmába kerítette. Hogy ő még nem számolt le az élettel, hogy még számára is van boldogság a földön, hogy akár hosszú, akár rövid élet áll még előtte, azt megédesítheti, megaranyozhatja a szerelem, és hogy lehet nő, ki őt igazán, önzés nélkül szeretni tudná s boldogítására szentelné magát egészen. És ez a gondolat elválthatatlan volt Olga alakjától; érezte, hogy csak ez az a nő, ki őt boldogítani tudná, s e meggyőződés öntudatra ébresztette szerelmét. Most már számot tudott magának adni, miért volt mindig oly boldog e leány társaságában, miért hallotta hangját akkor is, mikor nem látta, miért voltak oly szépek a legrosszabb regények is, melyeket fölolvastott előtte, miért volt oly nyugtalan, ha nem látta s miért kereste oly kínos türelmetlenséggel, ha nem jelent meg pontosan a szokott időben. És elgondolta, mivé lenne most, midőn már öntudatára ébredt szerelmének s rokonai örökre elszakítnák tőle e leányt; mint bolyongna ismét elhagyatva a hideg homályban s mint óhajtaná mindennap halálát, ő, a ki tudja, hol van az élet, a boldogság, a napfény, és a ki élhetne és boldog lehetne. És e gondolat öntudatra ébreszté egy másik lappangó érzését, a gyűlöletet, melyet kicsiny kora óta érzett hideg, önző, kegyetlen rokonai iránt. Most már nemcsak gyűlölte őket, hanem a bosszúvágy is fölébredt lelkében; ez a szegény, beteg, elnyomott fiú épen úgy fogékony volt a szeretet, mint a gyűlölet iránt, s épen oly édesnek tűnt föl előtte a bosszú, mint a szerelem. És most mind a kettőt élvezheti, mind a két érett gyümölcs szeme előtt csügg, csak annyi ereje legyen, hogy kinyújtsa kezét és leszakítsa. Lesz ereje! Élni akar, szerelemmel és bosszúval akarja megédesíteni életét, számon akarja kérni mind azt a sok szenvedést, melyben eddig része volt és kárpótlást követel érte. Ez az elhatározás foglalta el egész lelkét, s jóformán nem is tudta, mi történik körülötte. Ezen tépelődött akkor is, midőn családjával a főispánt fogadta s némán, revedező tekintettel, oda sem figyelve, hallgatta a nagyúri vendégek minden-

napi phrasisait. Ez a gondolat foglalta el lelkét, midőn behívta a nagy terembe az ünnepélyes arcú tanúk közé s aláíraták vele végrendeletét. Nem is hallotta, mit olvasnak föl előtte, nem is tudta, mit ír alá, fülében más hang csengett, lelkében az élet s nem a halál gondolata uralkodott. Ez az elhatározás adott fényt szemének és erőt lépteinek most is, midőn lejött a fehér lépcsőn és Olga mellé lépett.

— Olga — mondá halkán s megfogta a síró leány kezét, — azt mondták, búcsúzni akar tőlem. Igaz ez?

Olga némán intett fejével, de nem szólhatott, mert a tanácsosné gondos aggodalommal sietett közbevágni:

— Csak röviden, kedves öcsém, minél rövidebben; tudod, hogy az izgalom veszélyes lehet drága egészségedre.

Gábor rá sem nézett nagynénjére, mintha nem is hallotta volna szavát; csak Olga kezét fogta és hosszasan nézett arczába.

— Miért megy el? Miért hagy magamra engem?

— A viszonyok úgy alakultak, kedves öcsém — sietett közbevágni a tanácsosné, hogy nagybátyja nem maradhat tovább az uradalom ügyésze, s természetesen Olgának is velők kell távoznia. Most pedig, mivel már úgymint elbúcsúztatok, nyújtsd karodat kedves öcsém s vezess vendégeinkhez.

— Olga — folytató Gábor, elhárítva magától nagynénje kínálkozó karját — miért nem felel? Saját ajkáról akarom hallani, nem fáj-e, hogy el kell engem hagynia?

— Oh fáj, nagyon fáj! — mondá Olga alig hallhatólag.

— És tudja-e, hogy ez nagyon fáj az én szívemnek is?

— Itt van! már a szívére hatott! — kiáltott rémülten a tanácsosné. — Ha tovább folytatod, katastropha lehet belőle. Öcsém, távozzunk, nekem kötelességem meggátolni e vészes társalgást.

— Hagyjon el! — kiáltott Gábor türelmetlenül. — Nem kell gondoskodása. Eleget gyötört vele egész életemen át, most majd magam fogom keresni gyógyulásomat . . . Azután, mialatt a tanácsosné elképedve kapaszkodott a legközelebbi padba, nehogy elájuljon, Olgához fordulva, gyorsan, mohón, kipírult arczzal, pihegő lélekzettel folytatá. — Olga, nincs semmi módja annak, hogy itt maradjon? Gondolja meg, hogy ön nélkül oda van életem egész boldogsága, oda van maga életem is. Mondja, Olga, tudna-e szánalommal lenni egy szegény beteg

íránt, kinek önben van egyetlen gyógyulása, kinek élete az ön kezében van? Tudna-e szeretni engem, tudna-e enyém lenni egészen, akarna-e nőm, az én nőm lenni?

— Neje! az ő neje! — kiáltott Olga szívéhez kapva.

— Leány! ne felelj, ha nem akarod megölni! — sikoltott rémülten a tanácsosné.

— Felelj Olga — kiáltott Gábor, ismét eltolva négynénjét, ki közéjük akarta magát vetni — felelj és ne félj!

— Neje! az ön neje! — rebegett Olga, mialatt arcán gyorsan váltakozott a sötét pír a halványsággal és reszkető kezeit keblére szorította. — Oh mily boldogság! nem tudom elhinni! Nézzen reám, intsen legalább fejével, szemével, hogy igaz, hogy jól hallottam. Igaz! igaz! és azt mondja, kezemben tartom életét . . . oh! hiszen akkor sokáig, nagyon sokáig fog elni, és én mindennap hálát fogok adni az Istennek, hogy engem választott ki boldogítására . . . Engedje, engedje, hogy lábához boruljak, hogy átkaroljam térdeit és úgy mondjak hálát azért, hogy megismerte, megszerette, magához emelte a szegény kis Olgát!

És nem bírva tovább magával, nem tarthatva többé vissza a boldogság kitörő könyeit, térdre esett és átkarolta Gábor lábait.

— Segítség! Gábor rosszul van! Orvost! segítség! — ordított félörülten a tanácsosné, a kastély felé rohanva.

A nagy zajra minden ajtón kitódultak a kastély lakói, az egész család, a vendégek, mialatt a túlsó oldalon a park felől feltűnt Oszlányiné alakja. Andor előre sietett és épen jókor érkezett, hogy karjaiba fogja az elájult tanácsosnét.

— Mi a baja Gábornak? — kérde boszúsan.

— Nekem nincs semmi bajom — szolt Gábor nyugodtan, fölemelve Olgát és magához szorítva. — Van szerencsém bemutatni kedves rokonaimnak menyasszonyomat.

CSIKY GERGELY.

FIAM EMLÉKE.

I.

Egy zöld posztós fegyverfogas
Szobám sötét szegletében,
Három fegyver csillog rajta
Egymás mellett a középben.

Nagy, hatalmas kard az egyik:
Édes apám huszár-kardja,
— Evvel védte magyar honát —
Az ellenség vére rajta.

Régi fegyver az a másik:
Jobb karomat zuzta széjjel;
— Ez szerencsés véletlen volt —
Nem kísérem sok beszéddel.

De az a kis gyermek-puska:
Fiamé volt — ki sirba szállt; —
Legiszonyúbb ez a fegyver,
Szíven talált, szíven talált.

II.

Ha te jutsz eszembe, szőke fürtös gyermek,
Körültem az élet romjai hevernek;
Szőke fejcskédnek aranyglóriája,
Mint egy hulló csillag világít e házra.

Ha te jutsz eszembe : vonaglik a lelkem,
 Ha terólad szólok : megakad a nyelvem ;
 S most, hogy rólad irok : szememben köny rezdül,
 Kiesik a toll is reszkető kezembül.
 Mint a bárány felhő úszik fönn az égen :
 Kis házunkon végig, most árnyéked mégyen ;
 Nem üres a fészünk, mégis jaj de árva,
 Mintha mosolyunk is csak könnyekkel járna ;
 Az az üres kis szék, üres marad váltig —
 Az a szűrő tövis, sebez az halálig.
 Megrendült bizalmunk, halál jött a házba,
 Hosszú teste elfért egy kicsinyke ágyba ;
 Széjjel dült egy fészket, ringó ágon lengőt,
 Isten kegyelmének zsolozsmákat zengőt.
 Érted imádkozni, nincsen bátorságom,
 Tiszta angyal voltál e bűnös világon ;
 Leborulva, gyermek, inkább kerlek Téged :
 Indítsd irgalomra a nagy Istenséget !

III.

Behavazott nema kertben :

Áll a vándor háza ;

Sötét ablak, havas eresz,

Kapuja bezárva.

Kandallóban, tűz nem pattog,

Nem ketyeg az óra,

Kongó termek sötétsége

Kibámúl a hóra.

Meg-megfogom a kilincset,

S eleresztem újra ;

Mért is erzem szívemet oly

Szörnyen elszorulva ?

Boldog tanyám, kedves házam

El vagy te hagyatva ;

Elszármozott az a család,

Mely faladat lakta.

Mint a tolvaj: körüljárak . . .

Ablaknál megállok ;
 S visszanező lelki szemmel,
 El — a multba szálllok :
 Itt született, e szobában,
 Ama fényes éjjel,
 Itt tekintett maga körül,
 Gyönyörű szemével.
 Emitt lépett legelőszőr,
 Hú karoktól óva,
 Gagyogó kis piros ajkát,
 Itt nyitotta szóra.
 S amott, amott van a szeglet,
 Hol kis ágya állott :
 Onnan jaj! a szörnyű éjnek,
 Fel, menyekbe szállott.
 Itt meg hosszú szóke hajjal,
 Ruhában, fehérben,
 Kis keresztel és virággal
 Parányi kezében :
 Kiterítve, kiterítve,
 Szivem lelke álma ;
 Nincsen házam, el, el innen,
 El a nagy világba !

IV.

Nincsen semmi e világon,
 Nincs egyebed a halálnál :
 Vendég vagy, szegény, hivatlan,
 A sors titkos asztalánál.

Mi lesz osztályrészed mára ?
 Bárkitől hiába kérjed ; --
 S remegő kezed kelyhébe
 Bort kapsz ma, és holnap — mérget.

GRÓF ZICHY GÉZA.

AZ 1847—48-IK ÉVI ORSZÁGGYÜLÉSNEK
«A VALLÁS DOLGÁBAN»
ALKOTOTT (XX.) TÖRVÉNYCZIKKE.

A *Budapesti Szemle* januáriusi füzete figyelemre érdemes cikket közölt: *A katolikus országos autonomiáról.*

Szerzője éles logikával fejtegeti azon föltételeket és jelöli meg azon határokat, melyek között a katolikus egyházat Magyarországon az önkormányzat kedvezéseiben, az állam jogai és érdekei sérelme nélkül, részesíthetőnek véli.

Fölfogása szerint, az állam ez irányban az actio teljes szabadságával rendelkezik, s ezt törvényben sarkaló kötelezettség nem korlátozza.

Mivel pedig az 1871-dik évi autonomia-szervező kongresszus az ő munkálatának élére azon tételt állította, hogy «a magyarországi katolikusokat az 1848-dik évi XX. törvény-czikk 2. §-a szerint megilleti, egyházi és iskolai ügyeik intézésében, az önkormányzat joga» ;

ezzel szemben azon határozott állítását helyezi, hogy az idézett törvényben «egy szót sem lehet fölfedezni arról, hogy a magyarországi katolikusokat egyházi, iskolai vagy bárminemű más ügyekben önkormányzat illetné».

A törvenyszakasz, mely ilyen ellentétes magyarázatnak tárgya, így hangzik: «E hazában törvényesen bevett vallásfelekezetekre különbség nélkül tökéletes egyenlőség és viszonyosság állapittatik meg».

A cikk szerzőjének az a nézete, hogy az idézett törvény-szakasz «a törvényhozás akkori intentiója szerint egyáltalán nem is vonatkozott a katolikus egyházra, a mely egyház alkotmányunk keletkezése óta mindig állami egyház volt, és

így legalább 1848-ban nem is értetett a bevett vallásfelekezettek közé».

Véleményének támogatására fölhozza ugyanazon törvény-czikk következő 3. §-át, mely kimondja, hogy «minden bevett vallásfelekezethek egyházi és iskolai szükségletei közálladalmi költségek által fedezendők». Ha e paragraphus — így érvel — a katolikus egyházra is érvényes: úgy logikai szükségszerűséggel magában foglalja az egyházi javak államosítását; de ezt a 48-diki törvénykezés nem kívánta; így tehát a paragraphus rendelkezése a katolikus egyházra nem terjed ki; következőleg a katolikus egyház a bevett vallásfelekezettek alatt nem értetik.

Ez argumentationnak és az 1847—48-ik évi XX. törvény-czikk illetén értelmezésének mind jogtörténeti, mind politikai tekintetben szembetűnő a fontossága.

És épen azért nem lehet késni annak kijelentésével, hogy a czikk szerzőjének fölfogása, bármennyire bírja a belső valószínűség kellékeit, a valóságnak nem felel meg.

A törvény létrejöttének története ezt kétségtelenné teszi. E most már elfeledett, de sok tekintetben érdekes és tanulságos történetet, alkalmoszerű most földeríteni.

Az 1848-dik évi országgyűlés legmozgalmasabb időszakában, alig két héttel márczius 15-dike és néhány nappal a felelős miniszterium megalakulása után, született meg a XX. törvény-czikk.

Az alsó háznak márczius 31-én tartott kerületi ülésében Kossuth Lajos felszólalt. «Az országgyűlés missiójához számítván mindazon lépések megtételét, melyek által a rend és béke fontartása az országban biztosittassék, két törvény-czikket indítványoz a mindkét vallású protestánsok s az ó-hitű görögök megnyugtatására, melyek egyikeben az unitáriusok is bevételnek. A törvény-czikk egyiket, mely általános vallásügyenlőséget tartalmaz, Pázmándy Dénes, helyettes jegyző, azonnal fölolvassa, s az minden ellenmondás és változtatás nélkül elfogadtatott.»*)

A nyomban rá megtartott országos ülésben a törvény-

*) A kerületi ülésekről jegyzőkönyvek és naplók nem bocsátottak közre. A föntebbi rövid közleménynél egyebet a fontos ügyről nem ismerünk. Ez a *Pesti Hirlap* április 7-diki számának 305. lapján található.

javaslatnak a főrendekhez átküldése vita nélkül határozott el.

És az üzenet már harmadnap, április másodikán, átvitelt a főrendiházba, mely azt haladéknélkül tárgyalás alá vette.

Az ország vallási viszonyainak alakulásában korszakot alkotó esemény készületlenül találta a katolikus főpapságot. Ez amellett számra és súlyra nézve talán soha sem volt olyan gyöngye, mint épen e válságos pillanatban.

A primási szék, az egri ersekség, a győri és székesfehérvári püspökségek üresedésben voltak.

A megyés püspökök sorában az egyetlen Lonovics József csanádi püspök állott a nehéz helyzet magaslatán, és sokoldalú műveltségénél, államférfúi tapintatánál, szónoki erejénél fogva hivatva lett volna a vezérszerepre.

Azonban, úgy látszik, szellemi felsőbbsege előtt idősebb társai nem akartak meghajolni. Ő visszavonult. Az április második ülés tárgyalásaiban nem vett részt.

És azon főpapok is, kik a nevezetes ülésben részt vettek, az egyetértés és a tervszerűen megállapított actio előnyeit nélkülözték.

Mindazáltal a törvénycikk 2. §-ának értelmezésében teljes összhangzás uralkodott közöttök. Mindannyian úgy fogták föl azt, hogy az a katolikus egyházra is vonatkozik, a katolikus egyháznak a többi bevett vallásfelekezetekkel «tökéletes egyenlőségét» állapítja meg.*)

Scitovszky János, pécsi püspök, a vezér-szónok, beszédét azon nyilatkozattal kezdte meg,**), hogy «a mennyire e törvénycikknek pontjai általában vagy részletesen akár a katolikus egyház ősjogainak összeszorítására, akár az egyháziak papi kötelességeik gyakorlatának korlátozására czéloznának, magas a katolikus egyház nevében egész tisztelettel óvást tesz».

A 2. §-ra vonatkozólag azon aggodalmát fejezi ki, hogy «az általános kiejtés . . . által a vallásos surlódásoknak esetei szaporodni, nem pedig kisebbedni fognak». Ezt a következő-

*) Föltűnő, hogy a katolikus egyháznak «törvényesen bevett vallásfelekezet» elnevezéssel megjelölésére a katolikus főpapok közül egy sem tett észrevételt.

***) A főrendi ház üléseiben tartott beszédek a nyomtatásban közzétett hivatalos *Napló* nyomán ismertetem.

képen magyarázza meg. «Ime föltévén, — úgymond — hogy a katolikus egyháznak a más vallásoknál szűkebb korlátok közé szorítása nem céloztatik; több jogoknak, gyakorlatoknak egy vagy más részről meg kellene szűnni, ha a tökéletes egyenlőséget nemcsak kimondjuk, de föl is akarjuk tartani. Például, a protestáns atyafiak superintendenseiket, esperestjeiket szabadon választják; a katolikusoknál ezeket a fejedelem apostoli privilegiuma szerint nevezi. Amazok lelkészeiket vallásos vocatio elvei szerint a községek meghívják; nálunk minden pártfogói jognak, püspöki missiónak meg kellene szűnni. A protestánsok bármiféle vallásos társulatokkal, az angol biblia-, a német Gusztáv-egyletekkel szabadon közlekednek, minden megszorítás, placetum általi befolyás nélkül; tehát ez a katolikusoknál sem maradhat fenn többé. A más vallásúak iskoláikat szabadon állítanak, rendeznek igazgatókkal, s egyedül tulajdon vallású tanítókkal látják el; mit az egyenlőség tekintetéből nekünk is meg kell adni. A protestánsok, görög-nem-egyesültek magok kezelik alapítványaikat, vallási javadalmikat, ezek is tehát adassanak a katolikusok kezeibe. Elhallgatok több efféle jogokat, melyeket egy rész védeni fog, hogy tőlök el ne vétessék; más rész követelni, hogy ezeknek birtokába, gyakorlatába állíttassék; mi folytonos surlódásokra ad alkalmat. . .»

Érdekes, hogy már a legelső szónok az egyenlőség és viszonyosság elvének korollariuma gyanánt, bejelentette a katolikus egyház igényét az önkormányzatra; habár ezt úgy mint surlódásokat szülő veszedelmet állította elő. És azzal végezte fölszólalását, hogy «ez általános értelmű vallási cikket el nem fogadhatja».

Csatlakozott hozzá az utána szóló Ocskai Antal, kassai püspök, ki röviden, indokolás nélkül, úgy nyilatkozott, hogy «ily általános renDELETEH, miután ez csak félremagyarázásokat és surlódásokat idéz elő, semmiképen nem járulhat; a katolikus egyház elveit, javait és jogait ily általános eszmének alárendelni nem engedheti».

Fölfogás és szónoki lendület tekintetében hasonlíthatatlanul magasabb színvonalon állott Fogarassy Mihály, címzetes püspök és nagyváradai kanonok, fölszólalása.

Örömmel üdvözli az alkotmányos élet békés átalakulásának «nagy és dicső korszakát». Meghódol «a polgári szabadság

nagy eszméje» előtt. Büszkén hirdeti, hogy «a katolikus vallás és egyház az alkotmányos szabadságnak s egyházi függetlenségnek azon értelmét, miszerint magát és a népeket a túljeszkedő hatalom nyomása ellen védje, fölfogni s terjeszteni mindenkor tudta; . . . es bír most is annyi elasticitással az eszmék és népek vezérletére, hogy ha megint a hatalom nyomásának ideje visszatérne, ő a népeket a szabadság béköiből a szabad működés és kifejlődés dicsőbb terére fogja kiemelni.»

A napirenden levő törvényjavaslatra térvén át, ő szintén attól a katolikus egyház önkormányzatának megszületését várja. De ebben nem a vész előjelét, hanem egy szebb jövő hajnalát látja. Megjósolja, hogy «nem messze az idő, midőn a hét millió katolikus is érteni s érezni fogja, hogy az egyház jogait és szabadságát, mint közös szent tulajdont, védelmezni és oltalmazni, minden katolikusoknak joga és kötelessége». Jelezi, hogy az egyenlőség és viszonyosság kimondásával «a katolikusok követelésekre fognak fölszólíttatni, melyek az eddig gyakorlatban volt felsőbbégi s kormányzási jogokba vágnak». Különösen kiemeli, hogy «ha evangélikus atyánkfiaitól a viszonyosságot át akarjuk hozni katolikus egyházunkba, akkor jogokat kell visszakövetelnünk a fejedelemtől, hogy egyházi főnökeinket az egyházi törvények szabályaihoz képest káptalanaink által választhassuk, alapítványainkat magunk kezelhessük, minden iskoláinkat mi magunk kormányozhassuk, miként ezt hazánkban a protestánsok teszik». Azon hitét fejezi ki, hogy «ő felsége ezen eddig törvényes kormányhatóságai által gyakorolt védnöki jogairól nem másképp fog rendelkezni, hanem hogy a katolikus egyházra visszaessenek, honnan az apostoli királyra voltak átruházva».

Ezek után — eltérőleg a két megyés püspöktől — a 2. §-t elfogadta, de betoldással következő módosítását javasolta: «E hazában törvényesen bevett minden vallásfelekezetre nézve különbség nélkül, saját elvei s az egyházi szerkezet sértetlensége mellett, tökéletes egyenlőség és viszonyosság állapíttatik meg».

E módosításhoz azután a két megyés püspök, a jelenlevő többi főpapok és a világi katolikus főrendek is nagy részben hozzájárultak.

A kormány tagjai nem vettek részt a tárgyalásban.

A törvényjavaslat eredeti szerkezetének a protestáns főrendek kelték oltalmára.

Első sorban gróf Teleki Domokos arra hívta föl a főrendi ház figyelmét, hogy a katolikus főpapok a törvényjavaslat értelmét nem fogják föl helyesen. «Itt — úgymond nincs szó azon elvekről, melyek egyik vagy másik vallásbeli felekezetenél divatoznak; a viszonyosság azon pontokat illeti, hol a két különböző vallás egymással érintkezésbe jő . . . ekkor az egyiknek épen oly joga legyen, mint a másiknak». Például fölhozza a egyes házasságokat. «Ha az apa katolikus, ne legyen minden gyermek katolikus; mert különben a két vallás között nem volna kölcsönösség és viszonyosság, és a katolikus vallás a protestáns vallásuak alárendeltetnék».

Báró Vay Miklós koronaőr ugyanez értelemben, de kevésbé világosan szólott: «A 2. § által csak az czéloztatik — úgy mond — hogy az általános elv mondassék ki, mely a bécsi és linczi békekötésekben említettik, mely elfogadtatott és kimondatott ő felsége által a múlt országgyűlésen, ugyanez általánosságban, melyben itt fölhozatik».

Báró Perényi Zsigmond fölöslegesnek és károsnak nyilvánította a vallási elvek sérthetlenségéről szólni a törvényben. De azzal vélte a katolikus főpapokat megnyugtathatni, hogy kijelentette: «dogmákról soha törvényt hozni nem lehet; magában értetik, hogy a törvényhozás vallásos elvekbe nem bocsátkozhatik».

Gróf Teleki László is hasonló módon szólott: «Nem tudom megfogni, és az ezelőtt kijelentett elvekkel megegyeztetni, hogy a status mondja ki, hogy a vallásbeli elvek sérthetetlenek lesznek. Vannak oly dolgok, melyek oly világosak és őszinték, hogy azok fölött törvényt hozni kár, és midőn törvényt hozunk e részben, mindig azon elvnek szentségéből és erősségéből vonunk le. Minthogy tehát magában értetik, hogy semmiféle hitfelekezet elveibe a status nem ereszkedhetik, minthogy arról a status törvényt nem hozhat,» a módosítás ellen szavaz.

Természetes, hogy e nyilatkozatok nem voltak képesek a katolikus főpapságot megnyugtathatni. Fogarassy Mihály fön-tartotta indítványát, mely szavazattöbbséggel elfogadtatott.

*

*

*

Más volt a 3. §. sorsa.

Ennek szerkezetében a katolikus egyház joggal láthatott veszélyt.

Ugyanis az, hogy a katolikus egyház «egyházi és iskolai szükségletei közálladalmi költségek által fedeztessenek», csak két módon volt keresztülvihető. Vagy úgy, hogy az összes egyházi javak és alapítványok, a melyekből 1848-ig a katolikus egyházi és iskolai szükségletek fedeztetek, korábbi rendeltetésöknek meghagyatnak ugyan, de közálladalmi vagyonnak nyilváníttatnak. Vagy pedig úgy, hogy e javak és alapítványok tényleg az állam által átvételnek; az egyházi és iskolai szükségletek pedig az állami pénztárból, törvény útján megállapítandó költségvetés keretében, fedeztetnek.

A törvénycikkhez a következő záradék volt függesztve: «Az elvnek részletes alkalmazásáról a miniszterium, az illető hitfelekezetek meghallgatásával, a közelebbi törvényhozás elé kimerítő javaslatot fog terjeszteni». De a hitfelekezetek pusztá meghallgatása a katolikus egyház jogaira és érdekeire nezve alig szolgálhatott biztosítékul.

Scitovszky, pécsi püspök, a szerkezet intentióját vagy föl nem ismerte, vagy jónak látta ignorálni. Gyöngéden tette meg rá észrevételét. Nem ellenzük mi — úgymond — hogy minden más felekezetű lelkészeknek, tanítóknak sorsa anyagilag is ne javuljon; de biztosan reményljük, hogy ez a tulajdoni jogoknak megsértése nélkül fog történni; reményljük egyiknek jobbléte másoknak kárával, rövidségével nem történend».

Ocskai világosabban, határozottabban szólott. «Miótán e kifejezés által a katolikus egyházi alapítványok más czélokra, mint a melyet a kegyes alapítók megrendeltek, fordíttatnának, s így az egyház jogai sértetnének, ez ellen óvást teszek».

Fogarassy Mihály ez ügyben kartársai között a legtöbb parlamentáris érzéket tüntette ki. Egyebek között így szólott:

«Én, ki a vallásos szabadságnak mindenkor bajnoka kívánok lenni, soha sem fogom azt ellenezni, hogy akármely vallásfelekezetű lelkészek kellően láttassanak el, miszerint szent hivatalaiknak megfelelni képesek legyenek... Ha tehát e törvényjavaslat által a Karok és Rendek újlag azt akarják kifejezni, hogy a mennyiben más vallásfelekezetek lelkészei illendően ellátva nem volnának, azok közállomány által láttassanak el, ez ellen teljességgel semmi észrevételem nincs. De ha e tör-

vényjavaslat által talán az czéloztatnék, hogy azon katolikus egyháztól, mely most is oly nagylelkűen hozta az áldozatot az alkotmány újabb formáinak megalakítására s a nép fölszabadítására, azon egyháztól mely most jövedelmeiben úgy is tetelesen megcsonkított*) . . . vagyona és birtoka a közálladalom által elvétessék, s az azután más vallásfelekezetiek lelkészei s iskolái föntartására fordíttassék, . . . az e honban élő hét millió katolikusok . . . bele nem egyezhetnek, bele egyezni nem fognak. Annyi volna az, mint a szent tulajdonnak megtámadása, mit védeni és megóvni hazafiúi szent kötelesség.» És utal arra, hogy ilyen czélzat az 1791-dik évi XXVI. törvényczikkbe is ütköznék. Mindazáltal a 3. §-t nem utasítja vissza, hanem annak következő módosítását javasolja: «Minden bevett vallásfelekezetek egyházi és iskolai szükségei, mennyiben azok e vallásfelekezetek mostani javaikból ki nem telnek, közálladalmi költségek által fedeztessenek».

A javasolt közbetoldás nagy eszélyességgel volt formulázva. A nélkül, hogy az egyházi javak jogi természetére nézve vitát provokálna, azoknak teljes biztosítására alkalmasnak mutatkozott. És egyidőben az összes vallásfelekezetek javainak s alapítványainak újabb oltalmat ígért.

Végül azon kényszerhelyzetbe hozta az országgyűlést, hogy valódi szándékait leleplezze. Erre nézve első sorban a protestáns és a «liberális» katolikus főrendek nyilatkozatai voltak hivatva világosságot vetni a kérdésre.

Ezeknek sorából Tihanyi Ferencz temesi gróf, volt az első szónok, ki megnyugtatólag óhajtott szólani, a miben több jóakaratot, mint szellemet árult el. «Úgy látszik — ezek szavai — a püspök uraknak aggodalma leginkább abban rejlik, . . . hogy netalán a kölcsönösség és viszonyosság elve materiális értelemben is kiterjesztessék. Ebbeli aggodalma a püspök uraknak nem alapos, mert itt egyedül a dolognak szellemi oldala forog főnn. A dolognak anyagi része a miniszteriumra van bízva. . . E 3. §. nem kíván a vallásbeli felekezetek tulajdonához nyúlni, sőt inkább világosan kiteszik a Rendek, hogy minden illető felekezetek kihallgatása mellett a következő országgyűlésig az

*) A papi tizedről kárpótlás igénylése nélkül történt lemondást érti.

illető miniszter törvényjavaslatot tervezzen. És így én e tekintetben semmi hozzányúlást nem veszek észre.»

Gróf Teleki Domokos világosabban és tiszteletre méltó loyaltással nyilatkozott. «A 3. §-t illetőleg nem látok okot azon aggodalmakra, melyek itt keletkeztek; nem azért mivel a Rendek javaslatában nem az mondatik, hogy valamely vallásnak létező vagyonát el kelletik venni és másnak adni; de alaptalannak találom azért is, mivel tudjuk, hogy jóllehet a katolikus vallásnak számos alapítványai vannak, még sem elégségesek, és így nem lehet föltenni, hogy azok más protestáns intézetre fordíttassanak. Egyébiránt, ha a t. püspök úr előadott módosításában megnyugvását találja, azt nem ellenzem, hogy a törvénybe tétessék: annyiban, a mennyiben a jelen jövedelmek nem elégségesek, a statusjövdelemből fedeztessenek a költségek.»

Báró Vay Miklós koronaőr ugyanilyen szellemben beszélt. «A 3. §-ra nézve a czél ki van tisztán jelölve és arra menni nem lehet, hogy mi czél rejthetik alatta; mert akkor a protestánsoknál is féltékenység támadhatna, kik eddigi szép jogaikat bizonytalan jövőért soha sem szeretnék föláldozni. De megnyugtat bennünket az, hogy az intézkedés minden vallásbeli felekezetnek meghallgatásával fog történni.»

Gyürky Pál, krassói főispán, már némi reservatióval élt. «A harmadik cikkben — úgymond — már magában értetődik, hogy azon alapítványok, melyek iránt kimutatandó, hogy azok kirekesztőleg a római katolikus hitvallásúakat illetik, azoktól el nem vonandók; miről azonban tanácskozni fogunk akkor, midőn a felelős miniszterium véleményezni fog.»

Gróf Zay Károly, gróf Haller Ferencz, báró Bánffy Pál, indokolás nélkül az alsóház javaslatát fogadták el.

Bezerédj Miklós, címzetes püspök, szavaira: «Be kívánom tisztán tételni a törvénybe: minden alapítványok épségben tartása mellett»; — a főrendek köréből fölhangzott, hogy «nem szükséges».

És báró Vay Miklós koronaőr másodízben fölszólalván, azt a kérdést vetette föl: «Vajon czélszerű volna-e azt tenni a dolgok jelen állásában? Miután szánt-szándékkal a rendek az alapítványok megemlítését elkerülték?»

Gróf Forgách Antal erre így nyilatkozott: «Ha az alapítványok nem is említettnek meg . . . megnyugszom; de bejelentem, mikép úgy magyarázom annak értelmét, hogy az

alapítványok eddigi állapotjukban fognak maradni, és a nagyméltóságú koronaör más értelmet e §-nak nem tulajdonít, mint azt, hogy jövőben is az alapítványok ugyanazon czélokra fognak fordíttatni, melyekre az alapítók által szenteltettek».

Mire gróf Cziráky János is röviden kijelentette, hogy «minden kath. meg van győződve az alapítványok sérthetlenségéről».

Mindazáltal gróf Cziráky nem tette magáévá Fogarassy és Bezerédj módosításait. Ő azoktól eltérő módosítást javasolt, mely nem az egyház javainak, hanem az egyház befolyásának az iskolákra biztostíását czélozta. Ő a 3. §-ba betoldatni kívánta e szavakat: «az oktatás szabadságának saját elvei szerinti teljes alkalmazása mellett».

És a főrendek többsége, Fogarassy meg Bezerédj módosításait mellőzvé, gróf Czirákyét elfogadta.

* * *

A főrendek üzenete az alsóház április 4-diki kerületi ülésében tárgyalatott.

Azt a rendek közül senki sem pártolta.

Sárkány Miklós, bakonybeli apát, volt az egyetlen az egyháziak közül, a ki fölszólalt. S ő is tulajdonképen nem a tárgyzhoz szólott.

«Örvendek — úgymond — a vallásegyenlőség kimondott elvének s készséggel megegyezem benne. De midőn ezt teszem, azon meggyőződésben vagyok, hogy Pest igen tisztelt követe (Kossuth Lajos), munkás lesz benne, hogy a mi kérelmeink is kihallgattassanak.»

Kossuth erre fölállott és a komoly ügyet tréfára fordította. «Fontolgtván — úgymond — a főtisztelendő úr által majdan teendő kérelmeket, nem találtam mást, mi a tisztelendő uraknak más vallásúak irányában sérelmes lehet, mint-hogy nőtelenek. Én kinyilatkoztatom, hogy valamint minden egyéb viszonyokban, úgy a cölibatus eltörlésében is szívesen nyújtok segédkezet, mennyiben rajtam áll . . .»

Az «általános derűlttség» nem tartotta vissza Sárkány apátot attól, hogy az ügyszhez és állásához méltó módon ne adjag meg a választ.

«Pestnek tisztelt követe . . . szíveskedett a komoly tár-

gyak közé némi mulattatót, némi kedvderítőt elegyíteni, mi valamint a házra, mely a komoly események fölötti elmélkedésben talán ki is fárad, jó hatással volt; úgy azt én is köszönettel elfogadni kész vagyok. Egyébiránt, minthogy Pestnek igen tisztelt követe bevallá, miszerint számot vetve magával, mi mást sem tud gondolni, mit a katolikus egyház viszonyosság tekintetéből kívánhatna, mint a papi nőtlenség megszüntetését, kegyeskedjék megengedni, hogy roppant tehetségeinek csekély örömmel e tárgyban némi segítségére lehessenek.» Azután fölhozta a királyi legfőbb kegyúri és a magán kegyúri jogokat, melyek a katolikus egyházat korlátozzák. Utalt arra, hogy a katolikus főpapok zsinatokat szabadon nem tarthatnak «a magyar egyház utolsó zsinatának actái 1822-ből a kormányi írtár poros halmái közt hevernek». A katolikus főpapok a római collegiumba nem küldhetnek növendékeket. «Említhetném még alapítványaink kezelését, a szabad associatio jogát . . . Bátorodom hinni, át fogja látni, Pestnek nagyérdemű követe, hogy a kath. egyháznak viszonyosság tekintetében igen is sok követelése lehet.» Végül határozottan visszautasította azon czélszót, hogy a papi nőtlenség ügye az országgyűlésen tárgyalassék. «Mert — úgymond — ha az országgyűlésen a katolikus egyház fegyelme- s belsejéről határozni lehetne; ismét a viszonyosság elvénél fogva a kísérletet a protestáns egyházakra is megtehetnők. . . Ily kísérletek közt mi vívná ki a végső diadalt: a nagyobb bátorság-e vagy a nagyobb szám? nincs kedvem fejtegetni; de azt jól tudom, hogy az efféle tusák közt vajmi könnyen veszélyeztetnék a hon békéje s csendje, melynek föntartását, mint lelkemnek legbensőbb örömeivel többször hallám, Pest nemeskeblű követe oly forrón óhajtja! . . .»

Mire Kossuth lekötelező módon felelt. «Nyeréségnek tartja, hogy ez ügy szóba hozatott, csak azon előadás miatt is, melyet épen hallott. Ő mindig hitte, hogy a katolikus egyház szerkezete a szabadsággal igen jól összefér; s erről még inkább meggyőzte az, hogy a mostani szabadsági mozgalom a római egyház fejétől indult ki. Mind arra, a mit a főtisztelendő úr említett, kezet nyújt, s boldognak érzendi magát, ha tehet e részben valamit . . .»*)

*) A kerületi ülésről szóló közlemények a *Pesti Hírlap* ápril 12-diki, *Religio és Nevelés* ápril 13-diki számaiban.

Ezek után a förendek módosításai mellőztettek. Az ápril 5-diki országos ülésben elfogadott üzenetben kimondatik, hogy «a Karok és Rendek a törvényesen bevett vallások elveit épen a 2. §. értelmében vett egyenlőség és viszonyosság által velvén olyképen biztosítva lenni, miszerint azok törvényhozás útján nem is korlátozhatók, ellenben úgy hiszik, hogy «az egyházi szerkezet sérthetlenségének» betétele által sokféle magyarázatra nyújtanának alkalmat, mit inkább távoztatni kívánván, előbbeni szerkezetökhöz ragaszkodnak».*)

* * *

Az üzenet, alig hogy az alsó házban elfogadtatott, nyomban átvitetett a förendi [házba, s ott rögtön tárgyalás alá vétetett.

Lonovics ismét nem vett részt az ülésben.

Ez alkalommal is Scitovszky nyitotta meg a vitát. Azt a kérdést veti föl, vajon a karok és rendek megszüntették-e a támasztott aggodalmakat. Azt feleli: nem. «Itt a főczél az, hogy senki se panaszkodhassék, s kiki békeességben maradjon. Azért tegyük be a törvénybe, mit a Karok és Rendek mondanak: hogy «a vallásos elvet törvényhozás útján korlátozni nem lehet». Ekkor aggodalmunk megszűnik. Mi ha be nem tétetik, aggodalmunk nem szűnni, sőt még nagyobbodni fog.» Ő tehát a korábbi módosítás föntartását ajánlotta.

A jelenlevő főpapok mind, a világi urak közül: gróf Andrassy György, gróf Cziráky János, gróf Keglevich János, gróf Zichy Henrik, gróf Szécsen Antal, gróf Forgách Antal, gróf Pálffy Móricz, Ürményi Ferencz és mások, elfogadták a pecsi püspök javaslatát.

Gróf Teleki Domokos, gróf Teleki László, Tihanyi Ferencz, báró Vay Miklós, Gyürky Pál, gróf Zay Károly az alsóház üzenetéhez járultak.

Gróf Erdödy Sándor közvetítő javaslattal állott elő. A 2. §-hoz a következő mondatot kívánta csatolni: «A bevett vallások elvei törvényhozás útján nem korlátozhatók».

Elszigetelten állott. A többség a pecsi püspök javaslata mellett szavazott.

*) *Irományok.* 170. lap, 183. szám.

Az egyházi és iskolai szükségletek fedezésének módjáról, az egyházi javakról és alapítványokról a tanácskozás folyamán többé nem volt szó.

* * *

A főrendek újabb üzenete már más nap, április 6-dikán, tárgyalatott az alsó tábla kerületi ülésében, hol több követ: Szentiványi Károly, Sebestyén Gábor, Pázmándy Dénes, Madarász László szólott a főrendek módosításai ellen, melyeket senki sem pártolt.*) A nyomban rá megtartott országos ülésben Krassómegeye követe a következő jelentést terjesztette elő:

«A kerületi rendek tanácskozás alá vévén a méltóságos főrendeknek a vallás dolgában átküldött szóbeli üzenetét, továbbá is nézetök mellett maradnak, s a 2. §-ba ennek betételét «saját hitelvei s egyházi szerkezete sérthetlensége mellett» határozottan ellenzik, mert ennek megemlítésével csak veszelyeztetvs látják a kölcsönös viszonzosság elvét, és politikai térre látják a dolgot átvive: azért nézeteik mellett maradnak.»

Ez, az indokolásban alig érthető javaslat, vita nélkül, egyhangúlag elfogadtatott.

De ettől Hubay József, országbírói ítéloemester, ki az üzenetet rögtön átvitte a főrendekhez, s ott élő szóval előadta, némileg eltért.

Azt jelentette, hogy «a Rendek a vallás dolgábani törvény-czikkre nézetökhöz ragaszkodnak, annyival inkább, minthogy általánosán minden vallásra ki van terjesztve az intézkedés; a 2. §-ra nézve szintén előbbi nézeteikhez ragaszkodnak, mivel a kérdéses szavak betétele által a jelen tárgy politikai térről a dogmatikai térre vitetnék át, és a tökéletes egyenlőség és viszonzosság veszelyeztetnék».

Scitovszky püspök erre így szólott: «. . . A Rendek a viszonzosság elvét a kérdéses szavak hozzátétele által veszelyeztetve látják. Én pedig épen azáltal látom veszelyeztetve, ha azon szavak kitéve nincsenek . . . Miután tehát azon clausuláról semmi esetre sem mondhatok le, legalább óvást teszek. Nem akarván azonban a tanácskozás bevezését tartóztatni, . . . a törvényjavaslat fölterjesztését nem gátolom.»

*) Pesti Hírlap ápril 13-diki száma.

Ocskai püspök megmaradt határozott magatartásánál. «A §-okat ellenzem, azokhoz soha sem járulok . . . ünnepélyes óvásomat teszem.»

Báró Vay Miklós röviden kijelentette, hogy aggodalomra, óvásra okot nem lát, és a Rendek üzenetét pártolja.

Gróf Cziráky János, gróf Andrássy György, gróf Zichy Henrik, gróf Keglevich János «a pécsi és kassai püspökök előadásaihoz járultak».

Utánok Majláth György országbíró így szólott: «Azt tartom, e végső stádiumában tanácskozásainknak, mennyire lehet, inkább engesztelőleg és egyeztetőleg kell a dolgot elintézni. Megnyugszom abban, mit a Rendek tegnapi üzenetökben nyilvánkoztattak, hogy tudniillik a hitelveket nem lehet törvényhozás tárgyává tenni; mert ha specialis esetekről kell törvényt hozni, és ha látjuk azt, hogy egyik vagy másik vallás elvei veszélyeztetnek, akkor ideje a részletekről tanácskozni.»

E teljesen jelentőség nélküli szavak, váratlanúl, (mint az *Országgyűlési Napló* megjegyzi) «közhelyesléssel» fogadtattak.

Mire az elnöklő főherczeg-nádor föltette a kérdést: «E szerint elfogadják-e a méltóságos Főrendek a Rendek üzenetét?»

És fölhangzott a közfelkiáltás: «Elfogadjuk».

Még ugyanazon nap délutáni óráiban, az alsó táblának ügy kerületi, mint országos ülésében Hubay ítélőmester jelenté, hogy a főrendek «figyelmezve a tekintetes Rendeknek tegnapi átküldött izenetökre, mely szerint a vallási elvek és dogmák törvényhozás útján nem is korlátozhatók, valamint figyelve arra is, hogy az országgyűlés vége felé jár; nem ellenzik, hogy a szerkezet megmaradjon úgy a mint van; meg lévén arról győződve, hogy e mellett minden vallásnak elvei tiszteletben és figyelemben fognak tartatni akkor, midőn specialis esetek fognak tárgyalás alá jönni.»

És ezzel a vallásügyi törvényczikk országgyűlési tárgyalása be volt fejezve.

Első betérjesztése óta csak hét nap folyt le. Ez alatt kilencz ülés tárgyalásain ment rohamos gyorsasággal keresztül.

Joggal föl lehetne tenni a kérdést, nem tekinthetjük-e a XX. törvényczikket koraszülöttnek? A test, a mit egy nagy eszme öl-

tött, nem hozta-e magával a világra a koraszülött fogyatkozásait? Annyi bizonyos, hogy részben (az egyházi és iskolai szükségletek fedezésére vonatkozó intézkedésében) az életképességet nélkülözte; részben pedig — mint a *Budapesti Szemle* januáriusi cikke mutatja — még kiváló jogász elméket is valódi rendeltetése iránt kétségben hagyja.

A mily nevezetesek születésének körülményei, ép oly figyelemre méltók élete első napjainak eseményei: a katolikusok körében támasztott mozgalom jelenségei.

Érdemes volna ezeknek is megírni történetét.*)

A. P.

*) Igen szívesen vesszük, s bizonyára az olvasó közönség is, ha erre tisztelt dolgozótársunk vállalkozik. Szerk.

A GAZDÁK SZÖVETSÉGE AZ EGYESÜLT- ÁLLAMOKBAN.

Az 1890. év őszen megejtett kongresszusi választások eredménye meglepte Európát. Nyárban ugyanis még az iparos áramlat uralkodott Éjszakamerikában s hozott oly vámügyi törvényt, a Mc Kinley billt, mely a nemzeti ipar védelmét annyira túlságba vitte, hogy az összes európai államok ipar és kereskedelmi érdekeikben megtámadva és súlyosan megsértve érezték magokat. És mire a fák levele lehullt, az az egész hatalmi gépezet, mely ezt a kíméletlen vámpolitikát csinálta, az új választások által semmivé tétetett, mondhatni a lomtárba került és helyébe az agrarismus, a gazdák hatalma lépett.

Nagyon érdekelheti egész Európát, de különösen hazánkat, megtudni azt, hogy a közgazdasági intéző erőknek e convulsiója mikép mehetett végbe s hogy minő külkereskedelmi és társadalom-gazdasági kihatása lehet annak hazánkra is a jövőben.

A londoni *Economist*, mint a pénzvilág egyik főorgánuma, a gazdaközönség hatalmának előtérbe nyomulását némileg ellenséges szemmel tekinti és «az amerikai gazdák forradalmának» nevezi azt. De tárgyvilágos és helyes fölfogással leírja a gazdák szövetségének történetét és célját s megjegyzi, hogy annak hatalmát magában Amerikában is a nevetségig kicsinyelték, míg csak a választásoknál ki nem tűnt, hogy a gazdák szövetsége okozta főrészen azt, hogy a köztársasági többség a képviselőházban csekély kisebbséggé törpült.

A gazdák szövetségéről azt tartották, hogy az egységes szervezetet képez. De tény, hogy két nagy associatio vette föl ezt a nevet és mindeniknek több állami osztálya s nagyszámú

localis ágazata van. Megkülönböztetésül «déli» és «éjszaki» szövetségnek lehetne őket nevezni. Egyik jele ez annak, hogy ámbár a politikai téren a déli és az éjszaki statusok közötti ellentét el lett a polgárháború után enyésztetve, a gazdasági téren a válaszfal még nincs egészen elsímitva. A gazdák déli szövetsége titkos társaság s magát «National Farmer's Alliance and Industrial Union»-nak nevezi, székhelye Washingtonban van; míg az éjszaki szövetség nyilvános egyesület s azt egyszerűen «National Farmers Alliance»-nak nevezik, székhelye Jowaban van, tíz állami szövetségből áll, melyek mindegyike száz meg száz gazdakört egyesít magában; és azon kívül nagyszámú fiókjai vannak olyan államokban, a hol állami gazdaszövetségek még nem jöhettek létre. Ez a szervezet főképp a közép, nyugati és éjszaknyugati államokban működik.

Mint nemzeti szervezet az éjszaki szövetség jött legelőször létre, ámbár az a mag, melyből a déli szövetség később kifejlődött, tisztán helyi associatiokép már korábban meg volt. 1879-ben alakult meg a «New-York state farmer's alliance» és 1880-ban tartott első évi közgyűlésén különösen kiemelte a jelentés, hogy ez az első associatio, melynek gazdaszövetség a neve. Pedig 1875-ben már megalakult a «Texas farmers alliance» melynek az volt a célja, hogy megvédje ez állam kisgazdáit az úgynevezett «cattle king»-ek (szarvasmarha- királyok) elnyomása ellen. A newyorki gazdaszövetség négy fő kívánságot fejezett ki: hogy rendezni kell a vasúti díjakat, hogy a szállítási költségeket csökkenteni kell, hogy az adókat realis és personalis tulajdon alapján reformálni kell és hogy az állami törvényhozásba a gazdasági érdekek képviselőit kell megválasztani.

Úgyiszlólván közvetlenül e szövetség megalakulása után egyszerre több új gazdaszövetség keletkezett a nyugati államokban. És azután 1880 október havában a gazdaszövetségek közös gyűlést tartottak és azon elhatározták, hogy nemzeti gazdaszövetségben egyesülnek. A szövetségnek Fowler J. W. lett az elnöke, a ki előbb a newyorki állami gazdaszövetség titkára volt, utóbbi szövetség pedig átalakult a newyorki gazdák ligájává, a mely igen hatalmas testület lett. A nemzeti gazdaszövetség célját úgy formulázták, mint a hogy minden gazdakör is célját maga elé tűzte: «előmozdítani a gazdák jólétét a gazdasági, pénzügyi és társadalmi téren». S a főbb

kívánalmak abban álltak: hogy törvény által meg kell akadályozni a hamisított élelmi szereknek gyártását és elárusítását; hogy egyenletesebbé és igazságosabbá kell tenni az adókat a fizetőképességhez mérten; és hogy államosítani kell a vasútakat és távirdákat. Különös földadata volt a szövetségnek cooperatio útján elősegíteni a gazdasági termények értékesítését és a termények bevásárlását.

Ez azonban nem maradt csak írott malaszt, hanem a szövetség azon kezdte a dolgot, hogy hajókat vásárolt és így lehetővé tette azt, hogy Chicagóból olcsóbban elvitetett a búza az angolországi piacokra, mint a Tisza völgyéről Buda-Pestre. E siker nagyon népszerűvé tette a farmer-szövetséget és nagy előnyöket biztosított az amerikai gazdáknak a búza, kukorica stb. értékesítésében a magyar gazdák fölött. Ámbár az éjszakai gazdaszövetség a mezőgazdák körein kívül kevés figyelmet keltett kifelé, de folyton növekedett. Három év előtt magában Nebraskában hatszáz gazdakör volt, melyek a szövetséghez csatlakoztak és valószínűleg ugyanannyi Jowában, nemkülön-Kansasban. Így hamar ezrekre fölszaporodtak azok a kis gazdakörök, melyek mind a szövetség tagjai lettek. Hogy ma hány gazdasági kör, vagy egyesület tagja az éjszakai farmer-szövetségnek, azt nehéz volna meghatározni, miután az utolsó 12 hónapon óriásilag fölszaporodott a gazdakörök száma, melyek a szövetséghez csatlakoztak. A szövetség egyik lapja, az *Jowa Homstead*, azt írja, hogy e télen nagyobb mértékben gyarapodott a szövetség a nyugati államokban, mint az összes előbbeni években együtt véve. Magában Jowában heteken át naponként átlag hat új fiók alakult es így történt ez Nebraskában és Kansasban is. Messzebb keletre eső államokban, így Ohióban és Wisconsinban is fejlődött a szövetség. Ohióban például néhány nap előtt constatálták azt, hogy a szövetségnek több mint 500 ága van, ötvenezret meghaladó tagokkal. Ez idő szerint az éjszakai gazdaszövetségnek e következő államokban vannak állami szövetségei: Jowa, Kansas, Nebraska, Ohio, Indiana, Missouri, Minnesota, Illinois, Wisconsin és Éjszak-Dakota államban. S lépések történtek, hogy még más öt államban is létre jöjjön a gazdák állami szövetsége, melyek aztán mind megannyi tagjai lesznek az éjszakai szövetségnek. És fölhívások mentek szét a helyi szövetségekhez a csatlakozás végett a következő államokba, a melyekben még nincsenek állami gazdaszövetségek; nevezete-

sen: New-York, Pennsylvania, Michigan, Nyugat-Virginia, Wyoming, Montana, Oregon, Colorado és California államokban. Az elnök ez idén Loucks H. L. Clear Lakeről, Dél-Dakotában és a titkár Post Ágost, Moultonban, Jowa államban.

Az állami gazdaszövetségek szervezésére vonatkozólag megjegyzendő, hogy azok mindenike maga készíti el alapszervezetét és céljainak sorozatát, de nincs nagy különbség a különböző testületek főkivánságai közt, és a nemzeti szövetség évi nagygyűlésén, melyen minden állami és helyi szövetség képviselve van, megállapítatik a következő évre a kitűzött czelosorozata a jelenlevők többségének határozatával. Az «Jowa State Alliance» például a jelen évre (aratásig) következő kívánságokat állapított meg, melyeket itt csak megérintünk.

Az első, hogy különböző úton és módon elő kell mozdítani a gazdasági szakismeretek terjedését. A második, hogy a termények eladásánál és vásárlásánál kezdet fogva járjanak el a gazdák, hogy az árúcsere és forgalom a legkevesebb megterheléssel legyen összekötve. Aztán szószerint így hangzik a program: «Gondoskodnunk kell olyan képviselőről az állami és nemzeti törvényhozásban, a minőt a gazdasági érdekek fontossága megkíván; követelnünk kell szigorú, törvényes ellenőrzését a vasútnak a közönség iránti méltányosság és igazságosság érdekében; el kell törölni az egyedárúságot minden alakban, vonatkozzék az földbirtokra, szállítási eszközre vagy kereskedésre; meg kell védeni az ország élőállat-érdekeit a ragadós járványok ellen, s oltalmazni és istápolni kell a mezőgazdasági érdekeket, minden lehető és igazságos úton».

Ezek az alapszabályokban kifejezett általános czélok, a melyekhez minden helyi egyesületnek alkalmazkodnia kell. A részletek ki vannak fejezve az évi közgyűlések határozataiban. Az utolsó közgyűlés 1890 október 28-án tartatott. Azon a gyűlésen hatszáz képviselő volt jelen és a határozatoknak egy egész sorozata proclamáltatott, melyek közül az a legnevezetesebb, hogy a gazdaszövetség a megadóztatásnak egy egészen új rendszerét követeli, mivel az érvényben levő aránytalanul nehezedik a gazdákra; legyen az új adó egy fokozatos jövedelmi adó; továbbá azt követeli, hogy államosítani kell a vasútakat, távírdákat és telephonokat. De a legnevezetesebb határozat a következő: «Legyen szabad ezüstpénz-vezetés, és adjon ki minden pénzt a kormány, nemzeti bankok közvetítése nél-

kül. A szerződéses kamatláb szállíttassék le hat százalékra.» Vannak aztán még más határozatok, hogy el kell fogadni Conger lard-billjét, hogy eleje vétessék a zsír-meghamisításnak pamutmag-olajjal vagy másidegen anyaggal. A nyereszkesedést optiókkal és határidő-kötésekkel is megakadályozandónak mondja a szövetség, úgy szintén azt is, hogy idegenek földbirtokot szerezhessenek. Egy lényeges kívánság végül az, hogy az állami hivatalnokok fizetését más productiv foglalkozás jövedelmezősége arányában csökkenteni kell. A politikai pártokhoz való csatlakozás tekintetében szabad választást enged a szövetség a tagoknak, de megkívánja, hogy minden választó oda hasson pártjánál, a melyhez tetszése szerint csatlakozott, hogy a képviselő a szövetségi elveknek az állami és kongresszusi jelöléseknél érvényt szerezni igyekezzék.

Áttérve már most a déli gazdaszövetségre, fölemlítettük már, hogy az a Texasban 1875-ben megalakult farmer-alliance-ból keletkezett. Ez egy kis helyi testület volt, de célját és működési körét mindinkább kiterjeszté, míg előbb Texas állam egész területét és később a szomszédos államok területét is behálózta és a déli statusok gazdaszövetsége lett. 1889 augusztus havában egy öt napig tartó gyűlést tartott Springfieldben, Missouri államban; ezen a gyűlésen egy más titkos társaság, az úgynevezett Agricultural Wheel képviselői is résztvettek és akkor megegyezés történt tömérdek kívánságra nézve, s így támadt a «National Farmers Alliance and Industrial Union». St. Louisban 1889 december havában és azóta oly rohamosan terjeszté szét ágait ez a szövetség, hogy annak elnöke, Polk L. L., azt mondá közelebb, hogy a szövetség immár harminczöt államban szervezve van. Tillmann úr, Dél-Carolina új kormányzója, egyik vezére e déli szövetségnek.

A conventio fő kívánságai a következők: «hogy jövöre minden állami föld települők részére tartassék fenn, hogy minden birtok, mely most speculatióra tartatik, teljes értéke után meg legyen adóztatva, hogy meg kell akadályozni azt, hogy idegenek jogczímet nyerjenek birtokszerzésre, és hogy azok a birtokok, a melyek idegen kézben vagy a vasutak birtokában vannak, megfelelő kárpótlásért a kormánynak adassanak át, hogy a nemzeti adósság fizettessék ki lehető gyorsan, nagy mennyiségű kivert arany és ezüst pénzzel, hogy szüntessenek meg a nemzeti bankok és adassanak ki kincstári

jegyek nemzeti bankjegyek helyett elegendő mennyiségben, hogy készpénzzel történhessék a fizetés; hogy akadályoztassék meg a határidőre való kötések áruba bocsátása, bárminő gazdasági vagy ipari terméssel; hogy meg kell akadályozni szigorú törvénnyel idegen munkának szegődés mellett való behozatalát; hogy helyeztessenek a nyilvános közlekedés és szállítás minden eszközei nyilvános ellenőrzés alá és legyenek a szállítási díjak mindenütt egyenlők; hogy a nemzeti kormánynak minden tisztviselőjét válaszsza közvetlenül a nép; hogy el kell törölni minden törvényt, mely a munkát és a tőkét nem egyenlő mértékben érinti; hogy legyen az igazságszolgáltatás gyors és egyszerű; és hogy revideálni kell a tarifát akkép, hogy a legnagyobb teher a gazdagok fényűzési cikkeire és a legkisebb a mindennapi életszükségletekre essék s hogy a behozataltól eredő bevételnek szigorúan pénzügyi alapja legyen».

Mindezeket a kívánságokat folytonosan ismétli a gazdák deli szövetsége, mióta más testülettel az egyesülés létre jött s azokhoz még egynehány más is járult. A legnevezetesebbek azok közt az úgy nevezett Subtreasury-billben foglaltak. E bill kimondja, hogy adjon a kormány előlegeket földbirtokokra és gazdasági terményekre és hogy állítson föl a kormány tárházakat pamut, gabnaneműek és dohány számára. Egy nevezetes részlete ennek a különös rendszabálynak, hogy a kincstárnak egy fiókja úgynevezett alkincstár (Subtreasury) állíttassék föl minden megyében, mihelyt a megyéből száz vagy több polgár megkeresi a pénzügyminisztert e végből és be van bizonyítva, hogy az utóbbi két év alatt pamut, gabna és dohány egy félmillió dollárt meghaladó értékben adatott el az illető megyében. Ily esetben a tárházakat föl kell állítani és a kormány tartozik a gazdáknak a betározott árúk 80 százalék értéke erejéig kincstári jegyekben egy százalék kamatra előlegeket adni. Tizenkét hó lefolyása után, ha a tulajdonos az árúkat nem adta volna el, azok nyilvános árverésen fognak eladatni, és a költségek levonása után a fönmaradó összeg a tulajdonosnak fizettetik ki. A bill az e célra szükséges összeget ötven millió dollár erejéig a kormány rendelkezésére bocsátja. Az adóra nézve ez a szövetség is a fokozatos jövedelmi adó mellett van.

Látni való ebből, hogy az éjszaki és a déli szövetségnek számos közös célja van. De a déli szövetség kevésbé szerény a kívánságok tekintetében. Az éjszaki szövetség elvben ellene

van minden úgynevezett «trust»-nek (nyereszkeskedő társaság) és ezért nem támogathatja az alkincstári billt, mely állami eszközökkel egy nagy nyereszkeskedő társaságot teremtené a gazdák érdekében, hogy képessé tegye őket, terményeiket az árak fölverése végett tartogatni. A két szervezet több államban egymás területébe vág, és az éjszaki szövetségnek több ízben ajánlatot tettek, hogy egyesüljön a déli szövetséggel, de idáig sikertelenül. Az egyik ellenvetés az, hogy a déli szövetség titkos társaság; de bizonyos pontokra nézve egyenes ellentét is van a két szövetség politikája közt. A Jowa-szövetség évi közgyűlésén panaszkodtak, hogy a déli szövetség tagjai elleneztek a Conger-féle zsírtörvényt, mivel a pamuttermesztők, a marhatulajdonosok és a sertés «pucker»-ek érdekelve vannak a zsírnak pamutmag-olajjal és stearinnal való hamisításánál; és hogy «trust»-ok föntartását is óhajtják, melyeket az éjszaki szövetség el akar törölni. Polk elnök fölhívta az éjszaki szövetség, a Grange, a farmers nemzeti liga, a patrons of Industry és a Farmers Mutual benefit associatio tagjait, hogy a déli szövetség fötanácsának ülésén, mely Ocalán 1890 december másodikán tartatott, vegyenek részt, hogy egy nagy tömör nemzeti szervezetbe lehessen a gazdák különböző pártjait egyesíteni. De az éjszaki szövetség a déliek túlzó kívánságaival nem ért egyet és az Ocalán tartott gyűlés magáévá tette a Subtreasury-billt.

De ha az egyetértés a déli és éjszaki szövetség között nem jött is létre, befolyásukkal kieszközölték azt, hogy a kongresszusban övék a többség, miután mind a két szövetség a köztársasági jelöltek ellen szavazott a választásnál és részint saját embereiket választották meg, részint olyan demokratákat, a kik megígérték, hogy a szövetség követeléseit pártolni fogják és megválasztottak számos államkormányzót is s az állami törvényhozó testületekben is nagyobbára az ő embereik nyerték el a többséget.

Alig lehet tehát kétség arra nevezve, hogy a törvényhozó és végrehajtó hatalom a gazdák kívánságai nagy részét meg fogja valósítani. Azok közé lehet számítani a Mc Kinley-féle billnek a megváltoztatását is, mely egyik fő oka is volt annak, hogy a gazdák olyan nagy erélylyel szövetkeztek a köztársasági párt megbuktatására. De minthogy a gazdák olyan nagy számú és sokféle kívánságokat fejeztek ki, lehetetlen, hogy az egyetértés azokra nézve fenmaradjon köztök. A gazdák hatalma tehát

aligha lesz tartós. De egy nagy előnyt értek, azt, hogy megmutatták a politikusoknak, hogy ők az amerikai társadalomban a leghatalmasabb osztályt képezik, a melylyel a politikusoknak, kik őket idáig ignorálták, számolniok kell.

Midőn ekként országosan szervezve látjuk az amerikai gazdaközönseget, az érdekképviselet alapján, hiába való volna azon kérdés elméleti fejtegetésébe bocsátkozni, hogy jogosult és kívánatos-e az ilyen szervezkedés, mert egy meglevő ténnyel állunk szemben. Tény az, hogy az amerikai gazdák képesek voltak az állami hatalmat országos érdekeik előmozdítására megszerezni. De másfelől ép úgy tény az is, hogy e hatalmat csak addig tarthatják meg, a míg azzal vissza nem élnek. Mert hiszen az industrialis érdekképviseletnek szolgáló köztársasági pártot is épen az buktatta meg, hogy hatalmával visszaélt és az iparérdekeket az agrár érdekek teljes háttérbe szorításával igyekezett dédelgetni.

Valószínűnek látszik, hogy az amerikai gazdák két szövetsége által megszerzett hatalom az időszerű államtudományokra: a közgazdasági adminisztrációra és a pénzügyi tudományra is kihatással lesz, mint a hogy Franciaországban annak idejében a Colbertismus a nemzetgazdasági tudomány fejlődésére is befolyással volt. Hiszen tudvalevő, hogy a tudomány az élettapasztalatok alapján fejlődik. A gyakorlati élet elől jár és a tudomány csak lépten-nyomon követi, kimutatva az ok és okozati kapcsolatot.

A legfontosabb kérdés ez agrárpolitikai áramlatban, hogy mi lesz az ezüst-remonetisatióval. Az új kongresszusban már megkísértették megadni a feleletet e kérdésre. Javaslat nyújtott be, mely szerint, a megejtett kongresszusi választásoknak az az értelme, hogy győzött az a párt, a mely a korlátlan ezüstpénz-verést óhajtja, utasíttassék tehát a kormány, hogy készítsen ily értelmű javaslatot. És javaslatba hozatott, hogy a nemzetközi megegyezés könnyebb keresztülvitele érdekében fogadják el az Egyesült-Államok is az $1 : 15^{1/2}$ arányt az aranynak az ezüsthöz való törvényesen megállapított viszonyára nézve. És fölhívás intéztetett a kormányhoz, hogy lépjen érintkezésbe a többi nagyhatalmak kormányaival, az ezüst remonetisatiója érdekében. Hogy az ezüstnek alacsony árjegyzése is minél közelebb hozassék a törvényesen megállapított értékarányhoz, úgy a szenátusban mint a kongresszusban többféle indítvány

tétetett. Deczember 4-dikén határozati javaslat adatott be a házban, hogy utasítsassék a pénzügyminiszter, hogy vásárolja össze azon 13 millió uncia ezüstöt, mely most az amerikai ezüstpiaczon kínálatban van és az árt lenyomja és szorítkozzék később az ezüstvétel a belföldi ezüst megvásárlására. Ez indítványt, a *Times* szerint, a pénzügyminiszter is helyesli.

A szenátusban Sherman deczember 7-dikén egy javaslatot nyújtott be, mely fölhatalmazza a kincstárt, hogy száznyolczvan millió dollár erejéig bocsásson ki kincstári jegyeket, a forgalomból kivonandó nemzeti bankjegyek helyett. (Ez a gazdaszövetség programjának egyik lényeges pontja.) És javaslatok nyújtattak be oly értelemben is, hogy hatalmaztassék föl a kormány, két százalékot kamatozó 100 millió dollár kincstári utalvány kibocsátására, mely tetszés szerint beváltható legyen. E jegyek törvényes pénz gyanánt vagy pénz-certificatok gyanánt lesznek kiadandók és az érték befolyó pénz más bondok beváltására szolgálna. Kisegítő ezüstpénz veretéséről és az arany pénznek rúdaranyval való becserélésénél fizetendő díjról is nyújtottak be törvényjavaslatokat. Mindezek azt mutatják, hogy az agrár áramlat oda irányúl most, hogy a rendelkezésre álló pénz minden alkalmas úton és módon szaporítsassék s a legközelebbi jövő majd meg fogja mutatni, hogy mivé forrja ki magát ez az inflationalis törekvés, melytől az amerikai gazdák oly sokat remélnek.

MUDRONY PÁL.

É R T E S I T Ő.

Ballagi Aladár. Colbert. I. II. Buda-Pest. Kiadja a magyar tudományos akadémia. 1887. 1890.

Ballagi nem kis becsvágygyal fogott művéhez. Bejárta Európa néhány országát azért, hogy az eredeti forrásokhoz jutva, azokat felhasználhassa. Ez szerinte nemcsak azért volt szükséges, mert Colbertnek ez ideig egyetlen kielégítő életrajza sincs, hanem főleg azért, mert autopsia nélkül írt történelmi műveknek értéke csekély.

A hosszú munka sokak szemében hosszú martiromság, mi azonban talán nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy szerzőnkre nézve éppen ellenkezőleg a fokozódó örömmel forrása volt. Megtudjuk érteni, hogy nőtt lelkesülése, erősebbé vált kedve a munkához, a mint közelebb jutott a mozgató okokhoz, a mint rendszerré fejlődtek előtte az apró részletek, a mint fokról-fokra látta a hatalmas miniszter kezei között kifejlenni a francia közgazdasági politika csiráit, a mely, habár csak per contrarium, segített megteremteni még a nagy skót Smith Ádámnak a szabadságra alapított rendszerét is.

Bizonyára emlékezetesek maradnak Ballagira nézve azon évek, melyek alatt Colbert s az általa teremtett új kor tanulmányozása kötötte le ideje legjavát s a melyek lefolyása alatt összeszedte és kifejté azon eszméket, a melyek Colbert rendszerét, kormányának vezérlő csillagait, sikerének tényezőit képezték. E munka nem csupán a tudós munkája volt, gyakorlati célzél lebegett előtte; ki akarta fejteni azt a művészetet, mely nagy nemzetek megalkotására tanít.

«Ugyanoly törekvés színtere volt akkor Franciaország, mint napjainkban Magyarország. S azt a törekvést példátlan siker kísérte. Érdemes lesz tehát megismerkedni a fegyverekkel, melyek a dialok kivívására alkalmasak». Ilyen munkára a tárgy s a tárgya-

landó eszmék iránti rokonszenv nélkül vállalkozni alig lehet s e lelkesülés legalább bizonyos fokig a sikernek biztosítékát képezi.

Nagy történelmi képet tár elénk, bemutatja a bourgeoisie emelkedésének eszközeit, szükségszerűségét, rokonszenvvel vázolja a reimsi kereskedő fiának emelkedését, szédítően szétágazó tevékenységét és bukását. Erényeit vázolja, szinte átérzik azon, a mit mond a vágy, hogy hozzá járuljon ahhoz, hogy nálunk is hasonló emberek teremjenek. A posztónyíró fia nem csupán az állami budgetet teszi rendessé, nem csupán a vámok szabályozásával van elfoglalva s utakat és csatornákat épít, nem lenne francia s nem Lajos király minisztere, ha érzéketlenül hagynak a művészet termékei, ha át nem érezné, mennyivel többet ér a művészettől megnevesített munka.

A nagyságnak, a kiemelkedésnek sok eszköze van. Azok, a kik érzik magokban, hogy bizonyos magaslaton túl emelkedni nem fognak, azért mert igazán nagy dolgokra nem születtek, igyekeznek elpusztítani s törpévé tenni magok körül mindent, kiváló helyzetök így is biztosítva lesz. Az emelkedésnek e művészetét többen sikerrel alkalmazták a mi kis világunkban is. A másik az, a mit Colbert követett, a Darwin-féle artificial selection, a tehetségek fejlesztése, bátorítása, növelése s ez úton oly nemzedékek, sőt nemzetnek alkotása, mely céljaiban és eszközeiben nemesebb, emelkedettebb az előzőnél. Igazán nagynek csakis azon államférfiút tarthatjuk, a ki előtt a nemzet érdeke a cél s ki ezeket önmagokért, nem pedig azért törekszik megvalósítani, mert a munkáért a zsiros bér is kijár.

A könyvnek nagy hiánya van, nem tudja megmondani, miként alakultak az ifjú kor hullámozó éveiben azok az eszmények, melyeknek a férfi tevékenységének javát szentelte, miként szilárdultak a múltó behatások oly céljá, a melyhez Colbert boldogsága kötve volt. Hogyan vált a «bodzaféjű, sötét elméjű filkóból» a roi soleil vezető geniusává. Pedig ott az egyetem falai közt, a hol szerzőnk tisztársaival a magyar nemzet jövő diadalait készíti elő, sokan veszik épen e miatt kezökbe művét s ezek csalódni fognak. A csalódás annál keserűbb lesz, mert nincs módjokban azon könnyen segíteni. Közéletünkben legfőleg negatív irányban meríthetnek feleletet. Azt mihamar láthatják, mint lesznek a «nagyok»-ból kicsinyek, miként válnak az iskolák büszkeségei nagyon közepes vagy még azon is alúl maradó helyi nagyságokká. Ők azonban az ellenkezőre kíváncsiak, miként nőnek a nagy emberek?

E ponton Ballagi nem ad nekik fölvilágosítást.

Elhiszszük, hogy a hiányt nem volt módjában kitölteni, de az hiány marad mégis és ezáltal el vagyunk zárva attól, hogy figyelemmel kísérjük a nagyság első csfáinak kifejlődését. A férfikor működéséről, a hatalmas miniszternek bámulatos tevékenységéről annál bővebb fölvilágosításokat nyerünk. Colbert célja nem volt kevesebb mint honát politikai, gazdasági tekintetben, a művészetekben és tudományban első helyre emelni. Eszközeit tárgyhöz méri, szigorú, könyörtelen a zsaroló hivatalnokok iránt, udvariassága határtalan a művészetek egy-egy fényes csillagával szemben, mélyen zsebébe tud nyúlni, ha «független» írók szolgálatait kell megjutalmazni. Rendet teremt az állami háztartásban s e mellett milliomos lesz maga is; végül a királynak nyers megjegyzéseinek, melyek a kegyvesztés szelét éreztették, fölindulva, lábba esik s pár nap múlva meghal.

Élete folyását könnyen leírtuk, a műveket, melyeket létesített, elősorolni, eszméit, politikai és gazdasági rendszerét kifejteni, nehezebb, de élvezetes munka. Ballagi alig tud megválni tőle. Terjedelmes művének utolsó fejezeteiben még több erő, több szellem buzog, mint a legelsőekben. Mintha a munka fáradtság helyett új lelkesülésnek, kimerülés helyett új nemesbülésnek forrásává vált volna reá nézve is.

Műve, készséggel ismerjük el, suggestive, új gondolatokat s érdeklődést bír költeni. Stíljében van valami, a mi Carlylere emlékeztet s a fejezeteknek itt-ott talán bizarr címek is Carlyle levegője érzik. Van bátorsága reá utalni nagy erkölcsi és politikai problémákra, de sokszor elfeledi kimutatni az utat, mely a sötétből kivezet. «Mihelyt erkölcsiségről van szó, nincsen helye a plusok és minusoknak, melyek megsemmisítenék egymást» (19. l.) helyes, de hálásak lettünk volna, ha tekintve azt, hogy e kérdésen soknak élet-philosophiája hajótörést szenved, megmondja azt is, miért?

«A ki nagyot akar lendíteni a világ során, nem mindig kötheti magát a közmorálhoz . . . mivel az eszközök is szükségszerűen romlottak, azokat csak azon szellemben használhatja, mely az uralkodó». Helyes-e ez vagy nem, arra határozottan nem felel, valamint arra sem, hogy az, ki eszközeit a közfelfogás szerint választja, nem alkalmazkodik-e a közmorálhoz?

A gazdasági igazgatás elveit fejtegetve, sok olyat mond, a mi viszonyaink közt is súlylyal bír. A lótenyésztés emelése körül már mi is szinte annyira mentünk, hogy előbbre tesszük a lovat tulajdonosánál, hogy képesek lennénk büntetni, azt a ki mént nem csinál a hitvány csödörből vagy azt tenyésztésre használja föl. «Pedig nem

ez pusztítja ki a gebéket, hanem a paraszt jóléte, ha t. i. nincs kényserítve arra, hogy csikóját igába törje». Előfordult nálunk az is, hogy egyik buzgó erdélyrészi főispánunk a községi fajnika ára fejében elárverezteté a teheneket, a melyek hivatta lettek volna a nemesült borjúkat világra hozni.

A munka, az átgondolt, tervszerű, de aztán csaknem szünetlen munka, volt Colbert eszménye, s ez talán emelkedésének legerősebb rugója, jelleme leginkább kiemelkedő vonása.

Ennek a jellemnek hiányait, foltjait Ballagi nem igyekszik takarni; nem azon van, hogy szép, hanem azon, hogy valódi képet adjon. A milói Venusnak is meg van a maga árnyéka, meg van Colbert jellemének is. Nem is olvad föl annyira eszményébe, a «Pygmaleon-szoborba . . . a csábító, kielégíthetetlen, gyönyörűséges és zaklató ábrándképbe», melyet maga előtt lát, a mely után fut, hogy érte egyéni érdekeit teljesen feledné. Más ember talán könnyebben megtehetné, de ő a ki folyton a gazdasági emelkedés eszközeivel foglalkozik, a ki tisztán látja, hogy a jólét mennyi nemes törekvésnek feltétele, szinte ellentétbe jönne önmagával. ha nem gondoskodnék magáról és utódairól.

Különös érdekléssel fogtunk a mercantilismusról írt fejezetbe. Azt hittük, hogy világos képet kapunk róla a forrásnál, mi volt e rendszer, melyek előnyei s miért vált szűkkörűvé egy rövid század alatt. Írónk e helyett neki fordul a Smith-féle iskolának, keményen leszólja őket, idézi Carlyle mondását tanaikról, e «szomorú tudomány»-ról s Colbertet azzal védi, hogy az ő jelszava volt, főlegességé tenni az idegent, mely mellett a vámok, a prohibitív és korlátozó rendszabályok özöne, a pénzgazdaság stb. csak alárendelt jelentőségű tényezők. Szívesen elhiszszük, de nem ez a kérdés, mert hiszen mindnyájan tudjuk, hogy a közigazdasági politika végső elemzésben mindig csak eszköz, hanem az, vajon a vagyon növekvését mely úton lehet leggyorsabban elősegíteni. Colbert rendszere magasan áll a spanyoloké fölött, de ez nem mondja azt, hogy a tovább fejlődés lehetőségét elzárná. Smith Ádám helyteleníti Colbert vámjait, de ezek értelmi szerzőinek nem is őt, hanem a gyárosokat és kereskedőket tartja, kik mindig készek arra, hogy monopoliumot kívánjanak. *) Nem tartja üdvösnek azon ezernyi rendszabályt, melyet Colbert az egyes iparúzó osztályokra rótt s a melyeket Ballagi annyi részletességgel sorol elő. Az ő szemében a haladásnak legerősebb biztosítéka

*) *W. of Nations*. B. IV. Ch. II.

a szabadság s az a nemzetközi munka-megosztás, melyhez Colbert szerzőnk szerint sem tudott fölemelkedni. (I. 142.) Smith talán tévedett, de van annyi érdeme még is, hogy róla ép oly kegyelettel szólnunk, mint a mily lelkiismeretesen igyekezik ő Colbert rendszerét méltányolni.

Szerzőnk maga sem annyira Colbertista, mint eleinte hinnők, munkája végén elég objective fejt ki a rendszer hiányait ; *) miért tehát a nagy animositas azok ellen, a kiknek eszméi meggyőződésébe annyira behatoltak ?

Könyvét mind e mellett élvezettel olvastuk át, törekvéseivel rokonszenvezünk mi is. Meg vagyunk róla győződve, hogy az időnek megbecsülése, kitartó, értelmes munka nélkül magasra nem emelkedhetünk. Ezt a nézetet óhajtja Ballagi átvinni a magyar közéletbe. Félünk, a könyv nagyon is vaskos arra, hogy sokan olvassák, egyes részeiben nagyon is részletes, hogy mindenkitől olvasható legyen, sok az idézet ; a tudós függelék bármennyi munkájába került is, nagyon sokakat el fog riasztani. Pedig ez nem lehetett célja. Ha elszánná magát arra, hogy kedvencz művéből második kiadást rendezzen s összevonná, szorosabb kapcsolatba hozná azt az anyagot, melyet annyi szorgalommal gyűjtött, hősének képe erősebben emelkednék ki s közelebb vinné szerzőjét ahhoz a célhoz, melynek ann idejét áldozá.

T. N.

Orvosi jelentés az ifjúság testi neveléséről. Dollinger Gyula dr., egyetemi magántanár és az országos közoktatási tanács tagjától. Budapest, 1890.

Az Országos Közegészségi Egyesület bizottságot nevezett volt ki, az ifjúság testi nevelése ügyében vélemény-adásra ; e bizottság elnöke, Berzeviczy Albert államtitkár, megbízta dr. Dollingert, a megtartott értekezletek egyik részesét, hogy összefoglalva a tárgyalás közben nyilvánított nézeteket, egyszersmind mondja el e dologról saját véleményét is. A választás határozottan szerencsés volt ; az orvosok közül valóban egy kitűnő orthopæda van arra leginkább hivatva, hogy ifjúságunk testi gyöngeségét s az izom erősítés eszközeit bírálatalig ismertesse. A jelentés mind tárgyánál, mind tartalmánál fogva megérdemli, hogy az ország művelt közönsége általában

*) II. 200. l.

megismerje, kivált pedig, hogy pædagógok és higienisták elmondják róla, a benne foglalt javaslatokról, nézeteiket. Előbb vagy utóbb kiemelkedik e kérdés az előleges hangulat csinálás időszakából s intézkedéseket követel, szükséges tehát, hogy a közoktatásügy e legkevesebbé fejtegetett részlete ne csak általános szólások, hanem határozott tervek alakjában is álljon az érdeklődők elébe. Hogy ehhez egy lépéssel közelebb jutottunk, az főképen Berzeviczy úr érdeme.

Az előttem levő jelentés szerzője érezte, hogy föladata tulajdonképen nem egy tanügyi kérdés megoldásában való segédkezés, hanem egy fontos nemzeti ügy szolgálása, a művelt osztály egészségügyének javítására vonatkozó javaslatok által. Igen helyeseen fogta föl a reá néző föladatot, mikor az ifjúság testi neveléséről szól s dióhéjban is teljességre törekvő dolgozatának hat czikke közül az elsőben a gyermek testi neveléséről szól, az iskolába járás éve előtt. Szükségesnek véli, hogy a gyermek első testi nevelésére vonatkozó ismeretek a szülők közt terjesztessenek, de mivel «a nemzet nagyobb része, a nép, az irodalom útján még mindig alig közelíthető meg», ennél fogva minden vallásfelekezet papjait be kellene vonni az országos közegészségi egyesületnek e célra alakítandó bizottságába és rávenni arra, hogy «egyházi szónoklataik anyaga közé vegyék föl a gyermek testi nevelését illető higienikus ismeretek terjesztését». Ettől reméli, hogy egy későbbi korban az iskola «jobban fejlett gyermek-anyagot kap a szülői háztól», mely aztán a tananyagot jobban megemészti. Fájdalom, a ki a nép között él, keveset bízik nemcsak a fölvilágosító iratok, de a fölvilágosító beszédek hatásában is. És a mennyiben a gyermekek otthoni nevelésének módja társadalmi és gazdasági viszonyoktól függetleníthető és javítható, (a mi sokkal nehezebb föladat, mint a későbbi nevelés), ez csak a művelt középosztály körében történhetik. A gyermek életének első éveiben a testi nevelés igen egyszerű dolog: mozgásban, jó táplálékban, tisztaságban áll, tehát a nép általános egészségügyi fölfogásával és helyzetével függ össze, de éppen ezért magában nem, hanem csak az összes egészségügyi viszonyokkal együtt s ezek által javítható; ezeknek javítására pedig sem a szószék, sem általában a fölvilágosítás nem elegendő. Ennyiben tehát nem érhetünk egyet a jelentés szerzőjével, de más-ként, a művelt családok folytonos és minden alkalommal való oktatását arra, miként nevelhetnek erős, egészséges gyermekeket, szintén sürgetős szükségnek tartjuk, annyival inkább, mert sok tapasztalás mutat arra, hogy a nép még leginkább vezethető a műveltebbek jó példája által.

A második cikkben azzal foglalkozik a javaslat, hogy az iskolának minő befolyása van az ifjúság testi nevelésére ; híven fejezi ki az orvosi fölfogást a mai középiskolai oktatásról, mely szerint a szellemi munka sokasága (tegyük hozzá : a mozgás és szabadság hiánya által) a testi fejlődést gátolja, a test összes szöveteit satnya fejlődésűvé teszi. Nem fogadja el mentségül azt, hogy más országokban még több munkát végez a tanuló s igen helyesen jegyzi meg, hogy még azok jóval nagyobb megterhelhetése sem okoz mindjárt nyilvánvaló (a tanárok és szülők által is fölismerhető) betegséget. Szerzőuk tehát határozottan bizonyítottnak veszi és vallja azt, hogy iskoláinkban a túlságos megterhelés fönnáll ; mindjárt ki is jelenti, hogy « az első lépés, melyet ifjúságunk testi nevelése érdekében tennünk kell, az, hogy szabályozzuk szellemi munkáját ». Valóban, minden orvos és sok nem-orvos, sőt épen tanár is (elég lesz Felméri, Raydt, Burgerstein nevét említenem) ezt kívánja és ha valaki azt kérdezné : mit tegyünk az eltörlendő, túlságosan terhes mai rendszer helyébe, ugyan kevésbé akadnánk meg ; Dollingerrel együtt bizonyára mindnyájan Angolországra mutatnánk s onnan kívánnánk átültetni az iskolai nevelést. Sőt ott van Lœwenthal W. javaslata is, melyet tudtommal a pædagógok eddig nem sok figyelemre méltattak ; mi orvosok abban is megnyugodnánk. De szerény nézetem szerint a tanrendszer gyökeres átalakítása oly nagy, oly életbe vágó és oly hosszszas munka, melynek végét nem szabad bevárni s az ifjúság testi nevelésének ügyét alaposan megjavítani addig is szükséges, sőt lehetséges is, mielőtt amaz megtörténnék. Mindaz, mit e javaslat elsorol, helyes és szükséges ; a szellemi megterheletés kérdésében enquêtet hívni össze, ott orvosokat és laikusokat is kihallgatni a tanférfiakon kívül, a Közegészségi Egyesület által előadás-cyclust tartatni, mindez igen helyes dolog lesz. De vajon ez legyen-e az első lépés ?

A szerző okoskodása egészen logikus. Általános a panasz, hogy túlságos megterhelés van, hogy továbbá ez a testi fejlődést gátolja ; tehát először meg kell helyes módszerrel állapítani a túlterhelés létezését, és aztán meg kell szüntetni s majd akkor jobb lesz a testi nevelés. De ez a bizonyításnak és az egész eljárásnak nehezebb módja. Fordítsuk meg a dolgot, fogjuk meg a másik végét s kérdezzük azt : jól fejlettek, egészségesek és erősek-e a mi ifjaink ? Erre tanár és orvos, (főleg pedig az apa) egyhangúlag feleli : nem ! Miért nem ? Szintén egyhangú lesz a felelet : mert testi fejlődésök el van hanyagolva, testi nevelésökre semmi gond nincsen. Minő gond s mennyi idő volna e célra szükséges ? Itt, e harmadik kérdés után

következnie nézetem szerint az első tanácskozás; föltehetjük, hogy ebben olyan hygienisták és tanárok vennének részt, kik ismerik az angol, francia és német testi nevelés módját, vagy legalább a múlt századbéli Frank Péter, János, meg aztán Daryl, Lagrange, Rochard, Conbertin, Jules Simon és mások újabb mozgolódását s azt mondanák: naponta három órát kell testgyakorlásra, játékra, sétákra stb. fordítani. Oly meggyőzőleg lehetne ezt indokolni, hogy a legcsöknyösebb szoba tudós sem szólhatna ellene. Ekkor aztán meg kellene az időt adni az iskolának okvetlenül. Meg is adná, még pedig valószínűleg a nélkül, hogy a tanrendszeren sokat változtatna. Mert egészségi szempontból a fődolog az a positiv intézkedés, hogy az ifjúság testi képen kellőleg nevelve legyen; ha az erre szánt időt kellőleg fölhasználjuk, a tanrendszer maga orvosi szempontból másodrendűvé válik. Egyelőre tehát jobb volna — a tanítás terheinek rendszer változtatás nélküli reductiója mellett — követni Braunschweig és más német városok példáját, hol a játékok meghonosítása által igen jó eredményt értek el testi erőre nézve, sőt a tanulásbéli eredmények is javultak.

A jelentés harmadik cikke arról szól, hogy mi módon gondoskodnak a családok az ifjak testi neveléséről. Helyesen jegyzi meg, hogy a felelősség a testi nevelés rossz eredményeért az externatus rendszere mellett megoszlik a család és iskola között és hogy a családok egy része, épen az, melynek módja van benne és gondja van rá, hogy a lehető legjobban nevelje gyermekeit, maga is hozzá járul a terhek szaporításához, különböző magán tanulmányok végeztetése által. Az az élénk rajz, melyet a tanulók otthoni elfoglaltatásáról s iskolán kívüli ideje eltöltéséről ad, egészen megfelel a valóságnak. Csak a kisvárosi és falusi ifjúság egészségéről van igen is kedvező véleményben.

A negyedik cikk e jelentés fő része; ebben Dollinger «az iskolai testi nevelés egyes tényezőit» méltatja. Mindjárt elől kitűzi saját programját, ezeket mondván: «hogy a testi nevelés terén jó eredményeket várhassunk, az iskolának reá kell szoktatni az ifjúságot, hogy testi fejlődése érdekében naponként annyit tegyen, mint a szellemiért és azért az iskolában töltött időnek meg kell oszolnia a test és a szellem gyakorlata, a test és a szellem üdülése között». «E cél nem érjük el avval — folytatja tovább — ha többek indítványához képest a torna-órákat szaporítjuk, mert téves felfogás az, hogy a tornaszat szellemi üdülés». Ez mindjárt kifejezi szerzőnknek azon álláspontját, mely szerint ő a tornázást a test fejlődését, erősö-

dését előmozdító, hasznos munkának tekinti, mely magában a testi nevelésnek csak egyik eszköze, nem fő tényezője s melynek nagyobb mértékben, több órán át folytatása nem kívánatos, csak czélszerűbb vezetése. Ezért a torna tanítók számát kívánná szaporítani, hogy kevesebb növendékkel legyen dolguk. Az egyes tornászati gyakorlatok megválasztását külön torna-ügyi bizottság föladatává kívánja tenni. Vagyis: megtartandónak s fejlesztendőnek véli a torna tanítást, a testgyakorlás mai egyetlen egy módját, de több időt heti két, illetőleg (a felsőbb osztályokban) három óránál nem szán rá; tehát, további fejtegetései szerint, a test gyakorlását főképen a játékok által akarja eszközölni. Szerzőnk e tekintetben egészen olyan nézetet nyilvánít, mint az újabb francia írók, kivált pedig a legalaposabb Lagrange, reméljük azonban, hogy benne adandó alkalommal meg fog nyilatkozni a tornázás ügyében hivatott bíró, a jeles orthopæda, oly módon is, hogy a gymnastika nagy fejleszthetőségéhez képest, ki fogja jelelni azon újabb irányt, melyet az iskolai tornázásnak vennie kell, hogy egészségügyileg értékesíthető legyen inkább, mint most. Ezt már mostani dolgozatában is vártuk tőle s ha nem tette, talán ez az oka, hogy nem akart részletekbe bocsátkozni. De az is meglehet, hogy nem bízik annyit a tornázás jövőjében, test erősítő értékében, mint gondolni lehetne; legalább erre mutat alább a játékról következő fejtegetése, melyben a torna játékok lelkes hívének tanúljuk ismerni. Hasonlata, mely szerint «a tornázás úgy viszonylik a játékhöz, mint a nyelvtan a társalgáshoz», valóban megkapó és találó; de nézetem szerint tovább is vihető. Mert valaminth a nyelvtan jó tanára száraz szabályok tanítása helyett a nyelvtani órán is társalgást folytathat s élénken, élvezetesen foglalkoztatja növendékeit, úgy a tornázás menetét is, a gyakorlatok helyes megválasztása, változatossága, a növendékek folytonos és okos elfoglalása, a verseny meghonosítása, az előmenetel jutalmazása, az egyéniesítés stb. által, élvezetesebbé, a kedélyre jó hatásúvá, férfias jellem sajátosságok forrásává lehet tenni. És így — föltéve, hogy egy fontos tényező, a szabad levegő, mindkettőhöz hozzá járul — olyan igen nagy különbség nincs a tornázás és a játszás hatása között s az én szerény véleményem szerint kelletnél tovább mennek azok, hibát követnek el, kik a torna tanítást mindenestől és végkép ki akarnák dobni az iskolából. Örvendetes, hogy Dollinger ezt nem teszi. Mindaz, mit a játékokról s utóbb a versenyről elmond, mindenki által aláírható igazság; kár hogy nem volt tere bővebb fejtegetésekre. E pontokon is kiderült volna, hogy a játékok között való

válogatás szüksége már maga mutatja, hogy mily keveset ér a játzsás általában s hogy csak azok a játékok hasznosak és fejlesztő hatásúak, melyek bizonyos idő alatt bizonyos mennyiségű izom munka végzését biztosítják, hogy végre a versenyzés főleg olyan játékokban fejlődik ki, melyek már a megkívántató hozzá készütség miatt inkább sport nevet érdemlenek s a gymnastika és athletika határvonalán állanak. Mindezekről azonban akkor lesz szerzőnknek alkalma bővebben nyilatkozni, ha a testi nevelés módját és rendszerét megbeszélni egy újabb enquete — remélhetőleg nem sokára — összeül.

Röviden szólva még a társas kirándulásokról és a szabad idő helyes használásáról, befejezésül arról mondja el véleményeit, miként lehetne az iskolai testi nevelésnek ismertetett eszközeit bele igtatni az iskolai tantervbe. Nézete szerint a tananyagot le kell szállítani annyira, hogy az iskolán kívül tanulni valója ne maradjon a tanulóknak, de azért több időt kell a (játéktérrel, csarnokokkal jól ellátott) iskolában tölteniök, legalább napi három órával, mely alatt testgyakorlatot, játékokat folytatnának és énekelnének. Javaslata szerint az elemi iskolai növendék hat órát, a középiskolai kilenczet töltene az iskolában; ez időből tanulásra esnék amannak három, emennek hat órája, a többi három a testi nevelésre volna fordítható. Ily módon maradna még elég idő az alvásra s a családi együttlétre is. Úgy látszik, egyetért Berzeviczy államtitkár azon óhajtságával, hogy fél internatusok állíttassanak föl, olyan iskolák, melyekből délben nem távoznának a növendékek. Megvallom, nem tartanám üdvösnak az internatus elterjedését hazai viszonyaink között, még ily korcs alakban sem. Hallgassuk meg csak, mit szólnak erről a vele nagyon jól ismerős francziák! És gondoljunk azokra az — igaz, régi módí — benlakásos iskoláira a felekezeteknek, melyek hatását, nevelés és testi egészség szempontjából, jónak nem mondhatjuk. De hiszen ez nem is tartozik Dollinger javaslatai közé.

Az egyetemi ifjúság testi fejlődésének javításáról szól még végül a jelentés, melyet, a ki olvassa, azon óhajttással tesz le kezéből: bár komoly megfontolásban részesülne az illetékes egyének részéről és ne lenne pusztában elhangzó szó, mint a higienikus fejtegetések rendszeren!

Imre József.

*Dr. Bánfi Zsigmond. Alceste és a misanthropia. Buda-Pest, 1890.
Pesti könyvnyomda-részvény-társaság. Kis 8-adr. 75 l.*

E könnyed, kellemes causerie már czímével elárulja az ügyes tárczaíró, ki ért hozzá, miként kell megragadni az olvasók figyel-

mét. Mindenki meg fog állni, egy perczre legalább, az oly kirakat előtt, mely a legdivatosabb czikkeket ígéri, sejteti bent a boltban: ép úgy nem fogja olvasatlanul félretenni, a kit Molière érdekel, e füzetkét, mely a mostanság annyira fölkapott psychiatriai szempontból látszik fejtegetni akarni a nagy francia vígjáték-író, illetve legremekebb alkotását.

Igaz ugyan, hogy a kirakat, a cím ezúttal csalóka játékot üz velünk, s ha a tanulmányt végig olvastuk, azt tapasztaljuk, hogy szerző vajmi mellékesen, alig futólag tárgyalja, csak érinti «Alceste és a misanthropia» viszonyát. De e csalódásnak nem minden olvasó jut tudatára, — oly finoman van gondoskodva arról, hogy az, mit bent a boltban találunk, azonnal lebilincselje érdeklődésünket. Egy talányt ígér megfejteni művével szerzőnk s már eleve fokozza kíváncsiságunkat az által, hogy e talány bonyolultságára, a megfejtés nehézségeire ismételten utal. E talány az, mit némely francia moliéristák egész könyvben tárgyalnak s így neveztek el: *L'énigme d'Alceste*.*) «Századunk kritikájának állandó tárgya a *Misanthrope*» olvassuk a 11. lapon; «de a nagy szellemi világosság mellett is, a melyet reá árasztani meg nem szűntek, bizonyos tekintetben homályos alkotás maradt. A controversek érveivel szemben a megoldásra váró kérdések mindegyre szaporodnak s maga Alceste egy kérdőjel. Ezt a halhatatlan alakot, a melyben oly élénken érezzük az embert, nem ismerjük. Jellemének rajzában elemi erővel hat ránk az igazság, de ez igazság igazi titkát még nem sikerült megtalálnunk.» «Alceste alakja ép úgy mint a *Misanthrope* maga: problema», ismétli a 13. lap. Viszont a 23. lap már meg épen annyira megy, hogy Cousinnel azt hirdeti, miszerint «Molière sírba vitte magával Alceste titkát».

Nem reflektálok arra, hogy Cousin nézetét ma már egy tekintélyes francia essayista sem vallja s Scherer, Brunetière, valamint Faguet egész egyszerűen, minden csudatevéssel határos talányfejtő képesség nélkül, megmagyarázhatónak vélik Alceste-et s a *Misanthrope*ot, — valamint nem arra, hogy se Mahrenholtz, se Mangold, se Lotheissen nincsenek valami nagy elismeréssel ma azon moliéristák iránt, kiknek működését nyilvánuló kicsinyléssel így összegezik: «Man sieht ein Räthsel in der Haltung Alceste's, des Menschenfeinds, und bemüht sich dasselbe zu lösen». Vizsgáljuk minden előzetes elfogultság nélkül, miként oldja meg szerzőnk a maga elé

*) Boulan művének címe. Páris, 1879.

tűzött kérdést, melyet egy helyt így formuláz: «a Hamletok, Faustok és Manfredek családjához tartozik-e Alceste, vagy pedig egy udvari légkörben fejlett Don Quijote?»

Mindenekelőtt a *Misanthopera* vonatkozó nézetek felől tájékoztat szerző, még pedig a hatás kedvéért némileg célzatos csoportosítással és színezéssel. Két különöz, határozottan kivételes «separatum votum»-ot állít elénkbe, még pedig oly módon, mintha ezek képviselnék a legrszámbavehetőbb molièreisták meggyőződését. Az egyik szerint Alceste csak komikus alak s a *Misanthrope* mindössze vígjáték, inkább bohózat, semmint tragédia vagy dráma. E párt hívei, mint olvassuk, «jelentékenyen gyarapodtak az utolsó évtized alatt»: holott mindössze a Coquelin szeszélyes s majdnem egyetemes kárhoztatásban részesült ötlete s az ez ötleten kapni sietett egy-két párisi feuilletonista képviseli az egész pártot Franciaországban. Angliában ellenkezőleg még épen arra mutatkozik hajlam, hogy valósággal kifogásolják e vígjátéknak «túlságosan is komoly» (somewhat too serious) voltát; a németek viszont még mindig Gøethével tartanak s úgy vélik, hogy Molière a tragédia magaslatára szökkent e remekművével, s doktoratusi értekezéseket írnak a benne találtató tragikumról.*) Szintoly kevéssé létezik ma igazában vett párt, mely annak hirdetését tűzte volna zászlajára, hogy Molière e művében nem eclecticus eszményítéssel alkotta meg hősét, hanem csak önmagát másolta benne. Mindig akadtak s akadnak, kik minden áron újat akarnak mondani, s így ennek a nézetnek is kétségkívül találkoztak képviselői; de e néhány különöz még nem képez pártot, s ezek ellen kár volt Bánfinak oly hévvel harczolnia, hogy maga is túlzásokra engedje magát ragadtatni.

E túlzások oly szembeszökők, hogy olvasónk természetesnek találhatja, ha perczre megállapodunk nálok. «Hol a találkozás», kérdi Bánfi, «a boldogtalanság belső tényezői tekintetében, hol a hasonlóság a Molière egyénisége és az Alceste egyénisége közt?» A belső tényezők kézzelfoghatóan azonosak, minthogy mind a két lény, a költő és alakja, egyaránt egy hozzájuk méltatlan, őket megbűvölő kaczer nőnek tehetetlenül lázadozó rabja. Molière jellemét illetőleg pedig hasonlíthatatlanul több a rokonság, semmint Bánfi képzeli s képzeltetni akarná: ez az általa oly «szelídnek» föltüntetett jellem ellenkezőleg nagyon is könnyen hajlott az ingerültségre, alcesti «lobbanékonyásra», a mint ezt minden jellemzője elismeri. Utal-

*) Wasserzieher: *Die tragischen Züge bei Molière*. Lipsce, 1886.

latni itt az *Impromptu de Versailles*ra is, hol Molière saját arczképét mutatja be, s még inkább számos alakjának epés temperamentumára, mely oly hajlandókká teszi őket az önemésztődésre s mi kétségkívül nem volt teljesen idegen a Molière egyéniségétől sem. Ugyane czáfolgatások közben egy meglepő feledékenységet is követ el szerző, melyet szintén nem lehet szó nélkül hagyni. «Elképzelhető-e», kiált föl, «hogy rövid négy évvel egybekelése után, Molière (ha már egyáltalán képes volt erre) képes lett légyen saját maga közszemlére tenni boldogtalanságát, azzal a szándékkal, hogy megnevettesse vele a nagy érdemű közönséget? Nem lett volna-e ez pellengére állítása a saját kétségbeesésének, ép úgy mint annak a nőnek, ki mind haláláig oldala mellett volt s a kivel együtt játszottak Alceste és Célimène szerepeit?» Erre legelőbb is azt felelhetni: ha ennyire nem saját viszonyaiból merített itt a költő, mint értelmezendő tehát szerzőnknek abbéli, máshol tett concessiója, mely szerint e mű alkotója «saját maga felé is fordult tekintetével?» Azután ha már «pellengére állításról» akarunk beszélni, ezt a vádat előbb az *École des Femmes*ra vonatkozólag kellene tisztázni, mint a mely darabban Molière jóval kevésbé volt diskrét subjectivismusával. De minden-nél erősebb, majdnem megfoghatatlan tévedés azt állítani, hogy Molièrené «mind haláláig oldala mellett volt» férjének, holott köz-tudomású s maga Bánfi is igen jól tudja, hogy Molière már a *Misanthrope* kelte tájt szakított nejével, Auteilbe költözött s két apácza kar-jai közt adta ki ott lelkét, - - neje csak elkésve érkezett holttestéhez.

Minthogy Bánfinak oly kedvencz themája azt bizonyít-gatni, hogy Alceste nem Molière, engedje meg, itt egy adat meg-beszélését, melyre hogy nem hivatkozik, csodálnunk kell, mert több apró vonatkozásból láthatni, hogy ismeri Faguet tanul-mányát, melyben ez adat föl van említve. Faguet szerint ugyanis a *Don Garcie de Navarreból*, ebből a Molière házassága előtt két évvel íratott vígjátékból «van másolva a *Misanthrope* féltékenységének legnagyobb része».*) Faguet nevének tekintélye s egy ily érv meg-becsülhetetlen lehetett volna szerzőnk előtt! S ha mégis nem reflek-tál a jeles francia essayista állítására, helyesen tette, mert így egy-gyel kevesebb tévedés van érvei közt. Faguet tudniillik határozottan túloz, midőn másolásról beszél. Tény ugyan, hogy néhány mellékes motívum s az Alceste és Célimène közti levél-jelenet ebből az olasz-

*) *Le grands maîtres du XVII-e siècle*. Paris, 1888, 4-ik kiadás, 143. lap. (A *Misanthrope*ről szóló tanulmányban.)

ból utánzott darabból van kölcsönözve, de mily átalakítással! A *Don Garcie* Alcesteje alaptalanul féltékenykedik, s míg Alceste kész a kegyetlen igazság helyett inkább hazug mentséggel is ámtíttatni magát, itt a féltékenység monomaniájával állunk szemben, mely mintegy a Corneille *Menteur*jére emlékeztet: emitt hazudozás, amott féltékenykedés minden áron és javíthatatlanul. Viszont a *Don Garcie* Céliméneje egy nemes, fenkölt lelkű nő, ki őszintén, tisztán szeret s ki a rajta ejtett sérelmeket angyalszívvvel bocsátja meg. Nem másolást bizonyít tehát e darab, hanem valami egyebet, a mi Faguet és Bánfi véleményével homlokegyenest ellenkezik: azt bizonyítja, hogy Molièrenek azon sajnos élettapasztalatra volt szüksége, melyet házasságában önkárán szerzett, hogy oly bámulatos igazsággal és művészettel rajzolhassa a mély szerelem és kacszérság viszonyát, következőleg, hogy Alcestehez maga Molière, saját egyéniségével szolgáltatva az alapot.

Larroumet után röviden jelezve a nagy vígjáték-írók két főcsoportját, melyek egyike az életet csak komikus, másika egyszerre komikus és tragikus oldaláról fogja föl, s Molièret ez utóbbi csoport-hoz sorolva, következő programot tűz ki maga elé szerzőnk fejtegetései folytatásához: «A bánat forrásából fakadó nevetését tényezőire visszavezetve és Alceste jellemében a szív két legellentétesebb indulatának belső egyesülését bonczolva, valószínűleg legközelebb jutunk problematikus egyéniségének megismeréséhez». E programból kifolyólag külön fejezetben értekezik Alceste tragikumáról s külön fejezetben Alceste komikumáról. Újat nem nyújtanak ugyan e fejezetek, de máskülönben — kivált a tragikumról szóló — eléggé áttekinthetően tárgyalják a Molière-irodalomnak ide vágó, általánosan elfogadott, közkeletű nézeteit, itt-ott egy-egy szellemes észrevétellel fűszerezve. Kár, hogy ugyan e fejezetekben arra vesz magának alkalmat szerző, hogy a *Misanthrope* két fő alakjáról becsmérlőleg nyilatkozzék, elannyira, hogy lovagias kötelességünknek ismerjük érdekében «lándzsát törni».

Céliménet csak melleleg érinti szerző, de így is mennyi rosszat mond róla! Azt állítja, hogy e nő «a más boldogtalanságában keresi szórakozása eszközét». Mondhatni-e ennél súlyosabb vádat a leggonoszabb lelkű sirenek, a Delilák Delilái ellen is? Szerzőnket elragadta ellenszenve; nem gyönyörködik Céliméne az ő áldozatainak, specialiter Alcestenek, kínzásában, csak üres szívű, élvvagyó kacszér ez a nő. Még egészen szívtelennek sem mernők őt nevezni, hisz nem egyszer a gyöngédségnek bizonyos árnya észlelhető szavain s tettein: így

például mikor salonjában — szerző különös kifejezésével szólva — «a megszólás hosszú levében végig fűrésztötte a társaság az összes ismerősöket», s Alceste ingerülten vágja szemébe a társaságnak e modor nemtelenségét, Célimène siet e kifakadásra tréfás gúnnyal válaszolni, mely mintegy arra van szánva, hogy elvegye Alceste szavainak élét s megelőzze azt, hogy esetleg összekocczanjon a marquiskkal is. Érdeklődése a törvényszolga jöttének hírére, valamint végül önmegalázása mind nem azt mutatja, mintha Alcestenek csakis gyötrésében táplálná örömét. De nem akarok Céliménet védve, magam is a másik végtelbe esni, igen is jó lelkűnek tűntetve föl őt, bár másfelől nem tehetem, hogy túlerős színezésnek ne tartsam szerző azon nézetét, hogy, midőn Alceste (Don Garcie módjára!) szegénynek s rútnak óhajtja Céliménet, hogy így minél nyilvánvalóbbá tehesse szerelmét, s midőn erre Célimène tréfás «köszönöm szépen»-nel felel: «azon megindító hangok után e válasz úgy hatna, mint egy szent szent zokogásba vegyülő dissonans vigyorgás».

Alceste-et is fölöttébb hamar kész kárhozthatni szerzőnk. Úgy tartja, hogy mindannyian csak «rosszaljuk Alceste eljárását». Így rosszalandó az, mikor Oronte sonettjét kigúnyolja, melyet Bánfi pláne még védeni is hajlandó s ebbeli plaidoyerjában az Alceste által idézett népdal kisebbitéséig megy. Szerinte Alceste, miután megtámadta a marquiskat, a miért az ismerősöket ócsárolgatták, Célimène szavaira megröstellí ugyan tettét, de azután oly féktelen túlzásokba esik vissza, «melyeket immár józan ítélet se nem támogat, se nem korlátoz». Sőt ily állítást is megkoczkáztat a 73. lap: «Vannak pillanatai, mikor úgy hat reánk, mintha rossz volna és igazságtalan». Engedje meg szerző, hogy fölhívjuk itt figyelmét a nagynevű philosophusnak, Paul Janetnak, remek tanulmányára,*) melyben oly behatóan kifejti, hogy úgy az említett jelenetekben mint mindig, azt sem véve ki, mikor akasztófára méltóknak ítéli Alceste a rossz versírókat, az egész darabban «a világ az, kinek nincs igaza, nem pedig Alceste, s ha nemes vérenek fenkölt hevülete túlságos fölindulásra ragadja is néha, ez természetes következménye a jogos bosszankodásnak». Szerző megemlíti, hogy Eliante is elismeri Alceste különöz voltát, de nem lett volna méltányosabb és helyesebb Eliantenak azon szavait is számba venni itt,

*) *Les passions et les caracteres dans la litterature du XVII-e siecle.* Paris, 1888. (Eredetileg a *Revue des deux Mondes*ban). A *La psychologie des caracteres: Moliere* című tanulmányának a *Misanthropie*-ről szóló fejezetében.

melyeket más alkalommal idéz, s melyek bámulatot és helyeslést fejeznek ki, a melylyel egy Eliante nem adózhatnék oly méltatlan embernek, minőnek Bánfi tartja Alceste-et? Ép úgy túlságosan szaván fogja Bánfi Alceste-et, mikor ez így felel ingerülten Philinthenek: «Igen, én mindig szídom az embereket, mert soha sincs igazuk», valamint Céliménet, mikor ez azzal menti Alceste kitörését a marquis előtt, hogy ő ellenmondási viszketegből önönmagának is ellent szokott mondani. Csakis ily fölfogással lehet azután oly tévesen ítélni meg Molière hőjét, mint Bánfi teszi, mikor így ír: Alceste «érzi, hogy nevetségessé vált, észreveszi a tapintatlanságot, melyet elkövetett, — ilyenkor az ember nem tartózkodó, — kitörései mind sűrűbbek, mértéktelenebbek, kicsinyesebbek lesznek». Ez nem magyarázása Molièrenek, több már: belemagyarázás. Sokkal jogosultabbnak tartja Alceste a maga eljárását, környezetét pedig sokkal jobban megveti, sem hogy a legtávolabbról is oly sejtelem támadhatna benne, hogy ezért vagy azért nevetségessé vált talán! Mindenesetre van valami vizsátság helyzetében, melyet ő maga is világosan lát s mi rendkívül fokozza ingerlékenységét, de ez olyasmi, melynek tudata korántsem tűnteti föl hőünket nevetésesnek önmaga előtt: Célimène, e hozzá méltatlan s elveivel ellenkező nő iránti szerelmét értjük, melyet Bánfi helytelenül minősít «vak rajongásnak» s mely ép oly kevésé teszi Alcestet komikus alakká, mint a mily kevésé ez a ketrecze vasait hiába tépdeső állatkirály.

Az utolsó fejezet összeegyeztetni kísérti meg Alceste alakjában a tragikum s a komikum ellentéteseknek látszó elemeit s utal a Lessing genialis, épen a *Misanthrope* által sugalmazott, megkülönböztetésére a lachen és a verlachen fogalma közt. «Alceste-et sokszor megmosolyogjuk, de ki nem nevetjük soha.» Finom és igaz észrevétel. Sajnálandó, hogy szerzőnk hamar letér e thema útjáról, más irányba csap át s nem vesz tudomást Lessing nézetének mai, Lessinghez méltó tovább fejlesztőjéről, a főntebb említett Paul Janet-ről. Pedig Janet fejtegetései egyáltalán oly kiválóak, hogy megérdemlik a figyelmet. Ezennel meg is kísértjük Bánfi mulasztását pótolni s a következőkben összegezzük e mélyreható értekezés lényegét. Fénelonnak s követőjének, Rousseunak, igazuk volt, mikor azt állították, hogy Molière az erényt teszi nevetségessé. Tényleg nevetségés helyzetbe jut Alceste, nemcsak Célimène-ék nevetnek rajta, de mi magunk is: a nélkül azonban, hogy ezért becsmérelnők őt, valamint viszont bár nem nevetünk Célimène-éken, mégis megvetjük őket. Ha Alceste komikumában a megvettetésnek bármily kis része

volna, úgy se Montansier, se Boileau nem büszkélkedtek volna azzal, hogy részben ők szolgáltak Molièrenek mintául. Laharpe óta mindenki azt ismétli, (Bánfival együtt), hogy Alceste alakjával arra akart tanítani a költő, hogy még az erényben is megúrt a túlzás: hasonlíthatatlanul kevésbé ügyelnek arra, hogy ez az Alceste távolról se valami fanatikus, «az ő erénye éppen nem valami asceticus, nem túlhajtott ridegség; ő maga világtól, s bármily rigorista is erénye, ez par excellence a nagyvilágnak, a becsületnek erénye». «Párbajjal fenyegettetésekor semmi aggúlya sem támad az egyházi s világi törvények által egyformán tiltott dologért. Minden embergyűlölése ellenére is a nagyvilág körében él, e körből való nőnek udvarol. sőt annyira megy, hogy fölajánlja neki kezét azután, mikor már egész könnyelműségét megismerte. Bármit mondjanak is tehát, nem emberfölötti, túlhajtott és megvalósíthatatlan erényről van itt szó, hanem éppen nagyvilági, profan erényről, a becsület erényéről. Ez a máskülönben a világ által egyedül elismert erény válik itt terhére a világnak s hívja ki élceit, gúnyolódását, az által, hogy komolyan véve önmagát, tiszta, szigorú és hamisítatlan akar lenni.»

«A *Misanthrope*, mondja ugyancsak Janet, kevésbé tragikus mint *Tartuffe*, de azért nem kevésbé szomorú, mert szomorúan végződik a hős bukásával, ki azért bűnhődik, mert túlsokat kívánt a világtól, egész tisztaságában tárván eléje az erényt, melyet ez imád vagy legalább imádni negélyez». Janet e nézete, mely szerint Alceste-nek tragikus bukás a sorsa, Goethetől napjainkig minden nemzeti-élesen kiemeli a befejezés hangulatának sívárságát. Annál különösebb tehát, hogy szerzőnk, midőn műve zárszavában levonja fejtegetései eredményét, egészen eltérő, kivételes jellegű állásponttól ítéli meg a *Misanthrope* befejezését. «A békülékenység s engedékenység indulatában fejeződik ki Alceste szenvedésének és boldogtalanságának, küzdésének és bukásának, fönségének és komikumának végső impressiója». E gondolat tulajdonkép vöös fonál gyanánt vonul végig az egész dolgozaton, refrain gyanánt ismétlődik benne szakaszoként. Szerző annyira beleélte magát e gondolatba, hogy minduntalan visszatér hozzá. «Alceste végre letépi lánczeit; e pillanattól fogva mintha átalakulna, hangja, érzése elváltozik. Mialatt az indulatoktól elködösült lelkében a megismerés világosságát derengeni érzi, örökre csalódott szívében a lemondás szelíd megnyugvása következik a fölkorbácsolt szenvedély vihara után. Megáldja Philinte és Eliante frigyét, irígység, panasz, keserűség nélkül» s

távozik «a boldogítóbb bizonytalanságnál keresni a bizonytalan boldogságot», mint szerző egy helyt kifejezi magát. Ugyanezt vallják a következő sorok: a lobbanékony, zsémbes, epés természet Alceste «karakterének külső kérge. Karakterét ezzel a külső, lényegével ellentétes burokkal egyetemben készen kapjuk a legelső jelenetben... Az események vagy jobban mondva a lelki állapotok optikája csak látszólag változtat rajta, mindaddig, mígnem a sok keserűség és csalódás után, melyeken lelke megtörik, visszásságainak tudatára jutva, a lemondás melancholiájában fölenged s a kéreg lepattan». Maga Bánfi is említi egy helyt, hogy «Alce-te bűnhődése igazságtalan»: miként lehessen már most «békülékenység s engedékenység a végső impressiója» egy oly darabnak, mely igazságtalan, tehát okvetetlenül disharmonikusan ható, sőt elkésértő bukással fejeződik be? Miként mondhatni azt, hogy Alceste «panasz, keserűség nélkül távozik», mikor a legkeserűbb, bár indirect szemrehányással kíséri a Philinte s Eliante jövőjére vonatkozó szerencsekívánatait, kijelentve, hogy azért távozik, mert őt «mindenki (azaz Philinte és Eliante is) elárulta». Csak magunk elé kell képzelnünk Alceste-et, ki végre kitépte szívéből Célimène iránti szerelmét s Eliante vonzalmától reméli most a balszámot erősen sajgó sebére, melyet e szakítás szívére ütött. Valósággal könyörög most Eliantenak, kit addig — Philinte egyenes figyelmeztetése ellenére — nem tudott eléggé méltányolni, s kinek már annyiszor ajánlta föl kezét múlt szerelmi haragból, meg nem gondolva, mint sérti ezzel Eliantenak önértetét és szívét. Most már egész komolyan, megmásíthatatlan elhatározással ismételné gyakorta megújított ajánlatát, de csak messziről mer reá bűnbánó szívvel czélozni. Hiszi azonban lelke mélyén, hogy bár érdemtelenné tette is rá eddigi szenvedélye, Eliante nem fogja tőle megtagadni a vigaszt, melyre most oly nagy szüksége van. S ime Eliante nem is engedi, hogy világosabban szóljon, félbeszakítja s kegyetlen őszinteséggel Philintenek nyújtja kezét. Alceste sebet, melyet rajta Célimène vágott, most még mélyebbre vágja Eliante s — közvetve — Philinthe, a legjobb barátok keze: «mindenkitől elárúlt-nak» érzi magát s Rousseauként elsötétült lélekkel, meghasonolva hagyja oda a társadalmat. Hol van itt «a lemondás szelíd megnyugvása»? Minden inkább, csak ez nem! Molière majd minden főbb alakja nem hogy okulna kárán, még jobban megrögződik tévedésében, legjobb esetben a másik végletbe csap át vagy pedig a végsőig elkeseredik. Ne keressünk tehát Alcestenél se okulást, se jótékony jellemváltozást (nála, ki a darab elején meg van ugyan hasonolva a

társadalommal, de még körében él, s a darab végén azután annyira fokozódott meghasonlása, hogy magányba bujdosni kénytelen!), ne keressünk amolyan Versöhnungsdrama stíljébe illő kibékítő, harmonikus megoldást. S ha mindezt komolyan megfontoljuk, nem foghatjuk elfogadni azt az egészen téves véleményt, hogy a *Misanthropie*-ban «a költő komikai erének szelíd napfénye keresztül szűrődik búbanatos lelkének borúján s mint a gyermeki fájdalom (!), ellenállhatatlan bájjal egyesíti arczán a könnyet és mosolyt».

De hol marad a *titok* ígért megoldása? kértheti olvasónk.

Nos, Bánfi művét végig olvasva, épen nem találjuk Alceste titkát megfajítottak, már a mennyiben ez alatt meglepően új szempontok, új eszmék élnek tárása értendő. Ha azonban nem old is meg művében talányt szerzünk, s ha csak azt összegezi többé-kevésbé behatóan s többé-kevésbé önálló fejtegetések kapcsán, a mi a Molière-irodalomnak egyetemesen elfogadott, közhelylyé vált nézete: ez ép úgy bizonyít azon irány célátvesztett volta mellett, mely Alcesteben rejtélyt keres, mint a mennyire bizonyít Bánfi gondolkodásának helyessége ítélő tehetségének finomsága mellett, mely nem engedte benne fölülkerekedni a tárczairónál oly természetes, paradoxonkedvelő velleitásokat.

Haraszti Gyula.

Nemzetgazdasági írók tára. A magyar tudományos Akadémia támogatásával kiadja a magyar tudományos Akadémia nemzetgazdasági és statisztikai bizottsága. I. kötet: Vizsgálódás a nemzeti vagyonosság természetéről és okairól, Smith Ádántól. I. 1. 2. Buda-Pest. Pallás irodalmi és nyomdai részvénytársaság. 1891.

A magyar tudományos Akadémia a legközelebb múltban egy oly irodalmi vállalatnak adott létet, melyre hazánkban égetően szükség van. A legújabb kor fejleményei mutatják, hogy az egyes életében úgy, mint a népekében, mind nagyobb-nagyobb szerep jut az anyagi jólét utáni törekvésnek; mind jobban előtérbe nyomulnak a gazdasági érdekek; mindegyre szorosabbá válik a kapcsolat a gazdasági élet s a szellemi fejlődés között; s az állam mindinkább földadatának tekinti előmozdítólag s alkotólag hozzájárulni a nemzeti munkához, melynek sikerétől saját jóléte s a társadalom békéje is függ. Ezért vált a közgazdaságtan korunk egyik vezértudományává, ezért vált annak megismerése, a tudomány tiszta forrásainak megközelíthetése egyenes és népek mellözhetetlen szükségletévé. S a magyar tudomá-

nyos Akadémia nagy szolgálatot tett a közügynek, mikor föladatához híven, a világirodalom e nembeli legjelesebb műveinek nyelvünkre való átültetését kezdeményezte. Tudva van, hogy — daczára nehéz irodalmi viszonyainknak — a külföld néhány kiváló szakemberének művét már bírjuk magyar fordításban ; de ez átültetések egyrészt nehezen hozzáférhetőek, másrészt nagyonis kevés számmal vannak arra, hogy a tudományban fontos szerepet vitt írók elmetermékeit csak megközelítőleg is, teljességökben adják vissza. A magyar tudományos Akadémia kezdeményezése és támogatása végre segíteni fog a magyar irodalom e sajnálatra méltó hiányán.

A vállalat, melynek első terméke immár előttünk fekszik, valószínűsítést a Pallas irodalmi és nyomdai részvénytársaság áldozatkészségének köszöni, mely, nem rettenve el a vállalatnak mostoha viszonyaink közt bizonytalan kimenetelétől, a nemes és hazafias cél elérését biztosítani kívánta s az Akadémia nemzetgazdasági és statisztikai bizottsága által gondozott fordítások közétételét, magára vállalta. A kiadvány kelendőségét növelendő, a társaság az egyes műveket, melyeknek már egész sorozata áll előkészítés alatt, három heti időközökben megjelenő 5—5 íves füzetekben teszi közé, olyképp, hogy a 80 oldalra terjedő füzet ára 50 kr. Együttal azonban előfizetés nyitattott, és pedig öt füzetre 2 frt 50 kajezárral, 10 füzetre öt forinttal.

Az előttünk fekvő kettős füzet Smith Ádám, a száz éve elhunyt mester, alapvető munkájának, az *Inquiry into the nature and causes of the Wealth of Nations* című öt kötetes műnek közétételét kezdi meg. E kezdet a lehető legszerencsésebb, mert nemcsak hosszú idők szégyenletes mulasztását pótolja ezzel a fordítással a vállalat, hanem oly könyvet ad a hazai művelt közönség kezébe, mely az író egyéniségénél, az irány természeténél s a tartalom összetételénél fogva is a legalkalmasabb arra, hogy a száraznak, megközelíthetetlennek tartott tanokat megkedveltesse s belevezesse az olvasót abba a gondolatvilágba, mely az anyagi jólét keletkezésének és megosztásának törvényeit tárja föl. A füzet becsét és érdekességét nagyban emeli az az életrajzi, irodalomtörténeti és kritikai gazdag anyagot tartalmazó előszó, melyet Smith Ádámról, mint a közgazdaság-tudomány megalapítójáról Kautz Gyula írt s mely az első 75 lapot foglalja el. Azután következik a szerző által írt bevezetés, mely főleg a munka beosztását jelzi és indokolja.

A kettős füzet hátralevő része a mű első könyvét megkezdve, a hetedik szakaszig halad. Ez első könyv foglalja magában a szerző

legeredetibb és legmélyebbre menő fejtegetéseinek java részét. Czíme : « A munka termelő erejében nyilvánuló fejlődés okairól s a termékek természetes megoszlásának módjáról, a népesség egyes osztályai között. » Az első fejezet tartalmazza Smithnek azon mindennap idézett, a könyvekbe s oktatásba egyaránt átment példáit, melyek a munkamegosztás hasznát megvilágítani hivatvák. A munkamegosztás lélektani magyarázatával s a munkanemek elkülönülésének határait foglalkoznak a következő fejezetek. Azután jönnek a pénz eredetéről és hasznáról, az árúk tényleges és névleges értékéről, a javak árának alkatrészeiről s végre az árúk természetes és piaci áráról szóló fejezetek, melyek közül a legutolsó még nem nyer befejezést a jelen füzetben. A művet Enyedi Lukács és Pólya Jakab fordították le, hiven és lelkiismeretes gondnal. A kiállítás tisztasága és csínja tetszetőssé teszi a füzet külalakját és kellemessé olvasását.

Dr.

Megjegyzések Daday úr észrevételeire.

Miután Z. Z.-nek sikerült megczáfolni, a mit nem állítottam, jött Daday és valótlannak nyilvánította, a mit a százlábúakról szóló « monographiájának » bírálatában állítottam. A mit nem állítottam, azt Z. Z.-vel szemben szívesen vissza is vonom ; mindazt azonban, a mit állítottam, föntartom Dadayval szemben az utolsó betűig. Daday munkája önmagát ítéli el mindenki előtt, a ki hozzá értő szemmel nézi meg a Latzelét és nem restel őszinte lenni.

Az észrevételek írója a közönség jó szívére appellál, midőn a tudománynak áldozott időről, minden tehetségről, « sőt » egészségről beszél, mint a melyek egy szakszerű bírálatot rossz akaratú igazságtalansággá tesznek. Nem tart tőle, hogy valaki csakugyan soknak fogja találni az időt, melyet ő, mint mondja, 1882-től 1887-ig az entomotræa rákféléknek áldozott, ha tekintetbe veszi, hogy még sem sikerült az alsóbbrendű rákok anatómiája vagy fejlődése vagy élettana felől csak egy számbavehető új adattal is gazdagítani a tudományt ? Ha csakugyan minden idejét, tehetségét, sőt egészségét is a tudománynak szenteli és mégsem tud különbet alkotni, mint *A magyarországi Myriopodák magánrajza* : nem méltán tanácsolhatná e valaki néki, hogy lásson más mesterség után, abban talán többre megy ?

Én azonban nem gondolkozom így, mert meg vagyok felőle

győződve, hogy Daday csak minden idejét, de korántsem minden tehetségét használta föl eddigi műveihez. Írt annyit, a mennyi csak a leírás mechanikai munkája által is sok időt igényel. Írt volna tizedrésznyit és fordította volna amaz időnek megmaradt $\frac{9}{10}$ -ét lelkiismeretes, önálló vizsgálatokra és a saját eredményeinek bírálatára: termelése tízszer többet érne. Így kénytelen ő is azok sorába szegődni, a kiknek érdekökben áll, hogy minden bírálatot «neki rontásnak» és «lerántásnak» higyen, a bírálónak pedig mindenféle «mellék zélt» tulajdonítson a laikus közönség. Csakhogy ez, remélhetőleg, nemsokára be fogja látni, hogy épen nálunk, a hol nem annyira a termés mennyisége, mint inkább minősége eshetik kifogás alá, kötelesség a szigorú bírálat.

A mit Daday bírálatom adataira nézve mond, az csak a tetten kapott mentegetődzése. S még ez is nagyon híjján van a logikának: ő még védekezésében sem gyakorolt elég kritikát önmaga fölött.

El akarja velünk például hitetni, hogy a rokon fajok megfelelő testrészei szükségképen hasonlítanak egymáshoz annyira, mint az ő *Julus transylvanicus*ának (n. sp.) gnathochilariuma a *Julus luridus*nak Latzel által rajzolt gnathochilariumához. Ha ez áll, akkor az illető állat egész testéhez való aránylagos nagyságuknak is egyenlőnek kell lenni; a kisebb állatnak az állkapcsi készüléke is kisebb lesz, mint a nagyobbé. Daday a *Julus transylvanicus*t (12--24 mm. hosszal) fél akkorának mondja, mint a *Julus luridus*t (20-40 mm. hosszal). Hogyan tudta tehát az ő I. táblája 4. ábráját összes fő méreteiben ép akkorának rajzolni, mint Latzel a maga 129. ábráját, ha csakugyan természet után rajzol vala és nem csupán másol? Hiába mondja: «de már azon, hogy (t. i. *Silex*) még méreteiben is egyezőknek találta, nagyon csodálkozom. Az én rajzomat bizonyára nagyító üvegen, a Latzelét pedig kicsinyítőn nézte» stb. Nem használtam én ez összehasonlításnál se nagyítót, se kicsinyítőt, hanem igen is jó körzőt. A Latzel rajzának magassága a nyelvcskék érintkezési pontjától a garatlemezen lévő pontozott vonalig $31\frac{1}{2}$ mm.; a Daday rajzán a megfelelő méret, mely, ha természet után, hasonló nagyítással készül vala, legfőlebb 15 és néhány milliméter lehetne, 31^3 mm. A Latzel rajzának szélessége a *h*-val jelölt lemezcék alsó szögletén 21 mm.; a Daday rajzán pontosan ugyanannyi. Sőt a meggyezés annyira az aprólékos részletekig terjed, hogy még a nyelvcskék legnagyobb átmérője is 13 mm. mindkét rajzban.

A ki ily merészen tagadja a körzőbe fogható tényeket is, azzal nehéz vitatkozni. Nem küzdünk egyenlő fegyverekkel. Elhiszem

neki, hogy az állítólagos *Julus transylvanicus* megvan a Múzeum gyűjteményében; sőt azt is elhiszem, hogy minden példánya ott van sértetlenül; mert azt már nem hiszem, hogy belőlük csak egyet is alaposan széttagolt és kálilúgban macerált volna, a mint nekem tanácsolja. Épen azért, mert én is összehasonlítottam néhány százlábú-faj különböző egyéneinek testrészeit, merem állítani, hogy oly nagy megegyezést, mint a Daday s a Latzel rajzai közt, soha sem találni közöttük. A kifejlett egyének nagysága is igen tág határok közt ingadozik; a *Julus austriacus* hossza például Daday szerint 26 és 45 milliméter közt változik; e fajnak felső állkapcsát Daday az I. tábla 6-ik ábrájában, Latzel a 127. ábrában adja. Akár melyik rajz, melyet szerzőnk Latzel után valónak jelez különbözik legalább is annyira az eredetijétől, mint ez a két ábra egymástól. Már pedig e «természet után» készült 6-ik ábrában legalább a méreteknak minden emberi számítás szerint másoknak kellene lenniök, mint a Latzel 127. ábrájában; de azok körző a bizonyosságom — mind megegyeznek. A megfelelő testrészek oly nagy hasonlóságának szükségképi voltát egyébiránt az I. tábla 15. ábrája is megegyeztet, melyben a jobboldali láb korántsem fõdi annyira a baloldali, mint a Latzel 136. ábráját; és Daday ezt is természet után készültnek állítja. De minek folytassam? Az ő igazságszeretete és logikája csoda dolgokra képes. «Namentlich Eugen v. Daday leistet in diesem Punkte in seiner Schrift über die Hexarthra polyptera gerade zu Haarsträubendes»,*) mondotta Plate, egy derék szakember, a faj-fejlődéstanai fejtegetésekrõl, melyek Dadaynak a Kerekes férgekrõl írt és a Természet-tudományi Társulat elnézésébõl pályakoszorús mûvét fûszerezik.

Mielõtt e sorokat befejezném, hadd hivatkozzam én is Dr. Apáthy István, kolozsvári egyetemi tanár, tanúságára! Megkérdeztem tõle, mit is látott hát a Daday úr dolgozó asztalán ama nevezetes alkalommal, jeléül a lelkiismeretes buzgalomnak, a hogy ő akkor az incriminált monographián munkálkodott. Volt ott egy leszerelt mikroskóp üvegharang alatt és volt néhány kis üveg, tele különféle reagenssekkel. Mindezeket finom porréteg takarta, bizonyára a gyakori használattól. Mutatta ott Daday néhány csinos rajzát Tömös-várynak; præparatumoknak azonban, melyek után eredeti rajzok is készülhettek volna és folyamatban lévõ præparálásnak egyáltalán nem látszott nyoma. A szobában már rég befejezett munkára mutató rend uralkodott. Beható anatómiai vizsgálatokra, melyek mégis

*) *Zeitschrift für wissenschaftliche Zoologie*. 49. Bd. p. 35.

csak idéznek elő némi mozgalmat a tudós műhelyében, semmi se mutatott. Hol és mikor végezte azokat Daday, ha már akkor, egy évvel a munka megkezdése után és majdnem egy évvel — az ő chronológiai adatai szerint — a befejezése előtt ilyen nyugalom lengedezett az egyik dolgozó asztala fölött: azt ő tudja; de sejtí az is, a ki az ő munkáját a Latzeléval összehasonlítja. *)

Siler.

NYILT LEVÉL A SZERKESZTŐHÖZ.

(Jászai Mari asszony Elektrája.)

Tisztelt szerkesztő úr! A *Budapesti Szemle* nem közöl színi tudósításokat rendszerint, de ha a hazai művészeti élet bármely ágában, akár a színpad, akár a zene, akár a képzőművészet terén oly jelenség mutatkozik, mely új irány igényével lép föl, ezzel magára vonja a közfigyelmet s ez által «esemény» számba megy: az a *Budapesti Szemle* figyelmét nem szokta elkerülni.

Ha nem csalódom, ilyen «esemény» számba kell sorolnunk *Elektra* mostani előadását a nemzeti színházban.

Antik görög tragédia, a melyet, a maga egyszerűségében, változatlan szöveggel, nagyvárosi közönség előtt, modern színpadon, hetenkint háromszor hoznak színre! A közönség tolkodva versenyez egy-egy belépti jegyért s boldog, a ki bejuthat. Az előadáson tombol a taps és a tetszés-zaj. A közvélemény mindennapos tolmácsai az előadás magasztalásában, dicsőítésében versenyeznek egymással. A hódolók arany koszorút nyújtanak a művésznőnek.

Ez valóban hallatlan esemény színművészetünk terén s méltó az elmélkedésre.

Vajon — Kazinczyként — «örömlünkben fölsivalkodva» kelljen-e üdvözölnünk Jászai Mari asszonyt azon új irányban, melyben *Elektra* alakítása által halad és a közönséget azon elragadtatásért, melylyel e művészi alkotásnak hódol?

Vajon ezt az irányt jelöljük-e ki ifjabb színművészeink előtt, melyet követni törekedjenek? Vajon ez az út vezet-e a színművészet Parnassusára?

Érzésem és ízlésem egyaránt azt sugallja, hogy nem. Minél jobban tombolt fölöttem, *Elektra* előadásán, a karzat s minél jobban csattogtak a földszinten körültem a tapsoló tenyerek, annyival nagyobb szorongással éreztem, hogy itt a közlés megtántorodott.

Nem akarok én az ó-kor erkölcsi fogalmai, a görög tragédiának ezeken alapuló jelleme és egyéb ilyen távoli kérdések fejtegeté-

*) Ezzel a polemiát e folyóiratban befejezettnek nyilvánítjuk.

sebe mélyedni. Csak hivatkozni akarok a jó ízlésre, melynek a színpadon mindig uralkodnia kell.

Előttém áll magának Jászai Marinak azon alakítása, melylyel, talán tíz esztendővel ezelőtt, Antigonét a nemzeti színpadon először bemutatta. Akkor egész alakítása a művészileg szépre törekedett. Magatartása nyugodt volt és méltóságos, szavolata mindenek fölött érthető és világos, hangja még az indulatok kitöréseiben is csengő és tiszta, mozdulatai plasztikusok, arca egy Niobe fájdalomnak méltó kifejezése.

Milyen ellenkező valami ez az Elektra. Milyen kevés egyszerűség, milyen sok extravagancia.

Nem örömet követem el azt a gyöngédtelenséget, hogy azon külső változásokat érintsem, melyeket e tíz évi idő a művésznő megjelenése tekintetében okozott. Bizonyára nem is követném el, ha játéka azt tanúsítaná, hogy ő maga számot vetett ezekkel. De egyenesen az ellenkezőt tanúsítja. A művésznő szántsándékkal látszik oly művészi fogásokhoz szegődni, a melyek ezt a változást minél jobban szembeszökővé tegyék. Szembeszökővé öltözetében, mozdulataiban, hangján és szavolatán egyaránt.

Nem elég, hogy az a fekete lebernyeg, melybe magát burkolja, nem palástolhatja el a természetnek oly domborutait, a melyeket Antigone fehér leplének még nem kellett rejtegetnie: a művésznő, különben is túlságos számú földreomlásai közben, keresve keresi az olyan helyzetet, melyben a fej és a felső test a földre lapúl, a hátsó testrészt pedig a magasba emelkedik. Az a rész, mely nála már ilyen mesterséges helyzet nélkül sem épen a legplasztikaibb. Milyen nem eszthetikai hatású idomtalan tömeg az, a mi ott a földön hentereg.

Nem elég, hogy annak a lebernyegnek fityegő rongyai a lábak idomtalan bocskorait minduntalan föltárják: a művésznő, felvonás kezdetén, a függöny emelésekor, tehát előkészülten, e bocskoroknak krétaporos széles talpait, mint két ágyút, szögezi a nézőkre. És ilyen helyzetben marad mozdulatlanul, egy negyed óráig.

Vagy, ha számot vet a művésznő magával, vajon nem veszi-e észre, hogy az a szökdelés, melylyel Orestes életben-létén való öröme kitörésekor a szintéren ide-oda robog, megdobogtatja a padlót és port ver föl — súlyának természetes következményeként?

Nem veszi-e észre, hogy arczjátékában, kivált a dacz kifejezésénél, a kellő határok megtartására teljesen öntudatos művészi mérséklettel kell most már ügyelnie, mivel e határon túl a groteszk és a torz kezdődik?

Nem veszi-e észre, hogy a szenvedélyek magas skáláin hangja a túlságos erőltetés miatt, rikácsolóvá lesz, szavolata pedig a túlságos rohamosság miatt érthetetlen hangzavarrá tolul össze?

Nem veszi-e még azt sem észre, mennyire visszataszító és, illem-sértő mez nélkül hagyni vállát és hón-alját, hogy karjának folytonos magasra emelésekor oly részeket tárjon a néző elé, a melyeket a természet épen nem szánt a köz-szemléré.

Nem, nem! Ezek láttára Kazinczy nem sikoltana föl örömeiben.

Ez nem az örökszépnek cultusa s nem a klasszikai szellem művelése. Hiányzik belőle annak egyszerű fensége, közvetlen és keresetlen hatása. Egyes mozzanatai mintha szándékosan hajhásznák azt, a mi sérti a nemes ízlést.

Jászai Mari asszony eltért a saját művészi hagyományától. Antigone után nem ez lett volna a természetes tovább fejlődés. Az az iskola nem vezetett volna ide. Az irányváltozást csak úgy magyarázhatjuk meg, ha okát idegen befolyásban keressük és ezt az idegen befolyást nem is nehéz megtalálni.

Azok a hosszú, lapos lépések, az az ön-dobálás, azok a gyors fejmozdulatok és az a sörényrázás, az a lelapuló fekvés a földön, az az oda-borulás a más karjai közé, az a rohamos szavalat . . . mind mind Sarah Bernhardt. Az ő merész fogásai, az ő eredetisége, az ő különczködése. Csakhogy az ő finomsága nélkül és az ő . . . karcsúsága nélkül. De ez a különbség épen elég arra, hogy a mi amott non-chalance, itt lomposság legyen belőle, a mi amott csak különbség, itt eltorzuljon, a mi amott merészség, itt el nem fogadható túlzássá váljék.

Színművészetünk fejlődése érdekében szükségesnek tartom, hogy ez új irány ferdeségére, az általános taps között, valaki rá mutasson.

Mert a siker vonzó, a taps csábít s régi tapasztalat, hogy minden művészet körében hamarabb találkoznak követők a ferdeségek utánzásának könnyű útján, mint az önálló alkotás nehéz iskolájában.

Nem szándékom Jászai Mari asszony Elektrájáról kimerítő bírálatot nyújtani s ezért nem is szólok alakításának azon vonásairól, melyeket az ő erőteljes tehetsége és hatalmas színészi temperamenna, ez aberratio mellett is szerencsésen megmentett. Hiszen az elismerésben ez úttal úgy is van része elég. *) *Spectator.*

*) Minden megjegyzés nélkül közöljük e sorokat, melyeket épen nem tartunk igazságtalanoknak, sőt azt hisszük, hogy Jászai Mari Elektrája még más bajban is szenved: Elektra jellemének nem elég szabatos fölfogásában. Elektra elkeseredett nő, a ki áhítja az atyjáért veendő bosszút, de egyszersmind nemes szívé s bosszúvágyának is kegyelet a forrása. Legerősebb fölindulásaiban sem hóbortos vagy elvadult, hanem csak érzéseitől elragadott királyi nő, a ki soha sem vetkőzik ki egészen nőiségéből. Ezt nem mindig tartotta szem előtt a művész s erre befolyt azon sajátsága is, hogy nála a lelki fájdalom kifejezésében könnyen túlsúlyra kap a test lázas idegessége. Épen azért legsikerültebbnek tartjuk egész Elektrájában azt a jelenetet, midőn a gyász hírtől lesújtva, oda borúl testvére vélt hamvvedréhez és elsiratja: «Oh szeretett Orestesem emléke te» stb. Itt nemcsak az átmenet volt lélektani, hanem a lélek fájdalmának kifejezése is mély, benső és tiszta, a melyet nem zavart meg a test ~~X~~degláza. *Szerk.*

MUNKÁCSY MIHÁLY IFJÚSÁGA.*)

1863-dik év őszén egy borzas fiatal ember — Munkácsy névvel — mint kezdő művész mutatta be nálam magát, és távozásakor fölkért, hogy engedném meg neki a többszöri látogatást. Rövid idő múlva ismét eljött, és hozott magával egy pár vázlatot, hogy rólok véleményt mondjak. Kezdetleges, sőt gyarló kísérletek voltak bizony azok, de meg volt bennök az eredeti, magvas fölfogás, a mi nekem azonnal föltűnt. Ekkor egy pár bátorító megjegyzést tevén munkáira, a múlt és jelen körülményei iránt intéztem hozzá kérdéseket, és ő őszintén el is mondott mindent, a miből kitűnt, hogy bizony sok hányattatáson ment keresztül, és hogy a jelenben is igen rossz anyagi helyzetben van; különben ez idő szerint Röck István gépgyáros nagybátyjánál, a Soroksári-útczában lakik.

Rövid idő múlva fölkerestem őt lakásán, és egy földszinti igen egyszerű kis udvari szobában találtam. Egy fél életnagyságú kepen dolgozott, «Hunyadi János két szerb által megtámadtatván, ékszerait közikbe dobá, és míg azok után kapkodnak, levágja őket». — Ily föladat sikeres megfejtésére nem tartván őt képesnek, komolyan intettem, hogy hasonló, erejét meghaladó, munkákra ne pazarolja erejét, és a történelmi festészetről szólva, általánosságban elmondám neki, hogy az mily alapos és hosszasan tanulmányt igényel, és hogy a segédeszközöket ahhoz csak külföldi akadémiákon találhatja föl, a mihez pedig sok pénz kell, mert a legjobb esetben is csak több évi szorgal-

*) E följegyzéseket Ligeti Antal hagyatékából közöljük, örökösei beleegyezésével. Úgy látszik, maga a szerző is nyilvánosságra szánta, de a közlésben halála akadályozta meg.

Szerk.

mas tanulmányozás után, mutathatna föl némi sikert és eredményt. De meg az eddig látott munkái után ítélve, meg vagyok győződve, hogy az ő hivatása inkább az életkép-festészet felé irányul, a mely szakmának tanulmányozása nem is jár annyi apparatussal, és az anyagi eredményekre nézve pedig már kezdetben is lehetnek sikerei. Mert egy közepszerűen festett életképnek is könnyebben akad vevője, mint egy nagy tanulmány-nyal készült történelmi festménynek; mert kisebb képek megszerzése sok műbarátnak módjában áll, míg nagyobb igényű festmények megszerzésére még a gazdagabbak is csak ritkán vállalkoznak.

A mondottak után Munkácsy azonnal abba is hagyta Hunyadiját, és hozzá látott az életképekhez. Sok mindent összerajzolt és komponált ez időben, és mentől többet láttam tőle, mind inkább meggyőződtem, hogy az én ifjú barátomban nem közönséges tehetség rejlik, sőt mondhatom, hogy mintegy lát-nokilag szemlélttem azon magaslaton, a hová ma már fölért. es ebbeli meggyőződésemet társaim előtt sem titkoltam; de bizony, valljuk meg az igazat, nagyon kevesen voltak, a kik csak távolról is osztoztak véleményemben, sőt inkább egyesektől még megtámadtatást is kellett irányában kifejtett buzgalmamért eltűrnöm.

Kívülem még Than Mór barátom támogatta őt leginkább. Említésre méltó, hogy első festményén, *A regelő honvéden* — melylyel ő is igen elégedetlen volt — Than eszközölt némi előnyös változtatásokat.

Egy reggeli órában egy színvázlattal állít be hozzám, véleményem kikérése végett. Tárnya «Paraszt házban összegyűlt népnek egy olvasni tudó ember fölolvassa a *Vasárnapi Újságot*». A szobából egy nyílt ajtón a pitvarba lehetett látni, hol a tűzhelynél egy leány látszott valamivel elfoglalva lenni. Én kérdém tőle, hogy mit csinál az a leány — «kukoriczát pattogat» felele. «Ez a festeni való tárgy» — kiáltám oda neki — «ehhez csináljon compositiót, és igyekezzék bele humort önteni, a szét-pattogó kukoriczák után kapkodó gyerekekkel». «Igaza van» — mondá — és csillogó szemekkel sietett el tőlem. Már délután hozta a compositióját, és ugyancsak megnevettetett vele. Ez lett egyike az önállólag festett legjobb képeinek ez időben. Később festette a *Húsvéti locsolgatás* és *Fölolvasás* című képeit, de ezeket már Bécsben fejezte be.

Ez időben ő egy illusztrált lapnak is rajzolgatott, mely a Deutsch Mór kiadásában jelent meg. Egy alkalommal széles jó kedvvel toppan be hozzám, és kezdi beszélni, hogy neki lesz már pénze, mert Deutsch 15 életkép rajzát rendelte meg nála, összesen 150 forintért. «De abból ugyan semmi sem lesz» — szólék határozottan — «hanem készüljön inkább Bécsbe, hol majd komolyabb dolgokkal lesz elfoglalva, mint illusztrációk gyártásával.»

Munkácsy hozzám nemcsak gyakran ellátogatott, hanem a képtár — úgynevezett — lomtárában helyet csináltván neki, ott dolgoztatott is. Ez idő tájban föltűnt, hogy szokása ellenére el-elmaradozik, és ha szállásán kerestem, ott sem volt található, és ha visszatert hozzám, szórakozottsága — mely úgy is elég nagy volt — mindinkább fokozódott. «No már csak mondja el bizalommal» — szoltam egyszer hozzá — «hol jár, mit csinál, miben töri fejét?» stb.

És ő csakugyan el is mondá, hogy a budai hegyek közt fekvő faluban van egy távoli rokona, ahhoz szokott ellátogatni; mert hát ennek a bizonyos rokonnak van egy gyönyörűséges szép leánya, a kibe ő fölig szerelmes, és hogy viszont szerettetik, meg hát bizony neki erős szándéka őt el is venni feleségül. «Mit gondol szerencsétlen» — kiálték rá — «hiszen akkor vége a művészetnek.» Beszéltem én aztán neki, hogy miért nem neki való még a házasság; de beszélhettem én akármit, ő mindig csak azt válaszolta, hogy a leány nélkül nem tudna tovább élni, és hogy a leány is azonnal öngyilkossá lenne, ha ő elhagyná; de ő azért nem mond le a művészetéről, sőt inkább meg jobban fog igyekezni, főkép ha Bécsbe mehetne, és őt is mint nejét magával vihetné, stb. Végre a sok haszontalan okoskodás és hiába való lebeszélés után így szoltam hozzá: «No jól van, nem bánom, nősüljön; de csak akkor, ha már Bécsben egy évet töltött, gondolja ezt meg jól, és pár nap múlva adjon választ, és ha e föltételemet akkor sem volna hajlandó elfogadni, többé küszöbömet át ne lépje.»

E kategorikus mondat zavarba hozta, és gondolatokba merülve távozott tőlem, ígérven, hogy mielőbb meghozza a határozott választ.

Egy pár nap múlva csakugyan vidáman jött be hozzám, azon nyilatkozattal, hogy ő hát csak egyedül megy Bécsbe, csak egy kis pénzhez jusson. Én pedig ismervén az ilyféle dol-

gokban való állhatatlanságát, arra számítottam, hogy egy évi távollét épen elég lesz, hogy a kis falusi kalandján mosolyogjon, és nem is csalódtam, sőt rövid idő múlva a leány férjhez is ment.

De most aztán nekem is hozzá kellett látnom tervem valószínűsítéséhez, azaz: a pénz-szerzéshez. Nevezetesen én már hosszabb idő óta tépelődtem azon, hogy miként és kitől tudnék Munkácsy számára egy pár száz forint előleget szerezni, melylyel a bécsi akadémiára menve, azért majdan egy képet festeni kötelezi magát. E tervemet elmondám Tormay Béla barátomnak — jelenleg miniszteri tanácsos — ki azonnal oda nyilatkozott, hogy Szentkirályi Albert úr aligha nem teljesíti ebbeli óhajtásomat, és ez ügyben ő beszélni is fog velem, a mit Tormay barátom haladék nélkül meg is tett és az igenlő választ nekem azonnal tudtomra is adta. De bezzeg én sem halogattam az ügyet sokáig, hanem vittem Munkácsyt Szentkirályihoz, a ki azonnal át is adott 20 darab Napoleon-aranyat, oly föltétellel, hogy azért egy pár év lefolyta alatt neki egy kis képet fessen.

Körülbelül ekkor történt, hogy Munkácsy nagybátyja, Röck István (a híres 1848-iki Körnek volt titkára és igen nagy képzettségű férfiú), Békés-Csabáról Pestre jöven, engem is meglátogatott, és elmondá, hogy már régen óhajtott velem megismerkedni, miután öcsce már sokat írt neki felőlem, mint pártfogójáról, és mindjárt kezdetben azt kérdé tőlem, hogy mivel érdemelte ki öcsce jó akaratomat? es hogy mi czélom van vele? — Erre én azt válaszoltam, hogy én Miskában oly tehetséget észlelek, mely ha kiműveltetik, belőle a művészet terén még nagy ember válhatik. E meggyőződésem alapján karoltam föl ügyét, és czélom az, hogy képességének fejlesztését tehetségem szerint előmozdítsam. «Tehát ön komolyan hiszi» — kérdé — «hogy belőle művész válhatik?» «Igen!» felelém határozottan. Ekkor fölugrott ülhelyéből, és izgatottan kiáltá: «Miska, és művész!!»*) — «Hiszen uram» — folytató — «nekem is vannak némi fogalmaim azon kellékekről, azon előzetes tanulmányokról, melyeknek elsajátítása minden művésznél első alapföltétel. Miskát pedig csak az írás és olvasásra is csak nagy nehezen tudtam megtaníttatni, azért adtam asztalos-

*) E fölkiáltást Munkácsy későbbi leveleiben, midőn már sikerei voltak, többször idézi.

mesterségre, és valóban, most is azon szándékkal jöttem nélküle önhöz, hogy fölkérjem, szíveskedjék reá való befolyásával oda törekedni, hogy hagyjon föl hasztalan törekvéseivel, és térjen vissza tisztességes mesterségéhez.

De miután látom, hogy ezt öntől nem várhatom, tehát Isten önökkel, tegyenek meggyőződésük szerint, csak aztán meg ne bánják!» Később, midőn a külföldön aratott elismeréseiről a jó hírek hazafelé kezdtek szállingózni, nagybátyja akkor már Pesten lakván, gyakran fölkeresett, és fejét csóválva mondogatta: «ki hitte volna!»

Bécsbe 1865 január hóban utazott el, Than Mórtól — egykori mesterehez — Rahl Károly akadémiai tanárhoz intézett ajánló levéllel, a ki őt barátságosan és előzékenyen fogadta, és a festészeti akadémiába azonnal föl is vétette. Hogy Rahl tanárhoz csatlakozzék, azt különösen azért javasoltam én is, mert nézetem szerint neki szükséges volt először is megismerni, hogy voltaképen mi az a művészet. Már pedig a művészeti kérdéseknek ekesebben szóló tolmácsolóját ez időben Rahlnál valóban nem ismertem, a miről Rómában elég alkalmam volt meggyőződhetni, a midőn emelkedett előadásaival kortársai közül kimagaslott. Hanem azért Munkácsynak még is erősen a lelkére kötöttem azt, hogy festési módját és technikáját ne tanulmányozza, de még kevésbé utánozza, és csak is a szellemi összeköttetés képezze köztök az érintkezési kapcsolatot.

Általában arra különösen intettem, hogy a jelesek jó tulajdonait tanulmányozás által fordítsa hasznára, de soha senkit se utánozzon, mert bárkinek is csak eredeti önállóságának föntartásával lehet nagygyá és erőssé válni. Továbbá önbizalomra bátorítva biztosítottam, hogy anyagi tekintetben is minden lehető módon, mindenkor támogatni fogom.

Első levelét Bécsből 1865 február 12-kén intézte hozzám, tudtván velem, hogy *Fölolvadás* című festményét a Diana fürdő épületében levő Pesti Műtárlatba küldte (a Képzőművészeti Társulat akkor még nem létezett) és arra kér, hogy a nevezett festménynek árát szabjam meg és eladását belátásom szerint eszközöljem. E levelére vett válaszmra márczius elején, felel, és érdekeben tett sikeres fáradozásaimért köszönetét nyilvánítván, a többi közt így ír: «Hiszem, sőt nagyon tudom, milyen helyzet az, csupán jóakarattól egy kezdőnek gyöngé munkáját pártolás alá venni, és abból a lehető legtöbb anyagi hasznot

húzni, mint ezt kedves Ligeti úr az én javamért, és helyzetem könnyítéseért tette.» Továbbá: «Kedves Ligeti úr oly szíves és följánlja részemre készségét, ha valami kéréssel fordulok hozzá; ezt igen köszönöm! Valóban jól esik látnom, hogy van, ki lelkes szívességgel nyújt segédkezet, pályámon haladni.»

A *Fölolvasás* című képét sikerülvén 80 forintért eladnom, márczius 15-én kelt levelében azt köszönettel tudomásul veszi, és következőleg válaszol:

«Most egy igen nagy műélvezetben részesülök Bécsben, a midőn tudniillik nézem a jeles Knaus legújabb remekművét — *Taschenspieler* — mely itt ki van állítva. Valóban meg voltam hatva, midőn megláttam művét, és valóban elszomorodtam, mert láttam, mily magas fok az, mit művészetnek nevezhetünk — ámde a következő perczben lelkesülve vevém kezembe az ecsetet, küzdeni a művészetért, vagy esni érte — elgondoltam, hogy az út talán előttem is megnyílhatik, a czélt legalább megközelítem s e gondolat vezérel pályámon.»

Ápril 20-ról szóló levelében ismét a Knaus képének szépségeit részletezi, és előbbi levelére adott válaszomra így ír: «Lelkesítő szavai mindannyiszor jó adag kenőcsül szolgálnak pályám kocsija kerekének, de igyekszem is azt majd úgy forgatni és kormányozni, a mint jó tanácsadóim javasolják, stb.

Az 1865-diki szünidőre néhány napra Pestre jött. Ez alkalommal sokat beszélt Bécsben töltött napjairól, különösen pedig elpanaszolta, hogy miután az ő pártfogója, Rahl tanár, időközben elhalt, mily sok kellemetlenségei voltak többi tanáraival, kik leginkább azért haragudtak reá, mert nem fogadta tanácsukat, a munkálatain tett javításait eltávozások után eltörülte, és megint úgy csinálta, a mint ő jónak gondolta, azért őt az akadémiából ki is utasították, és az összes növénydekeket ellene lázították; de mind ez őt nem zavarta, a kiutásításra pedig azt felelte, hogy majd elmegy, de csak akkor, ha megkezdett munkáját befejezte, addig hát tőrjék őt békével, mert máskép erre, arra stb. és a wilde Ungart — így nevezték el — aztán hagyták is tovább dolgozni. Több napi időzése után Pestről a gerendási pusztára nagybátyjához utazott. Ez időben Munkácsynak legfőbb vágya az volt, hogy ő Düsseldorfba, Knaus közelébe juthasson. Akár merre járt, akár hol volt, mindig csak azon törte a fejét, hogy miként szerezhetne annyi pénzt össze, hogy ebbeli vágya teljesülhessen, és Gerendáson 1865 október

20-dikán kelt levelében örömmel értesít, hogy az első lépés már meg van téve: «Ugyanis megérkeztem után» — így folytatja — «festettem egy képet (fonó leány abban a pillanatban, midőn kedvesének lépteit hallja s figyelmes lesz reá), melyet egy alkalommal, midőn a főispánnal tisztelgésen sok mágnás volt együtt, a casinóban közebéd alkalmával 150 forintban kisorsoltam. Ennyi pénzem tehát már van, a többi iránt meg úgy gondolkodtam, hogy még két képet kezdtem; az egyik ábrázolja «parasztok estebédjét a pusztán» és a másik pedig «egy búsuló betyár, a ki muzsikáltat magának harmadfel cigány által s a mellett kesereg». Ezeket szeretném valahogy eladni.»

Ezek után fölkér, hogy csak írjak az én régi jó barátomnak, Knausnak, Düsseldorfba, hogy biztosra mehessen hozzá; de én nem láttam még elérkezettnek az időt, hogy e kérését teljesíthessem, mert ez időben ő bizony úgy rajzban, mint a festés technikájában meglehetősen gyöngé volt; de nehogy kérésének megtagadásával elkedvetlenítsem, e tárgyra nézve csak kitérőleg válaszoltam, gondolván, hogy ha majd Pestre visszatér, akkor behatóbban beszélhetek vele ez ügyben, és kitérő válaszem annyival kevésbé tűnhetett föl előtte, mert éppen ez alkalommal egy kellemes hírt vittek számára soraim, nevezetesen: ekkor történt, hogy a Képzőművészeti Társulat egy válaszmányi ülésén fiatal művészek segélyezéséről lévén szó, Than Mór barátom azt indítványozta, hogy Munkácsynak is adjunk 20 forint előleget havonkint, legalább vagy 10 hónapra át, azon kikötéssel, hogy ez összeg fejében társulatunk részére egy képet fessen. Természetes, hogy ez indítványát Thannak én is melegen pártolván, a válaszmány ezt el is fogadta és ez által Munkácsynak, ha nem is sokkal, de még is megkönnyült a külföldön való tartózkodás.

1865 december 11-dikén Békés-Csabáról írja, hogy midőn éppen Pestre akart indulni, egy pár arckép megrendeléséhez jutott, mely szerint rövid ideig még ott fog maradni, hanem hogy *A búsuló betyárt* a társulat kiállítására már beküldte. és mivel úgy is tudja, hogy a legjobb esetben is alkudni fognak, árát 200 forintra tette, azonban fölkér, hogy e tekintetben képpével szabadon rendelkezem.

Hanem most, midőn már régi vágyai teljesülésének küszöbén állott, oly csapás érte Munkácsyt, mely egész életére nézve végzetessé válhatott volna. 1866 február hó elején nagybátyjá-

tól a következő értesítést kaptam : « Miska veszélyben van, hogy szeme világát veszti ». Erre én rögtön következőleg válaszoltam : « Miskát holnap a vaspályán várni fogom, okvetetlenül ott legyen ». — Este a megjelölt időben a pályaudvar perronján izgatottan vártam őt — a vonat kilencz óra tájban érkezett meg ; a mint a kijáróhoz siető érkezők zöme ritkulni kezdett, keresésére indultam, és csakhamar egyik coupé ajtajában egy álló alak tűnt föl, lecsüggesztett fővel s bekötött szemekkel — Munkácsy volt ! A coupéból lesegítvén, a megindulástól alig tudtam hozzá egy pár bátorító szót rebegni, karjaimba fűzve, mint tehetetlen gyermeket vezettem kocsimba. Lakásomra (a Bástya-útczába) megérkezvén, őt családom gondjaira bíztam, magam pedig siettem Than Mór barátomhoz és elpanaszolva neki a bajt, kértem őt, hogy mint személyes ismerőse dr. Hirschler szemorvosnak, jöjjön velem fölkeresésére, és egyesítse kérését az enyimmal, hogy kövessen el mindent betegünk megmentésére ; mire Than Mór barátom készséggel csatlakozott hozzám. — Dr. Hirschler ekkor a Nádor-úteza végén, az Új-épület közelében lakott, és először is ott kerestük, de nem találván otthon, cselédjei utasítására még egy pár családnál kerestük, a hová járatos volt ; de ennek is csak az lett az eredménye, hogy máshova utasítottak, míg végre az Erzsébet-téren valami casino-félében találtuk meg, úgy éjfél tájban. — Kérésünket előadván Hirschlernek, ő készséggel megígérte, hogy mindent el fog követni, a mi ifjú barátunk megmentésére szolgálhat ; de a midőn megtudá, hogy betegünk lakásomon van, azonnal kijelenté, hogy habár a baj nagyságát még nem ismeri, de a siker tekintetéből mindenestre előnyösebbnek tartaná, ha őt a Rókus-kórházban gyógyíthatná, mert ő igen el lévén foglalva, távol lakásomon nem keresheti föl oly gyakran, mint netalán a baj igényelné, míg a kórházban mindennap, gyakran többször is el szokott látogatni ; de meg ott segédorvosai is vannak, utasításait több szakismerettel is végezhetik, mint családom laicus tagjai. Itt ellenmondásnak helye nem lévén, megígérttem, hogy Munkácsy más nap a kórházban lesz. Most az vált kérdéssé, hogy mikép tudassam a lesújtott beteget az orvos kívánatáról a nélkül, hogy mellék gondolata ne támadjon, a mi levertségét csak fokozná.

Haza érkező, Munkácsy még ébren volt ; várt ! Midőn kellő óvatossággal értesítém az orvos kívánatáról, legalább látszólag belenyugodott, és másnap reggel nyolcz órakor már a kórházi

irodában voltunk. A fölvételnél működő orvost (ha jól emlékszem, Bartalicsnak hívták), ki megvizsgálván öt, félre hívtam, hogy mondaná meg véleményét, vajon komoly aggodalmat keltő-e a beteg állapota, mire azzal felelt: hogy a gyuladás már oly mérvet öltött, mely alig engedi a gyógyítás sikerét kilátásba helyezni. Kilencz óra tájban megérkezett a várva várt dr. Hirschler, ki már Munkácsyt a szembetegek osztályának egy szobáckájában (hol csak két vagy három ágy volt) találta és azonnal megvizsgálta öt. Én a folyosón vártam rá, végre kijött és így szólt hozzám: «a jobb szemet erősen hiszem, hogy megmenthetem, de a bal szem megmenthetése iránt nagyok a kétségeim». Ezután ismét visszamentem Munkácsyhoz és biztató, s bátorító szavakat intézve hozzá, azon ígérettel váltam el tőle, hogy lehetőleg gyakran meg fogom öt látogatni. Mintegy 5—6 nap múlva dr. Hirschler azon váratlan kellemes hírrel üdvözölt, hogy a gyógykezelés által oly javulás állott be, hogy már most mind a két szem megmentését reményli; de egyszersmind azt is kijelenté, hogy 24 órai késedelem elég lett volna arra, hogy minden orvosi tudománnyal sem lehetett volna segíteni. A növekedő javulással Munkácsy reménye is növekedett és azzal a jó kedve is megjött. — A mellek szobában több szembeteg volt elhelyezve, de a kik testileg jól érezvén magokat, a mint szerét tehették, a disciplina ellenére oda hagyták ágyokat, és különböző szórakozást kerestek; de a mint neszt vették, hogy az orvos vagy fölügyelő jön, hanyatt homlok futkosva keresték ágyaikat, és a tolongásban irányt vesztve, nehéz volt ám a szegény vaknak a magaét megtalálni, és így megesett néha, hogy hárman is bújtak egy ágyba. míg több üresen maradt, úgy, hogy aztán maga az orvos sem tudott köztök eligazodni; aztán mosolyogva, pirongatva vezette őket egyenkint tulajdon ágyukba. Ilyféleket sokat beszélt nekem látogatásaim alkalmával, és föl is tette magában, hogy ha az Isten öt a kórházból szerencsésen kisegíti, egy pár ily jelenetet le is fog festeni, és később csakugyan csinált is egy pár rajzi vázlatot, de kivitelre nem került a sor.

Végre ütött az óra, hogy a kórháznak közel hat heti ott időzes után búcsút mondhatott, és habár szemeinek még jó darabig nagy szüksége volt a kíméletre, de az a tudat, hogy a megvakulástól már nincs mit félnie, azt már föl sem vette. Ekkor magunk közt azt határoztuk, hogy az első kép, melyet most

majd festeni fog, hálájának jeléül dr. Hirschlernek ajándékozza, a mit később teljesített is. (Tárgya : egy egeret űző kutya az étellel telt vas serpenyöt földönti, míg a gazdaasszony a mezei munkásoknak integet, hogy jöjjenek enni.) — Én pedig ez alkalomból a művészeti társulat választmányi ülésén azon indítvánnyal léptem föl : hogy miután Munkácsy pályatársunk korlátolt anyagi helyzeténél fogvást dr. Hirschlert, ki őt a legnagyobb buzgalommal és eredménnyel gyógyította, nem honorálhatja, ez ügyet a társulat tegye magáévá. Indítványom elfogadtatván, egy köszönő levél kíséretében 100 forint honorárium küldetett Hirschlernek ; de a melyet ő egy meleg hangon írt levél kíséretében azon óhajtságának kifejezésével küldött ismét vissza, hogy csatoljuk azt segélyezésre szánt tőkénk alapjához.

Lassan, bár de mégis napról napra erősödvn szemei, dolgoztatni kezdett, és azzal vágya is megjött, hogy ismét külföldre mehessen, tanulmányait folytatni. Persze ő megint csak Knausról kezdett álmodozni ; de én azt mondom, hogy majd megjön annak is az ideje, de most egyelőre Münchenbe menjen, hol kevesebb költsékezéssel még igen sokat tanulhat. Ő ezt végre maga is belátta, és a művészeti társulattól nyert havi segélyvel és megtakarított pénzeszkéjével 1866 őszén Münchenbe utazott.

Münchenből 20 dik novemberben kelt levelében tudósít, hogy szerencsésen megérkezett és Wagner Sándor hazánkfia osztályába vétette föl magát. 1867 márczius elején írt levelét így kezdi : «A lelkesedéstől majd szétpattanó kebellemmel jövök Kaulbach atelierjéből, hónom alatt hozva azt a vázlatot, melylyel az öreg úrnak irántami jó indulatát, úgy látszik, megnyertem». Utóbb meg így folytatja : «Művészetem iránti szeretetem és lelkesültségem folyton nő. Az alkalom, melylyel itt élhetek nagyon fölvilanyozott, úgy, hogy inkább éhen halok itt, mint sem tanulmányom bevégezése előtt haza menjek».

Egy későbbi levelében arról értesít, hogy vázlatát — árvizi jelenet — Kaulbachtól és az akadémiától nyert bizonyítványokkal és kérvénnyel együtt Telepy Károlyhoz, mint a Képzőművészeti Társulat titkárához, azon kérelemmel küldte, hogy azokat a helytartó tanácshoz mielebb nyújtsa be ; mert ő azzal az állami stipendiumra pályázik, es fölkéri, hogy összeköttetésimmal igyekezzem oda hatni, hogy ő azt meg is kapja.

Kérvénye be is nyújtatott a helytartó tanácshoz, a miről Munkácsyt Telepy tudósította is. A magyar miniszterium 1867 márczius havában működését megkezdvén, az ő felsége személye körüli magyar királyi miniszter ugyanazon év július havában áttette az osztrák császári királyi közoktatási miniszterium átíratát, az oda érkezett pályázati folyamodványokkal együtt (köztök Munkácsyt is) azon értesítéssel, hogy az 1867. évi birodalmi költségvetésben művészeti czelokra szánt javadalomból a magyar szent korona területéhez tartozó országokra 6000 forintnyi jutalék hasított ki; ez volt tehát az első művészi javadalom, melyről a magyar miniszterium disponált, melyről báró Eötvös József 1867 július 27-én 6577. szám alatt Munkácsy Mihály müncheni művész-növendéknek ösztöndíjúl elvileg 800 forintot engedélyezett; mely összeg neki 1867 szeptember 2-dikán 8963. szám alatt kiutalványoztatott. Ez volt Munkácsy első ösztöndíja, melyre hét darab munkával (rajz és színvázlatok) és több ajánló bizonyítvánnyal (melyek közt Kaulbach Vilmosé volt a legnyomósabb) pályázott.

1867 május 9-dikén kelt levelében keserűen panaszkodik nyomasztó anyagi állapota felől és fölkér, eszközöljem ki neki, hogy legalább a társulattól járandó csekély havi díját rendszeresen a hó 1-én kaphatná meg: «Hogy jelen helyzetemről némi fogalmat nyújtsak» — így ír levelében — «a következő kis történetkét jegyzem föl: A múlt hó 20-dikán kifogyván pénzem, ettem kontóra azon hitben, hogy 1-én majd kifizetem; azonban a helyiség kellernője egy pár napra rá elment, miután már tartoztam neki, aztán minden másod-harmadnap más kellernő jött, és én mindegyiknél kisebb-nagyobb adósságot csináltam, és mindegyiknek megmondtam elmenetelök alkalmával lakásomat, hogy hol keressenek majd pénzőkért. A kellernők száma most már négy, ezek közül egy-kettő mindennap hozzám jön tisztelegni és mindennap hiába. Ha a mostani kellernő is elmegy, akkor lesz öt látogatóm, megjegyzendő, hogy egyik csúnyább a másiknál» stb. «No most már egy kissé könnyebben lélekzem, hogy kipanaszkodhattam magam.»

Midőn e levele érkezett, éppen indulóban voltam Almásy Pálhoz, Tisza-Beőre. Az egész úton Munkácsyval foglalkoztam, tépelődtem, miként segíthetnék rajta. Almásyhoz déltájban érkezvén meg, csakhamar ebédhez ültünk. Almásynak mindjárt föltűnt szórakozottságom, és részt-

vevő mosolylyal kérdezte annak okát, és minthogy Munkácsy is mintegy megkönnyebbülve érte magát, midőn nekem elpanaszolta bajait, úgy én is kaptam az alkalmon, hogy könnyebbülés szerezzek magamnak, és elmondtam, hogy egy fiatal ember nyomasztó helyzete foglalkoztat, a ki iránt oly szép reményeket táplálok stb. — Almásy végig hallgatván beszédemet, fölállt és egy mellék terembe távozott, a honnét visszatérve, 100 forintos bankót tett elembe, e szavakkal: «Küldje el ezt ifjú barátjának». Alig vártam, hogy az ebédnek vége legyen, egy pár biztató szó kíséretében a 100-ast küldtem rendeltetési helyére. Több napi tartózkodásom után Tisza-Beőről visszatérve, Munkácsynak egy festményét találtam a Képzőművészeti Társulat tárlatában, *Zivatar a pusztán*, a mely nézetem szerint már meglepő haladásról tanúskodott, el is határoztam, hogy azt a nemzeti Múzeumnak fogom megvételre följánlani. Ugyanis ez időben még létezett a nemzeti műcsarnokot alakító egyesület, mely tagdíj és gyűjtésből befolyt összeg kamataiból a nemzeti múzeum részére műveket vásárolt. E társulat élen Kubinyi Ágoston, a nemzeti Múzeum igazgatója, állott. Őt kértem föl tehát, hogy a nevezett festményt a társulat művásárló bizottságának ajánlja. Kérésemet Kubinyi teljesítette is, hanem a bizottság (mely művészekből és műkedvelőkből állott) egyhangúlag visszautasítá, nem találván Munkácsy e festményét a múzeumi képtárba való fölvételre érdemesnek. Midőn e határozatot megkaptam, azonnal Kubinyihoz mentem és kijelentém előtte, hogy miután a bizottság sértő kicsinyléssel utasítá vissza ajánlatomat, azzal egyszersmind az is kimondatott, hogy én vagy nem értek egy mű megbírálásához, vagy pedig milyen melléktekintetből vagy érdekből akarok egy rossz képet a Múzeumba csempészni, minél fogvást folkérem az elnök urat, hogy szíveskedjék a bizottságot még egyszer összehívni, és nekem megengedni a tárgyalásba való részvétet, hogy eljárásomról számot adhassak, és viszont a bizottságtól szintén bővebb fölvilágosítást kérhessek. Mert azon esetben, ha ez elégtételt az elnök úr vonakodnék nekem megadni, kénytelen leszek azt a nyilvánosság útján magamnak megszerzeni. Kijelentésemnek különösen ez utolsó része hatott, és egy pár nap múlva csakugyan meghivattam a közös értekezletre, melyben egy kis éles eszimecsere után a képet vissza akartam venni, de a bizottság kerésére mégis csak átengedtem 400

forintért, mely festménye Munkácsynak még ma is egyik leg-
 érdekesebb képe a nemzeti Múzeum képtárának.

1867 október 14-dikén azt írja, hogy másnap Párisba út-
 azik, a világtárlat megtekintésére.

1867 október 27-dikén kelt levelében elmondja, hogy
 mily sok szép képet látott Párisban, levelemre pedig, melyben
 tudósítom, hogy gróf Széchenyi Béla 200 forintot ígért *Itatás*
 című festményeért, azt írja, csak adjam oda, mert pénzre van
 szüksége.

1867 november 15-dikén értesít, hogy Adam F. műter-
 mében dolgozik, de hogy gyakran eljár más művészekhez is,
 különösen pedig Schleichhoz.

1868 márczius 15-dikén kelt levelében arról tudósít, hogy
 egy *Lakodalmi hívogató* című festményen dolgozik, melyet
 egy olmtüzi műkereskedő látván, azon ígérettel biztatá, hogy
 ha úgy lesz befejezve, mint kezdve, megveszi 700 forintért.
 Egyszersmind arról is tudósít, hogy *Szénás szekér* című képét
 már elküldte Pestre a tárlatba és fölkér, hogy szereznék rá
 vevőt.

1868 június havában Münchenből Pestre érkezett, mint
 rendesen, üres zsebbel. A *Szénás szekér* a tárlaton nem igen tet-
 szett, mert oly szeles modorban volt festve, a mit nálunk akkor
 még mázolásnak neveztek, és így igen nehéz volt rá vevőt ta-
 lálni. A mint én ezt neki elmondám, igen elszomorodott és úgy
 szólt, hogy a 400 forintra tett képet most már szívesen oda
 adná 200 forintért, csakhogy egy kis pénzt lásson. — Ekkor
 egy ötletem támadt, és azt mondtam neki, hogy valahová el
 kell mennem, de várjon reám, nemsokára visszajövök. Mentem
 pedig gróf Széchenyi Bélához, ki akkor az Úri-útczában lakott.
 A gróf szokott szívességével fogadott, én pedig tőlem kitel-
 hető ékesszólással mondtam el jövetelem okát és följajnlám
 neki Munkácsy képét, mire a gróf körülbelül így válaszolt: «Ki
 kell önnek jelentenem, hogy önállóságomat minden körülmé-
 nyek közt meg szeretem tartani, és minthogy a képet én már lát-
 tam és az nekem nem tetszik, így engem a megvételre rábe-
 szelni nem lehet, hanem a mostoha bátyám, gróf Zichy Rezső,
 sokkal érzékenyebb nálamnál, és ha e fiatal ember ügyét oly
 melegséggel tudja neki ajánlani, mint nekem tevé, ő talán tel-
 jesíti kívánságát. Jöjjön, bemutatom önt neki, itt lakik a szom-
 széd lakosztályban. — Gróf Zichyt kissé meglepte jövetelünk

czélja, mert eszében sem volt, képet vásárolni, de midőn mondókámat befejeztem, azonnal azt kérdé tőlem, hogy tehát mi volna azon bizonyos képnek az ára? — «Csak 400 forint» — felelém. «Hohó!» — kiálta föl — «azon fiatal ember igényei nem is valami szerények, kezdőtől én ezt nem vártam». — «Hiszen az a fiatal művész oly szorúlt helyzetben van» — válaszolám — «hogy képét, melyhez méltán oly szép reményeket kötött, most már oda adná annyiért is, a mennyiért az elkészítés alkalmával ő reá költekezett, tudniillik 200 forintért, de én épen azért járulok kérésemmel méltóságodhoz, nehogy oly kezekbe kerüljön, melyek egy magasra törekvő fiatal ember szorongatását önhasznukra zsákmányolják ki». — Erre a nemes gróf négy darab százast nyomott kezembe, azon fölhívással, hogy küldjem el neki mielőbb a képet, most már tulajdonát, mert kíváncsi azt látni. Midőn visszaérkeztem, Munkácsy dolgozó szobámban várt. «Itt van tehát a 200 forint, eladtam a képet» — mondtam neki — erre ő persze kezdett hálálkodni, én meg a többi pénzzel a zsebemben csak nevettem magamban; kis idő múlva oda nyújték neki megint egy százast, kijelentvén, hogy ezt azért adom, mert oly könnyen kielégíthető volt — már erre aztán megpödörte bajúszát — végre oda adám neki a negyediket is. Ekkor mereven reám nézett, szemeibe könnyek tolúltak, kezemet megszorította és szóltalanul elfordult tőlem. Így elerzékenyülve soha sem láttam!

Végre eljött az idő, hogy régi óhajta teljedjék. Knausnak írt levelemre, melyben Munkácsyt ajánlám neki, 1868 augusztus 8-dikán a következő választ kaptam: «Was nun Deinen jungen Freund Schützling betrifft, welcher hieher nach Düsseldorf zu kommen beabsichtigt, so verspreche ich Dir gerne, ihm, wo ich kann, förderlich zu sein; ich bin zwar nicht in der Lage einen Schüler annehmen zu können, es soll ihm so weil meine Zeit es erlaubt, mein Rath bei seinem Bestreben nicht fehlen.»

Midőn Munkácsyval az idezett sorokat közöltem, csak úgy tombolt végtelen örömeiben. Így a Düsseldorfba való menet elhatározatot, és Munkácsy égett a vágytól, hogy mielőbb Knaus közelébe juthasson, hová 1868 október első felében el is utazott, s honnan ugyanazon hónap 20-dikán intézte hozzám első levelet, melynek egy részét talán nem lesz érdektelen itt közölni: «Megérkezésem után mentem egyenesen lakás kere-

sésére; hogy azonban erre nézve némi tájékozást szerezzek magamnak, föl akartam keresni egy itt levő müncheni Ludwig nevű ismerősömet, a kitől tanácsot kértem volna. Kérdésközdve tehát a Mahlkastenban lakása felől, utasítás szerint mentem egy házba, hol ismételt kérdésemre: vajon lakik-e itten egy Ludwig nevű festész? igenlő választ nyertem, s bevezetteté a szobaleány által, ki a csengetésre kinyitotta az ajtót egy pompás szobába, hol a keresetett bevárjam. Várakozás közben elég időm volt körültekinteni a szobában, és meg nem foghatni az egész dolgot, tudva, hogy az én Ludwigom olyan magam forma, s hónapos szobában szokott lakni. Itt pedig egy herceg is ellakhatnék. Szóval nem tudtam, hol vagyok; azt gyanuba kezdtem venni, hogy jó helyt járnek, legföljebb gondolám, ha elválásunk óta holmi gazdag házasságok történtek volna. Azonban, a mint így töprenkedem, egyszer nyílik az ajtó s belép, de ki? . . . Sejtelmem igaz volt, hogy nem az én ismerősömnél vagyok, mert a belépő idegen volt, épen e szobákba illő intelligens ember; természetesen én aztán kezdtem excuzálni magam mondtam, hogy egy Ludwigit keresek s távozni akartam, s midőn ezt tenném, mondja az idegen nyájas mosolylyal, hogy ő is Ludwig és festő, csak hogy neki a keresztneve Ludwig, a vezetékneve Knaus . . . Itt megálljon egy kicsit Ligeti úr, s képzelje el magának meglepetésem mivoltát, ha ugyan lehet azt elképzelni. Én Isten kezét láttam benne, mely engem megérkezésem első perceiben ily különösen oda vezetett, hová már oly rég vágytam. Természetesen a Knaus név hallatára, mint egy villámütéstől találva éreztem magamat első pillanatban, alig tudtam szóhoz jutni; de aztán még is csak összeszedtem magam s mondtam, hogy ki vagyok, és hogy nem mertem volna ugyan így ajtóstól berontani hozzá, de ha már így történt, hát nagyon örvendek. Ligeti úr levelét ugyan nem adhattam mindjárt át, mert nem volt nálam, hanem különben sokat kérdezett az igazi szíves és meleg visszaemlékezés hangján Ligeti úr felől, mire én hűségesen válaszoltam. Én ki is kértem mindjárt abbéli szívességét, hogy néha legyen útmutatóm, mit ő nagyon szívesen meg is ígért; és már volt is nálam. Az ateliert, a melyben vagyok, ő recommendálta, így történt, hogy tovább nem is mentem keresni, mert egészen jó s még az az előnye van, hogy Knaustól talán 100 lépésnyire van», stb.

Hogy Munkácsy pénzügyeinek elintézésében mily hanyag

volt, azt az alábbi eset mutatja. A közoktatásügyi magyar királyi miniszterium jegyzőkönyvében ez áll: «Második, ismét útazási segélyét Munkácsy Mihály az 1868. évi augusztus 14-dikén 13627. szám alatt kelt vallás és közoktatásügyi miniszteri rendelettel hivatalból (tehát a nélkül, hogy folyamodott volna) kapta».

Az bizonyos, hogy a miniszteriumhoz részéről nem küldetett be kérvény, a stipendium végett, a mit csak akkor tudtam meg, midőn már késő volt. Ekkor elmentem báró Eötvös miniszter úrhoz, és előadtam, hogy mily csapás Munkácsyra nézve, hogy elmulasztá folyamodványát benyújtani, különösen pedig most, midőn Düsseldorfban Knaus oldala mellett működhetnék, a mi mindig legfőbb óhajtása volt, és kértem a minisztert, hogy valamikép segítsen rajta. A miniszter sajnálatának adott kifejezést azon, hogy most már nem segíthet, mert a folyó évi budget már ki van merítve, hanem hogy a jövő évben majd lesz rá gondja! — «Kegyelmesuram» — válaszolám, «hátha a magasra törő lelkesedést és a munkakedvet az egy évi nélkülözés előli benne, és félek, hogy excellentiádnak aligha lesz egyhamar alkalma jótéteményét ily kiváló tehetség fejlesztésére fordítani.» Végre a sok könyörgésemre, így felelt a miniszter: «No legyen meg tehát! én neki a magam felelősségére, ismét 800 forintot utalványozok a jövő évi budget terhére». — És így is történt!

1868 december 10-diki levelében a következő kérdést intézi hozzám: «Hát a Ligeti úr 1000 forintos megrendeléséből kitelik-e az Andrássy-féle vacsora? — hej, dehogyan engedem el — jöjjenek csak haza. Az ugyan nem lesz egyhamar, hanem akkor, a mikor.» Az idézett sorok furcsa történetkére vonatkoznak. Mielőtt Munkácsy Düsseldorfba elútazott volna, egy bécsi műkereskedő birtokában levő *Lakodalmi hívogatás* című festményét elkérte az illetőtől, hogy azt itt a műtárlaton bemutathassa. E kép itt igen jó hatást tett, különösen a sajtó igen elismerőleg nyilatkozott róla. A kép azonban csak rövid időre lévén átengedve, mintegy két hét lefolyása után tulajdonosának visszaküldetett. Egy napon egy úri ember gróf Andrássy Gyula azon üzenetével jött hozzám, hogy ő excellentiája sok szépet hallván Munkácsy képéről, azt meg akarta nézni, de elkésett, és most azt kérdezteti tőlem, hogy nem volna-e lehetséges annak visszahozatalát kieszközölni, hogy ő azt meg-

nézhesse? Én erre azt válaszoltam, hogy a kép néhány nap múlva itt lesz, a miről majd ő excellentiáját értesíteni fogom. Én pedig rohantam Munkácsy fölkeresésére, fölszólítván őt, hogy rögtön írjon a műárúsnak, hogy késedelem nélkül, mint gyors-szállítmányt küldje vissza nekünk a képet. De hiába beszéltem én Munkácsynak, hogy most majd a miniszterelnök fogja az ügyét támogatni, és hogy majd így lesz, meg amúgy lesz — az én jóhiszeműségemben sehogy sem akart osztozni, és a kép visszahozataláról tudni sem akart, míg végre határozott kívánságomnak engedve, így szólt: «No jól van, én visszahozatom a képet, de fogadni mernék, hogy nem fogok vele nyerni semmit sem».. «Na hát fogadjunk» — felelém — «de mibe? egy jó vacsorába — áll!»

A kép megérkezett hozzám, a miről a grófot értesítvén, ő többed magával el is jött. A képet megdícsérte, közvetítésemet megköszönte és eltávozott!

Míg én néztem utána, Munkácsy, ki addig egy mellék teremben várta a gróf távozását, hozzám sietett, és a vacsorát kezdte emlegetni, nevetve. «De nem úgy van», mondtam, «az ügy még nincs befejezve, az áldás majd csak ezután fog jönni.» De bizony várhattunk mi arra, nem jött az meg soha.

Hogy mily nagy tisztelője volt Munkácsy Knausnak, arról minden Düsseldorfban kelt levele tanúságot tesz, melyekből én csak az 1869 január 10-dikén keltekből mutatok be néhány sort: «Igen bizony! kiderült ott is valahára, és tiszta kék egén fényesen ragyog Knaus meleg barátságának eltető napja, át meg át hatva sugaraival keblem minden rejtekét. Hogy miben mutatkozott Knaus ily barátsága, ah! egy kedélyes társaság között elköltött ebédben, melyre engem is meghívni elég szíves volt...

«Hát bizony csak famose Kerl — e szó értelmével nem volt tisztában magával — ist dieser Knaus, der Allmächtige soll ihn schützen», stb. Továbbá Knausnak egy privatim kiállított művéről, melyről így szól: «hogy megstudirozom úgy, hogy vagy ragad rám belőle valami vagy bele bolondulok. Hogy a kettő közül melyik történik meg, majd meglátjuk a következő két nagyobb képnél, melyeket nem sokára kezdek, egyik *A falu kutyája*, a másik *Síralomházi jelenet*.

1869-ben a miniszterium megbízott, hogy a múzeumi képtárban kiállított képekhez egy ismertető lajstromot szerkesszek, melyben a szereplő művészek rövid életrajza is

ismertetve legyen. Hogy ezt megtehessem, több pályatársamat fölkértem, hogy küldenék be életrajzukat, ezt tevém Munkácsyval is, *Zivatar a pusztán* című képe végett. Megkereső levelemre 1869 márczius hóban következőleg válaszolt: «Hát Ligeti úr még mindig az irodalommal foglalkozik, s az én életem tragédiájának történetére is van szüksége. No itt küldöm hát, tegyen nagy emberré, de ki ne felejtse bátyám azon szavait: «Miska és művész!»

«Legelőször volt szerencséje a napvilágnak engem megpillantani 1844-ben Munkácson. Szülőimet hat éves koromban elvesztve, Röck István nagybátyámhoz kerültem Csabára, ki épen akkor a forradalom megbukása miatt szorult anyagi helyzetben lévén, képtelen volt oskoláztatásomra és így 1855-ben asztalos-mesterségre adott. Én egy darabig sorsomban megnyugodva gyalultam, de hat hosszú év eltelte után mégis megsokalltam, és ehhez járult gyöngéledő állapotom, miből hogy fölgyógyuljak, Aradról Gyulára mentem nagybátyámhoz, ki akkor a bekövetkezett 1861-diki változások alkalmával, mint tisztviselő alkalmazva volt.»

«Ekkoriban Gyulán időzött Szamosy, kivel megismerkedve, a festészet iránti szenvedélyem nagy mértékben fejlődött, s bár még gondolni sem mertem arra, hogy az asztalosságról lemondjak, midőn gyöngéledő egészségem engedte, mindig rajzoltam. A néhány hó alatt, mit folytonosan Szamosy körében töltöttem, haladtam annyira, hogy egyszer azon szándékom nyilvánításával léptem bátyám elé, miszerint én piktör leszek. Ő természetesen kinevetett — mondván «Miska és piktör»*), de midőn egyszer találva lerajzoltam őt, némileg megadta magát, s nálam el volt határozva piktörrel lenni. Vagy két évi Szamosy körében tartózkodásom után fölmentem Pestre, 1863-ban, hol jelesebb művészeink ismeretségét igyekeztem tanulmányomra hasznossá tenni. Itt ismerkedtem meg egy Ligeti nevezetű tájképfestővel (nem tudom ismeri-e Antal bácsi), kinek irántami önzéstelen tiszta jóakaratóú pártfogásából sok előnyben részesültem; a K. M. Társulat részéről ő csinálta ki mindig előttem az utat, melyen haladjak, ő világított a sötétségben, és — ha volt köztök jó(?), képeimet eladta (csak a Hunyadi Jánost nem tudta eladni); verbuválta számomra a mecénásokat, szóval min-

*) V. ö. a föntebbi jegyzettel.

den línárból ő rántott ki, hogy áldja meg a Jézus ötét. Sőt még nem csak szellemi, hanem physikai vakságomban is tudott világosságot szerezni számomra, s kieszközölni, hogy szemeim a drága világossághoz ismét vissza jussanak. Végre 1865-ben az ő áldása kísért Bécsbe, hol egy évi tartózkodásom után, az ottani akadémiát megúnvá, ismét visszakerültem Pestre, hogy némi pénzmagra tegyek szert, melylyel Münchenbe zárando-kolhassak; ez azonban nekem minden finanziaalis speculatióm ellenére sem sikerülvén, ismét az ő eszközlése következtében jutottam azon 100 forinthez, melylyel 1866-ban bavarus országba utazhattam. Itt aztán csakugyan nem vettem tréfába a dolgot, hanem elkezdtem körmölni, először Wagnernél az akadémiában, majd privatim, később pedig Adamnál, hol a *Lakodalmi hívogatót* festettem.

«Ismét aztán 1868-ban átszállítottam, először a Gliederpuppet, aztán magamat Düsseldorfba, hol mostanáig verem a Mahlkasten asztalát, szidom a németet, festek Hölzel-féle képet *Ásító schustert*, stb.»

«Ilyen dicső pályafutást, tudom, nem látott még. A kormány segélyét majd kifelejtettem, pedig e hálátlanságot tudom azzal boszúlná meg Eötvös, hogy nem adna több 800 forintot, pedig de jó volna. Azért tehát kérem, némi nyomatékot adni a kormány segélyezéséből származott jó eredménynek.»

Az ismertető képtári lajstrom 1870-ben jelent meg. Melyben Munkácsy életrajzát a főntebb közölt adatok alapján a következőleg ismertetem:

«Munkácsy Mihály

(szül. 1844.)

33. Zivaratos tájkép, földművelő alakokkal.

Vászonra, 36'' magas, 51'' széles.

A n. képcsarnoki egylet ajándoka.

Munkácsy Mihály, életképfestész, született Munkácson, 1844-ben. Szüleit már gyermekkorában elvesztvén, B.-Csabára, nagybátyjához, került. 1855-ben az asztalos-mesterség tanulásához kezdett; hat év múlva megrongált egészségének helyreállítása végett Gyulára, ismét nagybátyjához ment, hol ez időben Szamossy Elek festész tartózkodott, és az asztalos-segéd, ki eddig csak a tisztára gyalúlt deszkákat szokta berajzolgatni, kapott a jó alkalmon és megismerkedett a festésszel. Szamossy azonnal fölisméré benne a hivatást és jóakarátulag fejlesztette

azt. Rokonainak nem kis meglepetésére, Munkácsy a festészeti pályára lépett, és előbb két évig Szamossynál tanult; majd Pestre tette át lakását, s itt több művész által fölkaroltatva, és a Képzőművészeti Társulat által anyagilag is segélyeztetve, előbb a bécsi műakadémiába, később Münchenbe ment, magát tovább képezni. Itt Kaulbach és Adam Ferencz ajánlata s beadott vázlatai következtében a magyar királyi miniszteriumtól három egymásutáni évben ösztöndíjat nyervén, további kiképzése végett Düsseldorfba utazott, hol jelenleg Knaus Lajos vezetése alatt fejleszti szép tehetségeit.»

1869 april 20 és július havában kelt leveleiben a *Siralomház* című festményéhez tett előkészületekről, illetőleg már a megkezdett képről kiemerítőleg tudósít, és panaszkodik, hogy pénze már nagyon fogyatékán van, mert csak a modellek naponként két forintjába kerülnek: a miért Isten szerelmére kér, az ismét megnyert 600 forint stipendiumot minél előbb küldjem el, egyszersmind arról értesít, hogy két kis tájképet küldött tárlatunkba, melyekre figyelmet hívja föl. A főtebb említett 600 forint volt a harmadik, és utolsó stipendiuma, melyet Munkácsy a közoktatási miniszteriumtól nyert, és a melyet én, mint főhatalmazottja, küldtem el neki Düsseldorfba.

1869 szeptember hó elején hozzá intézett levelemre, szeptember 14-dikén a többi közt ezt írja: «Nagyon örvendek annak az újságnak, hogy gróf Andrássy megvette egy képemet . . . Hanem Ligeti úr mégis megfizeti a vacsorát, csak menjek haza», stb. Ez volna tehát azon kép, mely Jókai hírlapi közleménye szerint, gróf Andrássyt a Munkácsyt tehetségének fölfedezésére vezette és szerencséjét megállapította. E szerint Munkácsy ugyanazon hónap 11-dikén fedeztetett volna föl, melynek 30-dikán kelt levelében már arról tudósít, hogy a *Siralomház* című festményét (melylyel hírnevét megállapította) eladta.

1869 szeptember 30-dikán arról tudósít, hogy a stipendiumot még nem kapta meg (ekkor már útban volt hozzá) és így ír: «Mert hogy Ligeti úr ekkorig nem járt volna el benne, azt ugyan nekem hiába beszél akárki, még magának Ligeti úrnak sem hinném, tudva, hogy értesülve van rendkívüli állapotom felől» . . .

«Bizony furcsa is az, mikor az ember nem érez a zsebében egy veszett krajczárt sem. A mint én voltam az elmúlt néhány napon át. Csak voltam, mondom, de volnék ám még most is,

ha be nem teljesül rajtam azon jó közmondás, hogy a segítség mindig ottan van legközelebb, hol a veszély legnagyobb. Midőn zavarban voltam, mindig arra gondoltam, hogy most már rosszabb nem lehet. Minthogy pedig a természetben megállapodás nem létezik, ergo sorsomnak csak jobbra lehet fordulnia, és ez a gondolat mindig valami kedves sejtelemmel töltötte be aggályos lelkemet. És csakugyan egy szép péntek napon épen azon, a melynek reggelén szép 26 talléros számlát kaptam a festékkereskedőtől (a mi azonban jó kedvemben legkevésbé sem háborított), bekopogtat a műterembe valaki. A «herein» szóra benyit egy kerek kis emberke; rokonszenves alakja, mint egy vigasztaló angyal, tűnt föl előttem. Először angolul szólított meg, de látva, hogy nem sejték hozzá, németül mondta, hogy atelieremet akarja megnézni, mert hallotta, hogy egy nagyobb képet festek, s szavai végeztével már munkában levő képem előtt állott Hosszú néma csend állott be Arczáról nem bírtam leolvasni, micsoda hatást tesz rá a képem, végre megnyílnak ajkai, kérdé, hogy mennyiért engedném neki a képet? Képzelteti, mennyire meglepett ez a kérdés és mennyire zavarba hozott, miután még soha sem gondoltam az árának meghatározásába. Anglusom azonban olyan arczczal állott előttem, a miről a legkomolyabb vevő szándékot olvastam le. Egy pár percnyi gondolkodás után feleltem tehát — mondván — tíz ezer frank. — Ismét néma csend . . . Nem bírtam leolvasni arczáról semmit, míg nem azt kerdezte, hogy mikor lesz kész és mennyi előleget kérek rá? -- Nem hittem füleimnek! . . . Megtapogattam magam, hogy álom-e vagy való — és úgy találtam, csakugyan, való miszerint a 10,000 frankból egy garast sem alkudva le, hanem kivéve tárczáját, 100 tallért adott azon megjegyzéssel, hogy az előlegül kért még 200 tallért, legközelebb Párisból küldi meg, hová most utazik. — Ez a hír bizonyára Ligeti urat is kedvesen lepi meg stb.»

1869 október 13-dikán értesít, hogy stipendiumát megkapta és köszönetet mond fáradozásaimért. Továbbá így szól: «Kezd nem rosszul menni dolgom. Annak a hírére, hogy képeimet oly jól eladtam, az itteni műkereskedők nem tudnak eléggé nyájasok lenni», stb.

1869 november hó utolján kelt levelében a következőleg ír: «Íme én is megszólalhatok ismét, még pedig azon tudattal, hogy az ön protektori és atyai szívének örömöt okozok a követ-

kező sorokkal. Képem valahára kész lett, s a tűzpróbán már keresztül is ment, a mennyiben Wautiernek egy képével külön volt kiállítva, s annyira tetszett, hogy bizony-bizony nem hittem volna, s csak azt sajnálom, hogy már el van adva, mert most sokkal jobban eladhattam volna, a kölni múzeum számára, honnan két ízben is kaptam fölhívást. Ma indítom képeimet útnak Páris felé, hová valószínűleg egy pár hónap múlva magam is követni szándékozom. Noha itt valóban jól kezd menni dolgom. A mióta képem ki volt állítva az egész környezetem megváltozott, büszke professorok a legnagyobb szíjjal üdvözölnek . . . különben az ilyféleképpen ismeri ön», stb.

1870 április 3-dikán értesít, hogy *Siralomház* című képét éppen bepakolás előtt egy angol látván, 20,000 frankot ígért érte, de miután az már el lévén adva, az illető 20,000 frankot rendelt meg nála egy hasonló nagyságú képet és így folytatja levelét: «Istók bizony, majdnem resteltem megírni, mert attól félek, föllentésnek fogja találni, hanem akár hiszi, akár nem, az pedig úgy van», stb.

1870 május 20-dikán írja: «Most vettem Párisból egy sürgönyt, mely tudatja, hogy a jury képemnek oda ítélte az arany medaliákat egyikét, s tudván, hogy a hír senkit jobban meg nem örvendeztet, mint az én patronusomat, tehát siettem azt vele tudatni». — Továbbá tudósít, hogy Gupil párisi műárús, nála járt, hogy személyes érintkezésbe tegye magát vele, és két képet is rendelt meg nála 10,000 tallérért és az eladás után reményelt haszon fele, szinte öt fogja illetni. E leveleinek vétele után alig múlt el néhány nap, midőn ő maga is Pestre érkezett. — De bizony ő itt sem tudott nyugton lenni, vágyott festeni, hanem hiányzott a jó világítású műterem. Végre mégis találtunk a reáliskolában egy alkalmas termet, melyet az igazgató készséggel átengedett; el is kezdett ő itt egy kisebb képet — egy ittas állapotban levő férj, a mint nyomorban sínlődő családja közé ront; de valószínűleg a szokatlan környezet, és a sok alkalmatlankodó jó barát miatt, sehogy sem akart az neki sikerülni, úgy, hogy ő is jobbnak látta az egészséget abban hagyni.

1870 őszén tért vissza ismét Düsseldorfba és december 7-dikén így kezdi levelét: «Denique, másként megy ám most a dolog, mint ezelőtt két és fél hónappal, midőn Pest utcáit koptattam tétlenül. No, de annak is meg volt legalább a jó

oldala, hogy mostan teljesen friss erővel fogván a dolgokhoz, sokkal gyorsabban haladok munkáimmal, mint különben.»

1871-dik év elején Párisba történt átköltözködése alkalomával egy hozzá intézett levelemre május 31-dikén következőleg válaszol: «Levelét mint mindig, most is nagy örömmel vettem, annyival inkább, minthogy újabb bizonyítékát adja benne sorsom iránti meleg részvétének, mit valóban köszönök. Köszönöm azt is, hogy oly higgadtan figyelmeztet arra, a mi sokaknál bizony bekövetkezne helyzetemben, a sok megrendelésből eredhető veszedelmet értem. Másnak egyszerűen csak megköszönném a jóakarató figyelmeztetést, de önnek többel tartozom, tudva, hogy teljes részvéttel van pályám iránt. Én, a mi a megrendeléseket illeti, csak annyit fogadtam el egyelőre, a minek minden megeröltetés nélkül megfelellehetek, illetőleg tudniillik a mennyiséget; mert ha a minőségről van szó, akkor nem beszélhetek könnyűségről. Oh! én sokkal nehezebbnek tartom megtartani a megállapított hírnevet, mint megszerezni. Hisz íme a tapasztalás is azt mutatja. Én magam sem tudom, hogy jutottam, minden nagyítás nélkül, egyszerre olyan állásra, a milyenről csak néhány hó előtt is még csak gondolni sem mertem volna. Ez bekövetkezett egy szerencsés véletlen által. De már most a szerencsés véletlent, azaz a véletlen szerencsét egy egész életre kiterjeszteni, biz ahhoz azt hiszem, erőm legnagyobb megfeszítése szükséges. Ezt tehát tenni fogom, mert a hanyatlás gondolata egy óriás szörnyként áll előttem, mely néha még álmomat is zavarja.»

E levél úgyszólván búcsúztatója volt Munkácsy irányában több éven át elfoglalt állásomnak. Nem lévén reám többé szüksége, megszűntem dolgaiba avatkozni, és ezek után csak úgy távolról kísértem figyelemmel működését és sikereit, örülve reményem és jóslatom valósulásának, a mit ő leveleinek rögtöni megszakítása által, mintegy helybenhagyólag tudomásul is vett.

Ő teljesen elérte célját — mert nemcsak nagy művész, de elismert és ünnepelt művész lett.

És ezzel nekem is meg van adva az elégtétel, többre úgy sem számítottam soha.

Én soha nem éreztem magamban hivatást, hogy mint író szerepeljek, de e sorok megírására az indított, hogy Munkácsyról már annyi életrajz jelent meg, de ezek közül egy sem felel

meg a valóságnak, míg én azon biztos tudattal adhatom ezt át az olvasó közönségnek, hogy az itt közölt dolgok nem a pusztá phantasia szüleménye, hanem a való igazság, melyet Munkácsynak sajátkezűleg írt, birtokomban levő vagy 40 levele bizonyít, melyeknek tételeihez helyenként én csak fölvilágosító magyarázatokat tartottam szükségesnek csatolni.

Így azt hiszem, kötelességemnek teszek eleget, ha úgy a nagy közönségnek, mint a műtörténelemnek végre hiteles adatokkal szolgálok, Munkácsy életrajzának megírásához.

LIGETI ANTAL.

KISÁZSIAI TÖRÖK NÉPREGÉNYEK.

Második és utolsó közlemény.*)

Íme Iszmáil sáhnak a szerelmi regénye. Lant a vállán, kard az oldalán, úgy indult neki nagy útjának és kardja csapása az ellenségé, lantja dala a jó baráté. Elvégre is diadal-maskodott és egymásután győzte le hatalmasnál hatalmasabb ellenségeit. Legutolsónak a saját apja maradt, az öreg pádisáh, a kit úgy elvakított fia tündéreinek a szépsége és a kit oly vadkegyetlenné tett a szenvedély, hogy még saját magzatának is ellensége lett. Ez okozta az öreg vesztét. Megbűnhődött bűnös szenvedélyeért és a peri eredetű óriás leány, a szörnyű erejű Arab-üzengi, volt a boszúállás szelleme.

Egész raja támadt Iszmáil után a királyi eredetű lantosoknak. Bíborban született troubadourok járják be a keletet és a lantos-kardos királyfiak földönfutókká válnak s szerelem után áhítoznak. A nevöket eltagadják, szerelmöket meg eltitkolják. Iszmáilból is úgyszólván ki kellett lesni a titkot, mert égi ajándékkép kapták, és mert peri nyújtotta a szerelem italát is, a melyet álmukban kiürítettek. Önkénytelenül nyúlnak a lanthoz és ha panaszra nyílnak ajkaik, avagy öröm dagasztja a keblöket, mindannyiszor lant a szószólójok. A pir védelmében állanak, dervis adja nekik a csodaeröt és egyaránt hatalmas a kardjok is a lantjok is, csodákat művel mind a kettő. Nem is hős, a kinek lantja nincsen; nem is bajnok, a kinek szerelme nincsen. Egyedül a Körólu lantjáról hiányzik a szerelem szenvedélyének húrja, de annál rettenetesebb a szilajsága meg a

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 170. füzetében.

harci tüze.*) Fia, Hászán, már lantos bajnok és a mily erős gyilkos a kardja, ép oly szelíden merengő az éneke. Vérben forog a szeme, ha ellenére tapad, és lágyan esdeklő, ha leánykájára néz. És a hogy a szerelem a rablóregényekbe, úgy játsszik bele a dalnok a szerelmi regényekbe. Sőt a két utóbbi öszsze is olvad és dalnokká lesz a szerelmi hős, akár Iszmáil sáh, akár pedig Murád pádisáh fia, a vitéz Máhmud.

Ez a királyfi is úgy született meg, mint a többi hős, a peridervis imádságára. Az erdőben találkozik a pádisáh a dervissel, és a kilencz hónapra meg a tíz napra meg van a pádisáhnak az örököse. A dervis adja a fiúnak a nevet és Máhmud anyjára bíz rá egy kardot, fiának a talizmánját. Ha majd megnő a fia és vándorútra készti a szerelme, ez a kard védi majd meg minden bajától. Ha kezébe veszi a talizmán-kardját, mely a perik birodalmából való, oly nagy erő száll a karjába, hogy még a szellemeket is legyőzheti vele. Csak arra vigyázzon majd, hogy idegen kézbe ne kerüljön a fegyver. Mert megszűnik az ereje, ha más húzza ki a pengéjét és ha negyven nap elmúltával is másnál marad, halálával adja meg az árát. Nem soká kellett neki a kardjára várni. Vadászás közben betéved egyszer egy barlangba és a szarvas helyett, a melyet üldözöbe vett, negyven dervisre talált rábukkanni. Köszöntik a dervisek és kérdik tőle, hogy mi járatban van, és hogy mi hajtotta közéjük. Alig tudott a fiú válaszolni, úgy lekötötte valami a figyelmét. Egy leányképet pillantott meg a falon és úgy elbódította a szépsége, hogy elfelejtett mindent, vadászatot, derviseket meg szarvast. A mint magához tér, kéri a derviseket, hogy ajándékozzák meg azzal a képpel. Erre poharat ad az egyik dervis az ifju kezébe, kiürítetteti vele a szerelemnek tűznél is égetőbb

*) Körölu történetének legteljesebb változata a keleti vagyis azerbajdsáni törököknél és a perzsáknál van meg. A siita Körölu egész másfajta hős, mint a szunni, vagyis a kisázsiai török, és a sok gyilkosságot mind a vallása szolgálatában tette. Az iráni Körölu sokkal teljesebb és befejezettebb, mint az anatóliai, és igen valószínű, hogy a mi változatunk vándorlás útján került kisázsiai törökjei közé. A meseje azonban Anatóliában termett, és csak a siiták közt vált vallásos hőssé a híres Körölu, a kinek legteljesebb történetét és dalait egy európai ember, Alex. Chodzko, gyűjtötte össze: *Specimens of the popular poetry of Persia, as found in the adventures and improvisations of Kurroglou, the bandit-minstrel of northern Persia.* London. MDCCCXLI.

italát, és megmondja neki a leány nevét s oda adja a képet. Elifnek hívják a peri leánykát és nagy útat kell az ifjunak megtennie, hogy ráakadjon a tündérére. Betegen került a fiú az apja palotájába és első dolga is az volt, hogy lantot vett elő és azon kesergett éjjel-nappal. Nem mondta el a baját senkinek és az apja kéréseire is dallal válaszolt. Útra kelt ő is, mint a többi hős és hol a kardjával nyitott magának útat, hol pedig a lantja andalító zenéjével. Két emberrel találkozott útközben, az egyik jós volt, a másik meg bűvár. Hűséges kísérői voltak mindketten, sokszor segítettek a baján, és nem egyszer mentették ki nagy veszedelmekből. Hős arab leány kerül neki is az útjába és három napig tart a nagy viadal, míg legyőzi az emberfejekből épült vár úrasszonyát, az észbontó hajú Zülfü-perisánt. Megígéri a leánynak, hogy visszajövet betér érte, és igyekszik tovább a perik birodalmába. Elif szultán-kisasszony palotájába. Egy második arab leány is útját állja, az előbbinek a testvére és nehéz küzdelem után ezt is legyőzi, ezt is eljegyzi. Megnyílt előtte elvégre az aranyhajú Elif palotája. Egymásra ismer a két szerelmes és napokon át, heteken át egyebet sem tesznek, mint ölelkeznek, csókolóznak és készülnek a visszajövetelre. Itt-ott vadászatra indul az ifju, de nincs annyi türelme, hogy oda maradjon, és visszafordul a nélkül, hogy vadat ejtene. Kitép egyszer a leány a hajából egy pár aranyszálat és azzal küldi Máhmudot vadászatra, hogy hátha jobban kibírja nélküle. De útközben kikapja a szél a kezéből, és vitte az arany haját tengeren túlra, egy pádisáh udvarának a kertjébe. Új küzdelmek hosszú sora vár ismét a szegény Máhmudra. Az az idegen pádisáh annyira beleszeretett abba az arany hajszába, hogy birodalma összes boszorkányait mind világgá küldte, hogy kézre kerítsék azt az aranyhajú leányt. Meg is találta az egyik a boldog Elifet, kitudott a leányból minden titkot és alig hogy kézre keríthette az ifju talizmán-kardját, viszi a leányt a másik pádisához. A jós meg a bűvár segített ezuttal Máhmud baján, és ismét ölében a leány, útban vannak hazafelé. Sereget küld utánok a pádisáh, de csoda kardjával elpusztítja az ifjú valamennyijét. Úgy elfáradt a nagy küzdelemben, hogy ott nyomta el az álom Elifje térdén, és észre sem vették a negyven rablót, a kik az éj sötétjében törtek elő. A talizmán-kardot elragadták, az ifjút kútba dobták, a leányt pedig összekötözték. De megjelenik a rablók álmában a próféta, és rájuk parancsol, hogy

ereszszék Álláh e két igaz szerelmesét szabadon. A rablók megíjednek, a fiút kihúzzák a kútból és elkísérik őket a két arab leány palotájáig. Így tért vissza Máhmud az apja országába, két társával és a három leánynyal. A két arab leányt a két társa veszi el, ő pedig Eliffel tart lakodalmat és századok múltán is éneklék a dalait és beszélik azt a szép történetet, melyet a krónikások *Máhmud és Elif könyvének* neveznek.

Még viszontagságosabb volt a sorsa Melek sáhnak, a ki nek születését szintén dervis almának köszönhette az apja. Jemen szultán-kisasszonya képét mutatták meg neki álmában, és azóta «éjjele nem éjjel, nappala nem nappal». Az apja meghalt, ő rá került volna az uralkodás sora. A helyett azonban útra kelt, és magával vitte az anyját is, a ki pedig esküdt ellensége volt a fiának, és egyre azon törte a fejét, hogy mimódon pusztíthatná el a legkönnyebben. Pehlivánnak a várába tettek be egy nap, ott meg a bajnokkal szövetkezett az asszony, és úgy beszélték meg egymás közt, hogy messze földre küldik az ifjút, a honnan ugyan vissza nem terhet többé. Betegnek teteti magát az asszony és kéri a fiút, hogy menjen a tündérek gránátalma-kertjébe, és szakítson egy-két gyümölcsöt a fájáról. Két oroszlán őrizte azt a kertet, és azt reménylették a rossz lelkűek, hogy széttépi a fiút ez a két vadállat. De a pirek védelme alatt állóban óriási nagy az erő, a két oroszlánt megöli, letép egy néhány gránátalmát a kertből és indul vissza az anyjához. Magával vitte a két oroszlánkölyköt is, és úgy magához szoktatta őket, hogy el nem hagyták egy perczre. Még veszedelmesebb volt az almakert, a negyven rabló fészke. Oda küldi az anyja a fiát, és abban bizott a pehlivánjával, hogy ezuttal végkép oda van. Rá is támadt a kertben a híres negyven rabló, de a két kis oroszlánja neki ugrott a sok embernek és széttépte őket mind. Szép egy palota volt a kert közepében, de még szebb volt Hind szultán-kisasszonya, Csesmi-náz, a kit a rablók ejtettek volt fogságba, és a ki már évek óta várta a szabadítóját. A királyfi megígérte neki, hogy eljön érte, csak az almát viszi elebb az anyjának és úgy mennek együtt Jemenbe, az ottani pádisáh leányaért. Más sors várt azonban az ifjúra. Születésekor neki is adott volt a dervise egy talizmánt, három fehér szörszálat a hajába, csak neki volt róla tudomása meg az anyjának. Ez a három szörszál adta a királyfinak a roppant nagy erőt, és megtudta az anyja még azt

is, hogy ha kitepi e szörszálakat, oda a talizmánja, oda az ereje. Megleste egyszer az asszony az alkalmat és alig hogy kitepte a fia hajából azt a három szörszálát, összekötözteti a pehlivánnal kezét-lábát, a két szemét kiszúratja és bedobolja a hegyek közé egy kútba.

Oda veszett volna talán a szegény királyfi, ha egy karaván vezére meg nem hallotta volna a bús nyögését. Ráismer az emberi hangra, kihúzza a kútból és elviszi magával messze országba, idegen földre. Bemegy a vak királyfi a palotába és szolgának ajánlkozik. Oly bús meghatóan szólaltatja meg a lantját, hogy összegyűl az udvar népe és úgy hallgatják az énekét. Ha elvégezte a napi munkáját, lement a kertbe egy fa alá és ott búslakodott egyedüli társával, a lantjával. Három galamb szállt egyszer a fa ágára és emígy beszélgettek egymással. Az egyik azon kezd, hogy íme itt vesztegel a királyfi, pedig a kedvese Jemenben várja, gonosz anyja meg ott éli világot a pehlivánnal, a királyfi országában. «Mit tegyen szegény feje» — mondja a másik galamb — «hiszen világtalan, kiszúrták a két szemét». Megszólal erre a harmadik galamb, hogy ha két levelet szakítana erről a fáról, ha arany csészében széttörné s a szemeihez dörzsolná, menten megjönne a látása. Megértette a királyfi a madarak nyelvét, még a dervis tanította volt rá, megcsinálja az orvosságot, és alig hogy bekeni vele magát, legott megjött a szeme világa. Nem maradt a palotában egy percig sem, veszi a lovát meg az oroszlánjait és indul egyenesen Jemenbe. Lantszóval adja jöttét tudtára, ráismer a leány is a pádisáh is, és ők a legboldogabbjai a világnak. De csak addig, míg meg nem hal a pádisáh. Két fia volt a sáhnak, a kik leánytestvéröket nem a királyfinak, hanem Kara-hán vezérnek akarták volna oda adni. El is viszik a leányt, de utánok a királyfi, legyözi valamennyijét és diadallal vonulnak a negyven rabló várába, a másik szultán-kisasszonyert, Csesmi-názért. Onnan a saját országába tér vissza, a két oroszlán széttépi az anyját meg a pehlivánt, ő meg lakodalmát üli és maga éneklél a lantján a bujdosását, *Melek sah és Rózsa-szultán történetét*.

Oda kerülnek ők is az örök boldogság trónusára, és egyfelől a kardot tartják, másfelől a lantot pengetik. Lantos hősök ők megannyian, és a kard erejét meg a lant hatalmát periktől örökölték, meg a dervis almájától. Nagybárá királyfiak, kik

szultán-kisasszonyokat szeretnek meg, és hosszas küzdelmek árán jutnak el ahhoz a boldogsághoz, mely soha meg nem szűnik, még a túlvilágon sem. Oda kerülnek a lantos hősök közé, Iszmáil sáh környezetébe.

III.

A népregények harmadik fokához jutottunk el, a lantos regényekhez. Nem a karddal viaskodnak többé e regények hősei és nem is fegyveres ellenséggel kell a vándor szerelmesnek megküzdenie. Lantjokban van az erejük, és lantjok egyúttal a fegyverök is. Csoda módra születnek ők is, mint a többi hősök, csak hogy erősebb a szerelem itala, a mely testjüket átjárja és hatalmasabb a lant ereje, melyet a bájital varázsolt beléjük. Nem hősi kaland a cél, a mi útra készíti őket, hanem a leány képe, a melyet vagy álomban pillantanak meg, vagy festményen. És minél erősebb a lant uralma, annál inkább gyöngül a kard ereje, és az egyiknek a csengő hangjába csak nagy ritkán vegyül bele a fegyverek zordabb csattogása. Lassanként megszűnik a hősökkel és devekkel való véres küzdelem, és megszűnik egyúttal a hatalom vágya is. Az a kar, mely oly vitézül forgatta a kardot, aláhanyatlík és fegyver helyett lantot ragad a kéz. A királyfi örökre oda hagyja sáh apja szeráját, és az országa koronáját a lantos koszorújával cseréli föl. Más nevet vesz föl, más életmódhoz lát. A derebejség ekkor már hanyatlóban és csak itt-ott tömörül össze nagyobb hatalommá. Vége a nagy viadaloknak és a világra szóló hősi küzdelmeknek.

És támad a kard helyett a lant viadalja, költőknek a versenye. Kávéházakba kerül a küzdelem és békés hallgatóknak a tapsa, leánykák ajándéka, ez a győztes dalnok babéroszorúja. A pehliván (bajnok) helyét az ásik (lantos) foglalja el, a bajnokét a szerelmi költő. Keresetté süllyed a dallás és lantosok kávéháza támad, versenydíjjal meg pénzzutalommal. Sokat szenved ugyan a lantos-regény hőse is, szerelme tárgyáért akár évekig elbujdosik, de könnyebben ér célhoz, mint az Iszmáilok serege és könnyebben nyeri el szíve szép szerelmét, a távol ország nyíló rózsáját. De nem csak pádisák ivadékából lesznek e lantosok. Szerelemre ébredhet a kereskedő meg a szegény ember fia is, és tündér szépségüekké nem csak szultán-kisasz-

szonyok válhatnak, hanem közönségesebb emberek leányai is. De megannyian a pir védelme alatt állanak, és a szerelem szelleme egyformán juttatja őket célhoz.

Kereskedő fia volt Gáríb is, az összes lantosoknak az ösmestere. Kora árvaságra jut egy leány testvérkéjével egyetemben és szélhámosok közé kerülnek, a kik fölemésztik a vagyoniukat. Mesterségre adja a fejét szegény Gáríb, de nem boldogulnak sehogysem. Betéved egy nap egy nagy kávéházba, a lantosok mulató helyére és alig hogy neszét veszi, hogy közöttük a mester is, fogja és tanítványának szegődik el. Lantszó mellett aludt el az első éjszaka, és íme szellem jelenik meg az álmában, a lantosok jóságos pirje. Tifliszbe vezetik el az álmában, megmutatják neki a fényes arcú Szinemet, Hádsi Szinánnak a leányát és együtt üritik ki mindketten azt a bűvös nedvű poharat, mely tűz módjára éget és a mely szíveket gyulaszt lángra. A pohár ott maradt az álmodó kezében, és a mint veszi másnap a lantot, hát oly szépen szólott a kezében, úgy ömlött a szájából az ének, hogy a sok nép alig tudott eltelni vele. Legjobban a lantos-mester csodálkozott el.

De hajtja az ifjút a szerelem, odahagyja a lantosokat meg a kávéházat, és veszi az anyját meg a testvérét, indul velők Tifliszbe. Útközben egy karavánhoz szegődnek és a mint eljutnak a városba, egy dsámi (templom) udvarába helyezi el őket, míg jobb helyet nem talál nekik. Ott húzódtak meg egy fal tövénél, a többi szegények között. Gáríb meg betért egy kávéházba, a tifliszi lantosok közé, és költői versenyre szólította őket. Kezökbe veszik a lantjokat és úgy kezdenek a dalláshoz. De mialatt folyik közöttük a küzdelem és versenyeznek a díjért, meghallja Gáríb hangját a szép Szinem apja, Hádsi Szinán. Ott volt a konákja a kávéházzal szemben és legott átment a versengők közé, a hol már Gáríb mind legyőzte volt a társait. Megajándékozta a gazdag hádsi a lantost, meghívja a konákjába és odahozatja az anyját meg a testvérét is, hogy ott lakjanak ő nála, az ő vendégszerető házában.

Így került egymás közelébe a két szerelmes. Alig hogy megpillantotta Szinem a lantost, mintha csak tűz pattant volna a szívébe, úgy kezdte a szerelem heve bántani. Ráismert az álmabeli ifjura, a kivel együtt üritették volt ki a szerelem poharát. Dalláshoz kezd az ifju, és a mint odamegy a medencéhez, hogy étel után megmosakodjék, fény lövell ki a vízből.

Szinemnek az arcza ragyogott volt oda, annak a fényét verte vissza. Oly szép dalokat énekelt Gárib aznap este, és úgy megörvendezettte vele az öreg Szinánt, hogy odaigérte a lantosnak a leányát. Csak azt kötötte ki, hogy negyven erszény aranyat szerezzen előbb magának. Ígértek neki innen is onnan is, de el nem fogadja a dalt, a lantjával akarja a pénzt megkeresni. Elbucszúzik az anyjától meg a testvérétől, Szinemnek egy csészét ad oda emlékül, a falra meg egy lantot akaszt föl, hogy míg az a lant le nem szakad a falról, a húrja meg el nem pattan, addig az ő életét se féltsek.

Azzal útra kel a lantos költő, pénz-szerezni indul a lantjával. Aleppóban üti föl a tanyáját, és úgy elbűvöli a játékával a sok népet, hogy csak úgy özönlenek a kávéházba. A pasa lantosai is hírét veszik, odajönnek és versenyre szólítják az idegen költőt. Fölteszik neki a dalkérdést, dalban felel meg mindegyikére, de a mint ő rá kerül a sor és ő énekeli el a megfejteni valót, némán marad a két palotabeli ember. Így került Gárib a pasa szerájába, udvari lantosnak a legyőzöttek helyébe.

Egy tibrizi ember járt ez időtt Aleppóban, a ki már rég szemet vetett volt Szinemre és fúrta az oldalát az a level, a melyet Gárib küldött vele haza a kedvesének. Fogja és megsemmisíti a levelet. Véres inget viszen e helyett Aleppóba és beszéli a lantos anyjának, hogy hazatérőben volt már a fia, de rablók keze közé került, elpusztították, csak épen a véres inge maradt meg. Aj az anyja meg a testvére nagy keserve. Szinem azonban el nem hiszi, mert ott a falon a lantja, és még teljesen épek a húrjai. Fölfogad egy kereskedőt, azzal keresteti Gáribot. Odaadja neki a csészét, ráoktatja, hogy serbetet osztogasson vele mindenfelé, és a ki magáénak vallja, az lesz az ő Gáribja. Megy a kereskedő Erzerumba, onnan meg Aleppóba és addig osztogatja a serbetet, míg rátalál a lantosra, és a lantos is a csészéjére. Tömérdék kincset ad neki a pasa az útra és úgy indul el a hazájába. A lantosok szelleme, a pir, kíséri útján és «hunyd be szemed, nyisd ki szemed», Tibrizbe jut el egy nap. Meglett a negyvennapos lakodalom, és soká-soká hangzottak még a leghíresebb ásiknak a szerelmi dalai.

Íme az a kard, mely a hősök kezében csak sújtani tudott, ásik lantjává válik, kávéházi mulatozássá. A devek meg az óriások eltűnnek, és tehetetlen vénasszony-sereg az ellenség, mely

a szerelmeseknek útját állja. Egyedül a lant hatalma maradt meg csodásnak és a pir megjelenése.

Horaszánban történt Oszmán pádisáh uralkodása alatt. Gazdag két kereskedő lakott a városban, az egyiket Máhmudnak hívták, a másikat Mehemednek, és egy-egy fia volt mindegyikének. Hogy, hogy nem, megtalált egyszer a pádisáh erre a két emberre haragudni, megöleti őket, gyermekeiket pedig az utczára dobhatja. Meglátja ezt Máhmudnak egy fölszabadított rabszolgája, fogja és házába veszi a két gyereket: Ábdit és Redsebet. Addig maradtak a házában míg föl nem nőttek. Útra kél idő múltán a két fiú, és addig vándoroltak, míg Iszfahánba nem értek. Ott betértek egy kávéházba és utána láttak, hogy mi módon boldogulhatnának leginkább. Mesterséget tanulnak mind a ketten, és úgy buzgólkodtak a mesteröknél, hogy csakhamar fölszabadultak és boltot nyitottak mind a ketten. Nem sokára meg is házasodtak és a kellő időre gyermekök is született; Abdinak fia; Redsebnak meg leánya. A fiú neve: Derdi-jok, a leányé meg: Zülfü-szijáh, vagyis: Gondtalan és Fekete haj. Történetünk hősei.

Felnő a két szép gyermek, iskolába kerülnek és mindig együtt mennek s együtt jönnek. Korukkal együtt a szerelmök is nő, és alig volt a fiú tizenkét éves, már ugyancsak lángolt benne a szerelem. Búsul a gyermek éjjel-nappal és csak akkor nyílnak ajkai édes mosolyra, ha mellette a kis fekete hajú. Találgatják a baját mindenképen és elviszi egyszer az apja a kávéházba, hátha akad a sok ember között, a ki megérti a fia állapotját. A kávéházban ép lantosok gyülekeztek össze és veszik a lantot, hogy megkezdjék a versenyt. A fiú odahúzódik az énekesek mögé, és bármint korholják, bármint hívogatják onnan, nem tud az énekszótól megválni egy perczre sem. Ott alszik el az énekszó mellett és alig hogy álom nehezedett a szemére, megjelenik előtte a peri. Tele poharat ad a kezébe és fenéig kiürített vele. Fölébred a fiú az ital égető hatására, szemei tűzben égnek, kiragadja a költő kezéből a lantot és oly szépen énekel rajta, hogy könnybe lábbadt a szeme mindenkinek. A lantosok egytől egyig kezet csókolnak neki, mesteröknek szólítják és szinte restelnek előtte énekelni. Ugyanekkor a leányt is elfogta a bánat, és a mint könyörög Állához, hogy enyhítse a fájdalmát, egyszerre csak álom fogja el. Neki is megjelenik a peri és átnyújtja a bűvös italt, hogy őrítse ki Derdi-jok egészségére. Ivás közben leejti a poharat, és a mire fölébredt, hült

helye a perinek. Lantot ragadt a leány is, és azzal könnyített a fájdalmán. Egyre énekel azóta mindakettő, de el nem árulják a szívök titkát, inkább nap nap után fonnyadnak és hervadozóban szép arczuk rózsája.

Előbb-utóbb mégis csak megtudják, és a fiú apja leánykérni küldi a szomszédokat. Ábdiék beleegyeznek és elosztják a lakodalmi ajándékokat: gyűrűt, függőt, a fiúnak meg órát. A fiú most már örömeiben lantol, hol az ajándékról, hol a lakodalmáról, és alig tud betelni kedvese nevével, egyre azt zengi a dalaiban. Még akkor sem felejt el, mikor meghal az apja és kávéházakban kesergi a gyászát. Zülfü-szijáh az ajkán ha búsul, Zülfü-szijáh a lantján, ha szerelméről énekel. Megtudják a leány szülői, hogy lantosnak állott be Derdi-jok és hogy ország világ előtt egyre emlegeti a leányuk nevét. Nem engedik többé a fiút a házukba és visszautasítják a szerelmét. Sőt a várost is elhagyják, és Kesánba költözködnek, hogy ne találkozhassanak egymással. De elárulja a leány a lantjával, és mialatt úton vannak más országokban, a fiú is utánok ered. Közel a városhoz pihentek meg a leányék és mialatt lakás után néztek, ott maradt Zülfü-szijáh egy zöld sátorban, és ott érte utól az ifju, búsan szóló lantjával. Ezalatt híre kél a városban, hogy idegen ember érkezett közéjük, és viszik a város urához, hogy annak jelentse be a szándékát. Elpanaszolja az ember a baját, hogy nincs nyugta a leányának a lantostól és katonákat kér tőle, hogy elfoghassa a fiút. Visszamegy a katonákkal a sátorba, elfogatja Derdi-jokot és fogságba vetteti. De oly meghatóan szépek dalai, és úgy megindítja velök az örök szívét, hogy bejelentik a város urának és elmondják neki a fiú történetét. A segítség már késő, mert alig hogy neszét vették a leány szülői a dolognak, ismét útra keltek, és másfelé telepedtek le. Elvégre is a lantja juttatja diadalra és hosszas kóborlás után a dervissel találkozik ismét, a szerelmesek jóltevőjével. Horaszánba utasítja az ifjút, Ejub sáh oltalma alá és ott találkozik ismét a kedvesével, hogy el ne váljanak többé egymástól.

Itt ott még a pádisáh fiával is megtörténhetik, hogy oda hagyja az apja országát és kóbor lantosnak áll be. Pedig úgy született meg a pádisáhnak a fia, hogy egy dervis tanácsára dsámít meg forrást építettett. Álmot lát ő is, megiszsza a szerelmi italt és a hind sáh leányáért válik világ lantosává. Fogságba kerül a sáh udvarában, mert elárulta egy fekete szolgálta,

sé már-már kivégeznék, ha segítségére nem sietne a próféta. Megjelenik a dervis a börtönében, odahozza a leányt is és mikorára azt mondja nekik: «hunyd be szemed, nyisd ki szemed» ott vannak mindaketten a királyfi birodalmában. Ez a rövid története *Ráznihán királyfinak, és Máh-firuze szultán kisasszonynak*.

Sokkal tovább tartott a fogsága Szitemkjárnak, egy pádisáh fiának, a kinek lantja a szép Gülről zengett, apja vezérének leányáról. Szerette egymást a két szerelmes, de a királyfi anyja másnak szánta a fiút, és erőn erővel azt akarta, hogy rableány legyen a felesége, a messzeföldi Dsevri. Meg is ülik a lakodalmat, de háromszor jelenik meg a királyfi előtt a szegény Gül árnya, és háromszor akarja abba hagyni a mulatozást. Elvégre is számkiűzik a leányt, és dervis ruhába öltözködik, lantot fog a kezébe, úgy indul neki a nagy világnak. A királyfi utána és mindketten egy sáh udvarába ernek, ott mulattatják a vendégeket. De utána ment a két szerelmesnek a pádisáh, utána a vezér is, és visszaérkeznek megannyian. hogy egyesítsék az ifjak szerelmét. A sáh felesége még mindig ellene volt a házasságnak, és elfogatja a szegény Gült, börtönbe zárhatja. Hét évig volt a leány a börtönben, a fiú meg kilencz esztendeig, és elvégre is a próféta egyesítette őket, örökké tartó boldogságra. Szaporították ők is azt a sok szerelmes párt, a kik Iszmáil köré csoportosultak, és a kik a más világon is egy trón számolyánál ültek.

Más helyre kerültek ismét a boldogtalan szerelmesek. Álláh lantosai voltak ők is, de boldogságukat nem a földön érték el, hanem a más világon. Szerencsétlenül jártak, mint a hősrégények bajnokai, csak hogy nem harci küzdelem okozta a halálukat, hanem orgyilkos fegyver avagy szenvedélyök tüze. Meghalnak a nélkül, hogy czélt értek volna, és úgy jutnak el a más világba, mint a szerelmesek mártirjai. Így pusztult el Táhir, egy pádisáh fia és Zöhre, e pádisáh vezérének a leánya. A két apa egymásnak szánta ugyan a két szerelmest, csak a sáh felesége gondolkozott máskép. Sőt hogy az urával is meggyűlöltesse a fiút, földet szedetett a temetőből, serbetbe tette és úgy itatta meg a sáhhal. Akkor éjjel Táhir is rossz álmot látott, egy nyomdokait követő fekete kuttyát, és a mint másnap be akar menni a hárembe, útját állják a sáh emberei. A varázsitaltól a sáh is meggyűlölte a fiút, és hogy jobban őrizhessék előle a leányt, kösköt (kioszkot) építtetnek a számára. Szegény

Táhiregyebet sem tehetett, minthogy megjelent éjjelenként a kösk ajtajánál, és úgy énekelte Zöhréje előtt reménytelen szerelmét. De az arab szolga ezt is megirigyelte tőle, és beárulta a sáhnak, a ki számküüzette Merdinbe és hét évig tartó fogságba vettette. Itt énekelte el azokat a keserves dalokat, a melyek világgá repültek, és a ki csak elénekelte őket, mind szerelembe esett. A börtön ablaka alá gyülekeztek az emberek, és úgy adták a dalokat szájról szájra, szívről szívre. Magát a prófétát is meghatották dalai, és megjelenik egy nap a börtönében, kiszabadítja ismét ott van a kösk előtt, szerette Zöhréje ablakánál. Negyven napig tartott boldogságuk, negyven éjjelen át énekelhetett a szerelméről. Az arab ismét elárulta a sáhnak, üldözöbe véteti a katonáival és kezét-lábát összekötik, úgy teszik rá egy naszádra a sik tengeren. A hullámok Rózsa sáh birodalmába hajtják, felholtan fogják ki a halászok és úgy vezetik a sáh színe elé. Három leánya volt ennek a pádisáhnak, megannyijan megszerették a királyfit és mindegyike őt akarta urának. A királyfi nem viszonzozhatta szerelmöket, és ezzel úgy fölingerelte őket maga ellen, hogy boszút esküdtek es életére törték. A dervis jött el ismét érte, oda került megint a Zöhre köskje elébe. A leányt ép akkor akarták férjhez adni, és a mint megkezdődik a lakodalom, női ruhába öltözködik a királyfi, es úgy megyen be Zöhréjéhez. Megbeszéli, hogy elhagyják a palotát, de a mint ki akarnak osonni, útjokat állja az arab és jelenti őket a sáhnak. A pádisáh megfogatja a katonáival, levágatja a szerencsétlen Táhirnak a fejét, és ott temetteti el a palota udvarában. Zöhre sem élhetett tovább, oda megy Táhirja sírjára és handsárral oltja ki az életét. Két rózsa nőtt ki a két sírből, egy fehér meg egy piros, és egymásba fonódott a két virág, földöntúli új életre.

Ép oly szomorú végre jutott egy kereskedő fia, a kit apja magával vitt volt Mekkába. Útközben rablók támadták meg őket, és csak a kis fiú menekült meg, a kit egy szolga rejtett el az erdőben. Egy ember akadt rá erre a fiúra, és viszi haza Musba, hol felesége meg egy kis leánya volt. A leányka neve Kámber, a fiút meg Árzunak nevezték el. Volt ennek az embernek egy testvére, a ki keleties szokás szerint, már rég eljegyezte volt a fiának Kámber, és évek múltán azzal állott elő, hogy történjék meg az eljegyzés. Árzu és Kámber azalatt iskolába járnak, és midőn egy alkalommal haza jönnek, véletlenül egy-

más szájába találnak belehelni. Szikra pattant át az egyiknek a szívéből a másikéba, és oly szenvedélyes szerelem támadt bennök, hogy pillanatra sem lehettek el egymás nélkül. Úgyszólván megbűvölték őket, és a kölcsönös ajándék, a mit egymásnak adtak, még jobban fokozta szenvedélyüket. Tamburát vesz a fiú a kezébe, és azzal kóborogja be az erdőket. Egy ily alkalommal történt, hogy véletlenül kitört a fiúnak karja, és ezen anynyira kétségbe tudott esni Kámber, hogy levágta az egyik ujját, hogy legalább ilyen módon osztozkodjek Árzu fájdalmában. Dallal vigasztalták egymást, és dal enyhítette a kínjaikat. A leány anyja mit sem akart tudni erről a szerelemről és mármár az forgott a fejében, hogy megmérgezi Árzut. Kámbernek is megérkezett a völegénye, és ki is tüzték a lakodalom napját, a két boldogtalan szerelmes halála idejét. Utoljára akartak az életben találkozni, és a mint összeölelkeztek az erdő szélén és búcsu-dalt sóhajtott el a lantjok, élettelenül rogytak össze mindketten. Úgy temették el őket, a hogy rájok akadtak és két fehér galamb szállt ki a közös sírból, a két ártatlan szerelmesnek tiszta lelke.

De mindegyikének a szenvedését jóval fölülmulta a lantosok mesterének, a szerelem tüzében elhamvadtt Keremnek, szívre ható története. Oda hagyta sáh apja palotáját, hogy kóbor lantosnak csapjon föl, és egyre a szeretője nyomán járt, az örmény pap leánya, Ászli, után. Évekig tartott a bújdosása, és éveken át sírta a lantja a kesergőnél kesergőbb panaszait. És a mikor már a keblére ölelhette Ászliját, akkor hamvasztotta el a szerelem tüze. Lángok csapkodtak ki a kebléből, és élete szomorú lefolyását emígy sóhajtozzák el a török falvak ásikjai:

Volt valahol egy hatalmas nagy ország, és ez országnak egy hatalmas pádisája. De oda adta volna minden kincsét és minden vagyonát egy gyermekért, ha megáldotta volna vele Álláh. Kincstárnoka egy örmény pap volt, annak sem adott az Istene utódot.

Szép egy kert épül egy nap a palotában, és a mint sétára indul egyszer a két asszony, a szultán-hanim meg a papné, megjelenik előttök egy dervis, hófehér a szakállá, zöld a kötőse meg a turbánja. Kezében egy almafa meg egy birsalmafa, az almafát a szultán-asszonynak, a birsalmafát meg a papnénak adja. Elültetik a két fát a kertben és várják, várják, csak nem terem rajta gyümölcs. Megint álmot lát a két asszony,

egyidőben mind a kettő. A dervis jelenik meg előttök, és a kertbe küldi őket, hogy megtermett a fán a gyümölcs. Kimennek a kertbe, leszakítanak egy-egy gyümölcsöt a fáról, megesszik és megbeszélnek egymás közt, hogy ha a szultán-asszonynak fia születik, a papnénak meg leánya, egy párt csinálnak belőlök.

Beteljesedett a mondásuk. A kilencz hónapra meg a tíz napra megszületik a fia a pádisának, a leánya meg a papnak, és oly nagy az öröm a szerájban, hogy az áldozat-bárányoknak, meg a szolgálzabadításnak se hossza, se vége. Oly szépre nőtt a két gyermek, hogy a ki csak rájok nézett, majd megvakította a nagy fény. Együtt jártak az iskolába, együtt nevedtek a szerájban. De megbánták e közben a papék az ígéretöket, mert izlám hitű a fiú, a leány meg keresztyén, nem illettek volna össze. Cselhez folyamodik az örmény, és alig hogy nagyocskára cseperedett a leány, holt hírét költik és kéri a pádisát, hogy elkívánkoznak az országból. Gazdag ajándékokkal távoztak el a szerájból, és letelepedtek vele Zengiben.

E közben a királyfi is elvégezte a tanulni valóját és egy Szofu nevű társával egyre járják a rengetegeket, vadat üzni, madarat fogni. Egy éjtszaka álmot lát a királyfi. Kara-szultán jelenik meg előtte és egy leány, kezében a szerelem pohara, s fenéig kiürítetteti a fiúval. Szerelem szállja meg erre a szívét, ismeretlen édes érzelm. Egyre a hegyek közé kívánczik és a nélkül, hogy értené a baját, oly nagy betege lett az álmának, hogy percznyi nyugalma sem volt többé.

Elindúl egy nap a társával, Szofuval, elbolyongnak egész Zengüig és az örmény papnál szállanak meg vendégnek. Vadászattal töltik az idejüket ott is és egy nap, a mint megpillant az erdőben egy szép madarat, utána a sólymával, hogy zsákmányul ejtse. Üldözi a madarat hegyeken át, völgyeken át és egy kertben tűnik el előtte, a papék háza mellett. Benyit a királyfi a kertbe, hát mintha csak tündérországba került volna. Nyiló rózsa, szőlő fülemüle, egy magányos kis lugas, a lugasban egy tündér, és ott a madár a vállán. A királyfi, mintha csak az álmát látná, ráismer a leányra, oda rohan és átöleli, megcsókolja. A leány is ráismer a szíve választottjára, mert azon éjjel neki is megjelent volt álmában a királyfi, de apjától, az örmény paptól való félelmében, nem mer sokáig ott időzni. Dallal búcsúznak el egymástól, dalba öntik szerelmöket, és abban

állapodnak meg, hogy a királyfi szerelmi neve Kerem, a leányé meg Ászli legyen.

Visszatér a királyfi az apja palotájába, de oly nagy betegje a szerelmének, hogy a pádisáh figyelmét sem kerülte ki. Hiába kérdik a baját, hiába viszik hozzá a sok hodsát, nem tudnak ki belőle semmit. Csak a lantját veszi egyre elő, azzal panasolja el a szerelmét.

«Pap kertjében láttam meg a tündérem,
oda vagyok, elrabolta az eszem,
szép szín haja ráborult a vállára;
oda vagyok, elrabolta az eszem.

Pap kertjében láttam meg az alakját,
az egeknek földre szálló csillagát,
elvált tőlem, tán nem látom sohasem;
odavagyok, elrabolta az eszem.

Pap kertjében szegény Kerem sóhajtoz,
lant a kézben, a vállon meg nyíl-koboz,
Jézus hitét vallja, én az igazat;
oda vagyok, ha hitet nem változtat.»

Egy öreg asszony mégis kitudja belőle a titkot. A mint hírül adják a dolgot a pádisának, szerájába rendeli a papot és ráparancsol, hogy a mint az asszonyok is rég megbeszélték, adja oda leányát a fiának. Nemet nem mondhat, fogja, ismét cselhez folyamodik az örmény. Egy hónapot kér a készülődésre és alig hogy visszatér Zengibe, veszi a feleségét meg a leányát és menekülnek a lakodalom elől más városba, más országba. Csak akkor tudták meg a pádisáhék a dolgot, mikor a hónap leteltével érte mentek a leányért. Szegény Kerem megint csak a lantjához fordul, annak panasolja el a sorsát, de nincs a ki megértse. Hiába ígérnek neki szebbet is, többet is, rá se hallgat a szóra. Megúnja végre a pádisáh a dolgot és látván, hogy nem használ a szép szó, elűzi a fiát a szerájából. Még az anyja rimánkodása sem segített többé a bajon.

Vándorútra kél a királyfi, kíséretében Szofu, a húséges bajtárs, és még egyszer betér a kertbe, hátha ott találja Ászliját. De hervadozóban a rózsák, s kihalóban a virágok. Lantját veszi a vándor dálnok a kezébe és emígy panasolja el a sorsát :

«Eljöttem a pap kertjébe,
elment el az egyetlenem,
kert rózsája tövissé vált;
elment el a boldogságom.

Bár nézhetnék szép szemébe,
lelkem telnék nézésébe,
szén hajába, hold arczába;
elment el az én szerelmem.

Hová menjek, hol keressem,
ízét-nyomát merre lessem,
óh te handsár öld ki szívem;
elment el az üdvösségem.»

És ezzel megkezdik azt a hosszú-hosszú vándorútat, melyben szeretett Ászliját városról városra, országról országra követi. Kopár hegy a pihenője, vad erdőség a tanyája. Zengiből Hujba, onnan meg Gencsbe vándorolnak, a kávéházakban pihenik ki a fáradságot és lantja dallásából merítik az új erőt. Gencs után Reván, utána meg Adsur következik, ott szállnak meg éjtszakára, ott keresi elvesztettjét. Ha madár jön, attól kérdi:

«Felhők felett tovaszálló
sok daru,
merről jösztek, hová vezet
utatok?
Szerelmes szót írtam én a
rózsámnak,
adjátok át, ha arra visz
utatok.»

Ha felhő száll, azzal izen, még a vadakat is megállítja énekével. Csildirben leli ismét nyomát, és ott hallja meg, hogy Szekre felé láttak a papékat. Legott arra felé indulnak ők is, és a mint eljutnak a városba, lakodalmi menettel találkoznak. Betérnek a lakodalmas házba ők is, és miután ettek, ittak, esibukoztak, dalra szólítják föl a vígadókat. Ásiknak (lantosnak) nézik a pádisáh fiát, amolyan vándor-dalnoknak. Könnyezve veszi elő a lantját, de a dal csak búsan kerül ki az ajkából és a lakodalmasoktól is egyre Ászlit kérdi. Vagy ötven napja, hogy erre járt, mondják a falubeliek, és Urhán felé igazítják útnak.

Közel a városhoz egy csomó leány pajzánkodott a réten, és mert Ászlihoz hasonlított az egyik, emígy szólítja meg a lantos Kerem :

«Virág mellett rózsza lányka,
pillantása akár Ászlim;
gyöngyöt mutat mosolygása,
szép ív szeme, akár Ászlim.»

Észreveszi a leányka a dalnok tévedését, és ezt énekli neki vissza :

«Anyám ciprusága vagyok,
nem ismerem a te Ászlid;
szeretöm rózsája vagyok,
sose láttam a te Ászlid.»

Kársz felé terelik az útjokat és Oltun keresztül Bajazidba onnan meg Merkizbe érnek, de csak Erzerumban tartanak nagyobb pihenőt, a város egyik kávéházában. Isten hozottat mond nekik a sok aga meg bej, kávéval kínálják, s vendégségbe fogadják. Szemben a kávéházzal lakodalomra készültek az emberek és a mint járt-kelt másnap az útczákon, ép a fürdőből jött ki a sok násznép. Az asszonyokkal volt a menyasszony a fürdőben, és majd elájúlt szegény Kerem, a mint fölismerte közöttök Ászlit.

«Fürdőből jön lengve lengő
lépése,
agák, bejek megtaláltam
páromat;
a járása, huri, angyal
nézése,
agák, bejek megtaláltam
páromat.»

De alig hogy ráismernek a királyfira, siet a papné meg a leánya és menekülnek előre más vidékre. Mint az árnyék követi őket Kerem és emberi formájából is kikelve, úgy jut el utánok Kájszeribe. Ide telepedtek le Ászliék is, és hogy egykönnyen rájok ne akadhasson, foghúzásra adta magát a papné. De még úgy is nyomukra akad Kerem és beköszön egy nap a házba, hogy ki akarja a fogát húztatni. Leülteti az asszony a legényt és Ász-

lit is beszélítja, hogy tartsa a betegnek a fejét. És hogy még jobban hozzáférhessen a fogához, leánya térdére fekteti a fejét és kérdi tőle a fájós fogát. Rámutat Kerem az egyikre és a mint kihúzza az asszony, hát semmi baja sem volt a fognak. Rámutat a másodikra, a harmadikra és hogy mentül tovább nyugodhassek Ászliján, kihúztatja mind a harminczkét fogát. Csak akkor veszi észre, hogy vérrel tele a szája és alig hogy kihúzza a selyemkendőt, melyet még Ászlitól kapott volt, ráismernek a királyfira mindketten.

Szalad az asszony, hogy hírt adjon az urának, a leány meg nyakába borúl Keremnek és kéri, hogy meneküljön apja haragja elől. Inkább majd éjféلكor jöjjön vissza és meneküljenek el együtt. Megjelenik Kerem Szofuval, és a mint az alvó leányt lantszóval akarják ebreszteni, megragadják a pap ráleselkedő emberei és viszik a konák börtönébe. Megint csak a dal az, a melyben vígaszt keres és a mint hallja a pasa az énekszót, fölhívhatja a foglyot és elbeszélte vele a történetét. Látja a pasa, hogy isteni szerelem szól ki a dálnokból, de hogy még jobban meggyőződjék róla, negyven leányt öltöztet föl nagy czifrán, Ászlit meg rongyokba bujtatja és viszi közibök Keremet. Még csak egy tekintetet se vetett másra, mint szeretett Ászlijára. Elrendeli erre a pasa, és oda kell, hogy adja a pap a leányát, de a mint érte mennek másnap, hült helyök a városban.

Ismét kezdetét veszi a vándorlás és addig jártak, addig keltek, míg Aleppóig jutottak el. Lángok csapkodnak ki Kerem szájából, a mint hozzá kezd a dalláshoz, és úgy meghatja énekeivel a város pasáját, hogy biztosra ígéri neki a leányt. A pap e közben talál a leányának egy örmény völegényt, megesketteti őket a templomban, de a mint kifelé jönnek, elragadják a pasa emberei a leányt. Nem tudta a pap, hogy mitévő legyen, fogta, ismét cselhez folyamodott. Oda adta végre a leányt a királyfinak, de titkon megígértette magának Ászlival, hogy a menyegző éjjelen nem gombolja ki a fisztánját (köntösét), hanem Keremet kéri meg rá. Meg volt aztán a lakodalom, mintha Keremnek a rég keresett boldogsága is meg lett volna. A mint hazatér a fiatal pár, kéri Ászli a völegényét, hogy gombolja ki fisztánját. Kézzele vagy lanttal, kérdi a boldog Kerem és a választ be sem várva, szólaltatja a lantját:

«Hó hegyeken vaderdőkön jártam át,
a túlvilág nagy kínjait éltem át,
elérte Alláh éltem fővágját.
Oldódj' fel hát gyöngy fisztánja
Ászlimnak.

Rengetegből rengetegbe vitt bajom,
a kék égig szállott föl a sóhajom,
a szerelem ölö tüzét fájlalom.
Oldódj' fel hát gyöngy fisztánja
Ászlimnak.

Könnyeim vérétől ruhám piros lett,
arany rojtos övem foltos foszlány lett,
szavam elállt, szóló nyelvem néma lett.
Oldódj' fel hát gyöngy fisztánja
Ászlimnak.»

És íme kigombolja ugyan a dal ereje a fisztánt, de visszagombolja megint a pap varázsa. Ráolvasott az örmény a köntöstre és valahányszor csak megpróbálkozott vele Kerem, akár a lantjával, akár a kezével, nem tudta a varázsigét megtörni.

Sóhaj száll ki a szegény lantos szívéből és a sóhajjal együtt lángok csapkodnak ki a szájából. Kétségbeesetten oltaná Ászli az egyre harapózó tüzet, de könnyei csak élesztik és egyre szilajabban csapkodnak ki belőle a lángok. Csupa tűz már a lantja is, és elhamvadása előtt ez az utolsó dala :

«Ne bántsd Ászlim, hagyd a sírást,
égek Ászlim, emészt a tűz,
a szívemből szikra támadt;
égek Ászlim, emészt a tűz.

Láng nyaldossa a testemet,
fény borítja két szememet,
a szerelmem tűzbe temet;
égek Ászlim, emészt a tűz.

Világ rólam példát vegyen,
Kerem neve örök legyen,
égő lelkem égig megyen;
égek Ászlim, megöl a tűz.»

Ott égett el Ászli előtt, csak a hamva maradt vissza. Nem lehet a porától elszakítani, egyre siratja a drágánál drágább hamvakat. Negyven nap és negyven éjjel tart a gyásza, és a

mint összesöpri a hajával Kerem megmaradt hamvait, egy szikra pattan belőle a hajába, lobot vet és legott lángba borúl ő is. Csak a hamvaikban egyesülhetett a szerelmök.

Így vált a lantos Kerem az ásik-sereg ősmesterévé. Dalait dalolják még most is, és alig van helysége a nagy Kisázsianak, a hol a szerencsétlen Kerem énekeit ne énekelnék a nagynevű ásik kis utódai. Mert vannak e lantosoknak epigonjaik, és ez epigonoknak rozoga lantjaik. Az az összetöpörödött, nagy turbánú, bő sálvárú és bohókás beszédű alak, mely sorra veszi a falu kávéházait, s mindenütt egy-egy történetet zeng el, az a kisázsiai türkök modern ásikja. Csak a történet a régi, a mit el-elbeszél, és itt-ott a lantjával is kísér. A hős Körölu rablásai, Iszmáil királyfi kalandjai és a lantos Kerem szomorú kimúlása, ezekkel rikatja meg érzékeny hallgatóit. Siró hangon mondja el az életöket, és csak ott zizegteti a lantját, a hol dallá finomúl az elbeszélés. Mert prózából áll e népkönyvek legnagyobb fele, főleg az a sok részlet, melyben a hősnek az élete-története meg a bujdosása van elmondva. Csak ott csap át versbe az elbeszélés, a hol az érzelmek árja ragadja el a szereplőt, és a hol lantot ragad a kezébe, hogy azon panasolja el a baját. És e versek megannyija rytmikus, akár csak a valódi népdalok. Főleg a tizenhárom meg a nyolcz szótagú sor a leghasználatsabb, az előbbi verssor három (négy + négy + három), az utóbbi meg két (négy + négy) ütemmel. Íme eredeti szövegben egy Kerem-dal, melyet Ászli énekel el. Keremet siratja el e versében, és anyjához intézi benne a végszavát, hogy miért nem szűnnek meg egyre hulló könnyei:

•Nidse dajanajem ben bu haszrete,
Ana, Kerem jandê deje ahlarêm,
Szevüldisejim beni szaldê bu derde;
Ana, Kerem jandê deje ahlarêm. •

•Lejla icsün Medsnun dahlara düstü,
Ferhad icsün Sirin kajalar deldi,
Bize bu ajrêlêk Allahdan geldi;
Ana, Kerem jandê deje ahlarêm. •

•Kesis babam bu ise szebebe oldu,
Kerem atesi üzerime szaldê,
Bizim kavusmamêz mahsere kaldê;
Ana, Kerem jandê deje ahlarêm. •

«Ben Aszli-jim görmüs-idim düsümü,
Akéttém gözümden kanlê jasêmê,
Jar iesün csektirdi otuz disini;
Ana, Kerem jandê deje ahlarêm.»

Szószerinti fordítása emígy hangzik:

«Hogyan bírom én ki ezt az örök elválást! Oh anyám, azért sírok, mert Kerem elhamvadt. A szerelmem okozta az én nagy fájdalmamat. Azért sírok anyám, mert Kerem elhamvadt. — Hegyek között züllött el Medsnun az ő Lejlájáért, Ferhád meg sziklákat hasított át Sirinjéért, ezt a mi elválásunkat is Álláh rendelte el. Azért sírok anyám, mert Kerem elhamvadt. — Az én páp apám okozója a bajomnak, íme Kerem tüze belém kapott; csak a más világon, ha összekerülhetünk. Azért sírok anyám, mert Kerem elhamvadt. — Ászli vagyok, láttam volt az álmomat, szemeimből véres könnyet hullattam, én érettem harminczkét fogát húzatta ki. Azért sírok anyám, mert Kerem elhamvadt.»

Így szállnak a török bárdok énekei szájról szájra, és így maradtak meg mai napság is, századok múltán. Rég időkben keletkeztek e versekkel vegyes prózai népkönyvek, és a menyire a nyelvezetökből és tárgyokból következtetni lehet, eredeti hazájok az a földdarab, melyen az azerbajdsánok, vagy is az iráni törökök laknak. E népkönyvek voltaképen türkmén hősmondák, a melyek a szerint, a mint vagy iráni vagy török területre jutottak, szunni avagy siita színt vallanak. Így kerültek el e türkmén mondák az azerbajdsánokhoz, török dialektust beszélő és türkmén eredetű siitákhoz*), és innen a kisázsiai törzsek közé, az anatóliai türkökhöz. Sőt a mai népkönyvek is, úgy a hogy vannak, azerbajdsáni eredetű embereknek a szerzeményei. Erre vall egyrészt a jócskán megsoványított mondáknak a nyelvezete, mely inkább azerbajdsánias, mint kisázsiai. Noha e két dialektus közt nem nagy a különbség, főleg pedig akkor, ha könyvből olvassák ki. Nincs azonban annak a lehetősége sem kizárva, hogy e türkmén eredetű hősmondák Anatóliában is meg voltak, és hogy az azerbajdsáni népkönyv-írók ép úgy átdolgozták ezeket is, mint az ázsiai hősmondákat. Mert hogy népi eredetűek e könyvek, és népi

*) I. Vámbéry Ármin: *A török faj ethnologiai és ethnographiai tekintetben czimű könyve* 5-dik fejezetét.

eredetűek e hős románczok majdnem valamennyije, ahhoz kétség sem fér. Hisz éneklük még e dalokat különállóan is, és nem egy vidéken hallottam és jegyeztem föl ilyen kisázsiai dalokat, a hol a népkönyveket még hírből sem ismerik. Körólurul például egész eposza van az iráni törököknek, és költeményeinek hosszú sorozatát a perzsák is ismerik, a türkmének is. Megint mások a dalai a kisázsiai Körólunak, a népkönyvbeli hősnek, és ismét mások azok a különálló románczok, melyek szintén Körólu nevéhez fűződnek. Itt-ott fordítás is akad e népkönyvek közt, de a különbség az eredeti arab vagy perzsa monda és az azerbajdsáni átdolgozás közt oly nagy, hogy akár önálló számba is mehet.

E népkönyvek ma már kivesző félben vannak, és csak ott ismeretesek még, a honnan nem került el a valódi ászik. A Kerekek és Gáribok ez epigonjai is hova tovább pusztulnak, és helyöket írástudatlanok és avatatlanok foglalják el, a kik vagy nem tudják a régi népkönyveket, vagy úgy elferdítik őket, hogy idő multával rájuk sem ismerni többé. A hősi mondák népkönyvekké váltak, a népkönyvek pedig színtelen elbeszélésekké. Vagy harmincz ilyen szöveg forog még közkézen, alig olvasható könyvatos lapokon, és primitív rajzokkal díszesítve. Legtöbbje konstantinápolyi nyomás, leírói pedig Sztambulban letelepedett iráni törökök, vagyis azerbajdsánok. A régi idők hősei ma már feledésbe mentek, és a dalok melódiái is csak itt-ott esendülnek meg, a Csámli-bel tövénél, Körólu várának a romjai mögött. A régi troubadourok elnémultak, és megszűnt az anatóliai rabló-romantika, s a pehlivánokkal népes szerelmi költészet.

KÚNOS IGNÁCZ.

A KÖZÉPKORI ELMÉLET A KIRÁLYSÁGRÓL.*)

Általánossá vált nagyon siratni az ókor nagy műveltségének porbadóltét, keseregni a végzet kegyetlenségén, a mely az emberiség történetében legszentebb helyeket barbárok kezébe adta; megvetni azon egész korszakot, melyben nyers, vad erő véget vetett a klasszikus eszméknek és még nem születtek meg az új kornak amazokkal rokon eszméi. Pedig semmi sem mutatja talán jobban az emberi szellem öröklétét, az eszmék hatalmát az anyag fölött, mindent mi a történetet a szellem tudományává teszi, mint a régi kor legszebb virágainak tovább fejlődése azon zord életföltételek között, melyeket vad népek barbársága teremtett számukra, miután a túlfinomodott Róma képtelennek bizonyult a klasszikus kor legnagyobb kincseinek megvédésére.

Mert a mit a népek, az államok története mutat az V. századtól a XII. századig, az a nagy képnek csak egyik oldala. Folytonos változást, új törzsek és dynastiák fölmerülését látjuk, a nélkül, hogy részleteiben föltűnnék oly mozgalom, mely fejlődésre, haladásra enged következtetni. Folytonosan új dolgok tűnnek föl, magokból véve lételők jogát, letiporva a múltat, nem biztosítva mást, mint a legközvetlenebb jövőt számokra. Így alakúlnak a frankok, a góthok, a magyarok, a normannok államai, jobban mondva nagy táborai.

De az ökoljog kora anyagi téren csakhamar a legtisztább klasszikus és keresztyén gondolatok elismerője, sőt imádója lesz a szellem mezején. Az új nemzetek elhagyják saját nyelveket, hol Róma szavával érintkeznek, mi talán legjobban bizonyítja minden közt a római kultúra felsőbbségét, mert az

*) Bevezetés *A királyság a középkorban* című tanulmányhoz.

ember anyanyelvétől válik meg legnehezebben. Régi barbár hősmundák helyébe latin módú verselés lép, a trójai hadról, Nagy Sándorról, az argonautákról. Az annyiszor elpusztított, földig alázott világváros császára el van ismerve újra a világ urául. Végre a pogányok: «imádják a mit elégettek, elégetik a mi előtt leborúltak,» ugyanazon emberek, kiknek erkölcsi fogalmait előbb a családi, legfőlebb a nemzeti kötelekek tartották szűk korlátukban, most lelkesedéssel ontották vérüket, áldozták föl javokat a legmagasztosabbért, a keresztyénség, az emberiség eszméjeert.

E két áramlat eleinte párhuzamosan haladt egymás mellett, a nélkül, hogy az egyik a másiknak elismerte volna létjogát. Az egyházi történetírók — szükségtelen kiemelnem, legtöbbet a mit a középkorból tudunk, az egyháznak köszönjük — leírják koruk eseményeit, de csak mint nézők, minden belsőbb érdek nélkül. Alkotmányról való nézeteiket soha sem fejtik ki, soha sem részletezik. Különösnek látszik; de egyetlen egykorú írónál sem találjuk a feudális rendszer leírását. Számosíratban, mely a királyok neveléséről értekezik, Szent István se az angol, se a francia, se a német írók, még az olaszok se Macchiavelliig, nem veszik példáikat és alkalmazásukat koruk fejedelmeinek történetéből, hanem a szentírásból, s görög és római emlékekből.

Idegen népek alkotmányát néha jellemzik ez írók. Így Béda a szárazföldi szászok alkotmányát, Freisingeni Ottó a magyarokét, Brémai Ádám a svédekét ecseteli. Mondhatni, a laikusok irodalmi tevékenységével kezdődik az egyes politikai tényezők mélyébe, részletekbe való hatás. E téren is Olaszország járt elől. Milano alkotmányát Landulf már a XI. században jellemezte.

Egyes nagy férfiak, Theodorik, Nagy Károly, Szent István, Hódító Vilmos, egymásba vezették a két irányt: a régi eszményeknek helyet akartak teremteni a megváltozott viszonyok közt is. Ha valahol, a középkorban bizonyul be, hogy nem csak a nagy történelmi alaperőknek, hanem egyes hatalmas egyéniségeknek is műve a történelem.

Így közvetve gyakorolt az egyház és tőle függő irodalom az egész kor fejlődésére, melynek minden egyes részletét csak ő fűzte össze egy egészszé, oly roppant befolyást. Így szükséges szemmel tartani mindig az elméleteket is, melyek nem alapúltak ugyan a tényleges viszonyokon, de mindig hatással voltak e viszonyokra.

Teljes áttekintését a középkori irodalomnak e téren szükségtelen volna adni, oly kevés az eredetiség a számtalan ide tartozó szerző között. De azért szükségesnek tartom nemcsak a kezdő- és végpontokat jelölni meg, hanem néhány közbeeső fokot is. Legtöbbször azt hiszik, hogy a középkor irodalmában nem létezik fejlődés.*) Remélem, sikerülni fog olvasóimat az ellenkezőről győzni meg. Jól esik kimutathatni a fejlődés és haladás örök törvényét, mely a sötétnek nevezett századokban is csak úgy élt és uralkodott, mint szerencsésebb időkben.

Azon munkákra szorítkozom tehát, melyek szerzőik nagy tekintélyenél fogva, alapúl, kiindulásúl szolgáltak, majd azokéval is foglalkozom, kik a tekintély előtt minden nagy tiszteletök mellett es gyakran talán öntudatlanul alkalmazva elméletöket a viszonyokhoz, tovább vitték a királyságra vonatkozó eszméket.

I.

SZENT ÁGOSTON.

Első helyen ezek közül kétségtelenül a hippói nagy püspök áll. A középkor testét a barbár nemzetek képezték, lelkét a keresztyénség és a régi civilisatio. Senkiben sem jelent meg e két eszme magasztosabb kapcsolatban, mint Szent Ágostonban.

Egy újkori író Ágoston azon művét, mely itt első sorban jöhet szóba (*De civitate Dei*) ég felé törő históriai építménynek nevezi.**) És valóban az egyházatya egy bizonyos szempontból tekinti az emberiség történetét, az egyes államok, dynastiák, műveltségek annyiban érdeklik, a mennyiben megvalósították az isteni államot. Műve nagyszerű kísérlet, kimutatni a világ történetben a keresztyén világnézetet.

E fölfogás már magában véve nagy haladást mutat az őskeresztyénség nézetéhez képest, mely semmi közöst, semmi

*) L. Riezler: *Die literarischen Widersacher der Päpste*. 148. l.

***) Jakob Bernays: *Ueber die Chronik des Sulpicius Severus*. Rein-kensnél, *Der heilige Augustinus*. Breslau, 1865. 15. l.

kapcsot nem ismer a földi és a mennyei birodalom között.¹⁾ A hellén és latin kulturákban a vallás eszköze volt az államnak céljai elérésére, ugyanaz Macchiavelli államában. A középkori irodalomban ellenben, mindaddig míg laikus írók nem léptek föl, az egyház és vele az írók csak annyiban vették tekintetbe az államot, a mennyiben ez Isten terveinek végrehajtója.

Mint az állam, úgy feje is csak e tekintetben igényelhet fontosságot. Szent Ágoston római polgár volt, a római császár a keresztyén vallás azon ágának híve, melyet a szent férfiú lánglelke egész hevével vallott magáénak, mi természetesebb, mint hogy nála a fejedelem képezi úgyszólván az egész alkotmányt. Ő felelős érte Isten előtt, kitől hatalmát nyerte. Isten adja a birodalmakat, nem más.²⁾ A római császár, a leghatalmasabb, a legkorlátlanabb is, a néptől nyerte hatalmát a «lex regia értelmében», a keresztyén királyok Isten kegyelméből uralkodnak. Nem csoda, ha a passiv ellenállás hirdetői későbbi századokban is, különösen Luther és Hobbes, Szent Pál mellett ő reá hivatkoztak mindig.³⁾

A római birodalom eszméjének uralkodása az egész középkoron át szinte Augustinus művének gyümölcse. Hisz meg volt írva, hogy a római világbirodalom csak a dolgok végével fog véget érni.⁴⁾ Ennél fogva az egyes nemzeti államokra úgy szólva csak fél szemmel tekinthetett az egyházi traditio, épen úgy, mint a nemzeti irodalmakat lenézte vagy teljesen elnyomta.

¹⁾ Sybel H. v.: *Das Verhalten der ersten Christen dem Staate gegenüber*; *Kleine historische Schriften*. 1—22. l. München, 1863.

²⁾ S. Augustinus: *De civitate Dei*. Editio Monachorum S. Mauri Venetiis 1732 f. V. 21. 138. l. Non tribuamus dandi regni atque imperii potestatem nisi Deo vero.

³⁾ Különösen Pál apostol levele a rómaiakhoz. 13. l. Πίστα ψυχῆ ἐξουσία; ὑπερεχούσαι; ὑποτασσέσθω οὐ γάρ ἐστιν ἐξουσία εἰ μὴ ἀπὸ Θεοῦ αἱ δὲ οὗσαι ἐξουσίαι ὑπὸ τοῦ Θεοῦ τεταγμέναι: εἰσὶν ὥστε ὁ ἀντιτασσόμενος τῇ ἐξουσίᾳ, τῇ τοῦ Θεοῦ διαταγῇ ἀνδρόστυχεν.

⁴⁾ Dániel profetiáit így magyarázták Origenes, Jeromos és Lactantius egyházatyák. P. o. *Firm. Lactant. Divinarum Institutionum* VII. 15 év. Migne 787., 790., 812. Még Freisingeni Otto is hiszi (a Reinaldushoz intézett előbeszédben Pertz. M. G. Scr. XX. 117 l.) is ezt vallja egy apokryph forrás után: «Hoc quod de ipso (imperio Romanorum) dicitur usque in finem temporum iuxta Methodium expectans». L. Methodiust illetőleg: Döllinger: *Der Weissagungsglaube und das Prophetenthum*. Riehl: *Historisches Taschenbuch*. 1871.

Szent Ágoston rendszerében különös viszonyba lép a hellen szabad politikai nézet a régi zsidók fölfogásával a föltétlen engedelmességről. Egyrészt az uralmat csak Isten büntetéseül tekinti, az emberiség bűnei miatt.¹⁾ Másrészt magától érthető dolognak veszi, hogy mindenki engedelmeskedik királyának,²⁾ sőt elvárja, hogy a jó keresztyén még a rossz uralkodónak is szavát fogadja.³⁾

Általában véve mindenütt a királyi méltóság a hatalom összeségének birtokában jelen meg nála.⁴⁾ De e hatalmat Isten adta nekik és csak az ő szolgálatában szabad azzal élniök.⁵⁾ Ebből az is következik, hogy a királyok kötelessége az egyházat mindig védelmök alá fogadni és ellenségeit, az eretnekeket, megbüntetni.⁶⁾

Így igyekezett megoldani az egyház legnagyobb tanítója az egyetlen kérdést, melyben semmi görög philosophus tekintélye nem vezethette: az egyház és állam közötti viszony kérdését. Az Isten államában a polgári hatalom csak mint az örök igazságok föntartója és megvédője jogosult. Innen csak egy lépés volt azon elv föllállításáig, hogy azon igazság képviselőit, a papokat, illeti az elsőség a világi hatalom képviselői előtt, minek Szent János, a nagy szónok, adott kifejezést.⁷⁾

¹⁾ *De Civitate Dei*. XIX. 15. ed. Maur. 560. l. Prima ergo servitutis causa peccatum est, ut homo hominis conditionis vinculo subderetur; quod non fit nisi Deo judicante.

²⁾ *Confessiones* ed. Migne III. c. 8. Generale quippe pactum est societatis humanae obedire regibus suis.

³⁾ *St. Augustin*, ed. Migne. IV. 1653, 1654. In Psalmum 124.

⁴⁾ E tekintetben érdekes az összevetés Aranyszájú Sz. János 63. beszédjével. L. *De Civitate Dei*. V. 19. ed. Maur. 137 l.

⁵⁾ *Contra Cresc. Donatistam* II. c. 12. Migne 9. 734.

⁶⁾ *Contra Cresc. Donat.* III. 56. ed. Maurin. 464. l. In hoc enim reges, sicut eis divinitus praecipitur Deo serviunt, in quantum reges sunt, si in suo regno bona jubeant, mala prohibeant, non solum quae pertinent ad humanam societatem verum etiam quae ad divinam religionem.

⁷⁾ *S. Jo. Chrysostomi Archiep. c. P.* De S. Babylla contra Julianum et Gentiles ed. Montfaucon Venet. 1734. 577. l. ὅρα γὰρ, ἤμουν τοῖς τοῦ Θεοῦ νόμοις ὑβριζομένοις, ἔλαβεν ὑπὲρ τοῦ τεταλουτηχότος δίκλου, ἧ ἔδειξεν ὅσον ἱεροσύνης καὶ βασιλείας τὸ μέσον — ἐπαίδευσεν τοὺς βασιλεῖς μὴ πέρα τοῦ σθενους αὐτοῖς παρὰ τοῦ Θεοῦ μέχρι τὴν ἐξουσίαν προάγειν ἔδειξε τὸς ἱερομένους πῶς ταύτης προΐασθη: τῆς ἀρχῆς δεῖ. Még tovább megy Izaaiás VII. 1. magyarázatában.

II.

ALCUINUS, SALISBURYI JÁNOS, SAINT FLEURYI HUGO.

Ez volt az egész középkori államtan alapja. Marsiliusig és Danteig ez elvek maradtak az uralkodók. Az akkori államtani fejtegetések valóban legnagyobb részt csak idezések gyűjteményei. De egy irányban, azt hiszem, folyton tartó a fejlődés és észrevehető a haladás. A világi hatalom mind nagyobb tért foglal az elméletben is, a keresztyénség megszokta az életet, melyet eleinte úgyszólván büntetésnek vett és számot kellett vetnie az életnek, a politikus életnek is, követelményeivel.

Szent Ágoston és a többi nagy egyházatya tanának kétfele lehetett az alkalmazása. 1. A világi hatalom, melynek rendeltetése az egyház föntartása, nemcsak védi, hanem mint védura uralkodik is rajta; 2. az egyházi hatalom a pápa által képviselve és központosítva, mint a szent atyák tekintélye által kitűzött és szentesített cél, eszközüül használja föl a világi kart vagy kardot.

Az elsőt, tudjuk, a nyugati góth királyok nyomán indulva Nagy Károly kísértette meg, majd Magyarországon Szent István, Németországban III. Henrik. A capitulárekban valamint Szent István törvényeiben az egyházi és világi törvényhozás nincs elválasztva; a király törvényét megszegni sacrilegium; az egyházi bűn polgári fenyítést von maga után.

E gyakorlat, tudtomra, tiszta elméletben soha sem jelent meg, de Nagy Károly tudós barátja, Alcuinus, leveleiben sok találkozik, mi neki, hogy úgy mondjuk, tudományos szentesítést adja. Így az apát fölhívja a királyt, mint Isten vitézét, üldözze minden módon Felix könyvét, melyben ő, az udvari theologus, hærésist talált.¹⁾ A király nála is mindent tehet, emberfölötti hatalommal van fölrüházva.²⁾ Első sorban csak igazságot követel tőle, szabadságról soha sincs szó. Ellenben a király az «ecclesiae rector»,³⁾ az iránta való engedelmesség nagy érdem.⁴⁾

¹⁾ *Epistolae Alcuini*. 83. ed. Migne. Patrologia latina.

²⁾ *Epist.* 189. u. o.

³⁾ Mansi: *Amplissima collectio conciliorum*. XIV. 71.

⁴⁾ *Epist. Alc.* 154.

Ez mindjárt a császár halála után ellenhatást idézett elő az egyház férfiainál, kiket bántott a hivatalaik fölötti korlátlan intézkedés.¹⁾ Az egyház és a nemzetiségek megdöntötték a világbirodalmat. De a birodalom alkotójának utódai az egyes királyságokban még hasonló jogokkal voltak fölruházva az egyházzal szemben.

Lehetetlen itt előadnom az egyházi és világi hatalom közt kitoró világrendítő harc irodalmát. Ez túl is esnék körömon. De noha az írók a politikai téren fönnálló viszonyokat a küzdelmekben öntudatosan majdnem teljesen elmellözik, és az egész csatát a múlt, a tekintélyek fegyvereivel vívják, mégis néha műveikben észre vehető a korukbeli vélemények lecsapódása.

Hugo, fleuryi barát a XII. század első éveiben, ki akarta engesztelni az egyházi és világi hatalom közt folyó harcot, mely Szent Anselmus canterburyi érsek és I. Henrik közt épen akkor gyúlt lángra, közvetíteni igyekeztén a két túlzó párt közt.²⁾ Természetesen könyvének nem volt eredménye. Kitűnt már akkor is, hogy az irodalom csak ítéletet mondhat az egyes hatalmak egymással való viadala fölött, sőt irányadóul is szolgálhat, de soha sem választhatja el a nagy czélért küzdő feleket. Szempontunkból nézve, itt észrevehető némi haladás. A király az Atya Istenhez, a püspök Krisztushoz van hasonlítva.³⁾ Isten rendelte, hogy az államon a király uralkodjék, valamint a testen a fő.⁴⁾ A két hatalom közt, melyekre, középkori fölfogás szerint, Isten a világ kormányát bízta, ő bírja az egyiket, hogy népét javítsa, büntetés és jó példa által.⁵⁾ Isten még a rossz királyokban is különösen megtisztelte a királyi felséget, mire nézve sok példát számít föl az ó-testamentomból. Ezért a rossz királynak is kell engedelmeskedni, kivéve ha erkölestelen dolgot parancsol meg.⁶⁾ A zsarnokok úgy sem kerülük ki soha Isten büntetését.

¹⁾ Dümmler E.: *Geschichte der Ostfranken*. München, 1864—65. I. 48. l.

²⁾ *Liber de Regali Potestate et Sacerdotali Dignitate*. Migne Patrol. lat. 163. 939—974.

³⁾ I. m. c. III. 942. l.

⁴⁾ U. o. c. II.

⁵⁾ U. o. c. IV. 943—946.

⁶⁾ U. o. 947. l. Si illis debetur a Christi cultoribus terrenæ militiæ, Deo debetur innocentia. Unde si forte coactus fuerit aliquis

Azonban a király minden hatalma ellenére alá volt vetve az egyháznak.¹⁾ De ha a vallás képviselői megbüntetik, úgy tegyék, hogy a bűnös lakoljon, de a királyi felség tiszteletben maradjon.²⁾

Nála is még mindenható a király, az egész állam személyesítője. Föltűnő, hogy nem a pápát, hanem a püspököket állítja vele ellentétbe, kikkel szemben fölénye kétségen kívüli. A nemzeti egyház itt alá van vetve a nemzet fejének, a királynak. A mi az egyház összeségét illeti, Hugo két ízben fölemlíti VII. Gergely elleneseit, a nélkül, hogy nézetöknek ellentmondana.³⁾ A francia szerzetes kitért a nagyobb kérdés elől: az államnak alárendeli a püspökségeket, de az egyes keresztyen királyságok viszonyát az egész vallástestülethez, nem is érinti. Igaz, normann királylyal volt dolga.

Egészen másként alakul a király képe Salisburly Jánosnál, a szerencsétlen Becket Tamás hívenél, ki 1159-ben írta *Policraticus* című művét és azt II. Henrik, angol királynak, az előbbi unokájának ajánlotta föl. A mi Hugonál és a többi korabeli írónál bibliai és klasszikus fragmentumokból elmosódott általánosítás, a nagy tudós keze alatt, valószínűen a hatalmas király mintájára, kinek alattvalója volt, életteljes képpé domborul.

Ő tovább viszi azon hasonlatot, hogy az állam feje a király és ép úgy minden néposztályt párhuzamba hoz a test egy részével. Megkülönbözteti a királyt és a tyrannust: a király törvények szerint uralkodik, a tyrannus nem. Nagyon kitűnően kifejezi a hűbériség és a particularis érdekek korában, mi teszi a királyt oly szükségessé: hogy őt egyedül nyomja a közös teher.⁴⁾ Ő benne egyesül alattvalóinak minden hatalma. De e

Christianus, ut aut ei obediendo justitiae vel innocentiae regulam infringat — eligat Deo fidelis — vitam amittere.

¹⁾ U. o. c. VII. 951. Nam quamvis sit rex potestatis culmine praeditus, nodo tamen Christianae fidei tenetur adstrictus.

²⁾ Porro regibus transgressoribus modi curationum tales sunt adhibendi, ut et maiestas regia in eis honoretur et reatus pensatur censura justitiae. U. o.

³⁾ Liber II. 968.

⁴⁾ Joanus de Salisburly: *Policraticus*. IV. 1. ed. Giles Patres Ecclesiae Anglicanae III. 219. Princeps legi obtemperat et ejus arbitrio populum regit cuius se credit ministrum et in Rei publicae muneribus

hatalom, mint Augustinus írja, Istentől veszi eredetét.¹⁾ A király föl van oldva a törvény alól, mert nem félelemből, hanem igazságszeretetből követi. Ő közszolga «publicæ utilitatis minister». Hatalmának jelvénye a kard, melyet az egyház, minthogy a fegyvert nem kezelheti, reá bízott,²⁾ ő tehát mintegy szolgálja a papságnak. Mindig Isten törvényét tartsa szem előtt és hogy ezt megérthesse, szükséges, hogy művelt legyen: «rex illiteratus est quasi asinus coronatus».³⁾ De mindenek fölött az igazság és a mérséklet biztosítják a trónt nemcsak számára, hanem utódjai részére is.

Midőn az V. könyvben ezt részletezi, szembetűnő, mennyi tért foglal a szellem világa — itt az egyház — az állam körében. Ha a király feje az államnak, a papság lelke.⁴⁾

Mindez csak a királyról szól: ez iránt hűséget parancsolnak a legmagasabb tekintélyek, ezen még oly buzgó híve a pápának sem változtathatott, minő János volt. Ki is mondja, hogy mindig jobb alávetni magát a rossz uralomnak, sem mint föllázadni.⁵⁾ Mindig meg kell irányában tartani a fogadott hűséget. De ott állott előtte azon tény, hogy a pápaság elleneit egymásután porba tiporta, noha a keresztyénség első koronája ékíté homlokukat. E nehézségen át kellett esnie. Szerinte a törvényesen öröklő király is zsarnokká válik, ha nem uralkodik törvény szerint, erre pedig a király neve már nem alkalmazható, őt megbüntetni, sőt megölni is szabad.⁶⁾ Sőt az író még a hízelgést is megengedi irányukban, mint legbiztosabb módot, őket megbuktatni. De a nép ne büntesse őket

exercendis et oneribus subeundis legis beneficio sibi primum vindicat locum, in eoque praefertur caeteris, quod quum singuli teneantur ad singula, principi onera immanent universa.

¹⁾ U. o. 220 l.

²⁾ U. o. c. 3. 223. l. Est ergo princeps sacerdotii quidem minister.

³⁾ U. o. c. 6. 237. l.

⁴⁾ Princeps vero capitis in Republica obtinet locum, uni subiectus deo et his qui vices illius agunt in terris, quoniam et in humano corpore ab anima vegetatur corpus et regitur.

⁵⁾ U. o. VI. 24.

⁶⁾ Imago fortitudinis est princeps et tyrannus est adversarius fortitudinis et Luciferanae pravitatis imago. V. 6. 278, VIII. 20. IV. 336. l. III. 15. III. 257. Tyrannum occidere non modo licitum est, sed aequum et iustum.

mindjárt.*) E büntetés azt illeti, ki Isten helyettese, az egyház feje: a pápát. Ennek kétségtelen joga van letenni a királyt, mert hisz ő adta át neki a kard hatalmát.***) Ki van fejezve a középkor legjelentékenyebb politikai gondolata: a szent-szék mint internationalis törvényszék a királyok vitáiban és az egyes államok alkotmányos küzdelmeiben.

III.

AQUINÓI SZENT TAMÁS.

Ismét nagy fordulat áll be. Az elmélet vállán emelkedett föl az egyház a világi hatalom mellé, majd föléje. Eleinte a vallásos érzés kívül állott az államon, alig vett tudomást róla. Majd midőn léte biztosítva volt, szükséges rossznak nézte azt, melynek egyedüli magasabb rendeltetése szolgálni Istennek a katolikus hitben kinyilatkozott akaratát. Ez eszmék körül csoportosúlva, az egyház hada kivítva VII. Gergely idejében a papság függetlenségét a királyságtól.

Nagy eszmék, melyek a lélek belső meggyőződésén alapulnak, nem maradhatnak meg valósításukban fél eredmény mellett; a világ uralmáért kell harczra kelniök. Salisburi János mintegy előhírnöke volt e viadalnak. III. Sándor és Becket Tamás az egyház fegyvereivel megalázták a nagy angol királyt. II. Henriket, majd néhány évvel később a keresztyénség látható feje: Barbarossa Fridrik is legyőzve, csókolta a pápa lábát.

De az eszmék valósításukban elvesztik magasztosságukat, az égből a földre vonják le őket a diadalukhoz fűzött érdekek. Így járt a pápaság, az egyház kormányja is. Hogy lehetett volna azok ítélőszavára bízni a népek és királyok legfelsőbb érdekeit, kikről a szentszék oly lelkesült híve, mint Salisburi János, azt írja fájdmájában: Ismerjük a rómaiakat, náluk annak van

*) Si a via paulisper deflexerint non statim usquequaque deji-
ciantur, sed patienter corripiantur in justitia, donec fiat conspicuum
eos pertinaces esse in malo.

**) U. o. IV. 3. 224. l. De ratione juris ejus est nolle, cujus est
velle, et est ejus auferre, qui de jure conferre potest.

igaza, ki többet ad? ¹⁾ Föl is éledt már akkor ellenök a visszahatás, kezdődik a századokon át tartó szemrehányás, hogy a szent emberek világi dolgokba elegyednek, világi bűnökkel fertőztetik meg magokat. Kezdetét veszi azon kíméletlen pamphlet-irodalom, mely Angolországban Gualterus Mapes, Németországban Walter von der Vogelweide nevéhez van csatolva. ²⁾

Másrészt a pápaságnak is végzetét kellett követnie, nem állhatott meg pályája közepén. Függetlenségével nem elégedhetett meg, beleavatkozott az államok kormányába, kétségtelemné tette Péter utódjának fölényét a legdicsebb dynastiák fölött is. Nem szabad elfelednünk, hogy a XIII. század első felében a keresztyén királyok legnagyobb része a pápa vazallusának vallotta magát. ³⁾ Midőn a pápa egyszersmind fő királya volt a keresztyénségnek, midőn neki adózott egész Európa, az egyház kibekült az állammal s annak már elismerte némileg önczélját.

E világnézet leghatalmasabb kifejezője Szent Tamás, a középkori katolikus egyháznak legnagyobb tanítója. Nézeteit különösen két művében adja elő, a hit és tudomány egyesítésén alapuló meggyőződéssel: a fejedelmi kormányról és a scholasztika szellemi atyja Aristotelesnek a politikáról írt könyvei magyarázatában. ⁴⁾

Az elsöben eleinte a görög bölcsészeket követi, de a mint a főczélra, az egyházra tér át, önálló és legékesebben szóló kifejezője az állam egyházi rendeltetésének. Az államnak czélja, mint azt már Plato és Aristoteles megmondották, az erényes élet, de ez csak az egyházban érhető el.

Ö kétféle királyságot különböztet meg, az egyik az, melyet

¹⁾ Sal. I.: *Epist. Ad Thomam Becket*. Qui munere potentior est, potentior est jure.

²⁾ Th. Wright, *Political Songs of England*, ed. Camden Society London, 1839.

³⁾ Anglia, Aragon, Magyarország II. Endre és IV. Béla alatt, Norvégia, Nápoly és Szerbia.

⁴⁾ S. Thomae Aquinatis *Opera Omnia* ed. Parmae 1858—1873. 4.º *De regimine principum* (16. kötet) és *Commentaria in Aristotelis libros Politicorum* (21. kötet). A *Regimine principum*nak csak első három részét írta, a többi hamisítás. Mindig csak azt emelem ki, miben ő a görögöktől, különösen Aristotelestől, eltér.

Aristoteles spartainak nevez, mely a törvény alatt áll; a másik a valódi királyság, hol a király az úr.¹⁾ A király jutalma nem lehet földi dicsőség és hatalom, csak mennyei.²⁾ A királyi felség a túlvilágban is különös jutalmat nyert mindig.³⁾ Ő a királyt magasabbra helyezi, mint Salisbury János, nála a monarcha nemcsak feje az államnak, hanem lelke is.

Különben is tiszta monarchikus érzelmű. Jobb a királyság, mint a többi alkotmány.⁴⁾ Elismeri, hogy a királyválasztásnak is vannak előnyei, de általában mégis az örökösödést tartja üdvösebbnek.⁵⁾ Nála a görög írók befolyása még föltünőbb, mint az angol tudósnál. A király a közjog szolgája, fölruházva az összes polgárság hatalmával. De ezt mérsékelni kell, ne hogy tyrannikussá váljék.⁶⁾ Azonban az egyesnek nincs joga föllépni a tyrannus ellen, csak az egésznek. Különösen hangzik a nagy revolútiók föelve azon tan ihletett tanítójának szájában, mely mindig a meglevő, a királyság, a kormányok föntartójának hirdeti magát. «Bűn, föl nem kelni a rossz király ellen, ha a fölkelés nem árt a közügynek.»⁷⁾ Salisbury János (l. f.) e hatalmat a pápának tulajdonítja; Szent Tamás itt a *Contrat Social* előzője, mindent a néptől tesz függővé.

Más tekintetben is elütő tana elődjeitől. Az egyházi és világi hatalmat, melyek egymásba bonyolítását épen az egyháznak volt annyira oka fájlalnia, ő külön választja. A királynak, ki nem Isten, szerinte nem lehet célja az embereket Istenhez vezetni.⁸⁾ Itt szembeszökő az ellentét Szent Ágoston és Alcuinus tanaival, kik örömet bocsátották a még gyöngé egyházat

¹⁾ *Comment. Lectiones.* 13. 491.

²⁾ *De regim. princ.* c. 7. 230.

³⁾ U. o. c. 9. 232.

⁴⁾ U. o. 5. 227. In humana multitudine optimum sit quod per unum regatur.

⁵⁾ *Comment. L.* 14. 495.

⁶⁾ *De regim. pr.* 6. 229. Sic ejus temperetur potestas, ut in tyrannidem facile declinari non possit.

⁷⁾ U. o. 6. 230. Si ad jus multitudinis alicuius pertineat sibi providere de rege, non injuste ab eadem rex institutus potest destrui vel refrenari — si potestate regia tyrannice abutatur — auctoritate publica. *Comment. V. L.* 1. 553. Moverent seditionem rationabiliter, et peccarent si non moverent.

⁸⁾ U. o. 14. 237.

hí császárok védszárnyai alá. Az emberek örök üdvével Tamás államában csak a papok foglalkozhatnak, kik a király fölött állanak Krisztus törvényében.¹⁾ De ki határozza meg, mire és meddig terjed Krisztus törvénye? Csak az egyház feje, a pápa, ki nála már a bit egyetlen megbizott magyarázója.

Érdekes és majdnem jelenkori észjárásról tanúskodik, mily szerepet tulajdonít Szent Tamás a királynak a törvényhozásban. Abban áll hatalma, hogy ott határozzon, hol nincs törvény.²⁾ Ezért nem is szükséges monarchiában, hogy írott legyen a törvény, csak republikában.³⁾ Úgy látszik, ez a középkori hűbéres államok gyakorlatának, mely írott törvényeket csak alkotmányos harcok idejében ismert, befolyásán alapul.

Egeszen újkori fölfogás ellenben, hogy monarchiában is bizonyos kormányzati köröket a polgárságra bíz.⁴⁾ Azt hiszem, ő az első, a ki kiemeli, hogy bizonyos népek különösen alkalmasak az egyeduralomra. Az állam egy népből álljon csak: ennél fogva eléjük helyezi a kis országokat a világbirodalmaknak.⁵⁾ Ő, II. Fridrik kortársa, ezt a császárság elleni gyűlöletből teszi, hisz a pápák törekvése mindig az volt, hogy útját állják az universalis monarchiának és sok kis államra oszszak föl a keresztyénséget. De ez által mintegy följogosítja a nemzeti érzést, mely alapjában megrendítette rendszerét már századának végén. Még a sajátos nyelv irodalmi használatát is föltételeül tűzi elő a művelt nemzeteknek;⁶⁾ ugyanazt, mi nemcsak azon elveket döntötte le, melyeknek szolgált, de azon irodalmi irányt is, melynek ő volt legragyogóbb dísze.

¹⁾ U. o. 16. 253. In lege Christi reges debent sacerdotibus esse subjecti.

²⁾ *Comment. III. Lect. 9. 477.* Quia — non potest per legem judicare, quia lex deficit in aliquo casu, ideo expedit quod in isto casu princeps dominetur.

³⁾ U. o. IV. L. 4. 518. In monarchia regali monarcha habet istam regulam quae est in voluntate et ratione ejus, in poliarchia est in scripto.

⁴⁾ U. o. III. L. 3. 459. Aliquid prudentiae participant subjecti, ut habeant opinionem veram de agendis, perquam possint se ipsos gubernare in propriis actibus, secundum gubernationem principis.

⁵⁾ *Comment. VII. 3. 645.*

⁶⁾ U. o. V. 579. Illos barbaros dici, qui non habent literalem usum in sua vulgari locutione.

Fájdalmas látni, hogyan végzi századának ez első gondolkodója azon sisyphosi munkát, azt, mit a régi műveltségből magáévá tett, avval egygyé forrasztani, miben mint dominikánusnak hinnie kellett és miben hitt. A kimondott elvek nagy része az államnak az egyháztól függetlenségére, a királyság észszerű átalakulására vezet. De ott volt mindig a nagy utógondolat: mindennek legfőbb fóruma a pápa, ki az egyház feje; ő excommunicálhatja, leteheti a fejedelmeket.¹⁾

IV.

DANTE ALIGHIERI.

Egy mondat kifejezi azon egész nagy részt, mely Szent Ágoston és Szent Tamás közt tátong. A két egyházatya egyaránt a katolikus egyház uralmában látja a főczélt. Szent Tamás azonban egy helyen kiemeli, hogy az egyház azért nem excommunicálta Julianus Apostatát, mert akkor úgy sem volt ereje kényszeríteni a császárt.²⁾ Ő már megalkudott a viszonyokkal. Nála a világi hierarchiának is legmagasabb tetőzetét a pápa képezi, ki egy az egyházzal, a szellemi világgal. Valóban a XIII. század gondolatai köréhez alkalmazva, megtestesítése a platói respublicának: a bölcsek uralma. Kifejezte ezt VIII. Bonifác pápa, midőn az 1300. évi jubileum alkalmával egy író szerint fölváltva a császári és főpapi méltóság díszében mutatta magát az örök városba tóduló áhitatos sokaságnak.⁴⁾

De az egyház uralma csak addig volt a bölcsek uralma, míg a tudomány kizárólag a hierarchia birtokában volt. Ez ellen már a XII. század elején élénk visszahatást keltettek a római jog iskolái. Fokozatosan tért foglaltak egész Európában, különösen Franciaországban. Szép Fülöpöt ők bátorították nagy küzdelmében. Lelkőkben élt a régi római császárság eszményképe, melyben a császár, a világ ura, egyenlő hatalommal kezelte a világi és egyházi ügyeket.

Eszes politikusok által kezelve e tan, a nemzetek önálló-

¹⁾ *Summa Theologiae*. III. k. 9.

²⁾ *Summa Theol.* III. 50.

³⁾ Spondanus Muratorinál: *Script. Rer. Italic.* IX. 739.

ságához és a királyok absolutismusához vezetett. A középkor legnagyobb költőjében fölébresztette a világalalom eszméjét, az egész emberiség egyesítését egy fő alatt. Dante laikus, ghibellin volt, nála e fő nem lehetett a pápa. Így a már majdnem csak névleg létező császárságot választja a humanitás eszméjének kivitelére. Egy kitünő angol író szerint Dante monarchiája, mely jóslat akart lenni, epitaphiummá vált.¹⁾

De e sirirat méltó a felséges halotthoz. A költő a császárságot egyenesen az Istentől származtatja,²⁾ es így függetlennek nyilatkoztatja a pápától. Isten ez intézményt az emberiség végcélja elérésére rendelte. Valósításával a római népet bizta meg. Így egyesül a kosmopolitizmus, melynek hívéül vallja magát Dante,³⁾ a flórenczi száműzött lángoló hazaszeretettel. Az első nagy nemzeti irodalom megteremtője siratja az emberiség eloszlását, sokfejlőségét.⁴⁾

Nála a monarchia az emberiség javára szükséges, mert a monarcha, ki csak Istentől függő, az egész emberiség szolgálja.⁵⁾ Ő egyenlíti ki az egyes nepek közötti viszályokat, mint pártatlan főbíró.⁶⁾ Még a *Divina Comediában* is örök kínokkal lakoltatja a császárság elleneseit.

Egész stylusát, bizonyítási módját a *Monarchia*-nak a középkor szelleme lengi át. Az eszménykép is tisztán középkori: Isten birodalmának a földön valóságra jutása. E tekintetben Dante, minden nagy eltérései ellenére még egyenes folytatója az egyházatyák doctrinájának.

A politika jelenkori iskolája azokkal kezdődik, kik világi célok elérését várják az egyes nemzetek fejedelmeitől, nem valóságos eszmék valósítását az egész emberiség fejétől. Dante az egyik dogma hőse és martyrja, nagy honfitársa, Macchiavelli, a másiké.

MARZALI HENRIK.

1) Bryce: *The Holy Roman Empire*. Oxford, 1873. IV. k. 232.

2) Dante Alighieri: *De monarchia libri tres*. III. 16. ed. Witte Bécs, 1873. 140. l. Ab illo solo praefectus est (monarcha) qui est omnium spiritualium et temporalium gubernator.

3) Dante: *De vulgari eloquio*. I. 6. 1772. évi kiadás.

4) *De monarchia*. I. 16. O genus humanum bellua multorum capitum facta in diversa conaris.

5) U. o. I. 12. Monarchia minister omnium praeter dubio habendus est.

6) U. o. I. 16.

PELBÁRT ÉS CODEXEINK.*)

Első közlemény.

Középkori irodalmunk eddig majdnem kizáróan a nyelv-vizsgálók tárgya. Mióta Révai elvei meggyökereztek, hovatovább fejlődő tisztelettel tekintettünk reája mindnyájan; de azért a tisztos emlékek ismét csak a fölfedező szellemi utódainak öröksége lettek. A magyar középkor sajátos szellemének vizsgálata, melynek a nyelvformákon belül kell forognia, még csecsemőkorát sem élte le.

Lehet, hogy Imre Sándornak nem rég tartott akadémiai értekezése, mint mondani szokták, megtöri e tekintetben is a «jeget». A jelen értekezés, noha régibb munkásság eredménye, már az említett fölszólalás következtében lép a világ elé.

E kis munka célja Temesvári Pelbárt és középkori irodalmunk viszonyának vázolása.

Pelbárt a magyar irodalomra nézve nem csupán a latinúl író magyarságnak egy tagja. Ez a név, melyet eddig a Vásárhelyiek és Apátiak mellett nem is említettek az iskolákban, többet jelöl egy jelentéktelen alaknál. Pelbárt a magyar középkori prózairodalomra nézve egy egész korszak, mint a nyelvújításra Kazinczy, sőt ennél is több.

Tévedne, a ki azt vélné, hogy itt a *Katalin-legendáról* van szó. Pelbárt józansága lerontja azt a nézetet, mintha a legelső érdemleges magyar verses elbeszélés tőle származnék. Egy astrologia-üldöző Pelbárt és egy verses legendának astrologiában hívő szerzője nem lehet egy személy. Csak úgy, mint

*) Fölvastatott a tud. akad. I. oszt. 1890 jún. 3-diki gyűlésén.

egy lyrikus természetű Vörösmarty és egy shakespearei drám költője. A mit szépprózának neveznek ma, annak a tárgyalása áll kapcsolatban Pelbárt munkásságával a magyar codexekben. Erről akarunk itt szólni: a középkori magyar egyházi szónoklatról és folyó beszédben szóló lyrai költészetünkről.

E két dolog szoros kapcsolatban áll egymással — és Pelbárt munkásságával. Mint a XVI. századbéli protestans elbeszélők szelleme a bibliával, vagy a széphistória-íróké a *Gesták*kal és Boccaccióval, úgy fűződnek egymáshoz. Codexeink egyházi beszédeinek írói és az akkori *Mária-síralmak*nak, a magyar egyházi elégia-költészet legszebb virágainak, szerzői Pelbárthoz járnak iskolába. A *Pomerium* forrás nekik, melyből legszívesebben merítenek.

E szónoklatot s a vele szoros kapcsolatban álló költészetet Pelbárt nélkül mérlegelni nem lehet. A *Nádor*-, *Winkler*-, *Érsekújvári* és *Weszprémi-codex* *Mária-síralma*it ép oly kevéssé lehet Pelbárt nélkül méltatni, mint az *Érdy*-, *Debreczeni*-, *Horvát*-, *Kazinczy*-, *Tihanyi*-, *Cornides*-, *Teleki*- s más *codex*eknek legtöbb beszédét. Pelbárt e tekintetben több, mint az *Aurea legenda* vagy az *Imitatio Christi*. Kempistől a *Debreczeni codex*ben négy darab, Voraginei Jakabtól tíz — tizennégy találkozik, futólagos számítás szerint, s ez utóbbiak nem teljes beszédek. Pelbárttól tizenhat beszédet találunk ugyanott, biztos utánjárással. Az *Érdy-codex*nek összes epistola-beszédei — az első száz oldal — Pelbárt íratainak egyszerű átdolgozása; magából az *Érdy-codex*ből több mint 40 darab követi kimutathatólag Pelbárt eredetijét. A *Cornides codex*ben hat, az *Érsekújvári codex*ben legalább tíz Pelbárt-fele beszédet találunk. A *Horvát*-, *Kazinczy*- és *Tihanyi codex*ek pár lap híján Pelbárt fordításai. Összes középkori beszéd-irodalmunknak több mint két harmada az egyszerű ferenczrendi szerzetes munkáinak fordítása és átdolgozása. Nem több, mint tizenegy *codex*ünkben majdnem száz prédikáció határozottan a Pelbárt-irodalom terméke.

Pedig ezzel a jámbor szerzetesnek hatása kimerítve korán sincsen. A beszédek mellett hányszor találkozunk vele emlékeinkben! Itt egy-egy fölosztása, ott egy-egy érvelése csillámlik föl az írók szóáradatából. Amott idézeteinek sorrendje győzi meg az olvasót, hogy a szó — nem Pelbárté, de az eszmék és a szellem, mely összealkotta a helyet, az övé.

Valahányszor középkori irodalmunkra gondolok, mindig eszembe jut a régi velencei festő-iskolából Giovanni Bellini *Jeromosa*. A könyve olvasásába merült szerzetes, átellenben a feszület, a könyvszekrényben az a pár darab könyv. Mély jellemző képe akár a codex-író magyar szerzetesnek is! Egy breviár, egy Voraginei Jakab, egy *Imitatio Christi*, egy példány *Ország krónikája* és a Pomérius kötetei, szerzete alapítójának könyveivel . . .

A Pelbárt nyomtatott munkái mintegy összefoglalásai voltak annak, a mit a nagy egyháztudósok írtak. Az ő *Sermói* és az *Aurca legenda* bejutottak mindenhová. A magyar írók legtöbbször ezeket használták. Mi ép úgy beszélhetünk a magyar szónoklatnak egy Pelbárt-korszakáról, mint a hogy a magyar költészetben van egy Petőfi-korszak.

I.

Temesvári Pelbárt alakja nem ismeretlen a magyar művelt közönség előtt. Legalább nem szabad ismeretlennek lennie. A Toldy följegyzéseim kívül immár két monographia foglalkozik vele és írataival.

Pelbárt atya nem is érdemetlen erre a figyelemre. Ő korán sem tartozott a mindennapi emberek közé. Műveinek nagy elterjedését nemcsak az magyarázza meg, hogy nyomtatásra kerültek. Nyomattak mások is, munkásságuk még sem lépte át jelenök határait. Pelbárt ellenben egész jövőndő korszak kedvence lett. Ez tanúsítja legjobban, hogy több volt egyszerű scholastikusnál.

Neki abban a nagy ellentétben, mely a magyarországi humanismus és a nemzet szelleme közt Mátyás idejében kifejlett, elsőrendű állása van. A «világ fiainak» bölcseségével szemben az egyházi és bibliai bölcseségnek egyik legelső védője, ki nem retten vissza, ha kell, akár a vértanú koszorújától sem. Az új tudománnyal ellentétben a régi tudomány harczosa, kihez az «ige» hirdetői hosszú ideig tanulni járnak.

A tudós humanismus agyonhallgatta; de a közönség két századon át kedvelte. Csontjai régen elporladtak, de művei újabb és újabb kiadásokban forogtak Európa kezén. A magyar

irodalomtörténet csaknem négyszázados sírját keresi föl kegyeletével, szónoklatunk egy egész korszakáért.

E nagy hatásnak különösen két oka volt. Az egyik Pelbártnak egyéniségében, a másik közönségében rejlett. Ő jól ismerte közönségét és akart is, tudott is ahhoz alkalmazkodni. «Hazánk együgyű népének eszejárásához mért egyszerű beszéddel» írta munkáit, s olvasták azok is, a kiknek nem szánta műveit különösen, főkép Németországon. Itthonn forgatta az alsó papság és a szerzetesek. Olvasták azok a literátus emberek, kik közelebb állottak a néphez, mint a nagyurakhoz. Hatott a sokaságra, a nemzetre, melynek szelleme az övé is volt, és ezeké is maradt mindvégig.

E helyütt lehetetlen Pelbártnak rövid jellemzését megelőzni. Az ő, codexeink beszéd-irodalmával való viszonya e jellemzést némikép a magyar emlékek magyarázatává teszi. Pelbárt, mint író és tudós egyaránt, sok vonást kölcsönzött ezeknek. Egyet-más bizonyára van, a mit nélküle nem igen érthetünk meg.

A tudós és szónok-író Pelbártban mélyen összeforrott. Szinte bajos a kettőt egymástól elválasztani. Mint theologus, írónk a középkori tudományosság megtestesülése. Az, a mit ő tanít, szoros szövedéke a kinyilatkoztatott hit és kutató értelem igazságainak. Fő érdeme épen abban áll, hogy a mindkét rendbeli igazságokat nagy számban gyűjtötte össze. Mondhatni, hogy nagyobb számban, mint nálunk bárki más, sőt a külföldön is csak kevesen. Hatalmas foliómunkáin mint alaptulajdonság vonúl át a gyűjteményesség, mely szerzőjüket a régi tudós világ képviselőjévé teszi. Ez által háttérbe szorul Pelbárt teremő egyénisége; de művei a régi világ nézeteinek valóságos kincsésbányáivá lesznek. Pelbárt kevés új gondolatot mutat föl s eredeti eszméket rendesen hiába keresnénk nála. De a mi szépet előtte a hittanban létrehoztak, abból senki sem gyűjtött szorgalmasabban, mint ő. Munkáiban úgy tűnik föl, mint a régiségárús, ki boltjában régi mesterek drága műveit mutogatja. Maga nem alkot semmit és egyéniségének csak árúi elrendezésében és ajánlgatásában követel szerepet. El lehet róla mondani, hogy idegen gondolatokkal magyarázott, küzdött és győzelmeskedett. Megelégedett azzal, hogy tudós legyen, és soha sem mulasztotta el a forrásnak megjelölését, melyből merített. Mintha roppant olvasottságával akarta volna olvasóit

bámulatba ejteni. A legkülönfélébb, egymástól legmesszebről vett helyeket állította egymás mellé s mindig, mint a hagyományok erősségére támaszkodó theologus lépett kortársai elé.

Ezek a vonások a tudósnak ép úgy oldalai voltak nála, mint a szónoknak. Pelbárt beszédeiben a theologus eszméi vannak túlsúlyban. A mit ma általános emberinek neveznek, nála csaknem mindenkor kísérő elem. A mit ma fődolognak tart a szónoklattan, az ő beszédeiben bizonyos tekintetben háttérbe szorul. Pelbárt nem tüzes és lesújtó, nincs elvarázsló képzelete, annál kevésbé páthosza. A szenvedélyek közül passio-beszédeitől kiválva, alig van többre szüksége a félelmen kívül. Ezt föl tudja villantani, sokszor fönn is tartja. Előadásának ereje dialektikájában és kitünő szerkesztőképeségében van. Tömör szerkezetei és előadása tiszteletre méltó, komoly és iskolázott szellemet tüntetnek föl, melyhez fogható akkori magyar íróink között egy sincsen. Első sorban az értelemhez szól; de tudós idézeteit jól rendezi el, legendás, példázó és symbolikus idézeteknek ügyesen szőtt sorával, majd egy-egy jó észrevétellel a képzeletnek is nyújt táplálékot. Egy-egy jellemző mondása mindig találkozik, tollára akad egy-egy példa innen is, onnan is, egy-egy drágakő más-más színnel, aranyforgács, vagy akkoriban becsesnek látszott, ma már értéke vesztett fényesség. A legendákkal, példabeszédekkel, történetekkel szinte pazarul bánt, mint mondotta, «a szundikálók fölébresztésére», és mivel tudta, hogy azok «az egyszerű hallgatóságnak jobban hasznára vannak». Ő korának egyik legjobb theologusa, a ki hatalmas dialektikus szövetű latin beszédeket ír az egyszerűbb papi rendek számára. Olyan stiliszta, ki egyszerű szavakkal és örökös nyugalommal tanítgat, de meg-megáll és hol derült, hol komoly képekkel frissíti föl hallgatójának érdeklődését.

Íme, ezek a főbb vonások, melyeket a középkori beszédíróknak — Pelbárt tanítványainak — vissza kell adniok. Egy csomó tulajdonság, mely tetszésüket bizonyára megnyerte, mint mondják: «in confuso». Érteni, nem értették, de érezték őket. Annál kevésbé mondhatni, hogy azokat tudatosan törekedtek utánozni.

Ebben az egész irodalomban nincs több egyetlen embernél, a ki csak nagyobb érzékkel is bírna. Ez az egy névtelen magasan kiemelkedik a többiek közül, mint látni fogjuk; de társaiban nincs több homályos ösztönnél. Egységes elvet nem

követnek munkásságukban, az eredeti jogaira nem gondol senki sem. Működésök nem valódi irodalmi működés, nekik Pelbárt csak arra való, hogy a saját használatukra merítsenek belőle. A ki mit kiír munkáiból, azt a magáévá tette teljesen. Pelbárt jelleme nagyon sokat változik kezökben, s a magyar műveken rajt van a magyar író tökéletlenségéinek bélyege.

Az, a miről itt szó van, nem csupán a nyelv. Tinódi nyelvvel és «rímeivel» meg lehetett volna írni a magyar *Nibelungent*. Oly darabos, de hívebb fordításból, minő a *Horvát-codex*, Pelbárt jelleme meglehetősen lépett volna elének.

De középkori Pelbárt-íróink eljárása ritkán halad e nyomon. Az eredeti és átdolgozások különbségei sokszor valóban kétségbeejtők. Vajon nyelvünk fejletlensége okozta-e ezt? vagy az átdolgozó tudományának fogyatékosága? Vagy az egyéni ízles, melynek a lefordítandó íróval szemben akkor semmi sem vetett gátat? Valószínűleg mind a három. Pelbártban sok hely van, mely egyszerű és könnyed a scholastikus latinságban; de magyar fordításra ma is nehéz. A valódi stilista fölöldhatja és részekből újra építheti őket; de ilyenünk a középkorban nincsen. Aztán codexeink fordítóinak theologiai képzettsége nem mindig kielégítő. Deák nyelvismeretök sem egyszer akad meg könnyű dolgokban is. Olyan fordítás, minő az *Érsekújvári codex* írójáé, hogy: «És ő testén uralkodott szüntelen való ösz-tövérségnek miatta»*); vagy ez: «Az ő atyjával, Trybunus nevű vitézzel»**), nem ritka nálok. E kettős fogyatkozáshoz csak az egyéni tetszés szabadosságának kell hozzájárúlnia és a különbség magyarázata kész.

Pelbárt körülbelül háromféle módon jelenik meg codexeinkben. Vannak darabok, melyek kegyeletes ragaszkodással követik műveit. Ezek codexbeli beszédeinknek csaknem kizárólag legszebb gyöngyei. Másokban a fordító is szerepet követel magának. Tetszése szerint szerkeszti és fúrja faragja eredetijét vagy eredetijeit, sokszor a magáéval sem fukarkodván. És ilyen darabot legtöbbet találunk. Ismét mások csupán motívumukat kölcsönzik Pelbárttól. Vázlatukban többé-kevésbé hívek hozzá, de egyebekben a saját lábukon igyekeznek járni.

*) Az *Aurea legendában*, de St. Martino: «per macerationem (carnis)».

***) *Aur. leg.* u. o. «Cum patre suo tribuno militum».

Előrelátható, hogy ebben az irodalomban Temesvári Pelbárt képe nem jelen meg tökéletesen. Sőt — átlag — e művek még haladást sem fognak föltüntetni eredetijökkel szemben. A magyar író gyermeknek látszik mesterével összehasonlítva. Hiányzik belőle ennek érettsége, tudományossága és határozottsága. Ha önálló akar lenni, még két tizeddel Pelbárt halála után is legtöbbször olyan naiv, hogy szinte csodálkozunk rajta. Ha mestere után megy, szava nem egyszer válik érthetetlen dadogássá, s a legjobb esetben sem igen bírja röviden és szabatosan kifejezni gondolatát. Annyi bizonyos, hogy a Pelbárt rövid, tömör szövetű és határozott mondatait rendszeren hiába keressük benne.

Mindez nem több még szintelen vázlatnál és körvonalozásnál. Hasonlókat lehet találni számos iskolakönyvekben is, melyek nagyrészt érdemes Toldynkból csipkedtek egyet és mást. E fajta dolgok azonban nem lehetnek kielégítőek. Az irodalomtörténetnek képeket kell készítenie, színekkel és elevésséggel.

A következő pontokban megkísértjük egy ilyen képnek készítését. Hogy ez bevégzett és tökéletes nem lesz, világos. E tekintetben még nem történt eszmecsere, s az út teljesen járatlan.

Össze fogjuk hasonlítani codexbeli beszédeinket a Pelbártéival. Föltüntetjük a magyar irodalom viszonyát az ő munkáihoz.

II.

Pelbártnak három beszédgyűjteménye közül íróink legkevésbé a *Sermones de Tempore* nagy könyveit kedvelték. Másik két munkájából hol itt, hol ott vannak egyes részletek; a *De Tempore* a magyar codex-írók közt alig talált néhány munkásra. Az *Érdy-codex*nek első része néhány helyet kölcsönöz a *Stellarium*ból és a *S. De Sanctis*ből, a többi a *De Tempore*ből telik ki; de aztán csak a *Cornides*-, *Érsekújvári*, *Nagyszombati* és *Weszprémi-codex*ekben vannak jelentősebb nyomai. Mintegy húsz-huszonkét beszéd utal rá világosan, és ezek nagy része is egy gyűjtemény és egy író földolgozásai az *Érdy-codex*ben.*)

*) Itt csak a *Nyelvemléktárban* megjelent codexekről van szó.

A *De Tempore* vasárnap és köznapi beszédei nem szölk annyszor a Mária-cultus híveinek szívéhez, mint a *Stellarium*. A legendás elem is tagadhatatlanul kevesebb bennök, mint a szentekről írt prédikációkban. Ez is okozhatta, hogy kevésbbé voltak keresettek. Az *Érdy-codex* íróján kívül, a ki elég jó renddel követi Pelbárt művének első részét, a többiek kivétel nélkül a históriásabb beszédeket választják ki és dolgozzák magyarrá. Az ítéletről írt munkát és a husvéti sermókat. Az első a középkor Apokalypsis-magyarázatainak gyűjteményét tárta föl, az utolsóban szép részletek vannak Máriáról és a föltámadásról. A fordító ezekből is nem annyira a fejtegetéseket szemelte ki nagyobb szeretettel, hanem a históriát. Így a *Cornides-codex*ben a 94—118. lapon levő husvéti beszéd Pelbártnak két*) beszédéből készült; de Pelbárt fejtegetései teljesen hiányoznak belőle. Az eredetiben az egyik beszéd a husvét örvendetességéről szól. Az üdvözítő testének, vérének, teste és lelke újraegyesülésének s dicsőségének csodáit fejtegeti, az akkori hittudomány tételei szerint. Majd megjelenéseire tér át. Azon kérdésre: vajon megjelent-e Krisztus Máriának? — megfelel Ambrusból, Bernárból, az észből és nagy szent Gergelyből vett érvekkel. Kifejti, hogy az evangelisták miért nem szólhattak e megjelenésről. Akkor áttér — mint mondja — *pro devotione populi* — arra az elbeszélésre, melyet Jézusnak Máriánál való megjelenéséről némely «ájtatos doktorok és prédikátorok megírtak vala, nevezetesen szent Vincze» s mások. És itt kezdődik a *Cornides-codex* prédikációjának a tárgyalása. Pontról pontra követi az idézett históriát, vele Pelbárt közbeszúráisait is.

E história nincs hatásos helyek híjával. Bizonyára nem megvetendő benne az a részlet, melyben Krisztus az ő anyjának megmutatja kísérőit, az angyalok és szentek seregét. «És tehát» kezdi az író, «járulának az angyalok asszonyunk Máriának elébe; köszönvén ő neki, mondának: Ave regina caelorum, ave domina angelorum. Azaz: Üdvöz légy mennyeknek királyné asszonya. Üdvöz légy angyaloknak asszonya. Üdvöz légy szent gyökér, kiből támadott ez világnak világosság, stb. Ennek utána eleibe mene Ádám és Éva. Mondának: Áldott vagy te Úristentől mi leányunk. Mert te miattad részeltetünk életnek gyümöl-

*) *De Temp. pars pasch.* s. II. U, Y, Z. és s. III. K. c. sqq.

csében. És térdre esvén asszonyunk Mária előtt, bocsánatot kérének arról, hogy ők vétkezvén, okai voltak Krisztusnak ilyen keserűséges kínjának, halálának és szűz Máriának keserűségének. Ismét elé menének az patriarkák, mondván: O gloriosa domina, excelsa super sidera, et cet. Azaz:

Ó dicsőséges szent asszony.
Csillagok felett magasztott!
Ki tégedet teremté nagy bölcsen
Szent emléiddel emtetted, stb.

Ennek utána elé menenek az próféták Izrahelnek minden választott fiaival, mondván asszonyunk Máriának: Te vagy Jeruzsálemnek dicsősége. Te vagy Izrahelnek vígasága. Te vagy mi népünknek tisztessége. Mi tégedet hirdettünk mindeneknek fölötté dicsőségesnek. Ezeknek utána elő menének asszonyunk Máriának eleiben az új törvénybeli szentek is . . . Mind ezekre monda nemes asszonyunk Mária: Magnificat anima mea dominum. Azaz: Magasztalja én lelkem Úristent. És megörüle én lelkem én üdvözítő Istenembe. Mert megtekinté ő szolgáló leányának alázatosságát . . . Ezeknek utána monda urunk Krisztus az ő édes szülőjének: Ó én édes tisztelendő anyám, örülj. Mert én téged fölmagasztallak mennyországban minden angyaloknak és minden szenteknek fölötté», stb.*)

A következő rész Mária Magdolna története a sírnál. A magyar író Pelbártnak beszédéből szakítja ki ezt is, nevezetesen annak husvéti 3-dik beszédéből. A magvas fejtegetéseket újra elhagyja, de helyökbe igtat néhány sort máshonnan és végül az egész beszédet megtoldja egy mulatságos felelettel es példával.

Többek közt azt a kérdést tette föl: «Miért jelenté meg (Krisztus) először az ő föltámadását asszonyállatoknak?» Erre, mondá, többféleképen «feleltetik». Egy oka az, «mert azt akará, hogy az ő föltámadása megjelentessék egyebeknek. De miért az asszonyállatok titkot nem tarthatnak, de valamit hallnak, azt legottan megjelentik egyebeknek, azért akará urunk Jézus az ő föltámadását először megjelenteni asszonyállatoknak». Ezt az asszonyi minéműséget mutatja az egyszeri apácák példája is, a kik gyóntatni szerettek volna. De a pápa

*) *Corn.-cod.* 100—104. l.

meghallván ezt «és megértvén az apáczáknak együgyűségöket és pokolbeli ördögnek csalárdságát, ada nekik egy berekesztett szelenczét». A szelenczét másnapra nyitatlanúl kellett volna visszavinniök a pápához. De ők kíváncsiak voltak, kinyitották a tárgyat és kieresztették a belézárt madarat. Ez mutatja, hogy az asszonyok nem gyóntatóknak valók. Mert ha összevesznek, mindent «megjelentenének» egymásról.

Nem kevésbé jellemzik az írók izlését az utolsó ítéletről szóló beszédek. Pelbártnak közel tíz beszéde szól e tárgyról. Az elsők a *De Tempore* elején helyezvék el, az utolsó a gyűjtemény végén áll és a pünkösöd utáni utolsó vasárnapra szól.

E beszédekből ismét az elbeszélő részeket emelik ki code-reink. Az *Érsekújvári codex* szerzőjének nem az első sorozat bő anyaga tetszik meg, hanem a magában álló nyári beszéd. Nem az értékesebb, hanem a phantastikusabb. Hasonlókép a *Virginia-codex*ben lévő kiseded prédikáció is nem erkölcsi mozzanatokat ragad meg, hanem a leíráshoz szegődik. Az *Érdey-codex* felöleli a fejtegetést; de látható kedvvel szól a csodálatos jelekről és szörnyű jelenetekről.

Advent első vasárnapjára írt epistola-beszéde Pelbártnak első beszédéből indul ki. «A szentírásban», mondja Pelbárt, «azt tapasztaljuk, hogy Krisztus urunk e világon négy külön-külön módon keres föl bennünket. Első módon testben. Másod módon, hogy szívünkbe száll. Harmadszor: meglátogatja az embert halála óráján. Negyed mód: eljön törvényt tenni az utolsó ítéletre».

«Mivelhogy az első látogatásról vagyon megírva: «Tulajdoniba jöve» Ján. I., és osztán, hogy «az Ige testté lön.»

«Továbbá eljön szívünkbe, mint mondám, a bennünk lakozó malaszt által. Erről szól János XIV., mondván: Ha ki engem szeret, az én beszédemet megtartja, és atyám is szereti ötet és hozzája megyünk.»

«Harmadszor: meglátogat bennünket halálunkban is az Úr. Mivelhogy úgymond Máté 13: «Legyetek készen», stb. Akkor te lássad, bűnös lélek, miképen állsz eléje.»

«Végre negyedszer eljön az Úr az ítéletre. Minek is emlékezetét megtaláljuk a mai evangéliumban. Luk. XXI.»*)

Ez a hely összesen 17 sor Pelbártnak több, mint öt nagy

*) *De Temp. p. hyem. s. I. A.*

oszlopra terjedő I. beszédéből. A néma barát egyelőre ezt a pár sort használja föl. A három első pontot egyszerűen lefordítja, a negyediknél aztán megáll. Pelbártnak ugyanazon napi II. beszéde bőséges anyagot nyújt neki az ítéletről való elmélkedésekre.*)

A szegény karthausinál senki sem időzik szívesebben e tárgynál. És bizony, ha meggondolnák «ez mostani népek ez ilyen dolgokat», szemlélődik egy helyen, «hiszöm, nem törnének egymásra, ha látnák az jövő nagy veszedelmet. De miért megvakojtotta őket az nagy esztelenség és megbolondojtotta ez világi telhetetlenség, bölcsnek mondása szerént ő haláloknak utána egy punctban pokolra szállanak.»**)

A beszéd végén Pelbártból***) az ítélet előtt leendő számos csodát emeli ki. Nem bocsátja előre eredetijével, hogy «minek előtte ezek a jelek megtörténnek, senki sem tudhat róluk bizonyosat», de a többit egy kis zavarossággal itt-ott, elbeszéli embereinek. Hogy szent «Jeronimus» doktor «az reeghy Sidoknak yrasokban olvasta leegen», miszerint tizenöt csoda előzi meg Krisztusnak utolsó eljövételét, de «lyrai Miklos doctor» szerint a csodák napjainak «Senky nem mehet vegeere». Aztán elmondja, hogy majd első nap a tenger vize tizenöt singgel a hegyek fölé emelkedik, mint a vízözönkor történt volt. Másod napon elapad minden víz. Harmad nap ismét «megtelik, mint annak előtte». Negyed nap összegyűl minden hal és meghal. Ötöd napon összegyűlnek a madarak egy nagy mezőn, hálát adnak Istennek a vett jókért és elpusztulnak ők is. Hatod napon tüzes szél támad, mely meggyújtja és elégeti a tengereket. Heted napon a csillagok és «forgó természetek» megállnak és tüzes üstököt bocsátanak a földre . . . Tized napon minden fák, füvek és vetemények vért verejttézeknek és megasznak. Tizenegyed napon minden hegy és halom elolvad és a föld síksággá válik. Tizenketted napon minden rendbéli vadak nagy ordítással kifutnak a mezőkre és meghalnak. Tizenharmad napon megnyílik minden koporsó és kihányatnak belőlök a csontok és tagok a föltámadásra . . . Tizen-

*) *De Temp. p. hyem.* s. II. E.

***) *Érdy-cod.* 7. l.

****) U. o. G.

ötöd napon meghal minden élő ember és az egész világ megég.*)

Pelbárt szerint e dolgok közül «non omnia» — nem valamennyi — valószínű ugyan s nem is szükséges hinni őket;**) de a *codex* elhagyja a fejtegetést.

Másutt — a következő beszédben — ismét az ítéletről van szó. Az eredeti itt is Pelbárt,***) még pedig sokkal több képpel, mint az előbbieken.

Mindenesetre érdekes az a hasonlat, melyet e helyen az eredeti a gonoszoknak ítéletre való viteléről nyújt. Mint rendezen, Pelbárt most sem tér el az egyszerű élettől és abból meríti képét. «Azt gondolom», írja, «hogy úgy lesz a dolog, mint a hogyan a bíró a tolvajokat és gazembereket szokta az ítéletre és börtönbe vitetni: gyalázatosan, üstöküknél fogva. És az lesz a legnagyobb és legrettenetesebb gyalázat a gonoszakra, hogy így, üstöküknél fogva húzzák-vonják őket az ördögök és mint valami dohos jószágokat, nagy ordítózással földhöz vagdalják, kiáltván: verjen meg a vész!» (pereas)†)

A mi *codex*ünk elhagyja ezt a helyet. Csak annyit mond, hogy minden gonoszt «az ő ördöge viszen nagy hamarsággal».††)

A jámborok ellenben szép testtel támadnak föl és «az ő gyorsaságoknak miatta egy pontban mind Krisztus Jézus eleibe mehetnek». Ők is megjelennek angyalaikkal az ítéletre. A gonoszok lenn állanak meg a Jozafát völgyében az ördögökkel «nagy bydes dohosságban: mert akkoron mind ez széles világ ég»; a jók ott lesznek fön az Olajfák hegyén.

Ekkor megkezdődik az ítélet. A bűnösöket hét rendbéli

*) *Érdy-cod.* 7—10.

**) I. h. H.

***) *De Temp. p. hyem.* s. III. és IV.

†) *De Tempore, p. hyem.* s. III. L. Ugyane tárgygyal foglalkozik a *Teleki-codex*nek 238—270. ll. levő prédikáció is. Ennek a forrása szintén Pelbárt, és pedig *De Temp. p. hyem.* s. III: 238: 255. ll., aztán s IV.: 257; s. II. F. a 259—262. ll. stb., továbbá u. o. s. VI. X: a 267. s kk. ll. — Pelbártnak e helyét a *Teleki-codex* így fordítja: A gonoszokat ismét a gonosz angyalok viszik az ítéletre a rettenetes bíró eleiben. Mert az ördögök az gonoszokat üstekeknél fogva vontatják és nagy gyalázatossággal viszik; őket a földre levetik, miképen megbüzhödt dögöt, nagy ordojtással, és ímezt mondják, tudnia illik ördögök: itt veszsz gonosz természet! Ó én istenem, mely nagy áírás és fogaknak csikorgatása lészen ottugyan!

††) *Érdy-cod.* 11.

dolgok fogják vádolni. «Először a szentírás, hogy nem hittenek neki . . . Másodszor Úr Istennek ez világi testi és lelki ajándéki, nagyobbban pedig az ő szent kínja, halála, vére hullása . . . Harmadszor kinek mind az ő tulajdon bűne . . . Negyedszer léssen vádoló pokolbéli ördög. Kiről úgymond szent Agoston doktor: Ott jelennen léssen Krisztusnak ítélő széke előtt pokolbéli ördög, vádolván és szemébe hányván embernek minden bűneit: kit hol tett, mely helyen, mely órában és napon. Kinek ellene az boldogtalan bines semmit sem felelhet . . . Hatodszor vádolják az bineseket az négy mennyországra kiáltó binek, tudnia illik: ártatlanvér-ontás, szegényeknek nyomorgatása, szolgáltnak nem fizetése és titkon lett és elrejtött binek . . . Hetedszor mind ez széles világ. Kiről úgy vagon megírván Job kenyvének XX. (fejezetében): Kikejáltják az mennyek az álnokknak ő álnokságokat és mind ez széles föld föltámad ő ellenök».*)

Majd elkövetkezik az ítélet kimondása. Krisztus megáldja először asszonyunk Máriát; és a szentek ráfelelnek: Amen. Majd a szenteket, és mindenek ráfelelnek: Amen. Akkor a gonoszokat kemény beszéddel megfeddi az Úr. És «harmad dolog léssen, miképen az áldott mennyei király Krisztus Jézus Lucifert mind ő veszedelmes társaival és átkozott angyalival erősen megfeddi róla, hogy ennyi sok számtalan lelköket elvesztöttek ő álnokságoknak miatta istennek bosszúságára. És úgy rettenetes átokkal megátkozja őket érette, mondván: Megsokasúljon tinektök minden kintok és reátok fordúljon minden teremttött állatoknak átokja és nyavalája; kinek soha vége ne légyen erekkül erekké. És felelnek az szentök: Amen, amen. És azonképen reájok szállván Istennek igazságos haragja, megnyílik az föld alattok és elnyeli őket, egyetemben mind az nagy tűzzel és ez világnak dohával egyetemben lehullván nagy sírással-rívással pokolnak fenekében.»**)

A beszéd, mint Pelbártnál is, azzal végződik, hogy a boldogok elvonóznak a mennybe. Akkor megváltozik a világ,***) «kiről is sok baba-hír beszéd vagon». Megtisztúl és oly szép és tiszta lesz minden, «mint mikoron kezdetben úr isten először teremtette volt».†)

*) *Érdy-cod.* 11—12. V. ö. Pelb. *De Temp. p. hyem.* s. IV. T.

**) *Érdy-cod.* 13. V. ö. Pelb. u. o. Z.

***) *Érdy-cod.* 3. beszéd.

†) V. ö. Pelb. u. o. s. VI. P—S.

Pelbárt hozzáteszi még, hogy «a mester mondása szerint 4. dist. 49. az ítélet után két ország léssen. Egyik a Krisztusé, a másik az ördögé. Egyik a jóké, másik a gonoszoké. Mindkettő embereké és angyaloké. Egyik boldogul él az örök életben; a másik boldogtalanul él az örök halálban és nem bír meghalni soha. Mivel hogy mindkét ország örökké tart, mint Ágoston mondja in enchirid. Kinek mondása szerint is sok szóbeszéd lehetne e világnak ő állapotjáról a doktorok szerint. Tudnia illik, hogy minémű szépséggel és kedvességgel fényeskednek majd akkoron az elemek és égi testek. De hát ezek hosszas és unalmas dolgok»,*) mondá és elhagyta őket.

Ezzel az *Érdy-codex*nek ítéleti tárgya még távolról sincs kimerítve, sőt csak elsorolva sem. Az a kor, melyben a névtelen szerzetes ír, hosszasabban el tud elmélkedni ilyfele dolgokról, hogysesem ily hamarsággal megválnék tőlök. Az emberek sokat gondoltak már az ítéletre; de sohasem erősebben és többet, mint a XVI. században. A jámbor codex-író épen oly kevéssé bír megvალakozni e sejtelmes tárgytól, mint a buzgó református prédikátor. Ha jelenére néz, egyik ép oly közel valónak látja a végső napot, mint a másik. Nemcsak a protestánsok írják, hogy az «Istennek ítéleti immár közel vagyon», Pelbárt a jövendölésekről kijelenti Ágostonnal, *De civ. Dei. c. liij*, hogy hiába számítjuk az éveket, mivelhogy nem járhatunk azoknak végére;**) de nem sokkal alább mégis úgy vélekedik, hogy 1496-on túl, a mint látszik, nem sok van hátra a világ életéből.***) Az *Érsekújvári codex* írója szintén inti hallgatóit: «Ó azért szerelmes atyámfiai, ha ki jól eszében veszi és megtekinté ez jelennen való világnak állapotját, nem vagyunk távol ez ilyen lelki és testi veszedelmes dolgoktól. Azért fogadjátok meg az édes teremtő és megváltó urunk Jézus Krisztusnak intését . . . imádkozzatok, . . . hogy ne légyen a ti futástok téiben avagy innep-napon».†)

Az *Érsekújvári codex* különben két prédikációt is nyújt az ítéletről: egyet az 567—572-ik, egyet az 572—574-ik oldalón. E kis beszédek szabadabbak a karthauzi munkáinál;

*) Pelb. u. o. T.

***) *De Temp. p. estiv. s. LXXX. R.*

****) U. o. S.

†) *Érsekújv. cod. 570. l.*

de fölismerhetőleg Pelbártból merítvék.*) Az első az Antikrisztus életét és tetteit beszéli el, ki nagy nyomorúságot okoz majd az egyháznak. És ez a nyomorúság, mondja, leszben «ez átkozott hitetlen törökök miatt, kik ez világon föltötte elhatalmaznak». A második a már ismert tizenöt csodáról írott. De jellemök ugyanaz; épen úgy hajlanak a phantastikumhoz, mint az *Érdy-codex*, ha nem jobban. Ép úgy mellőzik, mint a hol teheti, emez, a tudományos fejtegetést.

És ez a vonás nagyon gyakori codexainkben. Szinte ellenetbe helyezi őket Pelbárttal. A codex-író, ha alkalmá van rá, földologgá teszi azt, a minek Pelbártnál nincs több mellékes szerepénél. Ezzel különbözik mesterétől, mint az ifju a férfútól, vagy mint a gyermek atyjától. De aztán a miye van, attól kapja, s ebben végre is visszatér hozzája.

III.

A vázolt hajlandóságnak azonban nem kedveznek mindig a körülmények. Végre is sok tárgy van, melyeket nem lehet átgúrni históriává, s az ígehirdető mégis kénytelen foglalkozni velök. Az olyan codexek, melyek nem rendszeres prédikációs könyvek, kevesebbet is vesznek föl a *De Tempore* hasonló tárgyú beszédeiből. Az *Érdy-codex*nek első részében van elég belőle, másutt csaknem ritkaság számába mehet. Olyan példa, mint az *Érsekújvári codex*nek 149—161. lapján olvasható pünkösdi beszéd, nem sok van hasonló irányú gyűjteményeinkben. De ezen a terméken is sok jellemvonása egyesül az akkori íróknak. Nyelve semmivel sem jobb a többiekénél; elbeszélő és leíró képességéhez mérve a fejtegetésben épen oly akadozó és homályos, mint amazoknál. Semmi szín, semmi fordulatosság nem teszi megkapóvá. Az *Érdy-codex* írójánál találunk bizonyos élénkséget a fejtegetésekben is; ebben csak a folytonos küzdelmet érezzük. De amaz minden esetre képzettebb író is volt, mint ennek a szerzője.

Azt fogják mondani, hogy a magyar nyelv a tudományra fejletlen volt még akkor, s ez igaz is. Nem csak nálunk lehet észlelni a mondottakat, így volt ez a francziáknál is. Abélard

*) *De Temp. p. estiv.* s. 77, 80. és u. o. *p. hyem.* s. II.

csak olyan franczia volt, mint a minő magyar Pelbárt. Mikor amannak leveleit meuni János lefordította, a vitázó helyek a francziában is homályosak lettek; de élénk s világos lett a nyelv, mihelyt a csalódott szív állandó és igaz érzelmeinek kiömlését kellett kifejeznie, s ez nálunk is így volt.

Az, a mi a középkor iskolájában növekedett prédikátor-nál meglepő, a dialektikai következetlenség. Ha valaki Pelbárt-nak 3—4 beszédéből raggat össze egyet: még nem nagyon bántók a botlások; de hányszor romlik el egyetlen sermóból dolgozók kezében a tudósnak munkája! Ez emberek mellett a Pelbárt derék alakja sokszorozott nagyságban tűnik föl. Ő nemcsak mestere volt e csoportnak; méltó is volt rá, hogy előtök és fölöttök, ne pedig közöttök említessék.

Pelbárt valamely beszédének és magyar fordításának összevetése sokszor igazán kellemetlen. Az *Érsekújvári codex* említett pünkösdi beszéde például azon jeligéből indul ki, hogy: «Vigasztaló szent lélek, kit küld atyám én nevemben, az titeket megtanít mindenre». «Mely igékben», úgymond, «kijelenti úr Istennek mihozzánk való fogyhatatlan szeretetét. És hogy mi is megtanulnók ötet azonképen szeretnünk, hogy azonképen érdemlenők vennie az dicsőséges szentlelket. Azért anyaszentegyház ez mai napon választotta olvasnia úr Istennek szent szeretetiről való evangéliumot. Miképen szent Pál írja Rómaiaknak írt levelinek ötödik résziben. Mely szent evangéliomnak derekában üdvözítők int minket az isteni szeretetre, mondván: Valaki engemet szeret, ez az én beszédemet tartja . . . Ezekre tanít ez szent evangéliomban úr Isten. De lássuk meg továbbá, hányképen bocsáttatik mihozzánk az szent lélek, ki a fölséges úr Istennek szerelminek neveztetik. De azt eszünkben kell vennünk, hogy az kegyességes úr Istennek mi hozjánk binesekhez való csodálatos szerelme ismertetik meg, mikoron az kegyes Istentül mi hozjánk bocsáttatik a szent lélek. Ki megjelentetik . . . négy jegyekből.»*)

Mily egységes ehhez képest Pelbártnak megfelelő beszéde! «A vigasztaló Szentlélek pedig, kit az Atya az én nevemben küld, megtanít titeket mindenre. Ján. XIV. Ezeket a szavakat mondja vala a mi üdvözítő Jézus urunk. Melyekkel is megmutatja az Istennek irántunk való megfoghatatlan szerelmét, hogy

*) *Érsekújvári cod.* 149. 1.

mink is megtanúljuk ötöt szeretni és ez úton-módon érdeme-
sek legyünk a Szentléleknek ő vételére. Ennek okáért olvassa
az anyaszentegyház e mai napon az evangéliomot a szeretetről,
melyet is a Szentlélek önt mibelénk az apostol bizonyága sze-
rint, Róm. V. . . . Mely evangéliomnak derekán Krisztus urunk
három dologról emlékezik, hogy megtartsuk őket és a Szent-
lelket elnyerhessük . . . Megtanít bennünket urunk elsöben az
Isten szeretésére, mondván: Valaki engemet szeret, az én be-
szédemet megtartja stb. Annak okáért is három dologról szó-
lunk ma a fölvelt jelige szerint. Elöször is: az Úr szeretetéről;
másodsor: hogy mennyire kell vágyódnunk a Szentlélek láto-
gatására, s végül: a Szentlélek megjelenésének csodálatossá-
gáról.»

«Az első dologról, vagyis a Szentlélek küldetésének sze-
retettségéről, eszünkbe kell vennünk, miszerint csodálatos
szeretetet mutat irányunkban az Úr, elküldvén a Szentlelket,
mint négy jelből megtetszik.»*)

Hasonló esetet számosat lehetne kimutatni. Vajmi kö-
zönséges, hogy a codex-író belenyúl eredetijének szerkezetébe.
Csaknem ritkaságként tűnik föl, ha egy-egy beszéd megmarad
jelmondatának következetes kifejtéséül. A fordító nagyon köny-
nyen elhagy egy-egy nehezebb, vagy neki kevésbbé tetsző rész-
letet és aztán pótolja más beszédből vett, más tételre szóló töre-
déssel. Az *Érdy-codex* első részének több, mint húsz prédiká-
ciója között alig van öt, mely nem ily foldozgatásnak köszöni
létét.**)

*) *De Temp. p. estiv.* s. 35. A—B.

**) E tekintetben a forráshelyek összeállítása érdekes tájékozást
nyújthat bárkinek. A viszony rövid 101 oldalnyi területen a követ-
kező: *Érdy-cod.* 1. beszéd: Pelb. *De Temp. p. hyem.* s. 1 és 2. — É. 2: Pelb. u. o. s. 3 és 4. — É. 3: Pelb. u. o. s. 6. — É. 4: P. u. o. s. 7, 8, 9. — É. 5: P. u. o. s. 11 és 12. — E. 6: Pelb. u. o. *pars esti-
valis* s. 77. — É. 7: P. u. o. *pars hyem.* s. 13 és 15. — É. 8: a 41
l.: Pelb. *Stellarium lib.* 8. pars 2, art. 2. capit. 2. — É. 9: Pelb. *De
Stis, in Natic.* s. I. C. és s. II. L—N. — É. 10: Pelb. u. o. s. III. E—H,
L—N. — É. 11: Pelb. u. o. s. VII. A, H—K. — É. 12: Pelb. *De
Temp. p. hyem.* s. 17, 18, 19. — É. 13: Pelb. *De Stis. in Circumci-
sione* s. II. C—D, H, és s. IV. N. M. — É. 14: Pelb. u. o. *in Épi-
phania* s. I. A, F, s. II. E—G és s. I. I. — É. 15: Pelb. *De
Temp. pars hyem.* s. 21. — É. 16: P. u. o. s. 23. — É. 17: Pelb. u. o. s. 24 és 27. — É. 18: Pelb. u. o. s. 29. — É. 19: Pelb. u. o. s. 32

Máskor az átdolgozók megelégednek azzal, hogy egyszerűen rövidítenek az eredeti szövegen, főképp annak nehezebb helyein. Néha ismét kiragadnak forrásukból egy kisebb szakaszt és azt adják egész beszéd számában. Az *Erdy-codex*nek 76—79. lapjain olvasható kis prédikáció nem más, mint a *De Temp. p. hyem.* 29. beszédének néhány pontban*) való fordítása.

Pelbárt beszéde itt a beteg szolgájának meggyógyításáért könyörgő százados történetéből indul ki. Ez a centurio, úgy mond, méltán lehet példakép a keresztyének előtt. «Annakokáért írja Origenes, hogy íme, tekintsd e katona szeretetét és jólelkűségét. Mily állhatatosan könyörög szolgájáért. Mintha csak fia volna a szolgája. Úgy emlékezik róla, mintegy a fiáról, mondván: szeretem e szolgát, mint saját gyermekemet. Mivelhogy én is szolga vagyok, a teremtő szolgája. Ennek én ura vagyok a földön, nekem uram van az égben. Ha én nem könyörülök ezen, miképen könyörüljön rajtam az Isten? Ha én nem segítem ezt, hogyan segít meg engem az Úr? Azért mondja Rabanus is: Az Úr ele járúlván, lelkének fájdalmával és szorongásával monda el nékie mindent. . . hogy könyörületre indítsa Krisztust. Így kell mindeneknek szánakozniok szolgálkon s azoknak gondját viselniök. Ezt mondja Rabanus. Mihez képest is az urak és szolgák tanúságára három dologról szólnunk ebben a prédikációban. Hogy megtanulják mindenek, miképen tartsák meg az üdvösség törvényét, hogy megtudják, miszerint Krisztus mindnyájunk ura és így neki szolgáljanak. Először is a szolgák reguláinak megyünk végére, aztán az urak reguláinak; végsül Krisztusnak, mint urunknak, különfele elismerése-módjáról beszélünk».

Pelbárt, íme, három tételt fejteget. A magyar átdolgozásban pedig találunk kettőt: a szolgáknak és uraknak szóló regulákat. A mi szerzőnk épen azt hagyta el, a mi a beszédnek csattanós befejezést és kerekedséget kölcsönzött volna. A derék százados szereti szolgáját; mivelhogy ő maga is szolgája az Istennek. A keresztyén úr is szeresse szolgáját, mert ezzel ismeri

és 33. — É. 20: Pelb. u. o. s. 34 és 35. — É. 21: Pelb. u. o. s. 37, 38, 39. — É. 22: Pelb. u. o. s. 41, 42, 43. — É. 23: Pelb. u. o. s. 44, 45, 47.

*) Részben J és K; aztán L; részben M, N, O, P, Q, részben R.

el, hogy ő maga is szolgája az Úrnak. Aztán a magyar beszédben teljességgel hiányzik az eredetinek tudományos készült-sége, sok szép, kerekded hasonlata is. Egy megmaradt: a példa az egyszeri jámbor szerzetesről, kinek szent Benedek apátúr megjelenvén, megmutatta a jámbornak «mind az boldogoknak lakodalmokat, mind a kárhoztaknak kínjokat. Kik között látának egy szegény kárhozottat, kit hát az erdegek nyúzzák (így). És annak utánna sóval vakarják ő testét. És azután tizes rostélyon süték. Kit mikoron megkérődtek volna, mi oka volna az nagy kénnak, feleletöt tén, mondván: hogy volna egy kegyetlen fejedelem, és ő szolgálit, jobbágyit ő is azonképen nyúzatta, fosztotta volna.»

Ugyanakkor a 7-dik regulánál erősen kikel codexünk az urak ellen is.

Pelbárt a megfelelő helyen így szólt: «A hetedik regula az, hogy az úr elégedjek meg a törvényes adóval. Azért az ilyen embereknek mondá Luk. III. keresztelő szent János: Senkit ne verjetek, se ne patvarkodjatok és megelegetjetek zsoldotokkal. Annak okáért is súlyosan vétkeznek, kik alattvalóiktól többet követelnek a törvényes adónál. Mivelhogy hasonlítanak Pilátushoz és katonáihoz, a kik Krisztust megfeszítették s még e mellett ruháit is fölosztván, elragadozták tőle. Ezek is a szegényeknek munkájából és zsírjából élnek, és Krisztust a szegények személyében keresztre feszítik, mikor a mellett is zsarolásokkal gyötrik őket.» Az *Érdy-codex* írója ellenben így ír: «Heted regula bér szerént megelegetjés; azaz: följobb ne erőltesse bérének szolgát szolgálni. És megelegetjse az szolgát ő szolgálatja szerént. De jaj! sokan vannak mastani időben, kik nem csak igaz szolgálatját meg nem tartja (!), de annak fölötte gonoszúl úzi ki udvarából. Sokak vannak, kik jobbágyt és szegényeket nagy ostor adóval, gyakorta való törvénytelen fizetéssel gyöttri, kínozza.» Ó, kiált föl, «mint vagyon ez ilyeneknek dolgok mind ez világon, mind az másikon!» s aztán megfelel a jámbor szerzetes példájával.

Az idétt így is szokás volt fordítani. Tény, hogy olyan fordítás, mely eredetijéhez szorosán ragaszkodnék, a *De Tempore* fordításainak körében nincsen.

AZ ATYAFIAK.

Regény.

Harmadik közlemény.*)

X.

A barakonyi kastély földszinti nagy bolthajtásos terme, mely csak ünnepi alkalmakon szokott megnyílni, feketével van bevonva. Falát, padlatát fekete szőnyegek borítják, a nagy családi czímert a bejárással szemben fátyol fűdi. Gyászba öltözött szolgák most nyitják ki a nagy ablakokat, hogy fölüdítsék a terem fülledt levegőjét; de a nyitott ablakon a kert felől besuhanó szellő fáklyafüstöt, tömjénillatot, a gyászinduló elhaló utolsó hangjait hozza magával. A szolgák feltárják a folyosóra nyíló hatalmas kétszárnyú ajtót, melyen mély gyászba öltözött alakok vonóznak a terembe és hallgatva helyet foglalnak. Ezen az ajtón vitték ki néhány perczcel előbb a kastély urát, most csapódott be fölette a kápolna alatti sírbolt érczajtaja, s a kik elkísérték e végső útján, összegyűltek most itt, hogy meghallgassák végső akaratát.

Itt van a család minden ága, a Loósyak, Tardyak, Horthyak, Jankóczyak, egytől-egyig, kivétel nélkül, mindnyájan a legmélyebb gyász jelvényeivel ruhájokon és arczukon. A tanácsosnét fia vezeti, a daliás Tardy Ákos, ki nem rég sietett le a fővárosból a rémhírre, hogy Gábor nősülni készül s temetésére érkezett ide. Utánok a hatalmas Andor úr vezeti karon leányát, a szép Ellát. Széles arcza most is oly vörös, öklelő bajusza most

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 169. és 170. füzetében.

is oly hegyesen fenyegeti a világot, mintha nem temetésről jönne, hanem uralkodói trónját foglalná el, és határozott föllépéséből, büszke magatartásából, kihívó tekintetéből kilátszik az igazi uralkodó, ki hosszú regensség után végre forma szerint trónra lép. Aztán Horthy Bálint úr következik három fiával, kik figyelemmel nézik a terem közepén álló nagy asztalt, s csodálkozni látszanak azon, hogy most fekete posztóval van leterítve s tintán kívül nincs rajta egyéb folyadék. Aztán a férfi és női nemű Loósyak következnek, abban a fokozatban, a mint közelebb vagy távolabb állnak a törzs koronájától, s legvégül Jankóczy, az orvos, ki csak most csatlakozott a családi csoport-hoz, mert rokoni minőségében eljött ugyan a végrendelet kihirdetésére, de orvosi minőségében izlestelének és fölöslegesnek tartotta megjeleni patientsének temetésén. Mindnyájan lassu, szomorú ünnepélyességgel vonulnak be és helyet foglalnak a terem elején, szemben a feketére terített asztallal.

Velök vannak a főispán, Blasko úr és a megye más előkelő-sei, kik mind megjelentek a megye legnagyobb birtokosának, a leghatalmasabb család fejének temetésére. Mint előkelő uraknak joguk van a család közé vegyülni, s élnek is e jogukkal, halkan, conventionális bánatossággal beszélgetve a szomorú esetről a család egyik-másik tagjával, meg-megkoczkáztatva egy-egy vigasztaló szót, melyre, jól tudták, egyiknek sincs szüksége. A kik igazán vigasztalásra szorúlnak, azok ott vannak a terem másik végében, az alsóbb rendű közönség körében, s azokra nevezve a legkíméletesebb bánásmódnak azt tartják, ha észre sem veszik őket.

A terem alsó végét — tiszteletes távolban a főrangú társaságtól — az uradalom tisztviselői, bérlői, védencei és cselédjei töltik be. Mindnyájan gyászolnak és titkon törik a fejüket, miképen emlékezett meg róluk végrendeletében elhúnyt urok. Itt van a választók küldöttsége is, élükön a barakonyi jegyzővel, a csorvási bérlővel és a tormási patikáriussal. Ezen a napon, a végrendelet kihirdetésének ünnepélyes és lényeges formasága után, fogják testületileg üdvözölni Tardy Ákos urat s fölkérni őt a jelöltség elfogadására. A patikárius zsebében készen van már az ékes szónoklat, melyet a jelölthöz fog intézni s melyben a Tardy és Ákos név tudományos és elmés vonatkozásba van hozva a politikával és nemzetgazdasággal. A három kortesvezér egymás mellett áll egy félreeső szögletben, tana-

ková, melyik rokon melyik jószágrészt fogja örökölni, s megvannak győződve, hogy az általános örökös az ő jelöltjük lesz, mint az egyik legközelebbi rokon, s mivel köztudomás szerint nőül fogja venni a másik legközelebbi rokont, Loósy Ellát, bátran tekinthetik őt a nagy uradalom tulajdonképeni birtokosának s a jövődő kegyek osztogatójának.

— A többi atyafit készpénzzel fogják kielégíteni — mondja a patikárius — hallottam valamit fülhegygyel a végrendeletről.

— Legalább egy kézben marad az egész uradalom — teszi hozzá a csorvási bérlő — és ez a legjobb nekünk.

— Nekünk csak jó — szól közbe gúnyosan a barakonyi jegyző — de Oszlányiéknak nem lesz a legkellemesebb.

— Bizony ezek szépen kicsöppentek — mondja vihogva a patikárius.

És mind a hárman, a mennyire a gyász hangulat megengedi, gúnyos mosolylyal néznek a lefőzött Oszlányiak felé.

— Volt pofájok ide jönni — mondja méltatlankodva a barakonyi jegyző.

— Bizony jobban tennék, ha elbújnának a föld alá — morog a patikárius. — Hogy kieszelték volna ezt a házasságot s beleültek volna a nagy uraságba! De a halál bölcsebb volt és megghiúsította a cselszövényt. Az Oszlányiak a mi uraink! no még csak az kellett volna!

Ez az általános hangulat. Oszlányiékről mindenki így gondolkozik, így beszél. Felsült cselszövőknek tartják őket, kik kiszámított furfanggal a kastélyba csempészték Olgát s nyakába varrták volna Loósy Gábornak, ha a mindenható halál közbe nem lép s néhány nappal az eljegyzés után magával nem ragadja a szegény elámitott ifjút. Így beszélnek Oszlányiékről. Mindnyájan tudják, hogy Oszlányi el van mozdítva állásától s a családot úgy megsértette, hogy soha sem számíthat bocsánatra. Senki sem szól hozzájuk, mind elvonólnak mellőlök s csodálkoznak, hogy ide mertek jönni. A megtagadott, megbélyegzett, számkivetett család tagjai egyedül állnak a legtávolabbi sarokban, de csodálatos módon épen nem látszanak érezni a nagy csapást, mely őket érte, se nem roskadnak össze a megvetés súlya alatt, melylyel mindenki viseltetik irántok. Legalább az ügyvéd és neje igen nyugodtának látszanak, sőt néha mintha valami titkos öröm fénye csillanna föl szemökben. Nem törődnek az egész társasággal és halkán beszélgetnek Lászlóval, az

ügyvédné testvérével, ki mellettök áll. Csak Olga nem vesz részt a társalgásban. Némán áll nénje mellett, karjába fonva karját és vállára hajtva fejét, s kisírt szemével szomorúan, közönbösen nézve majd a földre, majd a teremben suttogó alakokra, de látszik rajta, hogy nem arra gondol, a mit lát és lelke megszire kalandoz innen.

Oda lenn van a hideg földalatti teremben, melynek egyik fülkéjében épen most rejtették el örökre a drága halottat. Közél sem férhetett hozzá, meg sem csókolhatta utoljára koporsóját; a rokonok elállták útját, neki már nincs köze hozzá; csak a háttérből, a lépcső legfelső fokáról, az alárendelt tömeg közül kísérhette szemével, és szemének parancsolnia kellett, hogy száraz maradjon, mert a kik körülötte álltak, gúnyosan, kárörömmel lesték könnyeit. Nem értette, miért? Nem tudta, mivel bántotta meg mind ez embereket, hogy úgy látszanak örfilni fájdalmán? Hiszen hogy Gábor szerette őt és ő szerette Gábort, az csak nem bűn, az csak nem megbántás másokra; a hány eljegyzésre, menyegzőre emlékezett, mindegyiken az történt, hogy valamennyi ember örvendett és szerencsét kívánt, és a hány temetésre emlékezett, mindegyiken sajnálták, vigasztalták azt, ki drága halottját siratta. Vele épen az ellenkező történiék. Behúnyja szemét s újra átéli azt a kevés napot, mely oly gazdag volt szeretetben és szenvedésben. Újra ott térdel a kertben, átölelve Gábor lábait, szívében a túláradó boldogsággal, szemében az öröm könnyeivel, ajkán a szerelem, hála, elragadtatás őszinte szavaival. Újra hallja a rokonok fenyegető moráját, sikoltásait, dühöngéseit, érthetetlen gyanúsításait; látja a tanácsosné ájult alakját és Andor úr öklelő bajuszát, mely két fenyegető szuronyként irányúl a szeretett ifju szemének, a mint egész közélről hozzá tolja orcáját, s rikácsolva, fuldokolva, fogsikorgatva ráordít, hogy örültnék tartja. Újra hallja Gáborának, jegyesének édes szelíd hangját, a mint nyugodtan és határozottan ismétli, hogy ezt a leányt eljegyezte és nőül fogja venni ég és föld ellenére, és hallja a rokonokat, a mint egyre nagyobb dühvel, egyre közelebről fogják őket körül, és látja a tanácsosnét, a mint hirtelen magához tér ájulásából, Gáborra rohan, átöleli görcsösen, el akarja hurczolni magával, egyre azt rikoltva, hogy megmenti őt az ármánytól, csábítástól és haláltól. És újra érzi szívében azt a halálos ijedtséget, mely akkor fogta el, midőn a zajban, tombolásban és sikoltozásban egy-

szerre észrevette, hogy a szeretett ifju térdei, melyeket még mindig átkarolva tartott, reszketni kezdenek, hangja egyre indulatosabb, lélekzete egyre szaggatottabb lesz, melle nehezen emelkedik, arcza halálosan elsápad és ő hirtelen összeesik. Mint rántják, mint taszítják el mellőle, mint átkozzák, mint kiáltják fülebe, hogy ő az oka halálának! Ő, a ki életét adná érte, a kinek benne volt minden boldogsága! Azután újra látja őt betegágyán, sápadtan, nyugodtan, szeretettel nézve rá és szüntelenül kezét fogva. Hiszen, ha gyilkosa lett volna, a mint vádolták, nem szeretete volna őt végső pillanatáig. Pedig szeretete, es bármit tettek, nem üzhették őt el ágyától, nem engedte azt Gábor. Ott ült az egy pár napon, mely még fenn volt tartva számára, félve, könnyezve, mosolyogva, imádkozva, és nem üzhették el. S midőn mégis ki akarták üzni, emlékszik, újra hallja Gábor szörnyű felindulását, látja, mint akar kiugrani ágyából, szembeszállni a dühös Andor úrral, a kegyetlen tanácsosnéval, és mily iszonyú sikoltással esik vissza párnáira, mily mereven néznek tágra nyílt szemei, mint lesz egész teste hideg és élettelen. Ettől fogva nem emlékszik többé semmire, s midőn lelke idáig jut szomorú bolyongásában, nem lát mást, mint a hideg bezárt koporsót és a sötét fülkét a sírbolt falában, hová örökre elzárták.

De mintha a lelke előtt elvonuló képek egyszerre meglevenülnének s mindenki szemének láthatólag lépnének ki az álmadozás határozatlan ködéből: mások is azokat látják, mások is azokról beszélnek.

— Már én csak a mondó vagyok — szól halkán a patikárius mellette álló két társához — hogy Loósy Gábort a szerelem ölte meg.

A jegyző és a bérlő, kik jól tudják, hány haldokló utolsó italát főzte már a patikárius, meghajolnak szaktekintélye előtt s illedelmes vihogással fejezik ki helyeslésüket. De más is meghallotta e szakszerű megjegyzést és szükségesnek vélte bővebb magyarázatot kívánni.

Venter Ignác volt. A sötét férfiú, miután urával és eltaratójával elfoglalta helyét az Oszlányi-család keblében, élénk és keserű figyelemmel kísérte a forgandó szerencse játékát, melyet e néhány nap alatt e családdal üzött. Együtt emelkedett föl vele a dicsőség legmagasabb ormára s együtt zuhant le a legmélyebb lefőzetésbe. Komor philosophiája, melylyel az életet

és az emberi dolgokat tekinté, csak jobban megerősödött e legújabb tapasztalatok által, s az elmúlt napokban többször kiabált mély keserőséggel hatlövetű revolver után, a szobaleány nagy ijedtségére. Természetesen a Loósy-család ellen foglalt állást, s a temetésen, melyre az öreg Oszlányi költségén tetőtől talpig a legmélyebb gyászba öltözött, a legsűrűbb tömeg közé furakodva nagy buzgalommal igyekezett mentül több Loósynak és Horthynak letaposni a tyúkszemét. A temetés után az uradalmi személyzet közé keveredve, a nagy terembe is eljött, meghallgatni a végrendelet fölolvását, és komoran, zordonan, arczán a legmélyebb keserőség kifejezésével sétált a hullámzó tömeg közt, meg-megijesztve a gyöngébb szívű ispánkisasszonyokat, kiknek szeme véletlenül reá tévedt.

— Szabad kérdezniem — szólt megállva a patikárius előtt, kinek tudományos megjegyzését meghallotta volt — mit ért uraságod a szerelem gyilkoló ereje alatt?

A patikáriusnak nem kevésbé hízelgett, hogy ez ismeretlen tekintélyes külsejű úr, kit valami magasabb megyei tisztviselőnek tartott, meghallotta és figyelembe vette megjegyzését, sőt bővebb magyarázatot is kívánt. Szolgált is vele igen szívesen.

— Méltóztatott hallani — mondá kezeit dörzsölve, mintha patikájában szolgálná ki vevőit — hogy boldogult Loósy Gábor szívbajban szenvedett, s erre nézve a legveszélyesebb valamely erős felindulás. A szerelem vagyis ama bizonyos Olga leány megkérése ily erős felindulásba hozta őt, és ez okozta hirtelen halálát.

— Szerelmes ön? — kérdé a sötét férfiú.

— Nős vagyok — felelt meglepetve és kitérőleg a patikárius.

— Ha nős, akkor szerelmes is — jegyzé meg a sötét férfiú — mert csak a gazemberek házasodnak szerelem nélkül. Nos tehát, ha ön szerelmes állapotában jalappa helyett strychnint adna be egy betegének s ennek következtében önt felakasztanák, azt mondaná, hogy a szerelem oka halálának?

— Nem értem e hasonlatot — mondá elképedve a patikárius.

— Sokat nem ért az ember és mégis beszél róla. De ha nem érti, hát megmagyarázom, hogy a szegény Loósy Gábor halálát nem a szerelem okozta, hanem özöző rokonai, a kik úgy

rátámadtak, úgy fölizgatták, oly nagy fölindulásba hozták, hogy megölték.

— Csitt! még meghallják! — suttogott ijedten a patikárius.

— Hadd hallják meg! Holnap már az útczákon és téren fogják kiabálni, a kapu azt ordítja, a város azt kiáltja, és az igazságot nem lehet patikai szerekkel megölni. És ezek a rokonok még gyászt öltenek a meggyilkolt temetésén és nyugodt lélekkel jönnek osztozni hagyatékán! Oh nyomorútt világ! Kinek van még kedve itt élni? Adjatok egy hat lövetű revolvert, ötöt az atyafiak, a hatodikat enszíveim számára!

A sötét férfiú elkeseredésében annyira fölemelte hangját, hogy a távolabb állók is figyelmesek lettek rá, sőt Andor úr hatalmas fülét is megütötte, kinek éppen akkor jelentette ki a főispán, hogy legforróbb vágya fölterjeszteni őt a kormánynak valami magas rendjelre vagy méltóságra. A rokonok, kik egykét szót meghallottak Venter Ignác világgylölő kitöréséből, nyugtalanul kezdtek feszelegni, a teremben halk moraj, a csodálkozás vagy megbotránkozás moraja futott végig, mialatt László gyorsan elődjéhez sietett s elvonta magával abba a szögletbe, hol az Oszlányi-család volt összegyűlve.

— Fogd be a szádat! — mondá halkán és nyomatékosan.

— Bánom is én! — felelt hősies daczczal a sötét férfiú. — Legfölebb kidobnak, s ezt én már megszoktam.

A sötét férfiú sejtelve könnyen teljesülhetett volna, mert Andor úr már inteni akart az ajtón álló hajdúknak, midőn a főispán karjába ölté karját és halkán mondá:

— Az Istenért! csak semmi föltűnés! A hitvány emberek mindig fognak beszélni, s mentül kevésbbé vesszszük észre, annál hamarább hallgatnak el.

— De hát eltűrjek ily szemtelenséget saját kastélyomban? — mondá Andor úr villogó szemekkel.

— Csitt! most már úgy sincs idő a végrehajtásra; itt jó a levéltárnok a végrendelettel.

XI.

Minden más indulat lelohadt, minden más érdek elnémult, minden más gondolat elszállott a levéltárnok beléptére

és a kezében tartott nagy pecsétetes boritek láttára. A kik tudták, mi van benne — és a főbkek tudták, hiszen magok csinálták — türelmetlenül várták ez utolsó formáság befejezését; a kik nem ismerték tartalmát, nyugtalanul és kíváncsian lestek jövő sorsuk kinyilatkoztatását. Ki lesz a nagy Loósy-uradalom legfőbb ura, miként fog megoszlanı a családban a vagyın és befolyás, ez oly kérdés volt, melylyel nemcsak az örökösök, hanem minden jelenlevő tiszt, hivatalnok, bérlő, kortes cseléd jövő sorsa, jóléte, haszna, kára, előmenetele száz meg száz szállal volt összefonódva.

Mikor a holló a keresztre szállt, rendkívül hízelgett neki, hogy az emberek kalapot emeltek előtte. A levéltárnok apró hivatalnok volt, s máskor meg sem mert volna mukkanni a fıispán, Blasko kegyelmes úr és a fı-fő Loósyak jelenlétében; nem csoda hát, hogy most nem csekély mértékben emelte önérzetét a várakozással teljes moraj, mozgolódás, érdeklődés, mely beléptét üdvözölte, és az áhıtatos ünnepi csend, mely háromszoros torokreszelese után a teremben támadt.

A végrendelet úgy hangzott, a mint mindenki várta, s a mint mindenki helyesnek és igazságosnak mondotta. Általános örökös a két legközelebbi rokon lett, a szeretett nagybátya, Loósy Andor, és a szeretett nagynéne, Loósy Adél, özvegy Tardy tanácsosné, illetőleg ezek törvényes utódai, mire nézve az örökhagyó kifejezi abbeli forró vágyát és reményét, hogy az illető törvényes utódok, Loósy Ella és Tardy Ákos, szeretett unokatestvérei, a házasság szentsége által örök frigyben egyesülvén, újra egyesítik a nagy barakonyi uradalmat s nem csökkenő fényben és hatalomban tartják fenn a családot. A többi közeli és távoli rokon méltányos arányban, igényeihez mért kielégítést nyert, készpénzben, városi házakban és egyes kisebb birtokokban, melyek nem tartoztak az egy és osztatlan barakonyi uradalom testéhez. Reményli egyszersmind az örökhagyó, hogy a család új fejei továbbra is központot fognak képezni és fenn fogják tartani azt a példás egyetértést, mely a családot eddig is hatalmassá tette, és a barakonyi kastélyban mindig szerető otthont fognak találni a család legkisebb tagjai is, a mit a Horthy fiúk úgy értelmeznek, hogy ezután is mindig terített aszta fog állni ama bizonyos pavillonban, s nagyon meg vannak elegendve.

Mindenki nagyon meg van elégedve, és a főispán úr elsőnek siet megnyitni a szerencsekívánók sorát, melegen kezét szorítva a család összes tagjaival. A patikárius zsebében nyugtalankodni kezd a kész szónoklat, melyben a Tardy és Ákos név elmés és tudományos szójátékokban van variálva, s oda ság a bérlőnek és a jegyzőnek, hogy ideje volna már összeszedni a küldöttséget és saját részökről is hozzájárulni az ünnepi hangulat emeléséhez. Az uradalom alattvalói mosolyogva, alázatosan, elragadtatva sietnek bemutatni hódolatukat új uraiknak, a kik eddig is uraik voltak s a kiknek kegyét ezentúl is megtartani reménylik. Az egész terem csupa kézszorítás, mosolygás, hajlongás, vállveregetés, midőn egyszerre kocsizörgés hallatszik az udvar felől. Senki sem figyel rá eleinte, s csak akkor ütik föl fejüket, midőn a libériás inas kinyitja a nagy ajtót és fennen jelenti:

— Köves János, közjegyző úr.

A székvárosi öreg közjegyzőt mindenki ismeri. Azt hiszik, hogy a temetésre jött és elkésett. De valami titkos, megmagyarázhatatlan sejtés mégis megdobogtatja kissé a szíveket, nem ugyan Andor úrét, kinek nehéz fejébe nem igen férhet be valami sejtelem-féle gondolat; hanem a tanácsosné élesebb szeme azonnal észreveszi az öröm föl villanását és ellensége, Oszlányiné arcán, melyet kezdettől fogva figyelemmel kísért, és ingerlékenyebb idegei rögtön megérik, hogy a közjegyző megérkezésének valami mélyebb jelentése van. Azért nem épen a legkegyesebb mosolylyal engedi át kezét e közhitelességű személy csókjának s kissé bizonytalan hangon kérdi, hogy minek köszönhetik e szerencsét?

— Végtelenül sajnálom, hogy elkéstem a temetésről — szól a közjegyző, egymásután kezét fogva a család tagjaival s mélyen meghajolva a főispán és Blasko úr előtt. — Mellőzhetetlen hivatalos teendőim tartóztattak föl.

— Ha elkésve is, mindig szívesen látott vendége kastélyunknak — mondja a tanácsosné gyöngye hangon.

— Kötelességem teljesítéséről nem késtem el, arról soha sem késem el — felel a közjegyző. — Tudtam, hogy még együtt találom a tisztelt családot és az egész személyzetet; rögtön felolvashatom a végrendeletet.

— Micsoda végrendeletet? — kiáltanak mindenfelől meglepetve.

— A boldogúlt Loósy Gábor úr végrendeletét — felel a közjegyző nyugodtan.

— Félrebeszél az úr? — kiált gögösen Andor úr. — Hiszen a végrendeletet épen most olvasták föl.

— Meglehet, hogy fölolvastak egy végrendeletet, de az semmit sem változtat az én kötelességemen. Boldogúlt Loósy Gábor úr életében átadta nekem végrendeletét, azon meghagyással, hogy temetése után rögtön hirdessem ki. A végrendelet itt van nálam, s nekem hivatalos kötelességem eleget tenni a végrendelező akaratának.

— Már pedig itt semmi végrendeletet sem fog kihirdetni! — kiált dühösen Andor úr. — Egy végrendeletet már fölolvastak s nekünk az épen elég volt. Ha nekem itt valami rongy papirossal alkalmatlankodik, azt én menten szét-tépem.

És a haragos, vörösképű úr csakugyan neki ment volna az ártatlan közjegyzőnek, ha egyfelől a főispán, másfelől Tardy Ákos meg nem ragadja karját.

— Az Istenért! csak semmi erőszakoskodás! — kiált ijedten a főispán.

— Ha a közjegyző úr azt mondja, hogy végrendelet van nála, azt joga és kötelessége kihirdetni — teszi hozzá Ákos.

— De mikor már hallottunk egy végrendeletet — morog Andor úr, nagyokat fújva. — Mire való itt egy más végrendelet? Micsoda bolond készít több végrendeletet?

— Az akár hányszor megtörténhetik — magyarázza a közjegyző — s a több végrendelet közül az az érvényes, mely legutoljára kelt.

— Mikor kelt a kihirdetett végrendelet? — kérdi a főispán, a levéltárnokhoz fordulva.

A levéltárnok, érezve helyzete fontosságát, a végrendeletbe tekint, és ünnepélyes hangon olvassa: Kelt Barakonyban, az 1884-dik év július hó 3-dikán.

— A nálam levő végrendelet — szól a közjegyző — július 5-dikén, tehát két nappal később kelt, s így ez az érvényes.

— Ez a végrendelet hamis — kiált dühösen Andor úr.

— Bocsanat! — felel a közjegyző — ily gyanúsítás ellen kénytelen leszek törvényes eszközöket használni. Ezt a végrendeletet Loósy Gábor úr az én jelenlétemben két tanú előtt írta sajátkezűleg, és maga bízta őrizetemre.

— Egy nappal halála előtt, midőn már halálos ágyában feküdt — jegyzi meg gúnyosan Horthy Bálint úr.

— A végrendeletet ágyában ülve írta meg, a mint ismételve mondom, az én jelenlétemben — szól a közjegyző nyomatékosan.

— Mikor? — kiált Andor úr. — Mi nem is láttuk önt a kastélyban.

— Loósy Gábor úr felhívására jöttem ki — felel a közjegyző. — Azalatt érkeztem meg, míg az egész család ebédnél ült, s midőn eltávoztam, még mindig az asztalnál ültek mindnyájan; nem tartám hát illőnek, jelenlétemmel alkalmatlankodni.

— Miért nem maradt valaki folytonosan Gábor beteg ágya mellett? — szól a tanácsosné sűgva, szemrehányólag Jankóczy felé.

— Majd én éhen halok a kedvetekért! — dörmög bosszúsán a rokon orvos.

— Tudtam, hogy a sok evés lesz a Loósy-család veszedelme! — sóhajt magában a tanácsosné leverten és egy székre ereszkedik.

— A közjegyző urat nem lehet megakadályozni kötelessége teljesítésében — szól a főispán halkán, a körülötte csoportosuló atyfiakhoz. — Hallgassák meg nyugodtan a végrendelet kihirdetését, s ne tegyék kellemetlen jelenetek tanúivá az alárendelt személyzetet. A törvény ellen föltámadni úgy sem lehet; aztán, ki tudja, miről szól az új végrendelet? Az is lehet, hogy csak némi lényegtelen módosításokat tartalmaz.

E biztatas ismét visszaadja a rokonok bizalmát s fölemeli csüggedt lelköket. Andor úr morogva, fűjva, vérben forgó szemekkel székre veti magát, haragosan dörmögve, hogy nem bánja, olvassák föl a tüzes istennyilat is, de ő a jussát az Istennek sem engedi.

De a többi atyfiak nem fordítanak hátat a közjegyzőnek; a legnagyobb érdeklődés, a legkínosabb kíváncsiság kifejezésével szegzik reá szemöket, mialatt az asztalhoz lép s elfoglalja a levéltárnok helyét. A teremben halálos csend uralkodik. Mind, a kik itt jelen vannak s a kik tanúi voltak az előbbi jelenetnek, Andor úr erőszakos föllépésének és a rokonok rémületének, érzik, hogy nagy fordulat van készülöben, mely mindnyájok sorsára ki fog hatni. A patikárius zsebében újra összezsugorodik

az üdvözlő szónoklat, és Venter Ignác sötét gyönyörűséggel szemléli az elnyúlt, remegő, izgatott, kipirult vagy elhalványult arcokat. Az egész teremben csak a szegény Olga az, ki nem tudja, mily hatalmas harc folyik körülötte, s nem gondol arra, hogy a csata eldöntése őt is érdekelheti.

A közjegyzőt most már senki sem akadályozta a végrendelet fölolvadásában. Rövid volt, csak néhány sorból állt, egyszerűen és hivatalos czikornyák nélkül fogalmazva. Ennyi volt az egész: «Megsemmisítve előbbi végrendeletemet, minden vagyonom általános örökösévé menyasszonyomat, Oszlányi Olgát, teszem; fölkérvén nagybátyját, Oszlányi Pált, hogy mint legközelebbi rokona és gyámja, vagyona fentartásában segítségére legyen. Ez végakaratom, melyet ép észszel és szabad elhatározással sajátkezűleg írásba foglaltam és aláírtam. Szerető rokonnaimnak örökségül hagyom hálámat önzetlen gondoskodásukért, melylyel gyermekkoromtól fogva a mostani óráig boldogságomon és életem föntartásán munkálkodtak».

XII.

Ez a néhány sor, ez a keserű gúny volt a boldogtalan ifju boszúja, melylyel élete utolsó perceiben lesújtotta életének kínzóit, s mely talán jobban esett lelkének, mint az a gondolat, hogy vagyonát a szeretett leányra hagyhatta. Legalább utolsó perceiben érezte a szerelem és a boszú édességét. Hátha még a hatást láthatta volna, melyet boszúja a gyűlölt ellenségekre tett; talán fel is kacagott volna, a mi életében soha, soha sem történt vele.

Most kárpótolhatta volna magát. Az a rémület, levertség, fölháborodás, dühöngés, elkeseredés, mely a rokonokat elfogta, azok a sikoltások, fölkiáltások, sóhajtások, káromkodások, nyögések, melyek az első benyomás hatása alatt önkénytelenül utat törtek magoknak, oly viharos forgószellé kavardtak össze, mely egyszerre megfélemlítő és nevetséges volt. A közjegyzőt csak a főispán erélyes föllépése mentette meg attól, hogy végrendeletestül szét nem tépték, es ha Andor úr az első felháborodás hatása alatt közel férhet hajdani ügyvédéhez, most az általános örökös gyámjához, bizonyára leüti vagy más valami erőszakos módon járul a hazai bűnkronika gyarapításához. De

az Oszlányi-családot erős védbástya vette körül; az egész uradalmi személyzet, hogy, hogy nem, maga sem tudta, mintegy önkénytelenül feléje húzódott és körülötte csoportosult, őszinte részvétellel és tisztelettel tekintve a szegény kedves Olga szomorú arczára, kisírt szemeire, és ha Andor úr valami tettelességre ragadtatja magát, bizony-bizony pórul járhatott volna.

— Ezt a végrendeletet nem ismerem el — kiáltott végre Andor úr, miután a felháborodás vihara némileg lecsillapult, s ő annyira magához térhetett dühös fuldoklásából, hogy szólni tudott.

— Nem ismerjük el! — viszhangozták a Loósyak, Horthyak és Jankóczyak.

— Perelni fogunk! — sikoltott a tanácsosné megfélekezve minden méltóságáról.

— Ezt majd a hagyatéki tárgyaláson méltóztassék kijelenteni — szólt közbe a hivatalos minőségben jelenlevő járásbíró — de kötelességemnek tartom, méltóságodat figyelmeztetni, hogy e végrendelet minden kellékkel el van látva, s e szempontból megtámadhatatlan.

— És mi talán elhagyjuk a kastélyt? — rikoltott Andor úr. — Még csak az kellene!

— Fájdalom! — sóhajtott a főispán, megfogva a dühös Andor úr karját és szelíden kifelé vonva — a törvény ellen semmit sem lehet tenni. Nyugodjék meg barátom és bizza az eldöntést bíróságainkra. De addig semmi erőszakoskodás! semmi erőszakoskodás!

— Elhagyjuk a kastélyt! Mi! Lehetetlen! — kiáltott kétségbeesve a tanácsosné.

Ezt a percet várta Oszlányiné. Keresztül törve a tömegen, oda lépett régi ellensége elé, s a legnagyobb jóakarattal, kegyességgel és leereszkedéssel megvigasztalá.

— Legyen nyugodt, kedves Tardyné, egy egész hetet engedünk a költözködésre.

A kedves Tardyné közel volt a megfuláshoz és bizonyára tökéletesen megfélekezett volna méltóságáról, ha fia meg nem fogja karját s gyöngéd erőszakkal ki nem vezeti a teremből.

— Csak nyugalom, csak hidegvér, kedves barátom — kiáltott a főispán, nagy aggodással tartóztatva vissza Andor urat a tetteleges tüntetéstől. — Gondolja meg, hogy mindent elronthat. Minden szem reánk van függesztve... Uraim és

hölgyeim — fordult a tömeg felé — a hivatalos formaságnak vége van, szétoszolhatunk . . . Erre, erre, barátom — fordult ismét a fuldokló Andor úr felé — erre távozott kedves leánya Blasko úr karján, erre vezette el Ákos is édes anyját. Kérem, kérem, kedves barátom, ne szolgáljon látványul a profán tömegnek.

A főispán úr, nagy aggodással, szelíd erőszakkal, végre kitudskolta az oldalajtón a bukott hatalmasságot; de maga nem ment rögtön utána, körülnézett, megvárta, míg a rokonok egymás után kikullogtak a család fejének nyomában, aztán oda sietett Olgához, melegen szerencsét kívánt neki a megérdemelt elégtételhez és megrázva Oszlányi kezét, remélte, hogy többször fognak találkozni a közélet mezején. Ez volt az utolsó szélroham, mely tökéletesen megfordította az áramlatot, s a tisztelet és hódolat hullámaint véglegesen az új hatalmasok felé terelte. Midőn a főispán szíves búcsú és a mielőbbi találkozás ígérete után fürgén kisietett a teremből, az Oszlányi-családot üdvözlő, szerencsét kívánó, mosolygó és hódoló tömeg fogta körül, s még a sötét férfiú is számtalan erős kézszorításnak esett martalékul.

Ezalatt a patikárius mely beszélgetesbe volt merülve Oszlányinéval, ki néhány percz múlva maga mellé intette Lászlót, s aztán hárman folytatták együtt nagy hévvel a suttogást. Végre a patikárius kezét csókolta Oszlányinének, kit megbocsátható tévedésből és minden ellenmondás nélkül méltóságos asszonynak szólított; László kezét nyújtott a patikáriusnak és megveregette a vállát. Az ekképen kitüntetett politikai egyéniség aztán visszasielt társaihoz, diadalmasan oda sűgva nekik:

— Nyélbe ütöttem a dolgot. Csak egy pár szót kell megváltoztatnom a beszédben, aztán jöhet a deputatio.

A jegyző elsietett, a patikárius leült az asztalhoz, kivett zsebéből egy beírt ív papirost és gyorsan néhány javítást tett benne. Nem volt sok dolga, csak a Tardy és Ákos neveket kellett Gerébbel és Lászlóval kicserélni s ennek megfelelőleg módosítani az elmés czélzásokat. Míg a patikárius az irodalmi munkába volt merülve és Oszlányi folyton a szívből fakadó üdvözeteket s meleg kézszorításokat fogadta és viszonzotta: Olga, kikerülve a hódolók tiszteletteljesen tolakodó tömegét, nagynénjéhez sietett és sűgva kérte, hogy vezesse el innen.

— Miért akarsz elmenni, angyalom? — kérde Oszlányiné nyájasan.

— Nem érzem itt jól magam, nagyon furesán bánnak velem az emberek. Azelőtt lenéztek, csúfoltak és kinevettek, most meg a kezemet csókolják s majd hogy térdre nem borulnak előttem, és ez még rosszabbul esik, mint a másik. Jobban szeretnék a kertbe menni és virágot szedni szegény Gábor koporsójára.

— Minden úgy lesz, a mint te akarod, aranyom, csak még egy pillanatig maradj itt. Lászlót nemsokára nagy dicsőség éri, s ez elveszteni reá nézve minden értéket, ha te nem lennél tanúja. Nem is képzeled, mennyire szeret téged szegény László, milyen sokat ad rád.

— Tudom, hogy nagyon jó hozzám, mióta hazajött.

— Úgy-e, édes gyermekem? De nemcsak azóta jó hozzád, mióta hazajött; azelőtt is, gyermekkorodban, ő volt a te legjobb barátod; hiszen járni is ő tanított és mindig boldog volt, ha veled lehetett. Csakhogy te erre nem emlékszel, még nagyon kicsiny voltál. Úgy-e, drágám, te is jó indulattal vagy szegény László iránt?

— Én hálás vagyok mindenkire, a ki engem szeret.

— És hogy szeret! Legjobban szeret a világon! Pedig olyan boldogtalan, szegény! Ha tudnád, mily nagy szüksége van vigasztalásra!

— Ah! — sóhajtott László, ki ezalatt a sötét férfiú kíséretében a beszélgetők mellé húzódott és meghallotta a diplomata hölgy utolsó szavait.

— Ah! — viszhangozá Venter Ignác, mély keserűséggel.

— Épen rólad beszéltünk, kedves öcsém — szólt Oszlányiné részvétellel — a te nagy boldogtalanságodról beszéltünk.

— Ne szakaszd föl a behegedt sebeket — mondá László, nagy fájdalommal. — Hadd szenvedjek én egyedül.

— De csak szakaszszuk föl — vágott közbe Venter Ignác, a lehető legfeketébb tekintettel. — Tépjük le a sebköteléket, markoljunk az eleven húsba, gázoljunk a kiomló vérben, és kiáltsuk fülébe a romlott világnak: íme, ezt a sebet egy gonosz asszony keze ütötte.

— Miért szóltál, barátom? — mondá László szomorú szemrehányás hangján. — Nincs elég bánata az én drága

Olga húgomnak, hogy még idegen bánatokkal is terheljük lelkét?

— Ne csodálkozzál e beszéden, drága gyermekem — szólt Oszlányiné Olgához, ki megütődve s egy kis kíváncsisággal hallgatta a rejtélyes szavakat. — Lászlót valóban nagy szomorúság érte az életben. Neje volt, ki boldogtalanná tette.

— Hűtlenül elhagyott — sóhajtott a boldogtalan férj.

— Megszökött — fejezé be a sötét férfiú.

— Oh Istenem! szegény László! — szólt Olga részvétellel s egy pillanatra szinte megfélekedve saját bánatáról, midőn látta, hogy másnak az ő vigasztalására van szüksége. — Hát lehet olyan nő, a ki elhagyja férjét?

— Ah! ő olyan volt — sóhajtott László. — Visszaélt gyanútlan lelkemmel, lábbal tiporta legszentebb szerelmemet, elámított, elárult. És én hittem, bíztam benne, míg e hű barátom föl nem nyitotta szememet — tevé hozzá, a sötét férfiúra mutatva.

— Én nyitottam föl a szemét — mondá Venter Ignác kegyetlen gyönyörűséggel.

— És hol van most az a rossz asszony? — kérdé Olga.

— Meghalt — felelt tompán László, elfordulva és egy könnyet morzsolva szét szemében.

— Meghalt bűnbánat nélkül — egészíté ki Venter Ignác és szükségesnek vélvén szintén elérzékenyülni, elfordult és hangosan kifújta orrát.

— Szegény László! — sóhajtott Olga igaz részvétellel.

— Látod, ily fájdalom gyötri az ő szívét — mondá súgva a diplomata hölgy — ezért van szüksége részvétre, vigasztalásra. És ezt te adhatod meg neki legjobban, hiszen gyermekkorod óta kedvencez voltál. Lásd, ezért esnek neki rosszul, ha most, midőn szomorú életét a dicsőség egy sugara megvilágítja, te hidegen elfordulnál s részt sem vennél benne. Különben már nem kell sokáig várnunk, itt jó a tisztelgő küldöttség.

Valóban épen ekkor vonúlt be a kétszárnyú ajtón a nagy küldöttség, melyet a jegyző ezalatt kellőképen informált, s mely a megváltozott helyzetnek megfelelő irányba terelte lelkesedését. A patikárius zsebébe rejtette a kijavított szónoklatot, s a küldöttség élére állva, ünnepélyes léptekkel indult meg László felé.

— Nagyságos úr, mélyen tisztelt hazafi! — kezdé har-

sány hangon a patikárius — mióta a kegyetlen halál megfosztá kerületünket képviselőjétől, elárvult lelkünk előtt folytonosan a te magasztos alakod lebegett, mély gyászunkat egyedül azon édes remény tevő elviselhetővé, hogy benned a gondviselés megadta nekünk a férfit, kire nyugodt lélekkel bízhatjuk legszentebb érdekeinket. Igen, mondók egymásnak lelkesült örömmel, van egy férfiú, ki mint a vas gereben, ki fogja tisztogatni hazánkat a visszaélésektől, van egy zászló, mely alatt minden jó hazafi büszkén harcolhat, és e gereben, e zászló arra rímel, hogy Tardy Ákos . . . azaz, bocsánat, megbotlott a nyelvem, nem kell még éljenezni, e gereben, e zászló arra rímel, hogy Geréb László. Megjelentünk tehát előtted, esedezve, hogy e szent nevet tűzhessük zászlónkra, hogy a te hazafiasságod, tudományod, bölcseséged, kristály tiszta jellemed legyen az a becses ajándék, melylyel kerületünk az édes hazát boldogítja. Engedd meg tehát, hogy egy lélekkel, egy szívvel kiálthassuk: Éljen Geréb László, a barakonyi kerület országgyűlési képviselője!

A küldöttség és a teremben levő uradalmi személyzet harsány, lelkesült éljenzésben tört ki, mely perczekig tartott, s csak akkor csillapult le, midőn az ünnepelt előbbre lépett s kezével mutatta, hogy szólni akar.

— Tisztelt küldöttség, kedves polgártársak, s engedjék meg e szót: szeretett barátaim! — mondá László a megindulástól remegő hangon — ha valaki egy percczel előbb azt jósolja nekem, hogy ily értelmű ékes szónoklatra kell válaszolnom, azt álprófétának tartottam volna. Szememben, arczomon, hangom remegésén láthatják a meglepetést, melyet e jeles kerület bizalmának impozáns nyilvánulása szívemben gerjesztett. Nem felelhetek a küldöttség mélyen tisztelt vezérének nagyszabású szónoklatára hozzá méltó nyelven, szavaim egyszerűek és szívből fakadók. Én e kitüntetést nem kerestem, nem vártam, de hazafias kötelességemnek tartom elfogadni a közvélemény impozáns nyilvánulását. Programbeszédemben bővebben ki fogom fejteni a haza javára czélzó nézeteimet, melyek bizonyára megegyeznek a kerület nagyszabású politikájával, s addig is szíves barátságukba ajánlom magamat.

Az éljenzés újra, fokozott erővel tört ki, végig zúgott a nagy terem bolthajtása alatt, kitört ablakon, ajtón, elhatott a távoli szobába, hol a megbukott uralkodók tanácskoztak sápadtan és izgatottan, és eljutott a nagy erczajtón keresztül a hideg

sírboltba, hol nem rég fektették utolsó pihenőjére azt, kinek örökén most osztoznak. Reá már nem gondolt senki, csak az a halvány, gyászruhás leányka, a ki félenken, megriadva állt az ujjongó, éljenző, dobogó, kalapot és zsebkendőt lobogtató tömeg között, s nem tudta, mi fáj jobban szívének: a temetési gyászenek-e, mely nem rég hangzott e boltozat alatt, vagy a diadal zaja, mely olyan gyorsan foglalta el a gyászenek helyét?

XIII.

A kastély túlsó szárnyán, abban a földszinti teremben, melyet Andor úr elmúlt uralkodása korában kancelláriának nevezett s hol alattvalóinak szokott fejedelmi módon kihallgatást adni, egy csoportban ültek, bódultan, leverten, eszöket vesztve a megbukott család apróbb tagjai, nem tudva, mihez fogjanak, hova forduljanak, s izgatottan várva a családfelek tanácskozásának eredményét. A Horthy fiúk éltek az alkalommal — talán utoljára — és magában a kancelláriában megterítették a nagy asztalt s fölhordattak rá minden jót, mint a régi boldogabb időkben; aztán bölcs emberek módjára, kik a legnagyobb csapások alatt sem veszítik el lelki nyugalmokat, hozzá ültek az asztalhoz s teljes erejükből pusztították a bitorlók örökét. Jankóczy doktor eleinte dörmögött valamit a telhetetlen zsákokról, de nemsokára elveszté türelmét, s haragosan morogva az asztalhoz ült, nemes versenyre kelve az ifjabb nemzedékkel; a többiek is, részint gúnyosan mosolyogva, részint vállokat vonogatva, lassankint, egymásután az asztal mellé települtek, s csakhamar az egész család némán és elkeseredve evett és ivott, ősi szokás szerint ünnepelvén a halotti tort.

Egy emelettel föllebb, a tanácsosné salonjában, nem ettek, hanem a szívbeli kérdésekkel voltak elfoglalva. Andor úr, miután eléggé kidühöngte magát, határozottan kijelenté méltóságos nővérének, hogy gyermekeik házasságából, melyet a választás után szándékoztak megünnepelni, egyelőre nem lehet semmi, míg a vagyomból ki nem űzik a bitorlókát.

— Akkor örökre vége van — sóhajtott leverten a tanácsosné. — Ezt a pert soha sem fogjuk megnyerni, láttam a főispán viseletéből. Lemondhatunk vagyonunkról, gyermekeink lemondhatnak boldogságukról.

A harmadik jelenlevő maga Ákos volt. Ő látszott legkevésbé levertnek az egész családban. Megfogta anyja kezét és vigasztaló hangon mondá:

— A mi megtörtént, azon változtatni nem lehet. A nagy vagyont elvesztettük: ez elég baj; de nem következik belőle, hogy boldogságunkat is utána dobjuk. Én szeretem Ellát. Ella szeret engem; gyermekkorunktól megszoktuk jegyeseknek tekinteni egymást, s nekem mindig lesz elég kedvem és erőm arra, hogy eltartsam a nőmet.

— Eh! ezen a regényességen már túl vagyunk — dörmögött Andor úr, szánakozólag vállat vonva. — Ella nem arra volt nevelve, hogy egy szegény hivatalnok neje legyen, a kinek fizetésén kívül nincs egyebe.

— Ezt majd Ella maga fogja eldönteni — mondá nyugodtan Ákos.

— Már eldöntötte — felelt keményen Andor úr. — Blasko Emánuel barátom, ki egyszer már megkérte kezét, épen az előbb jelentette ki, hogy még mindig áll szava mellett, s ha a család megváltozott helyzete fölbontaná a ti eljegyzéseiteket, újra megkéri Ella kezét.

— És Ella?

— Ella tudja, mivel tartozik rangjának, mivel tartozik magának, és a mi a legfőbb, mivel tartozik nekem.

— Nem lehet! nem hiszem! — kiáltott Ákos nagy fájdalommal.

— Fiú! hát hazudni szoktam én? — szólott Andor úr nagy méltósággal. — Annyira megmételtyezte már lelkedet a szegénység, hogy kételkedni mersz az én szavamban?

— Andor bátyádnak igaza van, fiam — mondá a tanácsosné szomorúan. — Ez a házasság lehetetlen. Mindketten sokkal nagyobb igényekkel készültetek az életre, hogy sem szegényen boldogtalanná ne tennétek egymást. Lásd, Ella sokkal nyugodtabban ítéli meg a helyzetet, tud áldozatot hozni.

— Mit beszéltek nekem nyugodt ítéletről, mikor szerelmemről van szó? — kiáltott Ákos szenvedélyesen. — Gyermekkoromtól fogva egy kedves gondolattal nőttem föl, egy szeretett képet foglaltam szívembe; velem együtt lett nagyobb, velem együtt erősödött meg, része lett életemnek, gondolkozni sem tudtam nélküle, el sem tudtam képzelni nélküle jövőmet, s most azt akarjátok, hogy ezt a képet egyszerre kidob-

jam szíveimből, kiszakítsam agyamból, s még nyugodt is legyek mellette? Hol van Ella?

— Blasko barátommal hagytam a kertben — mondá Andor úr. — Bizonyosan jövendő terveiket állapítják meg.

— Nem hiszem, nem tudom elhinni! — kiáltott Ákos. — Tőle magától akarom hallani.

— Meghallhatod. Épen itt jö — mondá Andor úr morgorván.

Ella lépett a terembe. Egyedül jött. Arcza szokatlanul halvány volt, de szemében erős elszántság kifejezése látszott. Lassan, lehajtott fővel lépett be; midőn megpillantá Ákost, arcza egy perczre lángba borúlt, aztán még sápadtabb lett. De nyugalmat erőltetett vonásaira, lépéseire, és atyja mellé állt.

— Ella! — szólt Ákos melléje lépve — igaz, a mit atyádtól hallottam?

— Hagyjanak egy pillanatra magamra Ákossal — mondá Ella, elkerülve Ákos tekintetét, s atyjához és nagynénjéhez fordulva. — A mit mondani akarok neki, arra csak úgy lesz erőm, ha senki más nem hallja kívüle.

Andor úrnak kedve lett volna tiltakozni a négyszem közötti értekezés ellen, mintha attól tartana, hogy leánya eltántorodik üdvös elhatározásától; de a leány halvány arcza, mély tekintete, parancsoló hangja még az ő szívének hájburkán is úgy keresztül hatott, hogy nem mert szólni, s némán engedte, hogy a tanácsosné karjába fonja karját és kivezesse a szobából.

De ugyanakkor a másik ajtóban, melyen Ella az előbb belépett s melyet nyitva hagyott maga után, megjelent Olga alakja. Ő is a kertből jött, hova nem rég menekült az ünneplő, zajongó tömeg közül. Meglátva Ellát, ki akkor indult a kastély felé, utána lopózott, hogy mint hajdan, elrejtőzzék vele valami zúgban. Milyen örvény tátong a ma és a tegnapi közt, azt ő nem tudta; hogy ő az örvény egyik oldalán, Ella a másikán áll s legyőzhetetlen erő rombolta szét a hidat közöttük, arra nem gondolt. Neki Ella még mindig a bálványozott, imádni való eszménykép volt, ki előtt hódolva, gyermeketeg csodálattal borúl le, kinek ajkairól lesve lesi a szót, s boldog, ha megcsokolhatja kezét. Eljegyzése óta nem találkozhatott vele, és most bánatában, elhagyottságában, szomorú gyászruhájában úgy vágyott letérdelni előtte, ölébe hajtani fejét, elpanaszolni min-

den fájdmát és édes hangját hallani. Hiszen annyi mondani valójok lett volna, annyi nagy változás történt, mióta utolszor találkoztak.

A mint az ajtóba lépett, hirtelen ijedten megállt. Ella nem volt egyedül, egy ismeretlen fiatal ember állt vele szemben. Ismeretlen volt, soha sem látta; de azonnal kitalálta, hogy ez az a Tardy Ákos, kiről szép barátnője mindig oly rajongással beszélt előtte, a férfiasság, nemesség, hőslelkűség eszményképe; Ella vőlegénye, kit oly nagyon szeretett s kiről sokszor mondta neki enyelegve, hogy ő is beleszeretne, ha meglátná. Mind e régi emlékek egy pillanat alatt suhantak át lelkén s meg volt győződve, hogy Tardy Ákost látja szemközt állni menyasszonyával. Nem állhatott ellen gyermekes kíváncsiságának, még mostani szomorú hangulatában sem állhatott ellen, hogy egy fürkésző tekintetet ne vessen az annyszor emlegetett ifjú arczára; azután megszegyelte magát, s halkán megfordult, hogy olyan óvatosan, a mint jött, eltávozzék.

De akármily halkán fordult meg, Ella figyelmessé lett a neszre, hirtelen az ajtó felé fordult, fölismerte az elsuhanni akaró alakot, utána sietett, megfogta kezét s bevonta a szobába.

— Jókor jöttél — mondá nyugodt, bár kissé reszkető hangon. — Neked szabad, neked jó lesz meghallanod, a mit mondani fogok.

Átölelte egyik karjával a bámuló leány vállát s fejét egy kissé keble felé vonta. Így fordult szembe Ákossal, s mintha ez ölelés, ez érintés megkettőztette volna erejét, arca még nyugodtabb, tekintete még elszántabb lett.

Ákos csodálkozva, idegenkedve nézett a leányra. Mióta Olga a kastélyba került, nem volt itt s nem ismerte; ma csak a temetésre érkezett meg, s a gyászoló nagy tömegben, a temetési szertartás alatt s később a végrendeletek kihirdetésénél észre sem vette e gyászruhás, jelentéktelen kis leányt, ki különben is mindig jó messzire állt tőle, eltakarva az alsóbb rendű uradalmi személyzet alakjaitól. Idegenkedve nézett hát reá, midőn Ella maga mellé vonta, hogy tanújává tegye élete legfontosabb, legnehezebb pillanatának. Ella észrevette csodálkozó tekintetét s megelőzte az ajkán megjelenő kérdést.

— Ez a leány az egyetlen, kit igazán szerettem, kihez őszinte voltam. Nem volt előtte semmi titkom, semmi; azt aka-

rom, hogy most se legyen. Nagy szüksége van e tanulásra; nem akarom, hogy elszalaszsa.

Olga titokban, hirtelen megcsókolta hajdani pártfogója kezét, de szólni nem tudott. Izgatott volt; maga sem tudta, miért. Egészen elfeledte saját bánatát; nagy félelem fogta el szívét valami bizonytalan, ismeretlen veszély előtt, mely imádott Elláját s a vele szemben álló szomorú ifjút fenyegeti. Mert szomorú volt, tisztán látta, a mint egy pillanatra lopva reá emelte szemét; és bármily nyugodtnak látszott Ella hangja, azt is jól érezte, hogy keze reszketett, a mint vállát átölelve, kibomlott fürteivel játszott.

— Tőlem magamtól kívánod hallani elhatározásomat — kezdé Ella, gyorsan beszélve, mintha félne Ákos kérdéseitől s meg akarná előzni. — Jogod van hozzá, meg fogod hallani. Gyermekkorunk óta abban a hitben nőttünk fel, hogy jegyesek vagyunk; ez a hit meggyőződésünké vált és hozzá szoktunk, s ezt a meggyőződést, ezt a megszokást mi szerelemnek tartottuk.

— Én nem ezt tartottam szerelemnek — szólt közbe Ákos halkán, fájdalmasan — én éreztem, igazán éreztem a szerelmet.

Olga érezte, hogy a fürteivel játszó újjak erősebben reszketnek, hogy a vállára nehezülő kar görcsösen megrándul; szíve csaknem hallhatólag kezdett dobogni, lélekezete gyors és nehéz lett, még erősebben oda símult Ella kebléhez, mintha az ő szíve dobogását is hallani akarná. De nem hallotta. Ez a leány jobban tudott parancsolni magának, s bármint reszketett a keze, nyugodtan folytatta beszédét.

— Jól van, nevezzük hát így. De e meggyőződés mellett egy másik erős meggyőződés nőtt fel velünk. Az, hogy nagy vagyon vár reánk. Ehhez képest neveltek föl, ehhez szoktattak, ehhez mért igényeket oltottak belénk. Belém úgy, mint beléd. Mi nem tudjuk az életet máskép képzelni, mint attól a fénytől, kényelemtől, gondtalanságtól körülveve, melyet megszoktunk. Ha azt mondjuk, hogy máskép is megélhetünk, hazudunk és magunkat ámitjuk. Az a vagyon, melynek várákozásában nőttünk fel, volt alapja életünknek, boldogságunknak, szerelmünknek; az alap elveszett s vele elveszett minden, a mi reá volt építve.

— Ella! neked nincs szíved! — kiáltott Ákos keserűen.

Olga most már hallani kezdte Ella szívének dobogását is, érezte, hogy keze még jobban reszket. De hangjának meg mindig tudott parancsolni, és nyugodtan tudott felelni.

— Nem tudom, de azt tudom, hogy felek a nélkülözéstől, a mindennapi gondoktól, az élet kicsinyes küzdelmeitől; azt tudom, hogy boldogtalan lennék és téged boldogtalanná tennélek.

— Nincs szíved! nincs szíved! — kiáltott Ákos, elfordítva arcát.

— Legyen úgy! Nem tehetek máskép, nincs rá erőm, nincs erőm!

És mintha e bevallással valóban meg is tört volna ereje, kitört kebléből a rég elfojtott indulat, nyugodt hangja megcsuklott, megtagadott szíve megjelent szemének könnyeiben. Olga vállára hajtotta fejét, és a leány érezte arcán könnyeinek nedves melegét.

— Mégis szeretsz, mégis fáj az elválás! — kiáltott Ákos szenvedélyesen. — Hiába tagadod, könnyeid meghazudtolnak. És te kész vagy megtagadni szerelmedet, boldogtalanná tenni magadat, boldogtalanná tenni engem, mert nem mersz megküzdeni az élet gondjaival. Oh! hát ennyire megmetélted a nyomorúlt pénz a te szívedet is? Hát mindenki elfajul már, ki átkos körébe kerül e silány bálványnak! Te, a nemes, a büszke, a bátor leány, annyira elvesztetted önérzetedet, hogy egy vonalra tudsz súlyedni azzal a közönséges nővel, ki elrabolta vagyondat és boldogtalanná tett?

— Hallgass! — kiáltott Ella, hirtelen felszökve és mintegy öntudatlanul Olga elé állva.

— Mit hallgassak? mit kémeljem azt, ki nem érdemel kíméletet? — kiáltott Ákos, egészen elragadtatva szenvedélyétől és keserűségétől. — Elégé fáj szívemnek, hogy téged hozzá kell hasonlítanom, hogy téged sem becsülhetlek többre annál a cselszövő nőnél, ki hideg számítással közelébe tudott férközni egy szegény beteg ifjúnak és szerelmet tudott színlelni, hogy magához kaparítsa vagyont, mások jogos tulajdonát!

— Ah! — sikoltott Olga, mintha hirtelen szíven szúrták volna. Csak ez utolsó szavakra derült föl szeme előtt a szörnyű világosság; csak most értette meg, hogy ő az oka mind annak a fájdalomnak, mind annak a boldogtalanságnak, mely szeme előtt feltárult. Félre tola Ellát s előre lépett, sápadtan, resz-

ketve, de villogó szemében oly harag, oly fölháborodás lángjával, melyet senki sem sejtett volna e gyermek leányban.

— Rólam beszél? — kiáltott Ákos elé lépve.

— Nem, nem! Ne bántsd őt, ne vádold! — szólt Ella gyorsan, izgatottan, karjaiba fogva a reszkető leányt. — Ez a gyermek ártatlan; eszköze volt csak a cselszövénynek, öntudatlan eszköze, ki mostanig nem tudta, mi történik vele.

— Ez a leány . . . hebegett Ákos, zavartan, megszegyenülve, néhány lépést hátrálva a két leánytól.

— Nem azért hoztam ide, nem engedem, hogy bántsák — kiáltott Ella megriadva. — Itt tartottam, hogy okuljon példamból, hogy korán tanulja meg, mily vészes ajándék az, mely kezemből az ő kezébe jutott. De ezt a megbántást, ezt a megszegyenítést nem akartam!

— Hagyjon el! — kiáltott Olga, egész testében reszketve, s erőszakkal kibontakozva Ella karjaiból, s ismét Ákos elé lépett. — Igen, uram, én vagyok az a nő, ki közel férköztem egy szegény beteg ifjúhoz és szerelmet színletem, hogy magamhoz kaparítsam vagyonát. Ezt mondta rólam, ezzel vádolt. És én sajnálta ön, könnyes szemekkel hallgattam szerelme bánatát! Szerelme! Hát tud ön igazán szeretni akárkit, ha egy szegény leányról, a kit nem ismer, ilyent tudott kigondolni, ily iszonyú vádat mert kimondani!

— Nem, nem, ne hallgass rá! — szólt Ella gyorsan, megfogva a fölindult leány kezét s magához akarva vonni.

— Bocsásson meg a fölindulásnak, a kétségbeesésnek — mormogott Ákos megszegyenülve.

— Ne hallgassak rá! Bocsássak meg! Eh! nem arról van most szó. Én egy nagy vagyont raboltam el önöktől és oka lettem boldogtalanságuknak. Ez a kérdés. Nos hát, ha elvettem, vissza fogom adni!

E pillanatban két felől nyílt meg a terem ajtaja. Az egyikben a tanácsosné lépett be, kit a hangos beszéd zaja csalt ide. Nyomában jött a főispán, Andor úrral. A másikon Oszlányi jött nejével, kik aggódva keresték a kertben szemök fényét, a nagy örökösnyt s a cselédektől hallották, hogy ide jött.

— Épen jókor jő, bátyám — kiáltott Olga, Oszlányihoz futva és megragadva kezét. — A mi eddig történt velem, azt én nem tudtám, nem értettem. Most tudom csak, hogy

az a vagyon, melyet örököltem, nem illet meg engem. Nem fogadom el, lemondok róla, visszautasítom az örökséget.

— Mi ez? — kiáltottak mindnyájan a legnagyobb meglepetéssel. Oszlányiné elsápadt, a tanácsosné és Andor úr szemében az öröm sugára villant meg. De az ügyvéd nyugodtan mosolygott és megsimogatta a fölindult leány égő arczát.

— Ehhez neked nincs jogod, kedvesem — mondá szeliden.

— De nekem nem kell! — kiáltott Olga magán kívül. — Átok van rajta, nem akarom azt viselni. Adják vissza azoknak, a kiket jogosan megillet.

— Az csak téged illet jogosan s te nem mondhatz le róla. Ha nekem nem hiszesz, kérdezd meg a főispán urat.

— Úgy van, gyermekem — mondá a főispán, Olga mellé lépve. — Nagyon szép, nagyon nemes érzelem sugallta szavait, de törvényeink máskép intézkednek. Kegyed kiskorú, s addig nem rendelkezhetik örökségéről, míg nagykorúságát el nem érte.

— Az pedig csak nyolcz év múlva lesz — tevé hozzá Oszlányi diadalmasan.

— És én addig viseljem e bélyeget homlokomon, e vádat fejem fölött! — kiáltott Olga kétségbeesetten. — Hagyjanak el, ne nyúljanak hozzám! — tevé hozzá, vadul szétnézve s riadtan kitérve a feléje közelgők elől — átok van rajtam, nem hihetnek többé semmi érzelmemben. Hadd menjek az én szegény halottamhoz, egyedül ő tudja, egyedül ő hiszi, hogy igazán szerettem.

Eltolva magától nagybátyját, nagynénjét, kik vissza akarták tartóztatni, nem nézett vissza senkire, és kifutott a szobából.

XIV.

A főispán úr termei, melyek a legnagyobbak és legszebbek a megyeháza vén épületében, fényesen meg vannak világítva. Estély van, összekötve vacsorával az ősi hajlamú municipalisták kedvéért, kik nem tudják megérteni, hogy tisztességes magyar emberek összegyűljenek egy egész estére csak azért, hogy beszélgessenek s egy csésze theát vagy más ilyféle meleg kotyvalékot igyanak. Az alkotmány védbástyái között realisabb módon szoktak mulatni. A főispán ismeri e szokást és gazdag vacsorára hívta meg vendégeit.

Itt van a megye színe-java, mind azon uralkodó családok, melyek a megyei olygarchiát alkotják s a közvéleményt csinálják. Nem mindennapi élvezet reményében jöttek. Nem a vacsorát értjük, ez már megszokott dolog volt a főispáni estélyeken; de a meghívón az is ki volt téve, hogy az estély hangversenynyel lesz összekötve, melyen nemcsak egymást fogják tapsolni és kritizálni a megye műértő fiai és leányai, hanem egy valódi professio szerinti művésznőt is fognak hallani, még pedig külföldről jött művésznőt, a mi édes magyar hazánkban jelentékenyen emeli a művészet értéket.

Még nem látták, nem hallották, csak annyit tudtak róla, hogy tegnap érkezett meg és Blasko kegyelmes úrékhoz van szállva, mint a ház vendége. Mikor az öreg kegyelmes úr feleségül vette a megye legszebb leányát, Loósy Ellát, hosszú külföldi utat tett vele, s ezalatt ismerkedtek meg a művésznővel, valahol a Rivierán. Az ismeretségre barátkozás, a barátkozásra meghívás következett, s így történt, hogy egy kis megyei székvarosnak alkalmá nyílt, külföldi művésznőt fogadhatni falai közé.

Másfél évnél több múlt el azóta, hogy Loósy Gábort a kastély sírboltjába fektették és hogy kettős végrendelete annyi remény virágát törte le vagy bírta nyílásra, annyi szívet tett boldogtalanná vagy boldoggá, annyi szívet szakított el egymástól vagy hozott közel egymáshoz. A szerencse kereke nagyot fordult ez egyetlen egy zökkenésre; az Oszlányiak a hatalom és tisztelet legmagasabb ormára emelkedtek, a Loósyak és függelékeik legeslegalul kerültek. Kifogást tettek ugyan a végrendelet ellen és megindították az örökösödési pert; de mindenki, még az uradalom legutolsó bérese is, tudta, hogy ezt a pert biztosan el fogják veszteni; mert azt soha sem fogják bebizonyítani, hogy szegény Loósy Gábor örült volt, midőn második végrendeletét készítette. E meggyőződéshez képest az egész megye, a nagy uradalom minden alárendeltje, a bérlők, gazdatisztek, cselédek nemcsak Olgát tekintették már most is egyetlen jogos és törvényes úrnőjöknek s az Oszlányi-családnak hódoltak föltétlen tisztelettel; hanem rosszalással, haraggal, megvetéssel nyilatkoztak a Loósyakról, kik ennyire kimutatták aljas kapzsiságukat s nem átalották piacra hurczolni és megbélyegezni elhunyt rokonukat.

Pedig a Loósy-családnak nem minden tagja érdemelte

meg egyformán a kárhoztató ítéletet. Igaz, hogy az apró Loósyak, a függelékek, a Horthyak, a Jankóczyak, kik a kölcsönzött fény eltűntével egyszerre visszazuhantak a fekete semmiségbe, nagy agyarkodással vetették magokat a pörre, reményök egyetlen és utolsó horgonyára; de ezeket úgy sem vette számba senki s a velök való foglalkozást még a kapzsi megyei közvélemény sem tartotta magához méltónak. Úgy eltűntek a napi rendről, mint a por az asztalról, ha valaki erősen ráfúj, s ha épen szóba is kerültek néha, csak tömegestül részesülhettek e szerencsében, az «éhes Loósyak» gyűjtőneve alatt. De egyénenként megszűntek létezni. Hogy Horthy Bálint úr ki fog-e cseppenni hivatalából vagy továbbra is megmarad benne, a tanítók rémületére, hogy a Horthy-fiúk mily úton-módon elégítik ki feneketlen gyomrukát, hogy Jankóczy doktornak vannak-e betegei, a kik föntartsák egészségét, hogy a többiek, a Denesek, a Belák s több ilyfélék élnek-e, mit tesznek, mit esznek, mindezzel a világ többé nem törődött.

De annál szívesebben foglalkoztak a szapora nyelvek azokkal, kik legkevésbé érdemelték meg. Ezeket marták legnagyobb kéjjel az embertársak húsán működő fogak, mert legtöbb volt rajtok a marni való. Tardy Ákos hallani sem akart a perről. Még azon a napon, melyen Olgát oly halálosan megsértette, elútazott Barakonyból s visszatért a fővárosba. Midőn nagybátyja a család nevében megindította a pert, nyilván kijelentette, hogy nem osztozik benne s a maga részéről minden közösséget visszautasít a fölperes családdal. Keményen össze is vezett Andor úrral, ki még mindig nem tudott leszokni uralkodói hajlamairól s minden ellenmondást nyílt lázadásnak tekintett. Sőt anyjával is feszültebb és hidegebb viszonyba hozta e föllépése, mely nyilvános meghazudtolása volt a perlekedő családnak, köztök saját anyjának. A tanácsosné nem is ment fiához lakni. Ella esküvője után, midőn az új házaspár hosszú külföldi útjára indult, átvette ideiglenesen a Blasko-ház vezetését; aztán véglegesen ott maradt Andor úrral együtt; mint az élödi felfutók, ha kivágyák alólok a régi törzset, csakhamar találnak helyette újat, melyen épen olyan jól megélnek.

Az idő azonban eltelt, az öreg kegyelmes úr és szép neje visszatértek a külföldről s elfoglalták a nagy házat, melyet az öreg úr bálványozott neje kedvéért fényes palotává alakított

át. Az idő múlt, a gyászév is letelt, s a fölperesek és alperesek, a birtokba jutott és a kicseppent örökösök levették a gyászt, melyet egyforma szívós és tüntető kegyelettel viseltek. A törvényszék ítéletet hozott az örökösödési perben és elutasította a Loósy-családot, érvényesnek nyilvánítva Gábor második végrendeletét s megerősítve Oszlányi Olgát az örökségben.

— Hála Istennek! — kiáltott föl Ella, midőn meghallá az ítéletet. — Csakhogy vége van e botrányos pernek!

— Vége? — visszhangozá Andor úr nagy méltatlankodással. — Épen nincs vége. Most még csak az első forum ítelt; hátra van még a királyi tábla és a kuria.

— Csak nem akarja atyám tovább folytatni e pert.

— De bizony akarom!

— Nem volt elég a pironkodás, a szégyen, a világ megszólása? Én nem tűröm tovább e megaláztatást.

— Hát ne törd! Tégy úgy, mint az a bolond Ákos és vond ki magadat nyilvánosan a perből.

— Tudja atyám, hogy én mindig rosszaltam e botrányos pert, s csak az ön kedvéért nem engedtem, hogy férjem nyíltan föllépjen ellene.

— Könnyű neked beszélni! Gazdag férjed van, excellentias asszony vagy, úszol a pénzben és fényben.

— Atyám tudja, hogy a mi az enyém, az az öné is.

— Köszönöm szépen! Kegyelemkenyéren nem szokott élni egy Loósy Andor, mikor saját jogos örökében idegenek ülnek. Folytatni fogjuk a pert.

A pert tehát folytatták, nagy megbotrányozására az egész megyének. A főispánt különösen kellemetlen helyzetbe hozta az egész pörlekedés. Nem tudta eltalálni, mily helyet foglaljon el az új és a régi birtokosok között. Az Oszlányiakat, kikről bizonyosan tudta, hogy véglegesen megmaradnak a mérhetetlen vagyonban, nem akarta elidegeníteni magától; de a Loósyakhoz is annyi mindenféle szállal volt fűzve, hogy őket sem ejthette el egészen. Minden áron ki kell egyenlítőnie a viszálykodó feleket, s ez üdvös munkájában hatalmas és buzgó társa akadt Blasko Emánuelben, az öreg kegyelmes úrban, ki eleitől fogva rendkívül restellte, hogy nevének családja ily feltűnő pert folytat s hogy nevének neve így meg van huzcolva. Sokat és hosszasan tanácskozott a főispánnal, míg végre megtalálták a kibonyolítás fonalát; legalább azt hitték, hogy ha ezt a

fonalat megragadhatják s kellő erővel és ügyességgel vonják, szép símán legombolyíthatják az egész csomót.

A kegyelmes úr előbb nejével is közölni akarta a bölcsen kieszelt tervet, mielőtt megvalósításához fognának. Hosszasan és komolyan beszéltek róla. Ella e beszélgetés után több napig feltűnően sápadt volt, folytonosan kinn lovagolt a mezőkön és erdőkön s oly vakmerő lovas vállalkozásokba bocsátkozott, mintha erőnek erejével a veszélyt keresné. De a terv ellen nem volt semmi kifogása, ellenkezőleg ezt tartotta egyedül célra vezetőnek; s az öreg kegyelmes úr, ki hosszú nászútazásuk alatt eléggé megszokta szép nejének szeszélyeit és különczködéseit, épen nem vette észre hangja reszketését, arca halvány-ságát, szeme elfojtott tüztét, midőn megadta tervöknek a szentesítést.

E terv következménye volt a fényes főispáni estély, melyen annyi anyagi és szellemi élvezet várt a megye kitűnőségeire.

A viszátkodó két család minden tagja hivatalos volt, s az érdekelt felek gondoskodtak, hogy a meghívásnak mindegyikök eleget tegyen. A tanácsosné, kit Blasko úr szintén beavatott a főispán tervébe s ki azt teljes erejéből helyeselte, maga írt Ákosnak hosszú levelet, a mit nem tett fiának hírhedt nyilatkozata óta. Mint gyermeki szeretetének utolsó és legfőbb bizonyítékát kérte tőle, hogy utazzék le e napra a fővárosból s jelenjen meg a főispán estélyén. Nem írta meg, miért; tudta, hogy akkor Ákost el nem mozdíthatná helyéből; csak annyit írt, hogy neki, anyjának, kinek benne van minden reménye és boldogsága, véghetetlen fájdalmat okozna elmaradásával. Ákost meg is hatotta e levél s nemsokára megerkezett sürgönye, hogy az estélyen minden bizonynyal meg fog jelenni.

Az Oszlányiak meghívását a főispán vállalta magára. Könnyen sikerült. Oszlányiné nagy kegyességgel fogadta a megtiszteltetést, sőt többet is ígért az egyszerű megjelenésnél. Nemcsak Olgát viszi el magával, hanem öcscsét, Geréb Lászlót is, a képviselőt, ki épen most nálok tartózkodik és szerencsésének fogja tartani, ha megjelenhet azon megye főispánjának estélyén, melynek egyik kerületét ő képviseli. S elburkolt célzással azt is megértette a főispánnal, hogy meg lehet, valami nagyon érdekes hírrel fogják meglepni az estélyen összegyűlt vármegyét.

László könnyen beletalálta magát a váratlan helyzetbe, melyet a sors kerekének hirtelen fordulata rögtönzött számára. Elfoglalta helyét a képviselőházban s nemsokára egyik legemlegettebb tagja lett. Az újságok igen sokat írtak róla; a személyi hírek rovatában minduntalan előfordult a neve, néhány párbajban segédkezett, minden estélyen, közebéden, gyűlésen, híres emberek temetésén ott volt neve a «jelen voltak» között, sőt néhány közbeszólásával általános derűtséget gerjesztett a tisztelt házban. Még beszédet is tartott, és ezt mint nagyszabású politikai enunciatíót közölték az újságok. Szóval országos hírű ember volt, és a székvárosi helyi lap nagy betűkkel közölte az örömhírt, hogy a barakonyi kerület kitünő képviselője, titkárja, Venter Ignác kíséretében, «városunkba érkezett».

Ezalatt pöre is szerencsésen véget ért. A törvényszék a rendes határidő elteltével halottnak nyilvánította nejét. Midőn László haza érkezett, zsebében hozta az ítéletet, mely őt hajdani kötelekétől szabadnak nyilvánította és fölhatalmazta, hogy új bilincseket vegyen magára.

CSIKY GERGELY.

A VÉN DIÓFA.

Diósgyöri Hámor, szept. 6. 1890.

A terepélyes vén diófa
Itt áll, ki tudja már mióta!
A gazda hányadik nagyapja
Ültette azt ide az aljba,
Vagy mint gazdátlan csemete
Véletlenül került ide.

Ráborul a silány tetőre
Mint állandó hűségés öre . . .
A nyár heve, a tél viharja
Nem bír könnyen áthatni rajta
S ő véle itt egy kis család
Együtt védi a ház falát.

Estalkonyon, ha nincs dolog már,
Terem helyett e vén fa szolgál,
A szomszédok is ide gyűlnek,
Tréfás enyelgésbe vegyűlnek,
A susogó lombok alatt
Jól esik a sovány falat.

A szegénynek nem jut zenére
Alig ha jut száraz kenyérre!
Apró öröm, mely élvezet adjon,
Csak ingyen-forrásból fakadjon:
A vén fára egy kis madár
Estve-reggel füttyülni jár.

Hálás öreg fa sokkal ér fel,
Nekik legalább egy tehénnel;
Enni nem kér s nincs még adója,
Tartozását mégis lerója,
Körülte nincs szűszék, verem,
A mit lehet, hát ő terem.

Óvja is ezt a szegény háznép,
Gyönyörködik midőn alá lép;
Nagy gondja van rá: minden évbe'
Lugzott hamut hint a tövébe,
Gyümölcsöt így teremhet ő,
Mely két újjal megtörhető.

S ünnep van akkor szinte félig,
Ha a gyümölcs ősszel megerik;
Az apróság is talpra szökken,
Füles kosárával kezökben
S az örömet, ugy is kevés,
Pótolja a dióverés.

És verve, törve évek óta
Erőben diszlik a diófa . . .
Talán mert a kunyhó családja
Firól fra örökké áldja,
Szivök hálás imában ég,
És meghallgatja azt az ég.

LÉVAY JÓZSEF.

FINN NÉPDALOK.

Az eredetiek versalakjában.

I.

KULTANI KUKKUN...

Szólal a kincsem, messzire szólal,
Jajgat a szajmai partszélén ;
Csónak a parton egy sincsen,
Nem evezhet által az én kincsem.

Unalom az életem, napjaim hosszúk,
Megvan a könye minden órának ;
Jaj, mire véljem, mit várjak,
Hogy hire sincsen a rózsámnak!

A remény öröme s az a kor, a boldog,
Perczre ha bánatom oszlatja ;
Szívem a tó jege, tó fagyja —
Lesz-e a ki végre fölolvastja?

Ég sasa röppent keresztül az égen,
Kis kacska evez a tó vizében ;
Kincsem a szajmai partszélén
Nem mehet által a nagy szélben.

Szörnyü a szélvész, habra habot hajszol,
Gyöngé a csónak a tó partján ;
Gyöngé a csónak a tó partján ;
Finomak az újjaid angyalkám.

Ne igyekezz', angyalom, a habok ellen! —
Elragad, elborít a vízár.
Akkor az én szívem gyászban jár,
Míg csak a sírhalom el nem zár.

II.

TUOLL' ON MUN KULTANI . . .

Ott van a kedvesem, ott van az árva,
 A király aranyos ajtait állva ;
 Jaj szivem angyalom, csillagom aranyom,
 Siess haza már, siess haza már !

Vannak ott, vannak ott gyönyörű lányok,
 Kedvesem a szemit sem veti rájok ;
 Jaj szivem angyalom, csillagom aranyom,
 Siess haza már, siess haza már !

Szép nagyon a virág, kikeleti hajnal,
 Szebb az én angyalom szeme, arcza sokkal ;
 Jaj szivem angyalom, csillagom aranyom,
 Siess haza már, siess haza már !

Ékes a madarak éneke, vallom ;
 Ékesebb, ha galambom szólani hallom ;
 Jaj szivem angyalom, csillagom aranyom,
 Siess haza már, siess haza már !

Édes a méz nagyon, báb ize pompás,
 Angyalom szája meg ajka de még más ;
 Jaj szivem angyalom, csillagom aranyom,
 Siess haza már, siess haza már !

Hej az a szép idő, mikor jön az már el,
 Hogy az én angyalom énvelem jár-kel !
 Jaj szivem angyalom, csillagom, aranyom,
 Siess haza már, siess haza már !

Közeleg az őszi nap, hazasiet a nyár,
 De az én angyalom ide közel sem jár ;
 Jaj szivem angyalom, csillagom aranyom,
 Siess haza már, siess haza már !

Gyere, gyere angyalom, gyere honi tájra,
Vagy pedig elől engem a bubánat árja ;
Jaj szivem angyalom, csillagom aranyom,
Siess haza már, siess haza már !

III.

TÜTU RÜTU KIRJAVA HATTU . . .

Heje huja czifra sapka,
Sötét az én kedvem ;
Eszkendőre, Isten tudja,
Itt leszek-e vagy sem.

Egy szeretőm Kurkjokiban,
Egy pediglen itt van ;
Harmadik a tenger hátán,
Új hajóval útban.

Ne igen busulj angyalom, hogy
Másnak léssz a rabja ;
Hat esztendő hamar elfogy :
Érted jövök újra.

Finnből

VIKÁR BÉLA.

FAGUET EMIL.

Az újabb francia kritikának legkiválóbb három tagja: Brunetière, Lemaître és Faguet. Az első a legtekintélyesebb s leghíresebb, művei nálunk is eléggé el vannak terjedve: a másodiknak meg épen bámulói, sőt — némi nagyzólással szólva — utánczó is található fiatalabb nemzedékünknel. Jól szűkebb körben ismeri író és olvasó világunk a Faguet munkásságát. Pedig Saintsbury igen találóan ítélt, midőn ily párhuzamot von közte s a *Journal des débats* meg a *Revue bleue* rendes munkatársa közt: «Lemaître Gyula ragyogó kritikus; bár kissé inkább is ragyogó, mintsem kritikus; míg a Faguet Emil kritikája ép oly egészséges, mint a mily bevégzett.»*) Nem velünk tehát fölösleges munkát végezni, midőn ez író működéséről néhány tájékoztató sorral szolgálunk olvasóinknak. Inkább csak igénytelen bibliographiai jegyzék akar lenni ez ismertetés; mert annak még nem jött el az ideje, hogy Faguetnak írói egyéniségét elemezzük, bármily önálló egyéniség körvonalai észlelhetők már ma is művei összeségében. De így sem lesz ép érdektelen végig tekinteni e műveken, melyek a kiadások számát tekintve, félelmes versenytársai a Lemaître népszerűségének (akárhány kötet évről évre újra jelen meg, némelyik megjelenése évében hat kiadást is ért!); a szigorú Brunetière-nek folyton tiszteletteljes elismerésével találkoznak, az «Académie Française»-tól megkoszorúztattak s legújabbban a Sorbonne-on szereztek tanszéket szerzőjöknek, ki — melleleg mondva — eddig a középiskolai tanári karnak volt díszes tagja, mint a Lycée Janson de Sailly tanára, hol

*) *History of french literature.*

egyik élvezetes és nemcsak a középiskolai tanulókra nézve tanulságos előadásán e sorok írójának is szerencséje volt tavaly jelen lehetni.

Legelől említjük azon munkákat, melyek tulajdonkép népszerű dolgozatok s így a többiek sorából önként kiválnak. Ilyenek: *Mme de Maintenon institutrice, extraits de ses lettres, avis, entretiens et proverbes sur l'éducation avec une introduction* (második kiadás), *Notices littéraires sur les auteurs français inscrits au nouveau programme du brevet supérieur* (évenként új kiadás), a Corneilleről s Lafontaineről szóló füzetek a Faguet által szerkesztett *Collection des classiques populaires* *) című sorozatban. Az első érdekes adalékokat nyújt azon rendkívüli nőről, kit ma már a francia pædagogia történetében is genialis mozzanat képviselőjeként szokás tekinteni. A második oly irodalomtörténeti olvasókönyv, melynek elméleti részében gondosan van összegezve minden újabb kutatás eredménye s mind az, mit egy-egy íróról a felsőbb oktatásra menő tanulóknak tudnia kell. A harmadik vállalat, melyet Páris városa összes iskoláinak könyvtárai számára elfogadott, oly népszerű ismertetések gyűjteménye, melyeket nálunk sem ártana megkísérteni, főleg a külföldi irodalmak köréből.

Az École Normale Supérieurenek minden jóra való hallgatója kötelességének tartja letenni a doctoratust, melynek a doctoratusi dissertatio, a «thèse» Franciaországban is elengedhetetlen feltétele. E théseek közt leginkább olyanok szoktak kiválni, melyek anyaghalmazukban érdekes új adatokat rejteneek, míg jóval kevesebb azok száma, melyek æsthetikai tekintetben értékesek. Az utóbbiak között foglal helyet (s valószínűen az első hely jut itt neki) a Faguet dissertatiója is, mely a francia tragédiát tárgyalja a XVI. században.***) E themáról mindaddig csak egy alapvető munka létezett, az Eberté, német nyelven, s azelőtt több mint egy negyedszázaddal írva. E könyv tehát kétségek nélkül égóta érzett hiányt pótol. Ma már kiveszett könyvtári forgalomból, magam is szerző szívességéből bírom, s aligha fog egy hamar ismét napvilágot látni, minthogy szerző

*) Úgy ezek, mint Faguet minden műve (egy alább említendő kivételével) *Lecene-Oudin* kiadásában jelentek meg.

**) *La tragédie française au XVI-e siècle.* (1550—1600.) Hachette 1883. Elfogyott.

maga immár hajlandó kevésbe venni, mint kezdő, «ifjúkori» dolgozatát. Pedig, ha itt-ott néha az idézetek némileg fiatalos iparkodást árulnak el arra, hogy a szerzőnek világirodalmi tájékozottságáról tegyenek tanúságot, — ha ma már a Ronsard-irány drámaíróit nem tekintjük többé igazi színpadi költőknek, — s ha esetleg akad is a könyvben inkább tetszetős mint egészen megbizonyítható állítás: azért még mindig igen sok van benne, a mi becses, s a miért mint a legkiválóbb forrásmunkák egyikére hivatkoznak rája ma is. Érdekesen beszéli meg a kor latin színiköltészetét, a Jodellékét s az ezután következőt, Monchrestient, a théâtre irregulier párthíveit Hardyig; de a mű legkiválóbb s legterjedelmesebb része a Garnierről szóló: a legjobb dolgozat, mit e tárgyról egyáltalán találhatni.

Annak a francia írónak, ki a thèset immár közrebocsátotta, ha nem akar visszamerülni a nagy tömeg homályába, az szokott fő vágya lenni, hogy mihamarább részesüljön a «lovaggá ültetésben», «fölvatásban», mi az Académie Française-től nyerezendő el. A ki végre rányomtathatja kötetére: «ouvrage couronné par l'Académie Française», annak immár biztosítva van hírneve, írói jövője. Faguet mindjárt második művével elnyerte e kitüntetést. E mű *) a jelen század költészetéről szól s oly független, néha talán kockázatosabb nézeteket tartalmaz, hogy daczára a Montyon-díjnak, melylyel kitüntették, egyes pontjai a régibb nemzedéknek higgadt, tisztult nézetű tagjai, egy Scherer Edmond részéről ellenbírálatot hívtak ki, a mi magában véve sem megvetendő érdem. Ez élénk tollal írt, új folfogásokat hirdető s új eszméket sugalmazó kötet, mely először tette a szerző nevét széles körben ismeretessé Franciaországban s a külföldön, a romantika apját s fő képviselőit fejtegeti: Chateaubriand-t, Lamartinet, De Vignyt, Hugot, Gautiert, Musset-t, Michelet-t (kiről nálunk azt tudják, hogy történetíró volt, holott a történetírás csak ürügy volt e jeles költőnek, ki prózában írta szép verseit); továbbá Sand-t s ennek nagy ellenlábását, Balzacot. Mennyi értékek lehet e tanulmányoknak, megítélhetni már abból is, hogy jóformán évenként érnek új kiadást; de meg kívált abból, hogy az egyetlen francia mű, mely azóta megjelent s a jelen század francia irodalmának

*) *Études sur la littérature française au XIX-e siècle.* 1890. 6-dik kiadás. Elfogyott.

mozgalmaikat tárgyalja, tudniillik Pellissier-nek *Mouvement littéraire au XIX-e siècle* című könyve bőségesen merített Faguet eszméiből, a nélkül, hogy idézni érdemesnek tartotta volna, mely plagizálásért kellő szemrehányásban is részesült annak idején a legilletékesebb fórumok részéről.

Következő kötetével *) a francia irodalom aranykorába, a XVII. századba, szökött át írónk, mint a mely kor varázsának oly nehéz ellentállni, s melyről ép ezért annyit, s a sok közt természetesen sok jót is írtak már Faguet előtt. Faguet könyvével nemcsak e «sok jó», de egyenesen a «kevés kitünők» csoportját gazdagította. Itt már higgadtabb, tisztultabb fölfogással találkozunk, az ítéletekben teljes biztosságot észlelhetni: e műben immár kiforrva áll előttünk szerző tehetsége. Miután a XVII. századdal foglalkozik e kötet, okvetlenül némi párhuzam eszméje tolakodik ezúttal élénk szerzőnk s amaz író közt, ki a XVII. század legföltétlenebb bámulójául, egy egész iskola, a neoclassicisták, fejéül van kikiáltva. Nos e párhuzam nem üt ki Faguet hátrányára; mert ő ment minden színétől annak a Brunetièrenél annyit kifogásolt dogmatismusnak az előadás hangjában: de azért e tanulmányok nem kevésbé tartalmasak, mint a Brunetièréi, s ha nem is részleteznek oly behatóan egy-egy kérdést, viszont nem oly töredékesek, kerekdedebbek. Vegyük hozzá, hogy ez essay-gyűjtemény mindazok közt, melyek a régibb francia irodalomról szerzőnknel találhatók, aránylag a legkönnyedébb modorban van írva. A nagy drámaírókat és moralistákat, Boileaut és Lafontainet, Bossuet-t és Fénelont, Mme de Sévigné-t és Mme de Maintenont, Saint-Simont élénk apró fejezetkében beszéli meg. Néhány vonással, de annál világosabban vázolja életöket, jellemöket, írói pályájokat, conceptiójokat s módszeröket, stíljöket; részletesen beszéli meg főbb alkotásaikat vagy legalább azokat, melyekben az író tehetségét tetőzni véli, mint például *Polyeucte*-öt, *Athaliet*, *Misanthrope*-öt. Nem akar minden áron újat mondani, scepticismusa sem csábítja paradoxonokra, mint kiváló kollegáját, Lemaître-t; sőt inkább nem tartja méltóságán alulinak reflektálni a themájáról forgalomba került minden kiválóbb nevezetre, a nélkül, hogy ezért bár távolról oly compilatori sze-

*) *Les grands maîtres du XVII-e siècle. Études littéraires et dramatiques.* Szintén évenként új, eddig 6 kiadásban.

repkörbe szállna alá, melyben tudvalevőleg Merlet jeleskedik, igen értékes dolgokat produkálva. Szándékosan említjük itt Merlet nevét, mert szerző maga hí föl ily összehasonlításra, midőn túlszerűen azt mondja, hogy ő is «a tanulóknak s az irodalom iránt érdeklődő laikusoknak» írta tulajdonképe művét. Valóban túlszerűen e nyilatkozat. Hiszen, ha azok, kik belőle óhajtanak először bővebb tájékozást nyerni a tárgyalt írók felől, kitünő kézi könyvet találhatnak e műben: viszont nem kevésbé okulhat belőle a szakember, ki egyfelől az illető írókról minden fontosabb ismert eszmét mesterien csoportosítva lel itt föl, másfelől számos alkalma nyílik a «fölfedezésekre» azon gyakori helyeken, hol hagyományos nézeteket tisztáz a szerző, addig mellözöttebb pontokat, jelentőségöknek megfelelően fejt ki s számos meglepő új eszmét hoz ráadásúl forgalomba. Faguethnak joga volt így írni előszavában: «Nem hiszem, hogy immár minden elmondott volna e ritka s hatalmas szellemekről».

Már eltérő szellemű azon kötet, melylyel Faquet az újabb francia irodalom történetét felölelő dolgozatainak sorát időrendileg kiegészítette. Minden előbbi művénél nagyobb terjedelmű s mindegyiknél komolyabb becsvágygyal készült munka ez a XVIII. század legjelentékenyebb elméit tanulmányozó könyv,*) melyről szerző szintén túlszerűen vallja, hogy ezt is tulajdonképen «az irodalommal foglalkozó tanulóknak» szánta. Sőt azt mondhatni, hogy ezek az essayk már kevésbé vannak népszerű stýlben tartva, mint az előbbiek, határozottan mélyebbre hatolnak. Bár Faquet elég udvarias azokra hivatkozni előszavában, kik tárgyról írtak s kiknek e szerint adósául vallja magát: mindazon által saját fölfogása és saját eszméi azok, melyeket itt elénk tár. Új szempontok, új gondolatok lepnek meg lépten nyomon, a mint a XVIII. század hatalmas szellemi mozgalmainak evolutióját itt végig szemléljük a maga lélektani fejlődésében. A XVII. század s a következő közt álló szellemek: az eszméivel átmenetet jelző Bayle, — a philosophiájával és már szépirodalmilag is ily átmeneti Fénelon, — a szépirodalmi átmenetet még erősebben képviselő Lesage, ki Molière s a nagy moralisták tanítványa, s kinél első sejtelve nyilvánul

*) *Dir.-huitième siècle. Études littéraires.* 1890. Ugyanazon évben hatszor.

már a később annyira túlságig menő előszeretetnek az alacsony iránt az irodalmi ízlésben s az aljas iránt az erkölcsökben, — a XVII. századból elkésett, a mi századunkat pedig saját kárára megelőző Marivaux, kit oly isolálttá tett saját korában psychológiájának s egész szellemének finomsága, nyitják meg a kötetet. Íme a többi fejezetek czímszereplőinek névsora: Montesquieu, ki a legbámulatósabb elmék egyike, politikai eszméinek széles körére, mélységére, gazdagságára, s kinek eszméi még ma is gyönyört nyújtanak, bár ma már nem actualisak többé hazájokban, — Voltaire, ki alapjában véve nyárspolgár-lélek s önmagát folyton ismétlő, meglehetősen kevésbé gazdag elme, noha ilyenek volt kikiáltva; kit sorsának hányatottsága, eszméinek zürzavaros következetlensége hozott sphynx-hírbe, s kinek dicsőségét növelni, valósággal összeesküdött ellenség és jó barát az idők folyamán; — Diderot a század leglármasabb, legfecsegőbb embere, ki a legellentétesebb irányok közvetítője, ízetlenségek terjesztője s geniális eszmék hirdetője, geniális töredékek alkotója. Utánok következnek Rousseau, a század e másik sphynxe, ez a regényes phantasta, ki az összes addigi emberi bölcseséget bolondságnak jelenti ki, a XVIII. századi nihilismusnak Tolsztoja, a természettudományok s az ész ellenében a szív s képzelem apostola; — Buffon, a nagy természettudós, kiváló költő, ki oly nagy hatással volt századunk romantikusaira; — Mirabeau, a gyarló pénzügyi tehetség, de nagy államférfiú s nagy szónok; végre André Chénier, kiben szerzőnk a XVIII. század emberét is látja, de kit inkább antik szellemű költőnek tekint. Ez a vaskos kötet tartalma, melyben már nem szentelhetett az író oly részt az æsthetikai szempontnak, mint az előbbiben; emez erősen művészi szellemű századról szól, holott ezúttal oly kort tárgyal szerző, melyben az eszmék vittek a főszerepet, forrongva s mindent fölforgatva. Ez eszmék megvitatása képezi e kötetnek lényegét, s a dialektika ereje, élessége és heve; a merészen támadó s bravourral végig küzdött tollharcz, mit szerző emberei ellen folytat, a styl lüktető heve és viaskodó kardéhoz hasonló élessége, rohamos szökkenése adják meg e tanulmányoknak igazi értékét s teszik azokat vonzó olvasmányokká. Faguet tehetsége e kötetben ismét fejlődve, megizmosodva mutatkozik. Művészete is mennyit haladt, erre azon röviden vázolt arcképek nyújthatnak bizonyítékot, melyeket az illető írók szelleméről ad, s melyek finomság és

találóság, valamint lelemenyesség tekintetében, igazi mester-művek.

A XVIII. század főleg philosophiai, vallási eszmék fejtegetésére nyújt alkalmat búvárlójának; de a politikaiaknak sincs híjával. Emezeket Faguet nem kisebb előszeretettel fejtegette. Most viszont pár hét előtt újabb kötetben *) tette közzé amaz első sorban politikai tanulmányait, melyeket a *Revue des deux Mondes*ba írt Joseph de Maistreről, Bonaldról, Staëlneről, Benjamin Constantról, Royer-Collardról és Guizotról: legregibb köztök a Staëlneről szóló (1883-ból), mely még irodalmi, æsthetikai szempontra is alkalmat vesz kitérni. A *Revue des deux Mondes* magyar olvasóinak még friss emlékezetében lehetnek e cikkek. Ezekkel ismét a XIX. századhoz tér vissza szerzőnk, melynek költészetével már régebben végzett, s melynek most gondolkozóit akarja fejtegetni. Úgy szólva, ott veszi föl az eszmék történetének fonalát, hol a múlt századról írt dolgozataiban elejtette. A nagy forradalomnak még kitörése előtt tönkre voltak menve a politikai, morális és vallási elvek; a forradalom lezajlása után a gondolkozók a politikai elvek reconstruálását siettek megkísérteni: morállal es vallással kevésbé törődtek, mert részint lehetőleg conservatív szellemek voltak e kérdésekben, mint Maistre és Bonald, 's számukra a régi orthodoxia régi erejében állt fönn, — részint pedig következtelen rationalisták voltak, kiknek hite legfőlebb a hagyományban gyökerezett. E sociolog philosophusok a század három első evtizédében «nem látták ugyan egész teljökben a XIX. század erkölcsi problémáit, de igen jól látták, még pedig legmélyökig a politikaiakat,» s oly első rangú politikai munkásságot képviselnek, hogy Montesquieu óta nincs fogható e kiváló szellemekhez. Faguet kimutatja, mint voltak ez ideologok egész szellemökben a XVIII. századnak, épen azon Voltairenek és Rousseauanak tanítványai, kiket ékesszólóan vagy elesen czáfolgattak. Kimutatja, mint tévedtek, midön fölismervén azt, hogy a szabadság s a democratia a század összes politikai mozgalmainak sarkpontjaivá hivatvák lenni, ezek ellen, mint a túlkapó individualismus veszélyes végletei ellen, harczoltak, meg nem értve az idők szellemét. Kimutatja, hogy a hírhedt reactionarius

*) *Politiques et moralistes du XIX-e siècle. Première série. Paris, 1891.*

Maistrenel s Bonaldnál, kik egyszerre mind a két sarkpont ellen törtek, nem kevésbé voltak reactionariusok azok, kik a liberalismusnak ugyan pártját fogták, de csak azért, hogy mint kisebb rosszsal a nagyobbat elháríthassák, általa a democratia föltűkerekedését megakadályozhassák. Így Constant, Staëlné, Royer-Collard, s így főleg Guizot, ki miniszteri székeben a végrehajtó hatalommal is rendelkezvén, oly gyűlöletessé tette magát lángesze s jellemessége daczára. Valósággal egy csöndes tragédia hősei ez emberek, kiket könyvünk tárgyál. «Minden reményük megesalattott, minden számításuk kijátszatott. Ez a kötet egy nagyszerű illúsióknak s egy roppant csalódásnak történetét foglalja magában», úgymond az előszó.

Hogy mennyiben bírálja meg Faguet tárgyilagosan e tragicus hősöket, azt történettudósaink ítélik meg. Mi csak arra szorítkozhatunk, hogy kiemeljük, hogy szerzőnek mindazon kiváló tulajdonságai föllelhetők itt, miket a XVIII. századról szóló kötetében észlelhettünk. Forma tekintetében nem mindennapi politikai íróval állunk itt szemben, kinek vezéreszméit ezuttal ugyan nem részletezhetjük; de annyit, mint ránk nézve érdekest fölemlíthetünk, hogy szerző nem elvi ellensége a monarchicus eszméknek, s hogy hisz egy újonnan reconstruálandó vallás jövőjében, mely az összes emberiséget vissza fogja vezetni az Istenben való hithez. Ez a kötet egyébiránt csak első fele egy sorozatnak. «Tündöklő ideologok, kiváló polemisták, félénk restauratorok», — úgymond Faguet — «ilyenek vallási s erkölcsi tekintetben azon philosophusok, kiket itt összegyűjtöttem. A mélyen érző, mely szenvedélyű emberek, a mysticusok (a mysticismus sokáig fog még koronként ismét meg ismét újra születni) később lépnek föl, 1830-tól 1848-ig körülbelül s egy más tanulmány sorozatban fogunk velök foglalkozni.» Ez új sorozatra, melynek fő hősről, Lamennaisről, szólva, kiválóan lesz alkalma Faguetnek tehetségét ragyogtatni, valószínűen nem kell sokáig várakozniok azoknak, kik e mély elméjű s termékeny tollú író művei iránt érdeklődnek, s kiknek száma úgy Franciaországban, mint külföldön, igen tekintélyes.

Azonban nem volna teljes a kimutatás, melyet Faguet irodalmi működéséről adni kívántunk, ha megfedekezniék színi kritikusi működéséről, mit évek óta folytat a *Soleil* című orleanista párti napilapban. A párisi hírlapirodalom tudvalóleg igen gazdag jóra való színi kritikuskok dolgában. A leg-

régibb s legtekintélyesebb, Sarcey, még mindig nem gondolt arra, hogy összegyűjtse hétfői tárczáit a *Temps*ből: ebben megelőzte ifjabb kollegája, Lemaître; emez immár öt kötetnyi *Impressions de théâtre*t tett közzé a *Débats*ből. A kinek színi kritikái mindjárt a most említett két tekintély mellett állnak, ez Faguet: természetesen irodalmi érték tekintetében véve, mert máskülönben mondanunk sem kell, hogy hatáskörrel nagyobb bír egy Auguste Vitu, ki a *Figaroba* dolgozik. Ha Faguet eddig megjelent két kötet kritikáját *) végig lapozzuk, sajnálnunk kell, hogy oly kisebb rangú s külföldön nem igen ismert lapban látnak világot. Túlzás nélkül merjük állítani, hogy még az is, kiben a párisi viszonyok ismerete nem fokozza az érdeklődést, az első kötet elolvasása után okvetlen a másodikra fog vágyakozni. Nem oly komoly hangú, irodalmi tanulmányokká mélyedő czikkekről van itt szó, milyenek például Ganderaxé a *Revue des deux Mondes*ban, hanem a lehető legkönnyedebb s legelvezetesebb csevegésekről. Egy új, ismeretlen Faguet-t fedezünk föl e kötetekben, ki fesztelenül, pongyolán meséli el nekünk Páris színi eseményeit évről évre, de kinek pongyolasága csak a causerie művészete. Mennyi találó, finom észrevétel van itt odavetve, mennyi bonyolultnak látszó kérdés tisztázva en passant az æsthetika s a morál köréből, mily érdekes jelei itt-ott a régibb irodalom felől alakulóban lévő újabb nézeteknek, mily sziporkázó verve, mennyi tréfás ötlet, finom ironia minden lapon, nem: minden sorban. Egy igazi francia író szelleme tükröződik e tárczákban: éles, beható józan ész, mely az irodalom új áramlataiban most annyiszor fölmerülő ízlésbeli tévedéseket, logikai sophismákat ujhegygyel szedi szét, egy érintésével mint szappanbuborekot oszlatja szét az ép érzékű olvasó előtt; szellemesség, könnyedség, elevenség. Lemaître talán elegánsabb, de azután merészebb is ítéleteiben, szeszélyesebb, megbízhatatlanabb, a nélkül azonban, hogy azért kedvencezbb csemegét nyújtana az olvasóknak, sőt az olvasónőknek, kiknek körében szintén jelentékeny közönsége van Faguet kritikáinak. Nem kell bizonyítgatni, hogy e kritikák tanulmányozása még színi kritikuskainkra is csak haszonnal járhatna.

HARASZTI GYULA.

*) *Notes sur le théâtre contemporain*. 1888. — Deuxième série 1889. (Páris, 1889. és 1890.)

GAZDASÁGI SZÖVETKEZÉS HAZÁNKBAN.

Még mindig a «régi jó idők» mulasztásai nehezülnek reánk, ezek akasztják meg vagy legalább is gátolják a fejlődést, teszik sokszor képtessé a sikert. Két évtized fáradságos munkája után sikerült ugyan annyit elérnünk, hogy megvalósítottuk azon intézményeket, a melyek föltétlenül szükségesek voltak, de azok a fejlemények, melyek a haladásnak, hogy úgy mondjuk virágát képezik, még mindig csak tengődnek, sőt nem egy esetben hiányoznak is nálunk.

Az 1848 előtti Magyarország a gazdasági szabadságnak alig nyitott tért. A földbirtok meg volt kötve, a nagyipar még nem fejlett ki, a kisipar művelőit a czéhek ölelték magokba. A pénzgazdálkodás első csirái még csak félénken mutatkoztak. Ily módon a haladásnak némi, bár nagyon szerény fokát sikerült csak elérni, s a mint a bilincsek lehullottak, mindjárt szembeötlővé lett az, hogy a szabadságnak eddigi hiánya nagy mérvben képtessé teszi a további fejlődést is. Az egyénekben nem volt meg a jellemnek azon szívóssága, sokoldalú fejlettsége, melyet csak a szabadság iskolájában lehet megszerezni.

Modern államnak jelentve ki magunkat, egyszerre száz új föladattal állottunk szemben, gyöngén s tájékozatlanul; tulajdonkép az események sodortak bennünket, a midőn azt hittük, hogy mi kormányozzuk őket. A pénzgazdálkodás terén hála Fáy András és Pestmegye urainak philantropikus célzattal indult meg a munka. A cél az volt, hogy a kis embereknek megadassék a lehetőség, pénzüket biztos helyen gyümölcsözőleg elhelyezni. Az eredmény tehát a takarékoság és jólét fokozása lett volna azon néprétegekben, melyeknél az leginkább hiány-

zott. Szép és nemes czél, de egy nagy hibája volt, hogy nem volt a legégetőbb azok között, melyek felé az akkori idők vezető szellemeinek törekedni kellett, philantropikusabb volt, semhogy helyét sokáig föntarthatta volna az akkori magyar társadalomban.

Fáy András «projectuma» szerint az általa tervezett *aprós cassa* a kis emberek penzeinek beszedésére alakult s betéteket eredetileg 20 krajczártól 200 forintig fogadott el. Bizonyos azonban, hogy azon közel száz millió forint betét, melyet az Első Hazai Takarékpénztár vasszekrényei és pánczélos szobái ma őriznek, csak csekély mérvben származik ily kis emberektől.

Az intézetnél az évi jótékony adományokon kívül alig őrzi más az első idők philantropikus hagyományait. A vezető intézet példáját követte az apró pénztárak rohamosan növekvő csoportja.

Hasonló történt a szövetkezeteknél is.

A kolozsvári Kölcsönös Kisegítő Pénztár volt az első hitelszövetkezet hazánkban, de ez az ötvenes években nem azon célra alakult, melyre német társai. A szövetkezeti formát csak kényszerűségből vette föl, mert mint takarékpénztárat nem engedélyezték volna, itt tehát nagyon kis mérvben kelle eltérni az eredeti iránytól, hogy a szövetkezet, ép úgy mint a takarékpénztár, letéti bankká alakuljon át. Ugyanez történt legtöbb esetben a később alakult szövetkezetekkel is.

Ez a változás, a milyen sajnosnak látszik bizonyos tekintetben, épen oly szükségszerű volt gazdaságilag. Mindenekelőtt az ipart, kereskedelmet, a nagyobb földbirtokost kelle ellátni hitellel. Égető volt a szükség itt is, e mellett tetemesebb a haszonra való kilátás, kevesebb a kezelés költsége, mert hiszen az apró emberekkel mint kivevőkkel való vesződség csaknem teljesen megszűnt. Ezeket az uzsora kizáróan saját domini-umába kebelezte be.

Ez az állapot lényegében ma is fönáll, habár szigorúságát enyhíté az, hogy a kis emberek tetemes része gyűjtött idő következtében némi tartalékalapot, hogy a takarékpénztárak és szövetkezetek a folyton szaporodó betétek elhelyezése végett kénytelenek az eleinte elhanyagolt apró kölcsönöket is cultíválni.

A hitelszövetkezetek szám szerint és formailag kifejlődtek

ugyan, de a humanistikus irány, a legtöbb esetben kiveszett belőlük.

Az a nagy erkölcsi «lucrum cessans», mely ez állapotból folyólag a magyar társadalmat éri, csak kevesek előtt világos, habár a gazdasági hátrányokat sokan megénekelték.

Pénzintézeteink tevékenysége csaknem kivétel nélkül a nyereségre irányul s alapját az önzés képezi. Hatalmas tényezők gazdasági életünkben s befolyásuk évről évre nő, azonban a gazdaságiaknál magasabb céloknak szolgálatában nem állanak. Egyszerű letéti bankok, a melyek igen jó szolgálatokat tettek a részvényeseknek és betevőknek, de kevesebb figyelemmel kísérték az adós érdekeit és csak negative van érdemök abban, ha «fair trade» a pénzgazdálkodásnál itt-ott kezd nálunk is érvényesülni.

Nekünk főleg a kisipar és kisbirtok érdekében más szervezettü intézetekre van szükségünk. Szövetkezetekre, melyekben a tag üzleti részének hatosonként való befizetése évek munkája, melyeket magok a kis emberek vezetnek, a kik ismerik egymást, a kiknek szemében tehát a munkabírás, takarékos józan élet és előre törekvés nem holt tőke, hanem a személyes hitel alapját képezi. Daczára nagy számuknak, eddig alakúlt pénzintézeteink képtelenek mindenüvé elhatolni s érintetlenül hagyják talán épen azon helyeket, hol a szükség a legegétöbben nyilatkozik.

Mai szervezetökkel nem is hatolhatnak el minden faluba és néprétegbe soha; a mi végül mindaddig, míg csak az önzés vezeti őket, nem is oly nagy kár. A körültekintőbb, előrelátóbb intézetek már belátták a szervezetnek e hiányát, az Első Hazai Takarékpénztár már föl is vette programmjába a községi szövetkezetek alapítását, mindez ideig azonban a mennyire értesülve vagyunk — némelyek véleménye szerint szerencsére — ez irányban nem tett semmit.

Az új korszaknak azouban kezdetén állunk. A pénz kezd aggasztó módon szaporodni, bajt csinál a gondolat, miként helyezték el a milliókat. Azon kívül az sem biztos, meddig marad érvényben az állami papiroknak már ma sem igen magas kamata, pedig a betétek tetemes részét intézeteink e papirok vásárlására fordították.

Ilyen körülmények közt a közvélemény is mind erősebben kezd azok zászlájához szegődni, a kik a kis emberek hitelének

a szövetkezések által való reformját sürgetik. A kik hivatkoznak arra, hogy ha az állam oly sokáig szinte szabadalmakkal gyámolítja a tisztán nyereségre alakult intézeteket, illő, hogy fölkarolja a szövetkezeti ügyet is, a mely nemcsak a hitelnek az eddiginél kielégítőbb módon való szervezését ígéri, hanem hatékony eszköz lesz az általa egygyé fűzött javak erkölcsének emelése, a parasztok és kisiparosok gazdasági jellemének fejlesztésére. Csakis ez úton lesz megvalósítható a pénzkereskedésben az erkölcsi eszmény, mert így nem veszít se az adós, se a kölcsönvevő, sőt nyerni fog mind a kettő. De nyerni fog a magyar társadalom és állam is.

Idáig a szövetkezésnek inkább csak formáit ismertük; lényege, tulajdonképi célja teljesen idegen volt a nemzetnek túlnyomóan nagy része előtt, sőt ne tagadjuk, az még maig is. Tulajdonkép még megfelelő szavunk sincs ez új fogalomra.

Kevesen tudják, hogy a szövetkezés, mely szóval a *cooperatiót* szeretnők lefordítani, erkölcsi eredményeiben még többet ér, mint azon anyagi sikereiért, melyeket vele el lehet érni. Nagy előnye az, hogy oly téren vezetí híveit, hol az anyagi érdekek összefonódnak az erkölcsiekkel s megtanítja őket arra, hogy becsületesen is lehet boldogulni, sőt becsületesnek kell lenni, hogy boldoguljunk.

Vajon az erősbülő magyar állam, a fejlődő magyar társadalom nélkülözheti-e azon tényezőket, melyek ily eredményeket hozhatnak létre? Vajon az egyéni érdekek mindinkább élesülő versenyében, a melynek okául épen a gazdasági kényszerűséget adják, s a mi az egyesek elszigetelésére vezet, nem föltétlenül szükséges-e oly szervezetek teremtése és ápolása, melyeknek eredményei az önzés pusztításait ellensúlyozhatják?

A szövetkezés gazdasági előnyöket nyújtva, egyesíti a szétforgácsolt egyéneket, ily módon az erőnek új forrásait nyitja meg s ez erőket nemesebb erkölcsi célok érdekében hasznosítja. Növel gazdaságilag és erkölcsileg, mert kölcsönös bizalom, jó akarat és egyetértés nélkül egyetlen valódi szövetkezet sem boldogulhat.

«Célunk» — mondja az angol cooperative szövetség programja — «előmozdítani az igazságnak és takarékoságnak gyakorlását a termelésben és kereskedelemben. Igyekezzünk elnyomni a csalárdságot s kiegyenlíteni a tőkés, a munkás és

vevő ellentétes érdekeit, méltányosan elosztva köztök azt az alapot, a melyet közönségesen haszonnak nevezünk. Meggátoljuk a munkának azon elvesztegetését, melyet ma a szabályozatlan verseny okoz». E szövetség épen úgy, mint a szárazföld socialistái, a jelen társadalmi és kereskedelmi szervezetnek gyökeres megváltoztatására törekszik. Eszköze mindkettőnek a társulás. A socialisták azonban az államot mindenhatóvá igyekeznek tenni, a cooperatio cselja pedig az önségély fejlesztése, az egyén erkölcsi regeneratiója.

Ily erkölcsi czélokkal bírva, a szövetkezetek nálunk még nagyon kevésbé fejlettek ki, mert nincs meg náluk, ha czéljukhoz hűk maradnak, azon tényező, mely a takarékpénztárak és bankok szaporodásának fő okát képezi, a nagy anyagi haszon, a kövér osztalék.

Legalább a hitelszövetkezetek eredeti alakjainál, a Schultze-Delitzsch és Raiffeisen-féle szövetkezeteknél, e hathatós érv teljesen hiányzik. Nem nyereszkedésre, inkább az adós fölsegítésére alakulnak, elterjedésökhöz tehát emelkedett erkölcsi nézetek s ezek által áthatott társadalom szükséges. Azt hisszük, nem igen szükséges tovább fejtegetni az okokat, miért nem terjedtek el e társulások nálunk s miért veszett ki belőlök a lenyeg ott is, a hol a forma megmaradt.

Szövetkezeteink legjobb esetben a kis embereket apró heti vagy havi betétek által a takarékosagra szoktatták ugyan, de a hitelnek egészségesebb alapokra fektetésénél nagy eredményeket már csak azért sem tudtak elérni, mert egymás között semmiféle kapcsolatban nem álltak. Jelentőségökből tehát, mióta a postai takarékpénztár fiókjai elnyúlnak a legtávolabb faluba is, sokat veszítettek. Legfőlebb azon, nálunk még mindig fontos érv áll oldalukon, hogy az üzletrészt «kényszerítik» a takarékosagra.

Az alsó néposztályok hitellel való ellátásának kérdése tehát kielégítően megoldva maig sincs.

E mellett a szövetkezeti ügyre vonatkozó kérdések fejtegetése körül nagyon elmaradtunk. Francia-, Német- és Olaszországban a meglehetősen kifejlett irodalmon kívül a szövetkezeti kongresszusok tartják ébren a közvéleményt s tárgyalják, fejlesztik tovább az egyes fölmerülő kérdéseket. Nálunk mind ez hiányzott. A kereskedelmi törvénynek szövetkezeti része a német eredeti nyomait nagyon is erősen mutatja. Az ezóta

lefolyt tizenöt év azonban e tekintetben nem hozott se fejlődést, se változást, habár a külföldön a haladás épen nem állott meg. Mily kevésbé fordult az intéző körök figyelme e tárgyra, talán az mutatja legjobban, hogy a szövetkezetek, melyeket az államnak minden töle telhető úton kellene támogatni, mindenféle adók, illetékek és bejegyzési díjak fizetésére vannak kötelezve, melyek nem egy esetben megakasztják a létesülést.

Az Országos Gazdasági Egyesület a gazdasági közvélemény ébredése idejében, a 80-as évek elején, sokat foglalkozott e kérdéssel, sőt izgatást is indított meg a szövetkezetek alakítása iránt, az eredmény azonban negatív volt. Pár évvel reá a kis és közép birtokos-osztály személyes és jelzálog, valamint a bérlő osztály hitelviszonyainak s azok javítási módjainak ismertetésére 2000 forintos pályadíjat tűzött ki. E díjat Schmidt József műve *) nyerte el s az általa kifejtett eszmék sok tekintetben érvényesültek azon mozgalomban, mely a hitelszövetkezetek létesítése körül mihamar megindult.

A magyar szalmaláng ez alkalommal nem volt hajlandó lelohadni. Pest vármegye urai, élökön gróf Károlyi Sándorral s Hajós Józseffel kezökbe vették a dolgot. Egyelőre a vármegyere szorítkozva, megalakíták a megyei központi szövetkezetet, melynek szárnyai alatt még 1886-ban megalakult az első községi szövetkezet Mácsán. Azután alakult egyik a másik után s számuk maig mintegy 70-re emelkedett föl.

Pénzöket három forrásból meritik. Az elsőt az üzleti részek alkotják, melyeknek értéke az utolsó kimutatás szerint közel 700 ezer forintra rúgott. A másodikat képezik a betétek, melyeknek összege biztatóan emelkedik, végül vannak a központi szövetkezetnél leszámított váltók útján nyert kölcsönök.

A központ vezeti az izgatást, adja ki az egyetlen magyar cooperative folyóiratot, a *Szövetkezést*, revideálja időnként a könyveket, készíti az évi mérleget, előlegezi kamat nélkül az alakulás költségeit s igyekszik a közvéleményt ez elhanyagolt kérdésekre fordítani.

Míg Pestmegyében e szervezet igen szép sikerrel működik, más vármegyékben, Aradot kivéve, kísérletek sem történtek hasonló intézmények életbelepítésére. Azon megyék, a hol

*) *A magyar gazda hitele*. Buda-Pest, 1886. Pallas.

tulajdonképen legnagyobb a szükség a hitel szervezésére, a hol legnagyobb a nyomor s a honnan legtöbben vándorolnak új hazát keresni, azok szegények úgy látszik erkölcsileg is, mert nem akadnak férfiak a kik kezökbe vennék azt az ügyet, mely annyi üdvös eredmény forrása lett abban a vármegyében, melynek talán legkevesebb szüksége volt reá társai közt.

Pedig a közel jövő ezt a föladatot s vele a hitelszövetkezeti szervezet országossá tételét tűzi elénk.

A kisbirtokos hitelének rendezetlensége a bajoknak bő forrását képezi maig is. Az a paraszt, ki félreeső falujában elvonúltan, de becsülettel él, nem kap hitelt legfőlebb betáblázásra. Mindazok a gazdasági erények, melyek máshol a személyes hitel alapját képezik, reá nézve gyümölcstelenek. Annak, hogy ez így van, nem a paraszt az oka, mert tőle nem várhatjuk, hogy tudja még azt is, a mi más megyékben történik, hanem okai az «urak», a kik tétlenek ott, a hol tenni kellene; közönyösségükön még a latin közmondás is meghiusúl, mert őket a példa sem vonzza.

A fejlődésnek egy további követelményet egy központi banknak, országos intézetnek állítása képezi. Mily módon fog ez létesülni, az iránt ez idő szerint feleletet adni nem volna könnyű. A magántőke ugyan nem rest és eléggé ajánlja millióit; a mozgalom vezetői azonban súlyt helyeznek arra, hogy a mennyire lehet, a központi intézet is jótékonysági alapon, tehát a nyereszkedésre vezető részvénytársulati forma kizárásával alakíttassék meg. Itt minden attól függ, mint fog a gyakorlatban a pénzügyminiszter által megvalósíttatni a regale-törvény azon fölhatalmazása, mely szerint a községek a megváltásból nyert összegeket a községi hitelszövetkezetek alapítására fordíthatják?

Ha ez úton csak pár száz szövetkezet is létrejönne, ezek már szövetkezeti alapon képesek lennének létesíteni a központi intézetet, mely aztán közöttök és esetleg kifelé a forgalmat közvetítené. Itt is a legnagyobb baj közvéleményünk tájékozatlansága, fejletlen helyzete, mely nem bír kellő nyomást gyakorolni az «illetékes tényezőkre» se fölül, se alól, hogy ily módon őket céljainak kivitelére reá bírja.

Itt bizonyúl be az, a mit kezdetben állítottunk. A nyereszkedésre alakúlt intézeteknek bőven akadnak lelkes szószólói, ott azonban, hol erkölcsi, nemzeti és politikai érdekek-

ről van szó, de csekély szerepet játszik az osztalék, egy kis csoport lelkesülésének kell küzdeni a nagy tömeg érzéketlenségével. Ez mutatja, mennyire fejletlenek vagyunk azon tulajdonokban, melyek a nemzeti nagyságnak valódi alapját alkotják.

A szövetkezés többi fajtaival gyorsabban végezhetünk. A distributív szövetkezetek kevés eredményt mutatnak. Néhány vasút, egynehány gyár alakított ilyeneket alkalmazottai részére, ezek főnállanak és boldogúlnak. A teljesen magán vállalkozás azonban e téren számbavehető eredményeket fölmutatni nem bírt. Jobbnak találjuk élelmi szereinket a szatócstól drágán és sokszor rosszabb minőségben szerezni be, semhogy föláldoznók arany szabadságunkat, ha előny volna is az reánk nézve.

Az üzleti érzék hiányának s a feyelemtől való irtózásnak lehet betudni, ha e téren még sokáig csak a rosszúl sikerült vállalatok romjai fogják mutatni az utat, melyen haladtunk.

Iparos termelő szövetkezetek tudtunkkal csakis a száz Besztercze iparosai közt állanak fön, régi múlttal azonban még nem dicsekedven, még kérdés, vajon sikereik állandók lesznek-e.

A raktári szövetkezetek ügyét a kereskedelmi, a phylloxera ellen védekezőkét a földművelési miniszterium vette kezébe s igyekszik őket még állami segélylyel is föntartani. Ha beválik, mind a két kezdeményezés, nevezetes haladást fog jelenteni a magyar szövetkezeti ügy fejlődésében, a nehézségek azonban nagyok s nézetünk szerint már az nagy veszélyt rejt magában, hogy e vállalkozások nem a társadalomból indultak ki.

Itt állunk a küzdelemnek inkább elején, mint közel a sikerekhez. Angliában a fogyasztásra alakúlt szövetkezetek a nemzet gazdasági életében hatalmas tényezőt képeznek, fiókaik behálózzák az egész országot és úgy tűnik föl, mintha nemsokára ütni fogna az utolsó szatócs órája is. Árúikat központi szövetkezeteik útján közvetlenül a termelőtől szerzik be. A vaját Dániából, a búzát New-Yorkból, a bort és sardiniát Bordeauxból saját hajóik szállítják. Évi kongresszusaikon nem csak a megújuló sikereket konstatálják, hanem foglalkoznak az új eszmékkal is. Franciaország a tőke és munka közötti ellentétet az 1848. forradalom után termelő szövetkezetek állításával igyekezett kiegyenlíteni. Ez állami támogatással létesült

szövetkezetek azonban megbuktak. Ezen épen nem fogunk csodálkozni, ha figyelembe vesszük azt, hogy ezek a szövetezéseknek legnehezebb fajtáját képezik, hogy a résztvevőknek egyetértését, kölcsönös bizalmát s e mellett bizonyos fegyelmezettséget föltételeznek, mely a francziáknál akkor épen nem volt meg. A legutóbbi évek alatt azonban az úgynevezett mezőgazdasági syndikatusok fejlődtek ki igazán rohamos gyorsasággal. Ezekről bővebben szólni azért fölösleges, mert ezt e folyóirat már egy előző alkalommal megtette.

Németország a hitelszövetkezetek alapítása körül érte legnagyobb sikereit. Ezeknek megteremtése és kifejlesztése Schultze-Delitzsch és Raiffeisen nevéhez fűződik. Százakra megy azoknak száma, melyek eddigelé megalakultak, s remélni lehet, hogy a múlt évben hozott új szövetezeti törvény a fejlődésnek új lökést fog adni.

Olaszországban Wollemborg, a padovai egyetem tanára, buzgólkodik az apró birtokosok javára alakított hitelszövetkezetek fölvirágoztatása érdekében. E mellett azonban az egygyé vált királyságnak többi részeiben is élénk mozgalom észlelhető a szövetezeti eszme minden irányban való kizsákmányolása körül.

Belgiumban, Schweizban, Ausztriában szintén sokaknak figyelmét és munkásságát veszi igénybe e kérdés. Új vonásokat azonban ez államokban nem mutat föl.

A cselekvést a dolog természetéből folyólag meg kell előzni az eszmék tisztázásának, innen van azután, hogy a szövetezésnek irodalma, legalább külföldön, már igazán nagy arányokat öltött.

E téren is Anglia jár legelől. A Manchesterben megjelenő *Cooperative-News* nem csak terjedelmét, hanem a tárgyalás színvonalát illetőleg is, első társai között. A szövetezetek szövetezete által kiadott *Manual for Cooperators**) hasznos kézikönyv mindazoknak, a kik a cooperatio erkölcsi alapjáról, a valláshoz, socialismus, communismus és egyéb politikai mozgalmakhoz való viszonyáról kimerítő tájékozást óhajtanak szerezni. Tárgyalja ezen kívül a szövetezés állását a gazdasági életben, viszonyát az államhoz s magát a gyakorlatot is.

*) Manchester, 1881.

Százakra megy azon apró értekezések, alkalmi beszédek és fölolvadások száma, melyek a szövetezés egyes kérdéseiről Angliában világot láttak. Ez úton sikerül nem csak az eszmét tisztázni, hanem a közvéleményt is mélyebb és nemesebb fölfogásra bírni a cooperatio céljai iránt. Ez eszközök teremtették meg és tartják fenn azon igazi és nem lankadó figyelmet, melylyel az angol nép a cooperativ mozgalmat kíséri.

Francziaországban a kölcsönösségen alapuló szövetezettek organuma a *Coopérateurs Français*.) Ezen kívül azonban a «társadalmi béke egyesületei» által kiadott *Réforme sociale* is figyelemmel kíséri ez ügynek minden mozzanatát. A Schultze-Delitzsch-féle szövetezettek az általa alapított s a központi egyesület ügyészsége által kiadott *Blätter für Genossenschaftswesen* **) köré csoportosúlnak, Raiffeisen hívei a *Genossenschaft* ***) pártolják. Wollemborg a *Coopération rurale*t alapította szövetezetei számára. Ha ehhez hozzá vesszük azt, hogy Ausztriában *Genossenschaft*, Brüsszelben *Coopérateur Belge* címmel szintén jelen meg egy-egy hason célú lap, ha tudjuk azt, hogy az Egyesült-Államokban sőt még a chinaiak között is hódítanak a szövetezés előnyei és sikerei, akkor talán szabad lesz azt állítanunk, hogy nem a szövetezettek számát, hanem céljaikat és lényegöket tekintve, szomorúan el fogunk maradni, ha a társadalom az eddig elért sikereken föl nem buzdúl és nagyobb mérvű tevékenységet kifejtteni nem lesz képes.

A kis embereknek, az alsó néposztályok érdekeinek fölkarolása azon föladat, mely az európai közvéleményt és államférfiakat e pillanatban leginkább foglalkoztatja. A megoldásnak legeszményibb módját a szövetezés képezi. Ez úton elérhetjük azt, hogy a kis emberek hitelre, olcsóbb élelmi szerekre, jobban épült lakásokra, félre tett tőkére, vagy nyugdíjra tehessenek szert. Ha ezt elértük, akkor miénk a jövő, mert azon eredmények, melyeket pártoltjaink legnagyobb részben saját magoknak fognak köszönhetni, becsesebbek lesznek, minden kívülről jövő ajándéknál s inkább biztosítják a jövőt, az államnak

*) 5 Rue Stanislas, Paris.

**) Berlin.

***) Neuwied.

bármily elmésen kieszelt beavatkozásánál. Fejlesztik a munkásnak vagy parasztnak jellemét gazdaságilag, nemesítik erkölceit, reászoztatják a mérsékletre, szorosabban kapcsolják össze azokat, a kik bizalomra méltók s ily módon eszményibb állapotokat teremtenek azoknál, a hol csak az önzés, az anyagi haszon azon tengely, mely körül az egyén tevékenysége mozog s az opportunismus a cselekvés egyetlen szabályozója.

BERNÁT ISTVÁN.

EGY ÚJ KÖNYV A POROSZ ÁLLAM KELETKEZÉSE KORÁRÓL.*)

A *Bibliothek Deutscher Geschichte* című vállalat különböző szerzőktől írt monographiákban tárgyalja az egész német történelmet. A gyűjtemény szerkesztője, Zwiedinek-Südenhorst, az ismert történétíró és gráci tanár, az 1648—1740-ig terjedő korszak megírására vállalkozott s művének nemrég megjelent első kötetében a westfalai békétől a nagy választó haláláig beszéli el a német birodalom történelmét.

A vállalat nem csupán a szakköröknek van szánva, hanem az eddigi kutatások eredményeit összefoglaló elbeszélésekben kívánja értékesíteni. Zwiedinek sem támaszkodik önálló levéltári kutatásokra, legföljebb az egykorú nyomtatványok kimerítő ismertetésével szolgáltat új anyagot a tárgyalt korszak ismeretéhez. De ha közleményei nem újak is, fölfogása mégis föltűnést keltett, kivált azok előtt, kik megütköztek azon, hogy egy osztrák tanár ily nézeteket merészel közzétenni.

A *Historisch-politische Blätter für das katholische Deutschland* (Bd 105., 82. l.) című müncheni folyóirat támadta meg először a szerzőt. A müncheni folyóirat cikkírója azon kezdi, hogy a gráci egyetem tanára Brandenburgot annyira dicsőíti, és az osztrák császári házat annyira ócsárolja,

*) *Deutsche Geschichte im Zeitraum der Gründung des preussischen Königtums* von H. v. Zwiedinek-Südenhorst. Bd I. *Vom westfälischen Frieden bis zum Tode des grossen Kurfürsten*. Stuttgart, 1890. (*Bibliothek Deutscher Geschichte*. Herausgegeben von H. von Zwiedinek-Südenhorst.)

mint valami túlbuzgó porosz tanár. Közül ezután egyes mutatóványokat a könyvből, s azon végzi, hogy a császári ház ellen emelt vádak megbocsáthatatlanok egy császári tanár részéről, ki az uralkodó ház kenyerét eszi, ki egy katolikus egyetemen tanítja a történelmet, s kinek így kettős kötelessége volna távol tartania magát minden ferdítésre vagy valótlanságra támaszkodó Habsburg-ellenes propagandától.

A bécsi *Vaterland* kapott a müncheni folyóirat közleményein és gyakorlati conclusiót csatolt elvtársa kijelentéseihez. Szerinte a kormány önmagának tartozik azzal, hogy hivatalától megfoszsza az ily tanárt, s hogy megvonja tőle a *venia legendi*. A *Preussische Jahrbücher* (1890 szept.) egy dolgozótársa megjegyzi erre, hogy a pártnak, melytől e denunciatio ered, történelmi joga van szelídséggel dicsekednie mindaddig, míg csak hivatalvesztéssel s nem az eretnek elégetésével fenyegetődzik.

Különben a *Jahrbücher* dolgozótársa leginkább a mai politikai helyzet szempontjából vitatja azt, hogy Zwiedinek fölfogása nem sérti az osztrák-magyar monarchia jól fölfogott érdekeit. De a fölfogás történelmi értékével nem foglalkozik. Pedig ez nem érdektelen föladat; nekünk már azért sem, mert Zwiedineket a magyar történelemre vonatkozó állításai miatt is megtámadták. — De maradjunk most a porosz-osztrák ellenkezésnél.

Zwiedinek azt hiszi, hogy az újkori politikai fejlemények megkönnyítették a német történetíró föladatát. «A német államok története nyomasztó teher gyanánt súlyosodnék reánk», — így nyilatkozik — «ha a jelenkor képződései nem világitánák meg kellően a múltat. Ma már nem kell aggodalmasan mérlegelnünk, hogy mely államnál kell időznünk, ha az új állami épület alapvetésének körülményeit akarjuk vizsgálni: most már a porosz állam eredete és fejlődése lett kiinduló pontja a német birodalmi történelemnek a westfaliai béke után.» (93., 94. l.)

Nagyon bonyodalmas föladat volna általánosságban fejtegetnünk azt, hogy mennyiben használhatja föl a történetíró a jelent a múlt mértékéül. De annyit mondhatunk, hogy a német nemzet történetíróját aligha fogja a tárgyilagosság útjára vezetni az a világosság, melyet kizáróan a mostani alakulás fényéből merít. Könnyen megesik, hogy a *victrix causa* bámulójává lesz a helyes történelmi mérték ártalmára.

Ellenkezően : a most már idegenszerűvé vált régi viszonyokat kell minél élénkebben átéreznie, hogy igazságos legyen a fény és árnyék fölosztásában.

Valóban idegenszerű viszonyok a régiek. Jó távol estünk oly jelenetektől, minő a május 16-iki volt az 1658-iki birodalmi gyűlésen. Tudjuk, hogy a westfaliai béke után már nem hét, hanem nyolcz választója volt a római szent birodalomnak. — A szaporodás oka az volt, hogy 1635-ben a pfalzi házat megfosztották a választói méltóságtól, azon csehországi kaland miatt, melylyel Frigyes, a téli király, oly ismertté tette nevét. A bajor házra szállott a pfalzinak tiszte, de később azzal kárpótolták Károly Lajost, Frigyes fiát, hogy Pfalz számára új választói méltóságot adományoztak. De a most már nyolcz tagú collegium egyetértését ez új adományozás nem csekély mértékben zavarta meg. Nem volt oly könnyű megállapítani, hogy a régi pfalzi választó jogai és hatalma köréből mit követelhet magának fia, az új pfalzi választó, s mit a réginek utódja, a bajor választó.

Így egyebek közt a helytartói méltóság kérdése körül forgott a vita. Az említett birodalmi gyűlésen dr. Oexel, az egyik bajor követ, fölolvastott egy íratot, melyben ura követeléseinek jogosságát védte. Szó volt ez íratban a jelen lévő pfalzi választó atyjáról, kinek «méltósága elévült», s kit hütlenségben elmarasztaltak. Károly Lajosban fölforrott a vér, a követre rivallt, hogy hallgasson. De Oexel nyugodtan tovább olvasott. «Ha el nem hagyja az olvasást», — így fenyegette most a választó — «a fejéhez vágom a tintatartót!» S mivel a követ hősies nyugalommal tovább olvasott, a tintatartó valóban feléje röpült, és feketére festette a doctori ruhát s íratokat. «Ha halántékomon talál, szörnyet halok», — beszéli a doctor — «de az olvasást abba nem hagyom, még ha felém szúrt volna is!»

Nem akarunk e jelenetből sokat következtetni, csak épen egy, a korra is jellemző eset fölhozásával jelezni akartuk azt, hogy a választók nyolczas collegiuma nem oly testület volt, melynek tagjai mindenek előtt az összbirodalom javára törekedtek s a közjó érdekében ellentétes érdekeik kiegyenlítésén fáradoztak.

De forduljunk más viszonyokhoz. Nemcsak fejedelem állott szemben a fejedelemmel a szövvényes alkotmányú birodalomban.

A westfaliai béke a mainzi választó számára biztosított bizonyos jogokat Erfurt városával szemben. De a választó arra törekedett, hogy a várost souverain jogok elismerésére kényszerítse. Ez elismerés jeléül egyelőre csak azt kívánta, hogy a város egyházaiban minden vasárnap imádkozzanak az érsek úr jóllétéért.

Egy birodalmi határozat szentesítette e kívánságot, de a város evangélikus lelkészei megtagadták az ímát. A város hiába számított az evangélikus birodalmi rendek támogatására. Épen a szász választó közbenjárására a kívánt ímában megnyugodott, viszonzásul kikötvén magának a városi szabadságok épségben hagyását a mainzi választó részéről. De a katolikus párt nem hagyta abba a dolgot, s 1663-ban a császári bizottság föloszlatta a városi tanácsot s ötven márka arany bírságot rovott Erfurtra. A város föl volt ingerelve, fogságba került Magister Volkmann Limprecht, az érsek bizalmas embere, s a nép erőszaka megakadályozta a papságot az ima elmondásában.

Ekkor kimondották Erfurtra a birodalmi átkot s az ítélet végrehajtását a mainzi érsekre bízta. A polgárság visszaverte a mainziakat, s Limprechtet kivégeztette. A mainzi választó most segítséget kért XIV. Lajostól, s mialatt a birodalom hadi ereje Magyarországon a török ellen küzdött, egy német fejedelem, francia csapatoktól támogatva, egy német város lealázásával foglalkozott.

El nem beszélhetjük az erfurti ügy minden fordulatát egészen az 1664 október 28-iki furesa jelenetig, midőn az érsek az erfurti piacon négy órán át csókoltatta kezét az egybegyűlt polgároktól.

Így is elég épületes tanulságokat meríthetünk az elbeszélésekből, s sok hasonló történetet hozhatnánk föl azon centrifugális harcok jellemzésére, melyek a német közösség, a német nemzetiség érzetét gyöngítették s időnkint teljesen megsemmisítették.

Csodálatos volna, ha ily viszonyok között találkoznánk Németországban egy hatalommal, mely nemzeti küldetésére összpontosítja erejét. Pedig, szerzőnk szerint, egyedül a brandenburgi választó volt az, ki valóban a nemzet nagyságának s dicsőségének fejlesztésén dolgozott, «nemzeti tényeket» hajtott végre (nationale That), míg ellenben Leopold, kit méltóságának kötelessége kényszerített volna ily szerepre, többnyire nem a

német birodalom érdekeinek, vagy a német nép nemzeti létének biztosításával foglalkozott, hanem csak a Casa d'Austria erejének a katholicizmus hatalmának megmentésével törődött.

Az ily történelmi igazságszolgáltatás ugyancsak tündöklik a mostani alakulások fényének visszavetett sugaraitól. Quod uni justum, non est alteri æquum. Leopoldnak rossz néven vesszük házi hatalmának fejlesztését, de a mit Brandenburg ez irányban tesz, az mind «nemzeti tény». Pedig azt csak nem tagadhatjuk, hogy a nagy választó mindenekelőtt területének kikerekítésével s államának szilárdításával törődött. Bizonyára német fejedelemnek érezte magát, de kárpoztól nélkül nem áldozta föl erejét birodalmi czélokra. Sőt történelmi tény az, hogy midőn érdekei úgy kívánták, a birodalom legnagyobb ellenfelével is képes volt szövetségben. Az 1679 október 20-iki szerződésben a választó arra kötelezte magát, hogy XIV. Lajosra, vagy a dauphinra fogja szavazatát adni, szóval: támogatni fogja a francia jelöltet, ha római királyt, vagy császárt fognak választani. Viszonzásúl a király évenként százezer livre ígért neki. Strassburg elfoglalása után Frigyes Vilmos negyedszer kötött szerződést a francia királylyal, megígérvén abban, hogy nem fog tagja lenni a Franciaország ellenségeitől kötött szövetségnek. Ez 1682-iki szerződésben a választó évdíját négyszázötven ezer livre-re emelte a francia király.

Szerzőnknek rosszul esik, hogy Legrelle, a *Louis XIV. et Strassbourg* szerzője, mind e különböző szerződések miatt igen «perfid» módon beszél a nagy választóról. Legrelle nevetésesnek találja a modort, melylyel Droysen és iskolája dicsőítik a nagy választót. «Egy Fabius Cunctator-féle alakot csinálnak belőle», — így szól a francia író — «mintegy az önmegtagadás s a melancholikus éleslátás mintaképének tüntetik föl azt a fejedelmet, ki a valóságban kapzsi volt, minden erkölcsi érzék híján.»

Mint ez ítéletből látjuk, van bizonyos rokonság szerzőnk s a francia író módszere közt, csak hogy Legrelle-nél a mostani alakulásoknak nem fénye, hanem árnyéka verődik vissza a múltra. Szembetűnő ítéletének elfogultsága. Maga is kénytelen elbeszélni, hogy a francia követek panaszkodtak olykor a brandenburgi politika kétszínűségéről, mi azt mutatja, hogy Frigyes Vilmos nem adta el pénzért országa érdekeit, hanem jó hasznát vette a «subsidiумoknak», s kiak-

názta a francia szövetséget a saját czéljaira. De másrészt nem tagadhatjuk, hogy a reuniók korában a brandenburgi választó oly szerepet vállalt magára, melyet egy kiválóan nemzeti fejedelem küldetésével bajos volna összeegyeztetni. Strassburg elfoglalása után csupán szemére hányta a francia követnek, hogy ez őt nem értesítette előre e fontos vállalatról, «de» — mint maga Zwiedinek mondja — «egyebet nem tehetett, mert az adott pillanatban állása a Franciaországgal való egyezkedésen fordult meg!»

Hogy brandenburgi szempontból helyes volt politikája, abban nem akarunk kételkedni, de birodalmi szempontból e politika nagyon is kihívja a bírálatot. Bármely okosan fejtegette Frigyes Vilmos, hogy tekintettel a török veszélyre s a francia erő nagyságára, nem volna tanácsos a fegyverek döntésére bízni a reuniók ügyet, mégis igen valószínű, hogy csorbát lehetett volna ejteni a francia király sikerein, ha a brandenburgi politika támogatja s nem akadályozza Leopold törekvéseit. De itt a házi politika lehetlenné tette a birodalmi ügy védelmét s ebből látszik, hogy a nagy választó sem volt elszigetelt jelensége korának, bár katonai ereje s személyes tulajdonságai megmentették attól, hogy oly lealázó helyzetbe jusson az idegennel szemben, mint olykor a kisebb fejedelmek.

Politikájának magyarázatául elfogadhatjuk a szép szavakat, melyeket halálos ágyán mondott trónja örökösének: «Pusztán s nyomorúlt állapotban vettem át országomat atyám halála után; Isten segédelmével sokkal virágzóbb állapotban hagyom hátra. Tudom, fiam, hogy te is hasonló elvek szerint fogsz kormányozni; mindenek előtt Isten legyen szemed előtt. Soha se felejtsd el az ily kormányzatnál szükséges óvatosságot; fegyverrel kezekben mindenkor készen állj, de csakis azért, hogy megóvjad országod biztosságát és a tekintélyt, melyet házad elért.»

Ismételjük, fegyvert és óvatosságot, de csakis azért, hogy megóvja országa biztosságát és házának tekintélyét. Hogy azután e szükséges óvatosság a jövőben a birodalmi eszme javára vált, arra méltán hivatkozhatik a történetíró, csak-hogy a tárgyalt kor viszonyai közt kell maradnia, midőn ítélve szembeállít alapjában véve rokon természetű törekvéseket.

Különben nagyon természetesnek találjuk azt, hogy a német történetírónak jól esik Frigyes Vilmostal foglalkoznia. Találhatna-e más fejedelemben annyi férfias erélyt, oly jelentékeny katonai s diplomatiái képességet és oly lankadatlan kötelességérzetet?

Az ő udvarából Sebbeville nem jelenthetett volna valami ahhoz hasonlót, mint a mit Leopoldról jelentett. «1681 október 6-án» — így beszéli a francia követ — «több hír érkezett egyszerre a császárhoz, ki ekkor Sopronban tartózkodott. Ugyanegy napon tudta meg Leopold, hogy Strassburg elveszett, hogy Casaléba bevonultak a francziák, hogy Kállót elfoglalták a főkelők s hogy egy török csapat Stiriába tört. De a császárt mind e hírek együttléve vissza nem tartották a vadászattól, melyvel egész nap elmulatott, az előre megállapított program szerint.»

Leopoldnak szabályos kedvtelésekkel, nehézkes szertartásokkal, ájtatos gyakorlatokkal, s pontosan, de inkább csak formálisan, végzett kötelességekkel eltöltött életében valóban nincs semmi lelkesítő. De mégis méltánytalanság az akkori német rendek nemzetietlenségét a császárnak róni föl bűnül. Zwiedinek szerint «a birodalmi rendek különös érdekeiket soha oly merevül szembe nem állították volna a közérdekkel, ha a legfelsőbb birodalmi hatalom nemzeti fejedelem kezében lett volna. Mivel nem abban volt, a rajnai szövetség tagjait a szokottnál enyhébben kellene megítélnünk. Nem csoda, ha azon napokban a németek olykor megfélemedtek magokról és múltjokat megtagadták, hiszen császáraik már leszoktak arról, hogy németeknek tekintsék magokat s a szászok és Stauffok koronáját csak a Casa d'Austria dicsőségéhez szükséges kelléknek nézték.»

Itt az egyszer igen kiméretessé lett Zwiedinek bizonyos birodalmi rendek iránt, hogy annál jobban sújthassa a császári házat.

A birodalmi rendek nagy önállósága a császári hatalommal szemben a birodalmi szervezetben gyökerezett.

Az *Imperator semper Augustus* czímeinek és előjogainak minden teljessége mellett meglehetősen tehetetlen volt, mint a birodalom feje, kivált a westfáliai béke után. S így valóban a császári háznak nem volt módjában eltiltani a rendeket külön érdekeiknek előtérbe tolásától. Már pedig a szer-

vezet ereje többet nyomott volna, mint az erkölcsi példa, még ha véletlenül a nemzeti érzésnek a XVII. században oly ereje lett volna is, mint azt a mai író kívánná. S mi a példát illeti, Leopold nagy ellensége egyszersmind a birodalom ellensége is volt. Ha leszámítjuk a Lobkovitz-Auersperg-féle epizódot, melyért magát a császárt felelőssé tenni nem lehet, Leopold politikája mindig résen volt a «nagy király» ellenében. Igaz, hogy a «Casa d'Austria» érdeke s dicsősége volt a fő rúgó, de XIV. Lajos visszaszorítása általános német érdek is volt. Megengedjük, hogy az osztrák birtokok s aspirációk különfélesége s messzeágazása a szoros értelemben vett német közérdekre nézve nem volt mindig üdvös. De az osztrák házra mégis szüksége volt a birodalomnak. Volt-e más uralkodó ház, mely a maga erejéből fönn tudta volna tartani a császári méltóság «splendorát», mint akkor mondták? Pufendorf igen találóan fejtette ki, hogy mivé válnék Németország, ha Ausztria tőle elszakadna. «Ausztria» — így szolt a nagy választó történetírója — «könnyen elválhatik a római birodalomtól s a maga erejéből önálló állammá alakulhat, ha más házra szállana a császári korona. De az «osztrák állam» nélkül a birodalom csonkán maradna, sőt megeshetnék, hogy más rendek is követnék példáját, erejükben elbizakodva s lassanként Németország Olaszországhoz lenne hasonlónak.»

E szavakban nem csekélyre becsülte német szempontból az osztrák ház történelmi érdemét ép az a Pufendorf, kit szerzőnk boldognak tart, mivel a nagy választó környezetében élhetett.

Különben szerzőnkél a Leopold ellen érzett ellenszenvnek meg van az a jó oldala, hogy tárgyilagosabban szól a magyar történetről, mint sok más német történetíró. Nem mondjuk, hogy egészen magyar álláspontra helyezkedik, de mivel gyakran olvashattuk német könyvekben, hogy a magyar fölkelésekben csupán megvetendő személyes érdekek harcának váltakozásait kell keresnünk, ki kell emelnünk, hogy ezzel lényegesen ellenkezik Zwiedinek fölfogása. A *Historisch-politische Blätter* meg is róvja ezért. Nagyon rossz néven veszi a szerzőnek ily tartalmú állításait: «Sajnos, hogy a magyar politikában a császári kormány belátása nem állott egy fokon a császári tábornokok szerencsésével és ügyességével». (A török háborúban harezolt nagy tábornokokat érti itt a szerző.)

Attól nem tartunk, hogy e támadások visszariasztanak a szerzőt a második kötet kiadásától.

Kár is volna, mert némi egyoldalúságot megbocsáthatunk annak, ki annyira tárgyának él, ki egy, a német történelemben még eléggé át nem vizsgált korszakot oly alapos tudással tárgyal, s ki maga adja kezünkbe az anyagot, melyet fölfogása bírálatára is használhatunk.

d.

É R T E S I T Ő.

Kazinczy Ferencz összes művei. Harmadik osztály. Kazinczy Ferencz levelezése. A m. t. akadémia irodalomtörténeti bizottsága megbízásából közléteszi dr. Váczy János. Első kötet, 1763—1789. Buda-Pest, 1890. A magyar tud. akadémia kiadása.

Egy messzeterjedő vállalatnak veszi itt első kötetét az olvasó. Vele egy régi kötelesség lerovását kezdi meg az akadémia. Már 1832-ben Toldy Ferencz és Bajza József terjesztettek eléje egy tervet, Kazinczy műveinek kiadása felől. A kiadás az eredeti műveket teljesen adta volna, a fordítások közül pedig a meg nem jelenteket. Azonkívül a hosszabb lélegzetű levelezéseket egyik-másik irodalmi férfiúval. E kiadásból egészben öt kötet jelent meg; 1847-ben a kellő pénzalap híján azonban megszűnt. Következett az 1859-iki Kazinczy-ünnep. S közadakozásokból közel ötvenezer forint gyűlt össze egy «Kazinczy-alapra». Ennek jövedelme nagy részét segélyezés és a széphalmi birtok rendbentartása emészté föl. De a 80-as években végre lehetőség mutatkozott egy teljes kiadás valóstítására. S most már gondos kezekben levén az ügy, az irodalomtörténet szempontjából fölötte érdekes vállalatnak útjában nincsen semmi akadály. Szinte nem is sajnáljuk, hogy e dolog oly soká késett. Valóban kritikái, az irodalomtörténeti módszernek megfelelő kiadást korábban nem igen várhattunk volna. Az első kiadást aesthetikai szempontok vezették; Kazinczyban a jeles író, a mestert, a levélíró, akarta a nagy közönség tudatába hozni. — Ma más földat áll a kiadók előtt. Kazinczy alakja, mint Schiller mondja Wallensteinéről, a maiak tudatában nagyon ingó körvonalakban mutatkozik. Túlbecsülték azelőtt, most sokan igazságtalanok iránta; majdnem törvényszék elé állítják előbbi koszorúért. A nyugodt méltatás hangját majdnem egészen elfödi a grammatikusok vesszősuhogtatása. A kellő mértéket

itt csak az irodalomtörténeti fölfogás fogja megadni; s ezt kell lehetővé tenni a most megindúlt, széles alapon nyugvó kiadásnak.

S ezért igen helyesnek találjuk, hogy e kiadás Kazinczy levelezésével kezdődik. Nem igen szokásos ugyan, hogy az író összes művei közé a hozzá írt leveleket is fölvegyék. A jelen esetben azonban ez eljárást csak méltányolnunk lehet. Kazinczy első sorban irodalmi agitator, kit csak a vele küzdőkkel való viszonyából lehet helyesen megítélni. A mi ma Kazinczy munkájában kicsinynek látszik, egészen más szempont alá kerül, ha látjuk, hogy az a kortársak elméje előtt mily nagynak s fontosnak látszott. S minél elevenebben élénk áll a levelekből a kortársak képe, Kazinczy finom lénye annál megnyerőbben fog élénk mosolyogni. S ha a gazdag és bő levelezés egészen szemünk előtt lesz, talán egy más körülményre is figyelmesekké válunk. Ma irodalomtörténeteinkben a Kazinczy-korabeli irodalom talán túlságosan szét van tagolva; alapjában nem épen lényeges külsőségekből kiindulva, külön iskolákat különböztetünk meg; naiv kezdeményezéseket külön irodalmi irányokul jelölünk, oly mértékben, milyenre a legfejlődöttebb irodalmakban nincsen példa. A levelezésekből talán közvetlenebbül meg fogjuk érezni, hogy e sokféle iskolára osztott író irodalmi szempontból sokkal inkább egy közös alapra tartozik, semhogy mindmegannyi kis republikára osszjuk szét.

A szerkesztőnek e levelek kiadása nem kis fáradságába kerülhetett. A közönség közönye az irodalmi hagyományok iránt nem csekély; s egy régi levelet magánbirtokból kiadni, valódi hősi tett. Az előszó gyöngéden utal is e nehézségekre. Az akadémia tekintélye alig győzedelmeskedhetett rajtuk.

A tartalom méltatásának most még nincs itt az ideje; pusztán csak jelezni akartuk a fontos kiadást. A levelek az 1763—1789-ig terjedő időközt foglalják magokban. A 278 levélből csak 54 Kazinczyé s ezek még nem a fontosából valók. A legtöbb levél Kazinczy Lászlótól ered, Ferencz negyedik testvérétől, a ki Ferenczcel elfogatása után minden érintkezést megszakított. A másik szapora levelező Horváth Ádám, kinek levelei már élénken élénk tüntetik az akkori irodalmi világot s a magyar «szép lelkek» hangulatát. Külföldi íróktól is van két levél Kazinczyhoz: az egyik *Sieqwart* szerzőjeé, a másik *Gessner*é.

Most csak azt kívánjuk még, hogy a kötetek gyorsan kövessék egymást. Ez első kötet után a többitől is a legjobbat várjuk. A kiadás külseje ép oly ajánlatos, mint szerkesztése gondos. A leveleket a

kötet végén jegyzetek világosítják meg, melyek ép annyi szorgalomra, mint gondos kutatásra mutatnak. A kötetet név- és tárgy-mutató zárja. m—.

A magyar katolikus alsó papság végrendelkezési joga, ennek története, jelenlegi állapota és a hagyatékok körül követendő eljárás. Írta Kollányi Ferencz. Ára két forint. Esztergom, 1890. Buzárovits Gusztáv bizománya.

A katolikus egyháznak az államhoz való viszonya foglalkoztatja a magyar közvéleményt, s a mennyire a jelekből következtetni lehet, egyhamar le sem tűnik a napirendről. Ily körülmények között a kérdésnek kevésbé fontos részletei, a sok százados vitának lényegtelenebb pontjai is érdekeseek, s ezért az előttünk fekvő könyv a legnagyobb mértékben időszerű. Ehhez járúl, hogy Kollányi a magában véve száraz anyagot akként tudja előadni, hogy azt nem csupán az e kérdéssel hivatásszerűen foglalkozók, hanem az egyház politikai viszonyok iránt általában érdeklődők is élvezettel olvashatják. Sőt épen az ellenében egyik legfőbb kifogásunk, hogy túlságos szerepet enged a csupán érdekes, de ma már mit sem jelentő történeti előzményeknek és általános elmélgedésekbe bocsátkozik ott is, hol jogi érvekre volna szükség. Ehhez a kifogásunkhoz csatolhatjuk a másikat, hogy tudniillik többször az igazságnak kárára igyekszik a katolikus egyházi szempontokat érvényesíteni.

A munka tulajdonképen a katolikus alsóbb papság végrendelkezési jogának története, s e történeti előadás folyamán bontakoznak ki a jelenlegi állapotok szabályai. Szerző meggyőződése az, hogy Magyarországon e kérdésre nézve kezdettől fogva a kánoni törvények voltak irányadók, melyek időnként változó, több-kevesebb szigorral korlátozták az egyház szolgálainak végrendelkezési jogát, s melyekkel szemben a papoknak nemesi jogállásából következtetett szabad végrendelkezése csupán koronként elharapódzó visszaélésnek tekinthető. Véleményünk szerint magában e könyvben elég adat van annak bebizonyítására, hogy a hazai jogfelfogás volt az állandó érvényű, mely ellen a főpapság változatlan buzgósággal ugyan, de csak változó s mindenkor múló sikerrel küzdött. Különben e vita tisztán a jogtörténetre nézve érdekes s már csak ezért sem illenék részletes tárgyalása rövid ismertetésünk keretébe.

A kérdés aktuális jelentősége a kormányhatalom közbelépé-

sével, az első szabályozó királyi rendeletek megjelenésével veszi kezdetét. Mi a magyar jogfejlődésből azt a következtetést vontuk le, hogy a katolikus alsóbb papság végrendekezésének szabályozása régi időktől fogva az államhatalom körébe tartozott. E fölfogásból kiindulva, tehát legfeljebb az iránt eshetnének gondolkodóba: vajon az állami akarat e nyilvánulásainak a legfelsőbb rendelet helyes formája volt-e, s nem mutatkozott-e inkább törvény alkotásának szükségé? Hanem az egyház illetékességét vitató szerzőtől elég csodálatos és következtelen eljárás, hogy a váratlanul felbukkanó királyi rendeletek érvényességét általában kétségbe nem vonja. Szinte azt várja az olvasó, hogy bizonyos irányú írónál ma már divatos fölfogás szerint a király fő kegyúri jogkörét uralkodói jogkörétől függetlenítse s e szétválasztásból magyarázza ki a legfelsőbb rendeletek érvényességét. Azonban szerző ezt épen nem teszi, mert egyáltalában nem törődik a kérdés jogi oldalával. Tudja, hogy III. Károly az első szabályozó rendeletet Esterházy primás kívánságára bocsátotta ki, tudja és hangsúlyozza, hogy III. Károly utódai is, az egy II. József kivételével, hű fiai voltak a katolikus egyháznak, melynek csak javát akarták és ezeknek tudatában nyugodtan fogadja el illetékességekét. Csak II. József rendelkezéseit ítéli meg egészen más szempontból.

A kormányhatalom 1733 óta kiadott rendeleteiben nagy részletességgel két irányban intézkedett: először is megszabta a végrendelező alsóbb papságnak, hogy egyes meghatározott kegyes alapítványoknak valamelyes összeget hagyományozzanak, másodsor pedig a rendestől eltérő örökösödést állapított meg a végrendelet nélkül elhunytak hagyatékában. II. József 1788-ban elrendelte, hogy a végrendelet nélkül elhunyt alsóbb papság hagyatékának egyik, már előbbi megállapodások szerint a szegényeket illető harmada, ha ugyan 500 pengő forintot meghalad, az országos szegény-alapot illesse. Ez azon rendelet, melynek érvényessége fölött a katolikus püspöki kar s az állam hatalom közegei közt az 1863-ik év, vagyis a múlt század végén elenyészett országos szegény-alap visszaállítása óta, szakadatlan küzdelem folyik. Az egyháziak II. József kormányzásának törvényteleniségére s rendeleteinek halálos ágyán, január 28-dikán történt visszavonására hivatkoznak. A szegény alap képviselői viszont azt hangoztatják, hogy e visszavonás csak az alkotmánynyal és törvényekkel ellenkező rendeletekre vonatkozott, de nem terjedhetett ki az örökös királynak a kormányzás folyamán, a közigazgatási hatóságok útján tett intézkedéseire. Ebbe a vitába hozott Kollányi egy új, eddig teljesen figyelmen kívül hagyott adatot.

Utal a II. Lipót alatt 1790 ápril 20-kán közzétett helytartótanácsi intézkedésre. Ez a katolikus alsóbb papság hagyatékának ügyét egész határozottan azok közé sorolja, melyek az 1780-diki év előtti állapotba helyeztetek vissza. Első pillanatra döntőnek látszik az érv. De ha jobban meggondoljuk a dolgot, rájövünk arra, hogy az előbbi állapotba való visszahelyezés okának nem okvetetlenül II. József rendelete érvénytelenségének kellett lennie. És valóban nem is az volt, hanem egyszerűen az országos szegény-alapnak 1790-ben történt megszűnése. Fölfogásunk igazolja, hogy későbbi rendeletek (1807. 14,670. hely., 1812. 8286. udv. az. a.) a József-féle resolúcióra mint határozottan érvényesre hivatkoznak. Újabb időben pedig többször a bíróságok nyilatkoztak ugyanez értelemben, Drahos Gergely szőregi plébános, Soós József vácsi kanonok stb. hagyatékának harmadát az országos szegény-alapnak ítélvén oda.

Ez utóbbi tényeket Kollányi jónak látja hallgatással mellőzni s vitatja, hogy az 1790 – 1863 követett gyakorlat érvényes ma is. Csak az a bökkenő, hogy a szegény-harmad fölhasználása iránt a káptalanoknak ez időben is fölterjesztést kellett tenniök a helytartótanácsához, mely aztán végérvényesen határozott. Tehát a kormánynak ez alapon is joga volna esetről-esetre a szegények harmadát az országos alapba utalni. Mert aligha hiszi el valaki Kollányinak azon furcsa állítását, hogy a káptalanok által tett fölterjesztés értelem nélkül való, üres formáság, s a kormánynak nem állt jogában a bemutatott tervezet jóváhagyását megtagadni.

Aligha családunk, azt állítva, hogy ez a szegény-harmadok ügyében folyó vita bírta Kollányit arra, hogy a katolikus alsóbb papság hagyatékainak kérdéséről könyvet írjon. Munkája első sorban irányzatos, sőt sok helyén polemikus írat. E mellett azonban arra is gondot fordít, hogy az ügyet minél teljesebben és kimerítőbben adja elő. Kár, hogy egyes, eléggé fontos részleteknek megvilágítását egészen mellőzte. Például említjük az anya- és fiók-egyházak részesezésének arányát, a hagyatékok fölosztásánál. Hogy az egyházak harmadának fölosztására nézve is kormányfelügyeletet megállapító legújabb, 1884-ben 13,057. sz. a. kiadott kultuszminiszteri rendeletet fölemlíteni sem tartja szükségesnek, azt irányzatából magyarázzuk ki. Az ilyesek tárgyalása azonban sokkal inkább hozzájárult volna a könyv tudományos teljességéhez, mint a végrendelkezésre vonatkozó közönséges magyar jogszabályok, melyeket jónak látott az alsóbb papság használatára munkájának végére függeszteni.

A gazdasági válság. A magyar tudományos akadémia megbízásából írt s a pesti Hazai Első Takarékpénztár által alapított 2000 forintos Fáy-díjjal jutalmazott pályamű. Írta Pólya Jakab. Buda-Pest. Athenaeum. 1890.

Pólya aránylag régi, szorgalmas munkása közgazdasági irodalmunknak. Kiváló előszeretettel foglalkozik a mezőgazdaságot érintő kérdésekkel. Jelen művében is főfigyelmet fordít azon hatásra, melyet az utolsó évek árhanyatlása a mezőgazdaságra gyakorolt. A válság tulajdonképen a termelési viszonyok nagymérvű megváltozásában s az előbb magas áraknak rohamos esésében áll. E két körülmény ezek sőt milliók életviszonyaiba nyúlt belé elhatározólag, bizonyos fokig megváltoztatá a termelés régi rendjét, az egyes osztályok jövedelmeit; nem csoda tehát, ha ezernyi panaszt idézett elő s azok, kik a viszonyok nyomása alatt elbuktak, elbukni vélték magokkal a régi gazdasági rendet is.

Pólya annak vizsgálatára vállalkozott, milyen hatása volt e változásnak nemcsak az egyesek, hanem a nemzetek gazdálkodására s mit várhatunk a jövőtől.

Első sorban természetesen az okok vizsgálatára kellett magát elszánni. A mű első részében az Egyesült-Államok, Kelet-India és Oroszország mezőgazdaságának fejlődését írja le. Az Egyesült Államok versenye szerinte nem fog elsöpörni bennünket, mert már ott is kevés a szűz föld, mely tőkebefektetés nélkül is megjutalmazná a gazda fáradozását; emelkedik a belfogyasztás és e mellett a yankeeknek nem is legfensőbb eszménye az, hogy ők nyers termelő nemzet maradjanak. Legutolsó rendszabályaik is mutatják, mire képesek az iparnak és iparosoknak érdekében.

Kelet-Indiára nézve nem mer nyilatkozni ily határozottan s a verseny fejlődésének talán legnagyobb akadályát látja abban, hogy e félsziget búzája vegyítés nélkül őrlésre nem alkalmas. Más irányban azonban számos veszély van, mert Indiában nem magasak a munkabérek, a vasútak nincsenek kitéve az Amerikában annyira megszokott romboló versenynek, van elég föld, mely még művelés alá vehető. Oroszországra nézve elismeri, hogy versenye nincs szűnőfélben, hanem még határozottan emelkedhetik és több irányban fejlődhetnek. Ennek azonban egyik föltétele P. szerint az volna, hogy Oroszország mondjon le nagyzási hóbortjairól s világalalomra való

törekvéséről. Nem hiszszük, hogy ezt megtegye. Romániáról s Ausztráliáról szerzőnk nem szól, pedig amannak versenyét már éreztük a múltban, ezét pedig valószínűleg érezni fogjuk a jövőben.

A túltermelés P. szerint nem lehet oka az árak hanyatlásának, mert míg ez utóbbi jelenség állandó, évtizedek óta tart, a túltermelés ilyen hosszú időn át lehetetlen. Az megeshetik, hogy a viszonyok félreismerése, a fogyasztás túlbecsülése következtében valamely gazdasági ágban többet állítanak elő, mint a mennyire szükség van. Úgy, de ha ez nyilvánvalóvá lesz, ha az árak esnek, esni fog a termelés is, mert ki lenne oly bátor, hogy a termelés túlzása által magát tegye tönkre. A megzavart egyensúly mielőbb helyre fog állani. Nincsen túltermelés a búzában, de nincsen állatokban sem, mert Európa népessége gyorsabban szaporodott, mint az állatok száma. A legfontosabb értékmérőnek, az aranyak termelése az utóbbi években hanyatlott, ezzel szemben az ezüst demonetisatiója, a fejlődő forgalom igényei mellett a kívánat s vele együtt az arany értéke emelkedett, a mi az árhanyatlásnak egyik okát képezi. Egyik okát, de ennél semmivel sem többet, a döntő körülmények máshol keresendők.

Az árak hanyatlásának előidézésében része van az államvédelemnek (!) illetőleg a vámoknak is; e vámokat azonban nem, mint hittük, az exportáló, hanem a fogyasztó állam fizeti meg. E fejtegetések közül reánk nézve legfontosabb az, hogy a védvámok fölülkerekedése óta gabona- és liszt-kivitelünk emelkedett, bár a monarchia közeledik azon időponthoz, a midőn népeit nem lesz képes kenyérrel, vagyis inkább búzával és liszttel ellátni s ha a rozs-behozatalt számba vesszük, az 1880—84-diki években. a monarchia már csak lisztet vitt ki.

Az árak hanyatlásának további okait képezik a vasútak kiépítése, a tengeri hajók tökéletesítése, a műszaki javítások, a gépek alkalmazása. Sőt szerzőnk fölemlíti a suezi csatorna megnyitását is, a mely a keletindiai búza behozatalát, a távol jövőben pedig Ausztrália versenyét tette lehetővé.

Az okok részletes vizsgálata után P. áttér annak tárgyalására, hogy ez új körülmények között miként alakult át maga a mezőgazdaság. A kép, melyet rajzol, épen nem sötét, annak ellenkezője.

Kimutatja a művelés alá vett területnek, illetőleg a nyert termékeknek emelkedését, az állattenyésztés fejlődését. Elismeri azonban, hogy a mezőgazdaság emelkedése mellett, a belőle vont jöve-

delemnek nem kell szükségképen emelkedni a vele foglalkozó osztály minden rétegére nézve. Itt a panaszok szerinte is más alakot öltenek és indokoltabbak is.

Nem tagadja, hogy a földbirtokos-osztály egyes tagjai, sőt «talán rótegei is» tönkre mentek, de azzal vígasztalja magát, hogy ezek bajai és szenvedései nem azonosak az egész osztályéval. Igyekeznek bizonyítani azt is, hogy a jelzálogi terhek emelkedése inkább a birtok értékének, mintsem a hanyatlásnak jele. Sőt annyira megy, hogy a túlköltekezést és pazarlást, az adó-ság-csinálásnak mint igen jelentéktelen okát tünteti föl, a mi talán mégis egy kissé merész dolog, főleg nálunk!

A végeredmény P. szerint az, hogy miután az árak esését a túltermelés nem okozta, a termelés megszorítása vagy éppen leszál-lítása nem szükséges. «Bátran emelhetjük és fokozhatjuk mezőgaz-daságunkat, nem kell attól félni, hogy termékeink nyakunkon maradnak, el fognak kelni, csak hogy nem nagy, hanem mérsékelt árakon — a nagy árra való számítás csalóka remény, mely egyhamar nem fog megvalósulni». (355. l.)

Az árhanyatlás múlólag lehet kellemetlen, sőt egyesekre nézve fatális körülmény, de a termelést és a nemzetek vagyonoso lását nem akasztja meg. Igaz, hogy a földesúr, a munkás és haszonbérlőnek pénzben kifejezett jövedelme apadt s változás állott be a jövedelem megoszlásában, de azért gazdáink ma jobb helyzetben vannak, mint voltak a 70-es években. Az árhanyatlás — és az a végső eredmény — se a gazdasági viszonyokban, se a társadalmi tagolatban, valami mélyre ható változást nem idézett elő, bár a vagyomból földbir-tokból és tőkéből — folyó jövedelmet mindinkább háttérbe tolja a munka adta jövedelem. Az emberek ha társadalmi állásukhoz mér-ten akarnak élni, dolgozni tartoznak. A törvényhozásnak oda kell hatni, hogy a haladó folyamatot előmozdítsa, de egyik osztályt se részesítsen különös kedvezményben a másik rovására.

Igyekeztünk vázolni szerzőnk eszmemenetét. Röviden kifejteni a végső eredményeket, melyeket levont. Hátra van, hogy méltányol-juk művét, hogy kiemeljük szorgalmát, melylyel négy nemzet iro-dalmát fölkutatta s célja érdekében hasznosítá. Látva az idézett adatoknak, a fölhasznált műveknek rendkívüli számát, féltünk, hogy ez anyagban nem lesz képes a logika által kívánt egységet megte-rementeni s az elágazó kérdéseket nem lesz elég ereje mindenütt egyenletesen kidolgozni. Tévedtünk, mert az ellenkező történt, sőt tilusán, mely előnyösen tér el a mi tudományos könyveinknek a

legtöbb esetben rettenetes irányától, örömmel emeljük ki keresetlen egyszerűségét, mondatainak expressivitását. Megjegyzéseink kicsiny dolgokra vonatkoznak; mi inkább osztozánk szerzőnk véleményében mint *osztanok*: azt, az *államvédelmet* pedig inkább állami védelemmé emelnők föl és ha a magyar gazdaosztály szerzőnk fölfogását fogja *uralni*, akkor elérte célját, mert uralkodni fog fölöttük.

Az ellen, a mit művében elmond, kevés a kifogásolható, habár tekintettel Angliára, kétségeink vannak, tudná-e igazolni azon állítását, hogy a termelők cartelljei a külföld versenye ellen vámokkal védett területen jöhetnek csupán létre. Különböző vámterületek gyárosai is «megérthetik» egymást, a mint ez az osztrák-magyar és német vasgyárosok között meg is történt.

E mellett nem áll az sem föltétlenül, hogy a búzára vetett vámot az importáló állam fizetné meg. Oly esetekben, melyeket P. fölhoz s melyekben a vámok hatását a szállítási díjak leszámításával igyekeztek paralizálni, minden esetre a vasútak fizették meg.

Az árhanyatlás végső eredményeire vonatkozó következtetéseit a magyar közvélemény megváltozása is igazolja. Ellenére az alacsony áraknak, nem halljuk többé oly sűrűn gazdáink panaszt, kezdenek beletörödni a helyzetbe, sőt kezdik érezni előnyeit is. Azt azonban ma sem lehet állítani, hogy a panaszoknak alapja ne lett volna. Az árhanyatlás első hullámcsapásai keserves csalódás volt arra az osztályra, mely drágán termelt, melynek a magasabb jövedelem után kivetett adót s a tartozások magas kamatát az apadó jövedelemből kell fedezni.

Ha ehhez hozzáadjuk azt, hogy az ipar és kereskedelem egyes ágaiban a bő jövedelmezőség volt a szabály s hogy akkor, midőn a birtokos osztály egy része elpusztult, másik része pedig súlyosan érezte az idők nyomását, a gazdasági tevékenységnek más szerencsésebb ágaiban egyesek milliókra tettek szert, igazoltuk azt, hogy az agrarius «jajveszékéleknek» volt alapja, csak vezető szellemeinknek nem volt érzéke az iránt, a mi pedig földadataik legfontosabb részét képezte.

A mi P. azon merész állítását illeti, hogy a földbirtok terheinek emelkedése inkább azok értékének emelkedését jelenti, csak annyit vagyunk bátrak megjegyezni, hogy még ha ez igaz lenne, sem tudnánk a fejlődés ez irányának örülni. Nagyon jól tudja szerzőnk is, hogy az eladósulás fokozódása által a földbirtokos lassanként zsellérje lesz a földhitelintézetnek, úgyszólván «tenant at will», mert egyetlen határidő elmulasztásáért kidobhatják birtokából.

Vajon mivel tudják az antiagrariusok a «mezőgazdaság emelkedése» közepett a birtok-licitatiók rohamosam növekvő számát megmagyarázni?

Szerzőnknek néhol optimisticus nézeteiben nem mindig osztozunk. Fölfogásunk szerint a magyar mezőgazdaság megérdemelné, hogy a törvényhozás figyelme reá inkább kiterjedjen, mint eddig történt. A jövő föladata, nézetünk szerint, nem annyira a jövedelem fokozására irányuló intézkedésekben fog állani, mint inkább abban, hogy kormány és törvényhozás biztosítsák azt a súlyt a földbirtoknak, melylyel az egészséges fejlődés érdekében bírnia kell s a melylyel nem bírhat oly osztály, a melynek kebelében folyton tartanak az árverések, örökös a birtokok cseréje, a melyben százan és ezren máról holnapra élnek. Szép mént és kiváló bikát szerezhethet be az egyes, elláthatja magát gépekkel is, de képtelen lesz megakadályozni, hogy a hitel hiánya miatt ezrenként ne menjenek tönkre társai, hogy ne hulljon szét ezernyi apró művelhetetlen parcellára a földbirtok.

Ez ellen pedig a kormány, ha csupán a jövedelmezőség emelésén fáradozik, igen keveset tett.

Pólya egyébként e kérdésekkel művében részletesen nem foglalkozik, de azt nem is igen tehetné. Részünkről azonban szükségesnek tartottuk érinteni ezeket, már csak azért is, mert a pályakérdés kitűzésénél, melynek ez érdemes mű létrejöttét köszöni, ez és hasonló okok kétségkívül befolytak.

T. N.

Dejiny Literatúry Slovenskej. Napisal Jaroslav Vlček. v. Turc.-Sr.-Martine 1889. 90. (A tót irodalom története. Írta Vlček Jaroslav, Turóc.-Szent-Márton 1889. 90. 280 lap.)

E mű szerzője az első, ki a tót irodalmat önálló szellemi jelenségnek tekintvén, annak történetét most már második műben nyújtja, miután tíz év előtt egy kisebb munkában inkább csak az e századbeli történetet írta volt meg. Eddig ugyanis cseh irodalomtörténet-írók a tót irodalmat a cseh irodalom kiegészítő részének vették vala s Jungmann nagy cseh irodalomtörténeti művében pl. ott találjuk a tót írókat, kik addig írtak mind. Szerzőnek első, 1880-ban Prágában cseh nyelven megjelent műve is még ily, bár nem határozottan kifejezett fölfogásból indult ki; e mű, mely már tótul van írva (szerzője tanár Prágában), s T.-Sz.-Mártonban jelent meg, any-

nyiből is figyelemre méltó, hogy a tót nép s irodalom szellemi mozgalmainak legalaposabb ismerője, épen e nembeli tanulmányai következtében is elismeri külön tót irodalmi nyelv s ahhoz képezt külön tót irodalom jogosultságát.

E megjegyzések már magokban rejtik a tanúságot, hogy e fölfogás korántsem általános még, különösen cseh körökben, másfelől pedig, hogy a múltra nézve a történetíró igen gyakran kényes helyzetben van. T. i., miután a múlt század végéig a cseh nyelv volt uralkodó, fölmerül a kérdés: vajon kizárja-e ezért azokat, kik e nyelven írtak, történeti művéből, vagy pedig az ethnographiai szempontot őrizve meg, a magyarhoni származású s Magyarhonban élt írók műveit szintén a tót irodalomhoz számítsa-e? E kérdésnél a szerző az utóbbi gondolatot ismeri el helyesnek, s művét a XVI. századdal kezdi. Ő maga műve előszavában történeti céljának vallja: kimutatni, «mint takart el nálunk minden irodalmi törekvést a latin nyelv az újkor kezdetéig, mennyire hozta mozgásba a cseh husitismus és a nyugati humanismus az irodalmat, mint támadt az újkori eszmék s történeti visszaemlékezések befolyása alatt új irodalom és a támadó fajtudat behatásából nemzeti irodalmi nyelv; mint következett be a humanismus, classicismus és romantika után eredeti népies irány a költészetben, s mint fejlődött ki sok nyelvi vita és küzdelem után, nemzeti és politikai nyomás alatt, az elfojtott nemzeti élet alól egy egész irodalom» (2. lap).

Azonban maga is bevallja, hogy a kép, melyet ő nyújt, nem teljes. A régi kor történetét kimerítően megírni nem találja lehetségesnek; hiányoznak az előmunkálatok, a gyűjtemények nagy része hozzáférhetetlen, a bibliographia, diplomatarium mind földolgozásra vár s csak ezek földolgozása után lehet hozzálátni szigorúan tudományos irodalomtörténet megírásához. Ezért ő ezt a szorosán tudományos jelleget, melyet különben jelenleg nem is tekint szükségesnek, föladja s inkább népszerű, de azért a fölületességtől ment könyvet kíván nyújtani. A földolgozás pedig genetikus; első sorban vizsgálni kívánja a kort, melylyel az irodalom összefügg, s csak másodsorban az írók egyéniségeit; igaz, hogy így bajosabb az olvasónak az egyes írókról s egyes irodalomágakról teljes képet alkotni magának, azonban a tárgyat csak ez a tárgyalási mód adhatja híven és igazán.

Ennyit mond a szerző maga műve céljáról s tárgya földolgozási módjáról. Igazságtalanság ugyan valamely műre más mértéket alkalmazni, mint a melyet maga kíván; s különösen ily úttörő mun-

kánál mindjárt minden igény kielégítését várni, de nem tagadhatjuk meg magunktól az észrevételt, hogy a tudományos s a népszerű irodalomtörténet nem zárják ki egymást, legföljebb, hogy az előbbi földolgozásmód több tért vesz igénybe; az sem áll, mintha bibliographiai előmunkákat nem lenne. Jungmann irodalomtörténete ép oly gazdag anyagot nyújt, mint Szabó Károly *Régi magyar könyvtárának* II. kötete, sőt a kettőnek egybevetése egymással, s megengedjük, még más adatokkal való kiegészítése igen tanulságos. Igaz, hogy Szabó könyve csak 1715-ig terjed, s csak a Magyarhonban megjelent munkákat tartalmazza, de hisz a tót irodalomhoz tartozók majd mind itt jelentek meg, s 1711-től 1790-ig (a mikortól már szerző teljesen ismeri az irodalmat), amúgy sem igen termékeny időszak. Az ugyan kívánatos egy nagyobb mű szerzőjére, hogy munkakörének egyes részletei már előzőleg monographiák alakjában föl legyenek dolgozva, de szerzőt a mű megírásától se föl nem mentheti, se elriasztani nem tartozik, lévén példák, melyek nagyobb nehézségek leküzdéséről is tanúskodnak; ezért hiszszük is, hogy idővel Vlček, mint arra termett férfit, a hézagokat, melyek művének 1790-ig terjedő részét megbízhatlanná teszik, ki fogja tölni.

A szerző, természetesen, rokonszenvez e szellemi mozgalmakkal s a politikai mozgalmakkal is, melyek velök kapcsolatosak, s többször is beszél a tót nép s nyelv elnyomásáról; azonban könyve tartózkodik minden megjegyzéstől, melyet talán a mű «populáris volta» megengedhetne s nyugodt hangon, a nélkül, hogy a magyarok ellen gyűlöletet, vagy csak rossz indulatot akarna kelteni, folytatja művét egész a legújabb korig.

Az épen érintettem rokonszenyv azonban csak ritkán teszi elfogulttá tárgyával szemben. Sőt, különösen első művének az volt nagy érdeme, hogy egy kis kritikai fényt hozott a tót irodalom homályába. Azelőtt ugyanis, mint kis irodalmakban szokás, jó indulat és bátorítás volt minden bírálat forrása és jellege, s természetes, számos nagyság képződött igaz alap nélkül. E helyzetbe az akkor még igen fiatal szerző, mint mondtuk, fényt, de kissé ríktót hozott be, s számos neheztelést vont magára, mihez még a papság neheztelése is járult, a túlságos szabadelvűség miatt.

E kritikai irány jellemzi e művét is. Az ítélet maga legtöbb esetben alaposabb, nyugodtabb, mint első művében volt, nem egy esetben maga teszi figyelmessé az olvasót nézeteinek változtára, s mindvégig azt a benyomást kelti, hogy mint komoly történetíróhoz illő, minden tekintetben igazságos kíván lenni.

A magyar közönség - tudtommal - oly kevésbé ismeri a tót irodalmat, hogy czéltalannak tűnik föl előttem, e mű részleteibe hatolni, ha csak az egészről bő ismertetést nyújtani nem akarok, mitől, csak tekintettel e folyóirat terének szűk voltára, állok el. Nem tekintve a nyelvért való küzdelmet, melytől a magyar írók inkább meg voltak kímélve, az irodalom fejlődésmenete nagyjából ugyanaz, a mi a magyar irodalomé. A protestantismus hozza virágzásra az irodalmat, a lelkeket főleg a vallás érdekeivel foglalkoztatván, s ennek szolgálatába helyezvén a költészetet és a prózát egyaránt. A bibliafordítás szükségétől fölmentve, annál nagyobb buzgalommal művelték az egyházi ének mezejét, eredeti és fordított darabokkal, melyeknek gyűjteménye a híres, még most is használatos Tranoscius-féle gyűjtemény. A XVII. században Beniczky, a XVIII.-ban Bél Mátyás képviselik az egyesítő kapcsot a magyar és a tót irodalom közt, mindkettőnek lévén munkásai. A nyelv ugyan a cseh volt általában, de a cseh fölkelés leverése után, a mint a cseh nyelvnek a maga hazájában lehanyatlott tekintélye s korlátozva lett használata, lassanként fogyott nálunk is becse; s a XVIII. század elejétől különösen a katolikus irodalomban, mely a cseh evang. bibliafordítás által nem volt annyira kötve, mint az evangélikus, mindinkább kerülnek fölül a tót nyelvnek sajátságai, és pedig nemcsak az egyházi, hanem a világi czéloknak szolgáló irodalomban is. A lassan haladó erjesztő folyamatot diadalra hozta Bernolák Antal (szül. 1762), a nép nyelvét kívánva az irodalom nyelvéül, phonetikus helyesírás alkalmazásával 1790-ben, tehát nem sokkal Bessenyei föllépése után. A katolikus rész tevékenységgel karolta föl az újítást, míg az evangélikus rész híven ragaszkodott a bibliai nyelvhez. A két felekezet közt nem volt semmi kapocs, s mindenik elég tág körű irodalmat művelt. A Bernolák féle újítók nyelvének (a pozsonymegyei nyelvjárás) költője lett Holly, az evangélikusok iskolájából pedig kikerült Kollár és Safárik. Kollár és Safárik, a cseh nyelv hívei, műveik által mégis önkénytelenül újjat egyengették a tót irodalmi nyelv általános győzelmének, az által, hogy az egyes szláv törzsek közt ennek külön helyet jelöltek, s érdekes a szerző fejtegetését olvasni, mely szerint a külön tót irodalmi nyelvnek, mely ellen e két nagy nevű férfiú később küzdött, a saját magok működése adta meg a legnagyobb táplálékot.

A tót írók t. i. a cseh nyelvet, nem lévén anyanyelvök, nem művelhették avval a tisztasággal és finomsággal, mint a csehek. Műveik ez idegenszerűséget mindinkább elárulták. Így történt, hogy

a 40-es évek elején Stür Lajos arra az eszmére jött, a néphez a maga nyelvén szólni, s behozta az evangélikusok részéről is a már-már elhalóban lévő katolikus népnyelvi törekvést, azzal a különbséggel, hogy nyelvtanának alapjául nem egy a határon levő megyének nyelvét, hanem azon vidékét tette, mely egyaránt távol van minden más elemtől. Újítását, melyet Hodža nyelvtanilag kiművelt, s Hurban az irodalomba vezetett be, a fiatal nemzedék mindkét részről örömmel fogadta, ellenben az idősebb tekintélyek Kollárral, Safárikkal élükön, szép szóval és szemrehányó óvásokkal is iparkodtak az újítás kárhuzatos voltát kimutatni. Hiába a nyelvújítók gazdag és változatos működése, az anyanyelv varázsa, költői tehetségek föltünése megpecsételték az újítás diadalát s itt ismét fölmerül némi analogia a Petőfi-Arany-féle népköltészettel. A polemia később elkeseredetté vált, ízléstelenné; telje en csak a 48-as évek eredményei némitották el, melyekben az újítók tevékeny részt vettek, míg a régihez ragaszkodók tétlenül nézték az eseményeket. Az újítók győzelmét nem csekély részben Sládkovič költészete is okozta, ki két legjelesebb művét már 48 előtt írta meg. A forradalom leverése után ugyan a miniszterium Kollárék javaslatára a cseh nyelvet használta lapja hivatalos nyelvéül s a felső megyei iskolák tannyelvéül, azonban az újítók elveit egy Hattala nevű fiatal nyelvtudós rendszerbe szedte s evvel a tót irodalmi nyelv, miután még egyet-mást elsímitottak, megállapítottak. Azonban a Bach-időkben az irodalom mintha kihalt volna. Szárazság és némaság jellemzi. Csak az ötvenes évek vége felé s a hatvanas években támad új virágzó életre. Az új irodalmi nyelv mindinkább kiképződik, színben és gazdagságban nyerve, mit főleg a népies elemhez hű költői irány férfainak köszön.

Egy halvány kísérlet történt ugyan még az új nyelv rovására, Hurban, ki 30 év előtt legtevékenyebben terjesztette volt, 1876-ban *Nitra* cz. almanachjában megkísérlé visszatérni a cseh nyelvhez, de a kísérlet úgy nyelvi, mint tartalmi szempontból, balúl ütött ki, s 1881-ben maga is visszatért előbbi álláspontjához, s mint Vlček véli, ezzel, de általában a tót irodalom legújabb történetével a tót nyelv és a tót irodalom, mint önálló tények, kérdés tárgyát nem fogják képezhetni.

E kis vázlat csak a nyelvtörténeti részek halvány visszaadására szorítkozik; magoknak az irodalmi műveknek megítélése végett utalnom kell a műre, melynek ítéletei tárgyilagosak, józanok, megbízhatók. E szerint a tót irodalom jelesei Sládkovič, Chalupka S., Botto a költészet, Kalinčák a novella-irodalom terén; a cseh nyelv-

ven írókat s azokat, kik inkább a közélet terén, mintsem maradandó művek alkotása által tűntek ki, részben már említettük, midőn a nyelvért való küzdelmekről szólottunk. A legújabb tót irodalomban három nevet helyez mások fölé: Vojanskyt, Hviezdoslavot, Kukučint. Azt hiszszük, az első kettő megítélésénél túloz. Vajansky tagadhatatlanul költői tehetség, de hogy nagy költőnek mondja, azt hiszszük nem eléggé van indokolva. Mi az a nagy, a mit nyújtott, s miben nyújtotta? Kétségtelenül nagy tehetségét szétforgácsolja, s költészetében, novelláiban rovására esik az igazságnak az eszközökkel egyoldalúan bánó politikai irány. Novellái szépen, folyékonyan vannak írva, de személyei, különösen a főszemélyek, mintha más ismeretlen tájakról lennének véve. Az orosz előképek követéséhez, mi Vojansky elvének látszik, hiányzik számára az orosz élet a maga nagy méreteiben s megkapó jellemeiben. Hviezdoslavot Vlček Sladkovič fölé emeli. E tekintetben csak arra a megjegyzésre szorítokozom, hogy ha nagyobb tehetség is Hviezdoslav, hatása eddig sokkal kisebb: nyelvének gyakori idegenszerűsége, kifejezésmódjának erőtelensége hamar kifárasztják és elkedvetlenítik az olvasót, bár tehetségének gazdagságát kétségbevonni nem lehet. Kukučin a népies rajz genreját műveli nagy szerencsével, kedves humorral, csak féltő, hogy hamar ki fogja meríteni magát. Fialtal tehetség különben. kinek műveit várapozással lehet olvasni, de véglegesen megítélni még korai volna.

Egy kis szemle, az aránylag nagyon szegény tudományos irodalom fölött, zárja a művet, hol a szerző fölemlíti, hogy az amerikai kivándorlók új hazájokban ragaszkodnak anyanyelvökhöz s három tót újság és számos egylet szolgálja szellemi érdekeiket. Végső mondata homályos. Azt állítja, hogy «a bankrottáló nemes, a hűtlen lelkipásztor s a semita tőkeépítő fényes részvétele nélkül a tót szó gyökeret ver a köznépi tömegében». Valószínű, hogy nem a nyelvet érti a «szó» alatt, mert hisz ép a nép tömegében él a tót nyelv hamisíthatatlanul, s valószínű, hogy a tót irodalmat érti, tót műveket. De vajon a cseh nyelv ellenében érti-e a tót szót, vagy pedig a magyarral ellentétben, nem mondja. Ha ez utóbbira gondol, akkor fölemlíthetjük, hogy a tót irodalom jogosultságát a magyar irányadó körök is elismerték, midőn egy egyletté alakultak, mely a tót nép nyelvén, a Stúr-Hodža Hattala-féle nyelven ad ki lapokat és könyveket s azokat szintén a nép rétegeiben lehetőleg elterjeszteni törekszik. Vlček maga méltatja s föl is használja ez egylet, ez irodalmi

irány legjelentékenyebb írójának kutatásait, nem tehető föl, hogy erről tudomása ne legyen.

Ha kifejezését a cseh nyelv ellenében értette volna, úgy a tót szó valóban attól nem tartozik félni. Az evangélikus tótság ugyan cseh nyelven énekel a templomban s azon hallgatja Isten igéit, azon imádkozik otthon is, de egyébként az ő tót nyelvével él, a csehet nem is beszéli, nem is szólva a katolikusokról, kik a cseh nyelvvel amúgy sem törődnek. A csehek ugyan, mint Rieger többszörös föl-szólalásaiból s a hírlapok czikkeiből is tudjuk, fájlalják «e szakadást», de elég bajok van otthon, s különben sem lenne módjok a magok nyelvét újból terjeszteni akarni a tót nép körében.

Vlček könyvének első, gyöngébb részét a cseh, általában a szláv, részben a német sajtó is nagy elismeréssel fogadta, s mint mi is említettük, a szerző gondos búvárlatai, józan, higgadt, éleselméjű ítélete, s főleg eleven stilusa miatt az elismerést meg is érdemli. A magyar olvasó ugyan egy néhány helyütt igazságtalanoknak fogja találni állításait, mint fönt már érintettük, de ez a szerző politikai álláspontjával függ össze, melyek, lévén a napi lapokból ez irány eléggé ismeretes, sem részletezni, sem bírálni nem szükséges, de a mely történetírói föladatát nem homályosítja el. Ez korántsem lehet ok arra, hogy a műről a magyar közönség ne vegyen tudomást, mert csak ilyenmű figyelmetlenség mellett állhat fönn az az anomalia, hogy pl. a tót irodalom története megvan németül, oroszúl, ma holnap talán angolúl, francziáúl, a magyar irodalom pedig mindössze egy néhány gyarló fordításban mutathatja föl a testvér népnek ha nem is mindig testvéries szellemű szellemi működése iránti érdeklődését.

K. J.

NYILATKOZAT.

A *Budapesti Szemle* februári számában Jászai Mari asszony Elektrájáról írt *Nyílt levél a szerkesztőhöz* című álnevű czikk némely kifejezéseit, a mint közvetlen és közvetett forrásból értesültem, a művésznő olyanoknak találta, melyek őt, mint nőt is sérthetik: ennek ellenében, mint felelős szerkesztő, kijelentem, hogy a bírálatnak nem volt sértő szándéka s ha a művésznő azzal magát *nőiségében* sértve érzi, őszintén sajnálom s *e tekintetben* tőle minden vonakodás nélkül bocsánatot kérni lovagias kötelességnek ismerem.

Buda-Pest, 1891. február 17.

Gyulai Pál,

A *Budapesti Szemle* szerkesztője.

